

गोमिन् । दिग्बस्त्री देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्स्यपदीयप्रकीर्णकयोः कर्ता महा
भाष्यत्रिपाद्या व्याख्याता च । वासनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता । भाजः
सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता । मुख्यशब्दस्यादिषचनत्वाच्छिवस्वानिपतल्ललिका-
त्यायनप्रभृतयो लस्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपक-
कर्ता च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्षया ॥ निषे-
वितं पदद्वितयं चरणास्त्रुजद्वयं सुप्तिङ्लक्षणं च येषां ते तथोक्ताः ॥ इदानीं
सनस्तशास्त्रीपल्लभपूर्वकं स्वग्रन्थसारतां दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि (१) प्रयोगानुपलक्ष्य च ।

स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥३॥

शब्दशास्त्राणीति (२) पाणिन्यादिविचितानि सोपनिबन्धानि । प्रयो-
गान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गण-
रत्नमहोदधिनामानं ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्यबन्धेन रचयामः (३) ॥

अथ गणानाह (४) ।

च वा हाहैवैवं नह नहि नवा नो चन हि है

स्वधा स्वाहा रै वै यदि यदुत नूनं नहि कमः ।

उताहो हा ही हे किमुत यदि नामेव तु तथा

भगो भो हंहो हो इति ह नु सहामा ननु नत्रः ॥४॥

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगितावधारणहेतु-
पु (५) ॥ भिलान्तं गां चानय ॥ पाणी च पादौ च । पाणिपादम् ॥ सलक्ष्य
न्यग्रोधश्च । सलन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥ अह च त्व च पुत्र ।
गच्छायः ॥ कृत च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया । किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विपः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो—

रतद्व्यातुरयायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।

(१) सर्वशास्त्राणि—इति पा० । (२) सर्वशास्त्राणि—इति—पा० (३) ग्रन्थ
स्वशिष्यार्थं विदधन् इत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः
प्रार्थिताः ॥ (४) अधुनायसरमाप्तान् गणानाह । (५) सर्वत्राभिधेयक्रमेणो-
दाहरणानि ।

स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः—

पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तत्र महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्ल-
ङ्घितवानेवेत्यर्थः । ग्रामश्च गन्तव्यः शीतञ्च । शीतात् कथं गम्यतइत्यर्थः ॥
पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ वा विकल्पानवक्लृप्त्युपमानद्वन्द्वस-
मुच्चयेषु ॥ यवैर्वा ब्रीहिभिर्वा यजेत ॥ शस्त्रवेदमधिगम्य तरवतः कस्य वेह
भुजवीर्यशालिनः ॥ जातां मन्ये तुहिनमथितां पद्भिर्नीं वान्यरूपाम् ॥ सा
वा शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वायुर्वा दहनो
वा ॥ ह । अह । इति विनियोगे । त्वं ह ग्रामं गच्छ । अयमहारणं गच्छतु ॥
आचारातिक्रमेऽपि । स्वयं ह श्रोदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून् पाययति ॥
स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि ।
इति ह स्माहुराचार्याः । अह शब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह सा-
णवको भुङ्क्ते ॥ क्षेमार्थेऽपि शाश्वतः ॥ एव । इति नियमानियमौपस्योत्प्रे-
क्षाद् । अहमेव स्वयनिदं वदामि ॥ अद्येव ॥ इहेव ॥ श्रीस्तवैव मेऽस्तु ॥ तमेव
मेनादुहितुः कथञ्चिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थः ॥
एवैव भोक्ष्यसे । इत्यनवक्लृप्ताविरत्येके ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारे वार्थो-
पदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारैवार्थेषु ॥ एववादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ मैवं
संख्याः ॥ अग्निरेवं विप्रः ॥ एवं पठ ॥ एवं लावत् ॥ एवमेतत् कः सन्देहः ॥
एवं कुर्मः ॥ आहार्यमेवं मृगनाभिपत्त्रनियानशेषेण तयोर्विशेषः ॥ नह । इति
प्रत्यारम्भे । नह भोक्ष्यस इति ॥ नहि । नवा । नो । इति निषेधे ॥ नहि नहि
महिमानं प्राप्य तृप्यन्ति भूपाः ॥ यद्वा । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमाव-
हति । नहि सकृन्निपातमात्रेणोदविन्दुरपि प्रावणि निम्नतामादधाति । अ-
सकृदित्यर्थः ॥ नवा कुर्यात् ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् । यद्वा । अविप्र
इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः ॥ दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥
चनेति चिदर्थे । किमो विभक्तिप्रत्ययान्तात् परएव चास्य प्रयोगो भवति ।
तद्यथा । कश्चन । काचन । किंचन । केचन । क्वचन । कदाचन । कथंच-
नेति ॥ हि । इति स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु । कोत्स्यवालेशो हस्तगतं पादगतं
कुर्यात् ॥ दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदप्रतश्चत्वाद दासेरमुवा वनावलीम् ॥

किंस्विदिति वितर्कै । स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः ॥ प्रत्युत । इत्युक्तवै-
परीत्ये । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ यच्च । इत्येतदनवकृ-
पत्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि । न मर्षयामि । गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च
तत्रभवान् वृषल याजयेदिति ॥ कच्चन । इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति
ते माता ॥ न । इति निषेधोपमानयोः । आसवः प्रतिपद् प्रसदानां नैक-
रूपरसतामिव भेजे ॥ सृगो न भीम इति । अयमुपमानवाची छन्दस्येव । स
चोपमानपदात्पर-एव ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे(१) । शिशिरं जीवनाय कम् ॥
सत्रा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत् (२) ॥ जातु । इति कदाचिदर्थे ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ कृतमिति निवारणनिषेधयोः ।
वत्स कृत साहसेन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमान्नावलम्बिना ॥ यदा । इति
हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्त्वमुच्यस इति ॥ वदि । इति कृष्णरक्षे ॥ वदिति
वियोगपादपूरणयोः ॥ वडिति टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ ऊमिति स्त्रीणां
विकारवचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ आहो । इति वितर्कं यद्यर्थं च । स्था-
णुरयमाहो पुरुषइति ॥

अब्धेरम्भः स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः,
पोतोपायादिह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानी,
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्प ॥

नवै । इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे च । नवै स्त्रीणानि सख्यानि
सन्ति । नैव स्त्रीणां सौहार्दानीत्यर्थः ॥ नवा उ एतन्मित्रयसे न रिष्यसीति ॥
यावदिति साकल्यावधिमानावधारण(३)कालावधिषु । यावत्कार्यं ताव-
त्कुरु । सकलं कुर्वित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ । यावदमत्रं ब्राह्मणाना-
मन्त्रयस्व । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् (४) । यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ॥ अन्य-
त्रापि दृश्यते ।

यावद्भवेत्वाहितसायकस्य मत्कामुं कस्यास्य निदेशवर्ती ॥

(१) पादपूरणेऽपि (२) एकद्रव्यगुणकर्मयोगइति यावत् (३) मानावधा-
रणानवधारणका० इति पा० (४) कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयति ।

यावज्जीवमधीते ॥ आहोस्विदित्याहोवत् ॥ किल । इत्यागमारुचिन्यक्र-
रणसम्भाव्यहेत्वतीकेषु । जघान कंसं किल वासुदेवः । एवं किल केचिद्व-
दन्ति । त्वं किल येत्स्यते । पार्थः किल विजेष्यते कुरुन् । स किल कवि-
रेवमुक्तवान् । गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा ॥ किंकिल । इति क्रोधाश्र-
द्धयोः । न सर्षयामि । न अद्दधे । किंकिल तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ अ-
लमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । अलङ्कारः ॥ अलमस्त्यस्य धनम् ।
बह्वित्यर्थः ॥ अलं मल्लो मल्लाय ॥ अलमतिप्रसङ्गेन ॥ आलप्यालमिदं बभ्रौ-
र्यत्स दारानपाहरत् । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ अररे । इत्यवक्षेपसम्बोधने ।
अररे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ॥ दिष्ट्या । इत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धा-
महे ॥ सभाजनदर्शनप्रानिलोस्येष्ठित्येके ॥ निष्पत्तौ बाह्येति केचित्पठन्ति ॥
उमिति कोपनोक्तौ । उं सैवास्मि तव प्रिया ॥ चिरस्य । इति कालभूयस्त्वे ।
चिरस्य याथार्थ्यमलम्बि दिग्गजैरिति ॥ प्रगे । इति प्रातरर्थे । प्रगे प्रबुध्यसे ॥
ते । मे । इति त्वया । मया । इत्यर्थे ॥ श्रुतं ते राजशार्दूल ॥ श्रुत मे भर-
तर्षभेति ॥ येन । तेन । इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः
स्युः ॥ क्षणमवहितश्च तां दिशं येन चक्षुः प्राहिणवम् ॥ नदीं तेन जगाम ।
गमने नदीहेतुर्द्वितीयालक्ष्यात् ॥ तथाहि जाम्बवती हरणे ।

बार्हद्रथं येन विवृत्तचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं (१) बभाषे । कादम्बर्याम्-
सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो भूत्वा ॥ अपि च ।

हा कः पीडयते पयोधरतटे जातः किमीयः करो
नाभीं तेन क एष कर्षति मुहुर्नीवीमपश्यन्निब ॥

येन दाता तेन श्लाघ्यः ॥ चिराय । इति चिरस्यार्थे । चिराय निर्धनो
भूत्वा भवत्यह्ना महाधन इति ॥ न ह वै । इति निष्ठितनिषेधावधारणे ।
न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ॥ शश्वदिति सार्वकाल्ये ।
शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि । शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः ॥ नित्यसहार्थयो-
रपि । शाश्वतं वैरम् । शश्वद्बुद्धाते इति ॥ शुभमिति कल्याणे । शुभ्युः ॥
कूपदिति प्रश्रवितर्कप्रशंसासु । कूपदयं गायति ॥५॥

वाव त्वाव तुवै नुवै खलु चिराद् हेतावृतं तावतो,
 मात्रायां मम हुं चिरेण पशवः प्राक्ते शुक्रं माकिरः ।
 अन्योन्यस्य यथाकथाच वषटो मर्या स्म माञ्जाथकिं,
 चेदह्नाय ह्येऽय्यये नकिररे रात्रौ पुरा सीमदः ॥६॥

वाव । इत्येवार्थे । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति ॥
 त्वाव । इति विशेषयुक्ते वावार्थे । अयं त्वाव प्रशंस्यत इति ॥ तान्तावि-
 भावनुमानप्रतिज्ञाप्रापसमाप्तिष्विति केचित् । त्वावदित्यपि ॥ तुवै । इति
 विशेषे । अयं तुव प्रकृत्यत इति ॥ नुवै । इति वितर्के । को नु वै गच्छती-
 ति ॥ खलु । इति निषेधवाक्यालङ्कारनिज्ञासानुनयनियमनिश्चयहेतुविषय-
 देषु । खलु कृत्वा । अथो खल्वाहुः ॥ स खल्वधीते वेदम् ॥ न खलु न खलु
 मुग्धे साहसं कार्यमेतत् ॥ प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां धियः । प्रवृत्तिसारा
 एवेत्यर्थः ॥ खलु दानम् । त्वदधीन खलु देहिनां सुखम् । न विदीर्ये कठि-
 नाः खलु स्त्रियः ॥ चिरादिति चिरायार्थे । चिराद्द्रष्टुमीतीति ॥ हेतौ ।
 इति निमित्तार्थे । हेतौ हृष्यति ॥ ऋतमिति सत्यार्थे । ऋतं ब्रवीति ॥ ता-
 वदिति तुल्ययोगितासाकल्यमानक्रमावधिषु । यावत्कार्यं तावत्कुरु । याव-
 दृतं तावद्भुक्तम् । त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम् । तावदधीष्व यावद्बुध्य-
 से ॥ यावत्तावच्छब्दौ परस्परसापेक्षावेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्निजमर्थं गम-
 यतः । क्वचित्तु केवलौ (१) ॥ मात्रायामित्यल्पपरिमाणे । मात्रायां भोजकः ।
 मम । इति प्रत्यगात्मसम्बन्धे । समेत्यस्य भावो ममत्वं ममता । निर्गतो म-
 नेत्यस्मादिति निर्भसः ॥ हुमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकीपेषु । हुं हुं मुञ्च
 हुं राजसोऽयम् । हुं स त्वनसि । हुं निर्लज्जापसरेति ॥

आः कष्ट वत ही चित्रं हुं मातदैवतानि धिक् ।

हा पितः । कासि हे सुभु । बह्वैवं विललाप सः ॥

धिद्मातः केकेयि । (२) । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ चिरेण । इति चिरा-
 यार्थे । चिरेण मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ पशु । इति सम्यगर्थे । लोभं
 न यन्ति पशु मन्यमानाः । दर्शनीयं ज्ञान सम्यक् प्रतिपद्यमाना लोभं परि-

त्यगन्तीत्यर्थः ॥ प्राह्णे । इत्यहः प्रारम्भे । प्राह्णे गच्छति ॥ शुक्रमिति
 शैद्ये । शुक्रं गच्छति ॥ माकिरिति निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे माकिः कुर्विति ॥
 सान्तं तु शाकटायनः । तथा नकिःशब्दमपि ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्पर-
 रार्थे । अन्योन्यस्य स्मरन्ति ॥ यथाकथाच । इत्यनादरे । यथाकथाच दीयते ।
 यथाकथाच दक्षिणेति ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडिन्द्रायेति ॥ मर्या ।
 इति सीमबन्धने । मर्यां प्रादीयते । इति मर्यादा । सीमबन्धनेन गृह्यत-
 इत्यर्थः ॥ स्म । इत्यतीति वाक्यपूरणे च । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति ।
 अङ्ग स्म विद्वन्माणवकमध्यापयेति ॥ माङ् । मा । इति निषेधाशङ्कयोः । मा
 कार्पात् । मा भवतु तस्य पापम् । मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदय-
 स्थिता ॥ ङकारो लुङ्माङीति (१) विशेषणार्थः ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देव-
 दत्त । गच्छसि । अथ किम् ॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिञ्चेदमृतेन किम् ॥ अ-
 ह्नाय । इति शीघ्रार्थे । अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जति ॥ ह्ये । अयि ।
 इति सम्बोधने । ह्ये जाये मनसा तिष्ठ घोरे । अयि विजहीहि दृढोपगू-
 हनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि । अय्ययि साहसकारिणि ॥ अये । इति स्मरणे । अये
 रामो दाशरथिः ॥ नकिरित्यौपस्ये । मेघो नकिर्वर्षति ॥ प्रतिषेधवर्जनयो-
 रपि ॥ अरे । इति हीनसम्बोधने । अरे चौर । ॥ रात्री । इति निशायामि-
 त्यस्यार्थे । रात्री वृत्तं तु द्रव्यसि । रात्रीचरः ॥ पुरा । इति प्रबन्धभविष्य-
 दासत्तिचिरातीतेषु । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः ॥
 गच्छ पुरादेवो वर्षति । समनन्तर वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् । पुरा-
 णमिति ॥ कश्चिद्भविष्यत्यासत्तौ चिरेऽतीते चेति पृथगाह ॥ सीमिति सर्व-
 तोभावे । सीमादित्यो असृजत् । सर्वत इत्यर्थः ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तद्देद
 यदद्भुतम् ॥६॥

श्रौषट् वौषट् प्याडहो नोहि वादः—

सुपत् कश्चिद् यत्र नेदङ्ग हन्ताः ।

त्वै न्वै छम्बट् पाडवेरे बताथो—

कुं हं हिं कद् वेदधाधो नुकं चाः ॥ ७ ॥

श्रौषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ प्याडिति प्रशंसासन्तर्णयोः । प्याट्
 शीघ्रं पठति । प्याट्पाठकाः ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः ॥ कश्चि-

च्चिरत्नेऽतीते काले । समीपेऽनागते चेति पृथगाह ॥ अहो । इति सम्बोध-
 नाश्चर्ययोः । अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते । अहो रूपम् अहो
 रूपमिति ॥ नोहि । इति प्रतिषेधे । नोहि पठसि त्वम् ॥ वादिति वदर्थे ।
 वाडिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ कच्चिदिति कच्चन-
 वत् ॥ यत्र । इति यच्चवत् ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥
 प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायनः ॥ अङ्ग- । इति पूजासम्बोधन-
 योः । (१) अङ्ग विद्वन्माणवकमध्यापय । तन्मन्त्रे क्वचिदङ्ग भृङ्गतरुणेनास्वादि-
 ता मालती ॥ समृद्ध्युपयोगप्रातिलोम्येष्विति श्रीशाकटायनः ॥ हन्त । इति
 हर्षानुकम्पावाक्षारम्भविषादेषु । हन्त जीविताः स्मः । पुत्रक हन्त ते धाना-
 काः । हन्त ते कथयिष्यामि । हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥ दाननिश्चययोरपि ।
 भूरियं हन्तकारः । हन्त गच्छामः । निश्चयेनेत्यर्थः ॥ त्वै । इति विशेषवित-
 र्कयोः । अयं त्वै प्रकथ्यते । कस्त्वा एषोऽभिगच्छति ॥ न्वै । इति वितर्क-
 पादपूरणयोः । को न्वाएषोऽभिगच्छति ॥ क्स्वडित्यन्तःकरणाभिमुख्ययोः ।
 क्स्वडत्संशुद्ध्या सर्वं जयति । क्स्वगमुखो धावति ॥ पाडिति प्याडर्थे ॥ के-
 चित् पट् । इत्यपि सादृश्यासम्पत्तिसाकल्यग्रन्थाधिकवचनेषु ॥ अवेरे । इत्यरे
 इत्यस्यार्थे । बत । इति हेतुखेदानुकम्पासन्तोषविस्मयानन्त्रणेषु । वनजेनेति
 बलं बतस्ति सत्त्वे । यस्मादित्यर्थः ॥ अहो बत महत्कष्टम् । हता बत वरा-
 की सा । बत प्राप्ता सीता । अहो बतसि स्पृहणीयवीर्य्यः । बत वितरत तोयं
 तोयवाहा नितान्तम् ॥ अथो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एन
 छन्दोपि ॥ अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद्द्रष्टव्याः ॥ कुमिति प्रश्ने कुं त्वं
 करोषि ॥ हमित्यसम्मतौ । ह क एवमाह ॥ हिमिति स्तोभभवचनः । हि सा-
 न गीयते ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे ॥ वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वष-
 डर्थे टान्तं तु श्रीभोजः ॥ अध । इत्यथार्थे । अधा स वीरैर्दशभिर्विशूयाः ॥
 अधो इति भोअर्थे ॥ नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् । च ।
 इति चेदर्थे । त्वं च गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्परएव
 प्रयोक्तव्यः । यदुक्तमन्यत्र । चो यद्यर्थे प्रथमात्पदात्परः ॥७॥

ओमादकस्मादुत यत्तदन्यत्,

पर्याप्तमग्रे कुविदाम नामाः ।

अन्यत्र घाथेद् विपु चित् सुकं किं,

स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोत्रः ॥८॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे । मङ्गलप्रयोजनञ्च भवति । ओं अ-
ग्निमीडे पुरोहितम् ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शाङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नमस्-

तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुामुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ।

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ आदित्यथार्थे । विश्वकर्मा विमना आद्विहाया
इति ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते । कस्मादकस्मादमी ॥ उत । इति वित-
कवाढार्थप्रश्नसमुच्चयपक्षान्तरपादपूरणेषु । स्याणुरयमुत पुरुषः । उत शिरसा
पर्वतं भिन्द्यात् । उत दण्डः पतिष्यति । स्वाभासो भवानुत । एकमेव वरं
पुंसामुत राज्यमुताश्रमः । स सर्वलोकस्य शुभो भवत्युत ॥ यत्तदिति हेत्वर्थे ।
यदयमधीते तज्जानाति ॥ अन्यदित्यन्यार्थे । देवदत्त आयातोऽन्यच्च यन्नदत्त
इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः १ त्वयैव पर्याप्तम् ।
पर्याप्तमिहान्येन ॥ अग्रे । इति पुरस्तादर्थे । अग्रेसरः । अग्रेवणम् । कुवि-
दिति भूर्यर्थे । कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभावेष्वापि ॥ आस । इति
प्रतिषधनावधारणयोः । कटं कुरु । आस करोमि ॥ तथा—

घण्टानादो निस्वनो हिण्डिमानां—

ग्रैवेयाणामारवो वृंहितानि ।

आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानां—

मुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥

गच्छास्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आस मैथिलि ! ॥ नाम इति प्राकाश्यसंभा-
वनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु । हिमालयो नाम नगाधिरा-
जः ॥ कथं नाम समेष्यसि ॥ स्मृतिः सम्भावनैव । स नामायं बभ्युः ॥ समापि
नाम दशाननस्य परैः परिभवः ॥ एवमस्तु नाम । को नामायं सवितुरुदयो
यत्र न स्वे स्फुरन्ति ॥ दष्टेव सा रोदिति नाम तन्वी ॥ यदि लेपनमेवेष्टं

लिम्पतिर्नाम कीऽपरः॥ अन्धो नाम पर्वतमारोहति ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥ अन्यत्र ।
इति वर्जने । पतितान्न त्रिभृयादन्यत्र मातुः ॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोम्य-
पादपूरणेषु । घ हिनस्ति मृगं क्वाघः ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
कात्स्न्यार्थिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अथ परस्मैपदानि । स्नातोऽथ भुङ्क्ते ।
अथ शब्दानुशासनम् । अथ शक्तोऽसि भोक्तुम् । अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ।
अथ समासः । गौडो भवानथेति ब्रूमः । भीनोऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽथा-
नित्यः ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णम् ॥ विषु । इति सर्व-
तोभावे । विष्वञ्चतीति विष्वक् ॥ चिदिति साकल्याप्यर्थोपमानासंसतिषु ।
आचार्य्यश्चिदिदं ब्रूयात् ॥ किञ्चित् प्रयच्छति । न किञ्चिद् ब्रवीति ॥ अग्नि-
श्चिद् भायात् ॥ कुलमाषांश्चिदाहरेति ॥ सुकमित्यतिशये । सुकं शोभते ॥
किमिति क्षेपप्रश्नेषदर्थातिशयेषु । किमयमपि ब्राह्मणः । किं गतोऽसि ? ।
न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष प्रगल्भते ॥ खिदिति प्रश्रवितर्कयोः । कः
खिदेकाकी चरति । अघः खिदासीदुपरि खिदासीत् ॥ अन्तरेण । इति
सध्यविनार्थयोः । यथाः—

मृणालमूत्रामलमन्तरेण,
स्थितश्चलञ्चामरयोर्द्वयं सः ।
भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धो-
रभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः ॥

चलञ्चामरयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ अन्तरे । इत्यप्यमरसिंहः । यथा—आवयो-
रन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिन्नश्यते ॥
अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थोऽन्तरशब्दोऽनवयस्तेन द्विती-
यात्ययः (१) ॥ एकपदे । इत्यकस्मादर्थे । अयमेकपदे तथा वियोगः ॥ अहह ।
इत्यद्भुतरोदयोः । अहह महतां निःशीमानश्चरित्रविभूतयः । अहह कष्टम-
पण्डितता विधेः ॥ दीर्घान्तोपि । भिलित्वापि ब्रुमुक्षिता यदहह ॥ उजिति
यितर्कमन्धोघनपादपूरणेषु । कठण्ठति । उजतिष्ठ । तद्वायुस्तदु चन्द्रमा ॥
उ । इत्यप्रतिक्रमकोऽप्यस्ति । अस्य त्वयं विशेषः । उजो वेति । ऊ इति
पक्षे भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्विच्चिररात्राय विभाषेति नचेत् पुतः ।

आः शप्समुपजोषं खोरठावाडां स्वरादयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे । सत्कृत्य । सत्कृतम् ॥ फट् इति विघ्नप्रतिहतोत्सारणे । हुं फट् प्रतिहतोऽसि ॥ क्विदिति भर्त्सनपादपूरणयोः । क्वित् कितव ! कदर्योऽसि । क्वित् क्वैतदुपयुज्यते ॥ चिररात्राय । इति चिरस्यार्थे । चिररात्राय जनेन चिन्तितम् ॥ विभाषा । इति धिकल्पार्थे । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ इति । इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपधिवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमाणापरामर्शमतेषु । हन्तीति पलायते ॥ गौरश्वो हस्तीति जातिः ॥ इतिपाणिनि । पाणिनिशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुणइत्येवं यो गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति सतुप् ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ इत्युक्तवन्तं परिरम्य दोर्म्याम् ॥ विनिश्चिता-र्थानिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यक्षसंनिध्यवधारणपदार्थाविपर्ययादिष्वपि द्रष्टव्यः ॥ नचेदिति निषेधे । नचेत् कर्त्तव्यम् ॥ निषेधार्थं नोचेदित्यपि पठनीयम् ॥ पुदिति कुत्सायाम् । पुत् कुत्सितं कसति गच्छति । पुत्कसः ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ आः । इति कौपपीडयोः-

विद्यां सातरमाः प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥

शविति प्रग्रहे । गां शप्करोति ॥ समुपजोषमित्यानन्दे । समुपजोषं वर्त्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः ॥ खीः कुत्सायाम् । खीः कटं करोति ॥ अठ । अत्र । अइ । इत्येते भर्त्सने । अठ करोतीत्यादि ॥ आमिति प्रतिबचनावधारणयोः । आं कि मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥ स्वरादिरिति सम्बोधनभर्त्सनानुक्तम्पापूरण(१)प्रतिषेधेषु यथासम्भवं भवति । अ अपेहि । आ एवं नु मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उल्लिख । ऊ ऊपरे बीजं वपसि । ए इतो भव । ऐ वाचं देहि । औ आवय ॥ ऋ ऌ लृ श्री । इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः ॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं घुमित्यादयोऽपि भवन्ति ॥

अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण ।
ते । मे । चिराय । अहाय । चिररात्राय । चिरात् । अकस्मात् । चिरस्य ।
अन्योऽन्यस्य । मम । एकपदे । अग्रे । प्रगे । प्राल्ले । हेतौ । रात्रौ । वेला-
याम् । मात्रायाम् । इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुबिभक्त्यन्तप्रति-
रूपकाश्रद्धन्दीवशाद् यथायथं न्यस्ताः ॥ ९ ॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ चेतराधरावुभयः ।

एद्युस्येते ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः ॥१०॥

एद्युसन्ता(१)एते चादयो भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्—

सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविक्वाः ।

पश्चादिदानीं परुतः परार्यै—

कध्यं सदा द्युः पुरसः सदं च ॥११॥

सद्य इति तत्क्षणे । असूत सद्यः कुलुमान्यशोकः ॥ पश्चादिति प्रतीची-
न्तरमयोः । पश्चादस्ताद्भिः । पश्चाद्याति ॥ द्युरिति वासरे ॥ तथा च श्रीभोजः
द्यर्दिनमिति ॥ यथा । द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥ गगनेऽप्ययम् । असान्त
मिति वररुचिः । नपुंसकमित्यन्त्ये ॥ सदमिति सदा । इत्यस्यार्थे । यथा
भुजङ्गमस्यैव मणिः सदम्भाः । सततप्रमदइत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ पुरस्तादि-
द्युपलक्षणम् । सूत्रनिपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः ॥११॥

सुच् कृत्वस्त्रा तस्त्र दा कामर्हि यैथाः—

स्तादाह्येनात् साच्विडाः स्युर्धमुञ्ज् थाः ।

शस्वत् तुम् एम् क्त्वादयश्च प्रसाचाद्—

आद्यृर्ग्यादिश्चाव्ययीभावयुक्तः ॥१२॥

तद्वितादिप्रत्यया सुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ सुच् । द्वि'करोति । त्रिः-
पश्चति ॥ कृत्वस् । पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ त्रा । देवत्रा कृतम् । देवत्राकृत्य गतः ॥

(१) उत्तरेद्यु । पूर्व्येद्युः । अन्यतरेद्युः । अपरेद्युः । अन्येद्युः । इतरेद्युः ।
अपरेद्युः । उभयेद्युः ।

तस् । अतः । ततः । अन्ततः । कुतः । एते पञ्चम्यर्थाः । पञ्चम्यर्थश्चोपलक्ष-
णम् ॥ अतःकारणोपदेशनिर्देशयोः । अतो गुणात् सर्वजनः पूजयति । अतो
गतः ॥ तत आदिकथान्तरप्रश्नानन्तर्येऽपि । ततः प्रयातो भानुदत्तः । आदौ गत
इत्यर्थः । ततः कथयति । ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान् भक्षयन्ति ॥ अन्ततः
शासनावयवे सम्भावनायाञ्च ॥ किञ्चिदप्यधीष्व । अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥
गुणवान् । अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रश्ननिह्वययोः । कुत आगच्छसि ।
कुतो मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः ॥ उरस्तः । उरसैकदिक् ॥ त्र ।
यत्र । तत्र ॥ दा । सर्वदा ॥ काम् । किन्तराम् ॥ हिं । एतर्हि ॥ तर्हीति
विशेषेऽपि । बलवानर्जुनः कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ धा । पञ्चधा ॥ एधा ।
द्वेधा ॥ स्तात् । प्राग्रामात् (१) ॥ आहि । उत्तराहि ग्रामात् ॥ एन । पूर्वेण
ग्रामम् ॥ आत् । उत्तराद्ग्रामस्य ॥ सात् । भस्मसात् स्यात् । भस्मसात्कृत्य ॥
च्चि । शुक्ली भवति ॥ डा । पटपटा करोति ॥ धमुञ् । द्वैधं वर्त्तते ॥ धा ।
इत्याकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः ॥ था । यथा ॥ आ । दक्षिणा ग्रामात् ॥ शस् ।
अल्पशः । द्विशो देहि ॥ वत् । राजवत् (२) ॥ तुम् । कर्तुम् ॥ णम् । भोजं
भोजं व्रजति । चूर्णपेषं पिनष्टि ॥ क्त्वा । कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो ग्राह्यः ।
प्रकृत्य ॥ आदिग्रहणात् केकेन्यतवैत्वेत्यादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ प्रसाक्षा-
दादीति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र प्रादिर्वक्ष्यमाणो विंशति-
शब्दको गणश्चादिसञ्ज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसञ्ज्ञा धातुसम्पृक्तस्यैव ना-
न्यत्र । चादिसञ्ज्ञा तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात् । यथा । साधुर्देवदत्तो
मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रयुक्तिः । एष कर्मप्रवचनीयइति पाणि-
नीये प्रसिद्धः ॥ प्राचार्य्यः । निष्कौशास्त्रिरित्यादौ नामसमासे गतिसञ्ज्ञः ।
कुगतिप्रादयएव पाणिनीयवचनात् ॥ साक्षादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः ।
तस्य केवलस्यापि चादित्वम् । करोति साक्षाच्चैत्र इत्येवं प्रयोगः ॥ ऊर्थादि-
रपि तथा ॥ अव्ययीभावश्च चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कारः (३) ।
उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निसन्यइत्यादौ स्यादेशमुनागमप्रतिषेधइति वामनः ॥

(१) स्तादित्यनेनास्तातिप्रत्ययो ग्राह्यः । प्रागित्यत्राञ्चेलुंगित्यस्ताते-
र्लुक् । पुरस्तात् । प्राग्रामादिति पा० (२) पुत्रवत् । भानुवत्-इति पा० ।
(३) उपपयःकार इति महाभाष्यानुकूलः प्रयोगः ।

शाकटायनः पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव प्रयोजनम् । दोषाल्लु
 वहवः । तथाहि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकंमन्यमित्यत्र खित्यसद्विषत-
 ज्ञाजनव्ययस्येति मुम्प्रतिषेधः प्राप्नोति । यथा । दोषामन्यमहः । दिवाम-
 न्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र च्चौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधश्च ।
 यथा । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिरिति ॥ उपप्राग्निकमित्यत्र कादिश्चा-
 व्ययस्येति ॥ अक्च । यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्वरादिगणात् पृथग-
 व्ययीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधा-
 विति त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिवन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।
 अव्ययाच्चेति लुकि सिद्धेऽन्यस्माद्भुगिति यद्ब्रजनं तज्ज्ञापयति । अव्ययीभाव-
 स्याव्ययत्वं नास्तीति ॥१२॥

आस ब्रूहि नयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते-

स्यादातङ्कनवर्तते भवतयो मन्येऽस्तुनास्यस्मयः ।

आदङ्कैद्यसि पूर्यतेऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते-

पश्याहाविह कीर्त्तितौ मतिमता सङ्ख्ये निपाताह्वये ॥१३॥

तिङ्ङन्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति । निपाताव्ययसंज्ञास्तु स-
 तान्तरे ॥ आस । इति बभूवार्थे । लावण्य उत्पाद्य(१) इवास यत्रः ॥ वा-
 सनस्तु । अस दीपत्यादनयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्य तु तिङ्ङन्तप्रति-
 रूपको निपातइति न संमतम् । तादृशस्यैव तिङ्ङन्तस्याभावात् ॥ ब्रूहि ।
 इति प्रैषानुच्चावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः ॥ नयाति । इति न शक्यत इत्यर्थे ।
 इदं तु कर्तुं नयाति ॥ पश्यत । इति पूजाश्चर्ययोः । पश्यत माणवको
 भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् । याति । इति शक्यतइत्यर्थे । इदमेव
 कर्तुं याति ॥ आदह । इति हिंसीपक्रमकुत्सनेषु । आदहारीन् पुरन्दर ।
 आदह भक्तस्य भोजनाय । कुर्वादह यदि करिष्यसि ॥ वर्तते । इति सोल्लु-
 यठनाङ्गसंवरणे । वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते ॥ स्यादि-
 त्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो जैनाः । स्यान्न तत्स्यादपि स्यादिति पक्षान्तरसम्भा-
 वनादावपि ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः । आतङ्कक्षीरं दधिभवनाय ॥

प्रतिग्रहेऽपि शाकटायनः ॥ न वर्त्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे
पत्यावश्रुनिपातो न वर्त्तते तस्याः ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम
तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये नार्त्तखड्गृह्याणि
पद्मान्युदुर्त्तुमुत्सुकः ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु साम्ना ॥
असूयापूर्वेऽङ्गीकारे । अस्तुंकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ नास्ति । इति
सत्तानिषेधे । नास्ति वादशूरो नास्तिकः ॥ अस्मि । इत्यस्मदर्थानुवादे ।
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ अहमित्यर्थेऽपि । उडुपेनास्मि
सागरम् ॥ आदङ्क । इत्यातङ्कवत् ॥ एहि । इति प्रहासादौ । एहि मन्ये
रथेन यास्यसि । एहि न त्वया सह जल्पिष्यामि ॥ असि । इति त्वमित्य-
र्थवाक्यालङ्कारयोः । वेत्स्यसि पार्थिव त्वमसि(१) सत्यमस्यधाः ॥ भोजस्तु
युष्मदर्थानुवादे । यदपूपुजस्त्वमसि पार्थिवमुरद्विषमिति प्राह ॥ पूर्यते । इति
निषेधे । पूर्यते प्राणायामेन ॥ अस्ति । इत्यसृग्धनसत्तासु । आस्तेयं चर्म-
भाजनम् । अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः ॥ भवतु । इत्यस्तुवत् ॥
शङ्के । इति वितर्के । शङ्के शशाङ्कोऽयम् ॥ विद्यते । इति भवत्यर्थे ॥ पश्य ।
इति पश्यतवत् ॥ आह । इत्युवाचार्थे । अथाह वर्णो विदितो महेश्वरः ॥
एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः । तत्र—

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।

आगमादिव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकाश्चवाहाहैवाद्यः । वाचकाः शश्वत् कुवित् प्राह्णे प्रगइत्या-
दयः । अनर्थकाः कमीनिदित्यादयः । संभूयार्थस्य साधका न ह वै न खलु
मास्तेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वः स्नायं समया दिवा पुनररं कामं प्रकामं बहिर्-

दोषा ह्यो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नमो भूयसः ।

अन्तः प्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात् सनत् साचयः—

सत्यं मङ्क्षु विहायसाशु सहसा प्रायः स्वयं संवतः ॥१४॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वः सुखयति । एहि जाये स्वरारोहाव ।
स्वः संगानीते । स्वः स्पृहयति । स्वरागच्छति । छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ।

(१) पार्थिवस्त्वमसि—इति पा०

स्वर्वसतीति । स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणोरित्येके ॥ सायं दिनाध-
साने । सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ समयः । इति सनीपमध्य-
योः । त्वां समयास्ते । ग्रामं समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्सापरो-
क्षयोरित्येके(१) ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ पुनरिति भूयोर्ष-
विशेषयोः । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुरया भक्ता राजर्षयस्तथा ॥
अरमिति शैघ्र्ये । अरं पचति ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गीकारे च ।
कामं भुङ्क्ते । कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकाममप्री-
यत यज्वनां प्रियः ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिरिंकारं प्रकृतेः पृथग्
विदुः । दोषा । इति रात्री । दोषामन्यमहः ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽहि । ह्य-
स्तनः ॥ निकषा । इति सनीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥
अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च कण्ठलुः । त्वामन्तरा
तामरसायताक्षि ! ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्ध-
पूर्वाह्णेपु शाकटायनः ॥ नक्तमिति रात्री । नक्तंचरः ॥ नमः । इति पूजायाम् ।
नमोस्तु वर्धमानाय ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ अन्तरिति मध्ये ।
अन्तवोष्पच्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समु-
त्थाय ॥ श्वस्तनेऽपि ॥ असांप्रतमित्यन्यारथे । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसल-
पाणिना । विपवृक्षोऽपि संबर्धं स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमर-
सिंहः ॥ परमिति किन्त्वर्थे । गुणवानसि परमहकारी ॥ ऋते इति वर्जने ।
ऋते कथानोर्नहि मन्त्रपूजाम् ॥ साक्षादिति प्रत्यक्षतुल्ययोः । साक्षाद्द्रष्टा
साक्षी । इय साक्षात्सन्मी ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ सान्तं तु
नुत्तिपरित्राणधिरन्तनहिमाकल्वननिर्भत्सनेपु शाकटायनः ॥ साधि । इति
तियंगर्थे । साधि लोचनयुगं नभयन्ती ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु । सत्यं
करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम् ॥ सत्यं हारिनितश्विनीकुचयुगं सत्यं
मनोक्षाः श्रियः ॥ मङ्गलु । इति शैघ्र्ये मङ्गलुपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥
निहायसा । इति विषयर्थे । विहायसा रम्यतमं विभाति । आशु । इति
शैघ्र्ये । आश्वपेहि मन सीधुभाजनात् ॥ महमा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः ।
द्वि- प्रभृत महमा पपात । महमा विदधीत न क्रियामसिधेकः परनापदा

पदम् ॥ प्रायः । इति ब्राह्मण्ये । प्रायः स इह नेष्यति ॥ स्वयमित्यात्म-
नेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थे ॥ संबदिति
वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यं सपदि बलवतः प्रादुराविः पुरस्तात्-
तूष्णीं जोषं निकामं युगपदनिशमः साम्यभीक्ष्णं
सनोषाः । रोदस्यो भूर्भुवस् कं भ्रटिति पुरतसोऽतीव
सुष्ठु प्रसह्य, द्राक् स्वाग् मिथ्या वृथा शं कु मिथुन-
मृथकोऽद्धाऽजसाऽवो मनाकः ॥१५॥

उच्चैः । नीचैरिति महदल्पयोः । उत्कृष्टनिकृष्टयोरिति शाकटायनः । किं
पुनर्यस्तथोच्चैः । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशाचक्रनेनिक्रमेण ॥ अवश्यमिति
निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ॥ सपदि । इति वर्तना-
नतत्क्षणशीघ्रार्थेषु । सपदि विपदो विद्वद्देशमस्वनर्गलवृत्तयः । सपदि मुकु-
लिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या । सपदि प्रदहत्युपेक्षितोऽग्निः ॥ बलवदित्यति-
शये । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ प्रादुरिति नामप्राकाश्य-
योः । विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः ॥ प्रादुरा-
सीत् ॥ आविरिति प्राकाश्ये । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ॥
पुरस्तादित्यग्रतइत्यर्थे । रत्नच्छायाव्यतिकरइव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात् ॥ तूष्णी-
मिति मौने । राजनूराजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः ॥
जोषमिति सुखमौनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्त्व ॥ ज्योष-
मिति शाकटायनः ॥ निकाममित्यतिशये । निकामं क्षामाङ्गी ॥ युगपदित्ये-
ककालार्थे । तद्वत्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत् ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥
अनिशमिति सातत्ये । यत्रानिशं कीर्त्यते ॥ सामि । इत्यर्थकुत्सयोः । सामि
सम्मीलिताक्षी । सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ अभीक्षणमिति पौनःपुन्यसातत्य-
योः । अभीक्षणमास्फालयतीव कुम्भम् । अभीक्षणं वक्ति ॥ नित्यमिति । सदा
सदिति । अजस्रं सन्ततमिति सातत्ये कश्चिदाह ॥ सना । इति नित्ये । एष
धर्मः सनातनः ॥ तान्तमपि ॥ उषा । इति रात्रौ । उषातनो वायुः ॥ रो-
दसी । इति द्यावापृथिव्यर्थे । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥

ओमिति ब्रह्मवाचि । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिक्ष-
 योः । भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवसश्च महाव्याहृतेरिति रेफो भवति ॥ कनिति
 वारिमूर्द्धसुखनिन्दाव्योमसु । कजं पद्मम् । कज्जाः केशाः । कयुः । कन्दर्पः ।
 कङ्गामिनः खगाः ॥ ऋटिति । इति शैष्ये । आनीय ऋटिति घटयति वि-
 धिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ऋगितीत्यपि केचित् ॥ तरसादितासजलेष्विति
 लन्त्यात् तरसापि ॥ तूर्णं द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं लट्विति क्रियाविशेषणम् ॥ पुर-
 तः । इत्यग्रत इत्यर्थे । नीरसतरुरिह विलसति(१) पुरतः ॥ अतीव । इत्य-
 तिशये । अतीव शोभते ॥ सुष्ठु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्ठूक्तम् । सुष्ठु-
 विभाति ॥ प्रसह्य । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ।
 प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ द्राक् । स्वागिति शैष्ये । द्रागिद्रुतं कातरै ।
 स्वाक् सरन्त्यभिसारिकाः ॥ मिथ्या । इत्यसत्ये । मिथ्यावादिनि दूति ॥
 अनव्ययोऽपि । यथा । निर्मिथ्य ॥ वृथा । इति विफलाविध्योः । प्रयुक्तम-
 प्यस्त्रमितो वृथा स्यात् । प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ॥
 शमिति दुःखोपशमे । शङ्करः । शम्भुः ॥ कु । इति कुत्सेषदर्थयोः । शास्त्र
 कापथघटनम् । पयः पूर्वं सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थेऽपि ॥ मि-
 थुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुन रमन्ते ॥ ऋधगिति सत्ये । ऋधग् वदन्ति
 विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसानीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ॥ अद्वा । इति स्फुटार्थाव-
 धारणयोः ॥ आराधितोऽद्वा सनुरप्सरोभिः ॥ सत्यतिशययोरित्येके ॥ अञ्ज-
 सा । इति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । वत्पञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य
 व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव ॥ अवः । इति बहिरित्यर्थे । अवो गच्छति ॥ मनागिति
 स्तोके । यस्मिन्मनागपि नवान्बुजपत्रगौरी ॥१५॥

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-

मनश्चनः प्रेत्य मिथः शनैसः ।

मुधाऽन्वगीषञ्चिरमो मृपास्तं-

धिगानुषक् स्वस्ति पुरोऽस्र इद्धाः ॥१६॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुर्मन्त्रयेते ॥ उकारान्तमप्यनृतार्थं केचित् ॥
 मिथो । इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो ॥ विरहान्योऽन्यार्थयोरपि ॥

(१) निवसतीति पाठान्तरम् ॥

धिष्वगिति समन्ततोभावे । कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ॥ उपांशु ।
 इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारि-
 मिः । परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ कथमुपांशुवचः ।
 उपधाराद्भविष्यति ॥ ताजगिति(१) शैड्ये । ताजग् जरामृत्युरुजा जयन्ति ॥
 सनः । इति नियमे । सनो वर्तते । नियमो वर्तत इत्यर्थः ॥ चनः । इत्य-
 न्ननाम । चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ॥ अद्वायानिति श्रीवसुक्रः ॥ प्रेत्य ।
 इति भवान्तरे । अन्यो धनं प्रेत्यगतस्य भुङ्क्ते ॥ अमुत्र शब्दस्याप्यत्र पाठो
 द्रष्टव्यः ॥ मिथः । इति रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति
 मां मिथस्त्वदाभाषणालोलुपं सनः ॥ शनैरिति क्रियामान्द्ये । शनैःशनैर्ददा-
 त्येष पादौ भूतानुकम्पया ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण इत्यन्ये । किं
 पौलोमि मुधा क्रुधा मयि नतु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ अन्वगित्यानुकू-
 ल्ये । अन्वगययौ मध्यमलोकपालः ॥ ईषदित्यल्पे । ईषत्पचति (२) ॥ अप्रा-
 प्ते च ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किञ्चिन्नम्रमुखी(३) प्रियेण हसता बाला
 चिरं चुम्बिता ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति दुर्जनः ॥ वृषा प्रबलार्थ इति
 केचित् ॥ अस्तमिति शैलविशेषादर्शनयोः । अस्तं भास्वान् प्रयातः । घृति-
 रस्तमिता रतिश्च्युता ॥ धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहभृतामसा-
 रताम् । धिक्कारिकान् ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये । आनुषक् प्रविशतीह बन्धु-
 ता ॥ अनुमानेऽनुपगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च केचित् ॥
 स्वस्ति । इति पुरयाशीःक्षेममङ्गलप्रत्यभिवादानेषु । स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक स-
 त्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष । स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय
 जीव । स्वति श्रीकुसुमपुरात् । राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्येते प्रयुञ्ज-
 ते ॥ पुरा । इत्यग्रत इत्यर्थे । पुरःसरा धामवतां यशोधनाः ॥ अन्नः । इति
 शौघ्रसांप्रतिकयोः । अन्न एव गच्छति । अन्नरेवागच्छति । अन्नसूक्ष्मसूत्रवसां
 रो वेति रेफो विकल्पेन ॥ इहेति प्राकाशये । समिद्धमिद्देश सहो दधासि ॥
 सामीप्यस्मरणयोरपि ॥१६॥

(१) तोजगिति पा० । तोजक् पचति । तोजकमृत्युरुजा जयन्तीति च ।

(२) ईषदित्यल्पाकृच्छ्रयोः । ईषत्पचति । ईषत्कारः कटो भवतेति पाठा-
 न्तरम् । (३) लज्जानम्रमुखी-इति पा० ।

स्थाने वरं दुष्टु हिरुग् बलातः—
 प्रबाहुकं ज्योक्तिरसो मुहुः शु
 युक्तं प्रशानार्थ्यहलं क्षमाऽर्वाग्-
 विनाश्च नाना पृथकौ सुदिश्च ॥१७॥

स्थाने । इति युक्ते(१) । स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः ॥ वरमिति द्वीनो-
 त्कर्षे । वरं विरोधोऽपि सप्त महात्मभिः ॥ दुष्टु । इति कृच्छ्रार्थे । दुष्टु वादी-
 खलः ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु । हिरुक्करोति ॥ हिरुक्कर्मणा मोक्षः ।
 कर्मवर्जनात् (२) मोक्षइत्यर्थः ॥ बलादिति हठार्थे । त्वद्भक्तिरेव मुखरी-
 कुरुते बलान्नाम् । शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ प्रबाहुकमिति
 समकाले । प्रबाहुकं गृह्णीयात् ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रबाहुः प्रबाहुक् चेति कैश्चित्पठ्य-
 ते (३) ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे(४) । ज्योग् जीवासः । ज्योक्कृत्य नृपतिं
 गतः शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानसिर्यगर्थयोः । विश्वयोनि-
 स्तिरोदधे । तिरः काष्ठं करोति । अवज्ञायामपि ॥ यथा—

तिरश्चकार अमराभिलीनयोः,

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥

मुहुः । इति पौनःपुन्ये । इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः ॥ मुहुर्मुहुर्मुह्यति
 सा सृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुहुर्मुहुरित्यपि ॥ शु । इति पूजायाम् । शु-
 नासीरस्येति शुनासीरः ॥ शु अश्नुते । श्वशुरः ॥ क्षिप्रार्थेऽपि । शु क्षिप्रं नय-
 व्यन्तरिक्ष इति वा । शुनो वायुः ॥ युक्तमिति न्याय्ये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।

कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः ॥

प्रशानिति समानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ आर्य्यहलमिति बला-
 त्कारे । आर्य्यहलं गृह्णाति ॥ आर्य्येति प्रीतिबन्धने । हलमिति च प्रतिषे-
 धविषादयोरिति शाकटायनः ॥ क्षमा । इति क्षान्तौ । भवान् क्षमा ॥ अ-
 र्वागित्यधरे । वर्षात्पोहशादर्वाक् । अर्वाक्कालीनः ॥ विना । इति वर्जने ।

(१) इति—अवसरे—इति पा० । (२) कर्मक्षये—इति पा० । (३) ऊर्ध्वार्थे
 प्रबाहुकेति कैश्चित् पा० इति पा० । (४) कालभूयस्त्वाप्रश्नयोः—इति पा० ।

तात ! नो दधिविलोडनं प्रति त्वविनाद्य वयमुत्सहामहे ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः । नानाविधं कृतकदेहभृतां समाजम् ॥ उभ-
यार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन नानापक्षावमर्शः संशय इत्यभिहि-
तम् ॥ नाना नारीं निष्फलां लोकयात्रा ॥ पृथगिति विनार्थं । बहिर्विकारं
प्रकृतेः पृथग्विदुः ॥ सुदि । इति शुक्लपक्षे ॥१७॥

स्वरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः स्पृहयतीत्यादौ
यथायोगमुत्पन्नाया द्वितीयादिविभक्तेर्लुक् । पञ्चकत्वःप्रभृतयस्तु विभक्त्यर्थ-
प्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नइति प्रातिपदिकार्थं
प्रथमैव भवति । सापि सख्याविशेषाभावान्न सर्वा किं तर्ह्येकवचनमेव तस्यो-
त्सर्गत्वात् । तथा चोक्तम् (१) । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति । एतन्नः
सम्मतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्योऽव्ययादाप्सुपइति ज्ञा-
पकाद्विभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राहुः । का पुनरसौ । अत्रैके तसिलादीनामदूर-
विप्रकर्षादानुगुण्याच्च पञ्चम्यादय एवेत्याहुः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्त-
र्भूतः प्रातिपदिकार्थीभूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च ।
ज्ञापकात्प्रयोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपि-
जलाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । नहि कपिजलानालभेतेति पञ्चषा आ-
लभ्यन्ते किन्तु त्रय एव । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति न
वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । न ह्योदकान्तात्प्रियं प्रोधमनुव्रजेदिति
द्वितीयाद्युदकान्तानुव्रज्या ज्यायसी । तदुक्तम् । प्रथमएव वा नियम्येत
कारणादतिक्रमः स्यादिति । प्रथमत्रित्वे बहुवचनं नियम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥
अतश्चोच्चैः शब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्येऽपि प्रथमा न्याय्येति सत्त्वा
वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्र ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चै-
स्तव स्वमित्याद्युदाहृतम् । यस्तु तत्रेत्यत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं समस्यत इति
जयादित्यग्रन्थः स सप्तम्यर्थाभिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः । एवमन्तःशब्दात् स्व-
यंशब्दाच्च प्रथमैव न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इत्यप्युक्तम् । अर्थ-
कथनं त्रैषां चादीनामुपलक्षणमात्रं द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम्—

निपाताञ्चीपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति ॥

आकृतिगणौ चेन्मौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्त्तव्याः ॥

इति चादिस्वरादी ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यस्क्राः सहकौतस्कुता मताः ।

सद्यस्कालशुनस्कर्णावयस्कान्तश्च भास्करः ॥१८॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्कइत्यादिः शब्दगणो निपात्यते ॥ किम् सु ।

किमः कः । रोरिति विसर्जनीयः । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ कःक इति तत्र-
पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदि(१) रित्यनेन सिः ॥ स च विसर्जनीयजि-
ह्वामूलीयोपध्मानीयानां बाधकः । उदा० । कस्कोऽत्रेत्युक्तिभिः कौतस्कुती-
भिर्व्यानशे स्वभूः ॥ ननु कथं कःकोऽत्र भौ इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते ।
सन्धावित्यधिकारादवसानविषयो (२) विसर्जनीयोऽत्रेत्यदोषः ॥ अपरे पुन-
राहुः । रूढिविषयत्वान्निपातनानां वीप्सायामेवैतत् सित्वम् (३) । अतएव ।
तिष्ठति कः को वा गच्छतीति वीप्साभावे सित्वं संहितायामपि न कृतम् ।
एवमिहापि वीप्साभावे क इति पदं पूर्वसन्तर्भूतसत्ताकं प्रयुज्यते । ततः
कोऽत्रेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीप्सेति संहितायां युक्तो जिह्वामूलीयः ।
कःकोऽत्रेति ॥ अयसः कुण्डम् । अयस्कुण्डम् ॥ सद्यः क्रीणातीति क्तिप् ।
सद्यस्क्रीः । तस्याप्रत्यभिदं चेत्यण् । एरितीकारलोपः । जिण्यत्क्षारैजित्य-
नेनारैच् । तदाविवक्षितार्थोभिधायी । यदा तु सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्य-
स्क्रीस् तत्र भवस्तदा साद्यस्क. क्रतुः ॥ अपरे सद्यः क्रीयत इति साद्यस्कः
क्रतुः । तेषां करोतेः स्यादिभ्यः क इति कप्रत्ययः । प्रज्ञादिलक्षणञ्चान् ॥
सहकौतस्कुता इति । सह कौतस्कुतेन । सहकौतस्कुताः ॥ सहस्य बहुव्रीहेः
स इत्यनेन विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्याबहुद्व्यादिसर्वादभ्य इत्यादिना
तत्प्रत्यये वीप्साभीक्ष्ण्येत्यादिना द्विरुक्तिः । ततः कुतःकुत आगत इति
वियक्षायामण् । तत्र सौ वादेरित्यन्ताजादिलीपः । कौतस्कुती ॥ नन्वत्र
तत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुच्यमानः प्रत्ययः कथं तसन्तात् स्यात् । अथ

(१) कस्कादिरि० इति पा० । (२) ०धिकारादवग्रहेष्ववसानविषये—
इति पा० । (३) सस्वमिति पाठान्तरम् ।

तदर्थवृत्तेरपि समुदायात्सुब्रुत्पत्तावपि भविष्यतीति चेत् । न । ककुत्रेहांमा-
त्रतसस्त्यबिति त्यपा भवितव्यम् । कथमण् ? । गणपाठादिति ब्रूमः ॥ सद्य-
स्कालेति समस्तमसमस्तं वा । उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ शुनः कर्णः ।
शुनस्कर्णः । श्लुकप्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपनैर्मुक्ता
मुष्टिभिश्चक्रपङ्क्तयः ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्यं समासे तु श्वकर्ण
इति प्राह ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु कृकमीत्येव सिद्धः किम-
र्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कर्म्यर्थो वा ॥ उदा० । स चकर्प
परस्वं तदयस्कान्त इवायसम् ॥ भासं करोतीत्येवं शीलो विभादेरटि (१) ।
भास्करः ॥१८॥

मेदस्पिण्डतमस्कारण्डायस्कारण्डाहस्करास्तथा ।

रजःकर्णैरिजस्कण्यैः भ्रातुष्पुत्रदिवस्पती ॥१९॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्पिण्डः ॥ तमसः कारणं तमस्कारण्डम् ॥ प्रशस्तं
वा तमः । तमस्कारण्डम् ॥ उदा० । क्षपातमस्कारण्डमलीमसं नभः ॥ अयसः
कारण्डम्—अयस्कारण्डम् ॥ प्रशस्तमयो वा । अयस्कारण्डम् ॥ न जहाति न
त्यजति दिनकरमित्यहर्दिवा । तत्करोतीत्येवं शीलोऽहस्करः ॥ उदा० । अ-
लेङ्गकारास्य वधूरहस्करः ॥ रजसः कर्णौ रजस्कर्णौ । कृकमीत्यादिना नित्यं
स्यादेशे (२) प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ भ्रातुः पुत्रो भ्रातुष्पुत्रः । ऋतो वि-
द्यायोनिस्वन्धात्तेष्वित्यनेन षष्ठीसमासे श्लुकप्रतिषेधः ॥ दिवः पतिः । दिव-
स्पतिः शक्रः । श्लुकप्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपाल-
म् । बहिष्कपालम् । यजुष्पान्नमित्येकेषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि यत्त्वं यथा
स्यादिति । परमसर्पिःफलमित्येवसादिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आहुः ।
भाष्ये वृत्तौ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्यु-
दाहरणम् । अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितशब्दसमूहः । य आकृत्याकारेण लक्ष्यते
स आकृतिगणः । अयमर्थः—यथा भास्करादिशब्दः साधुः स्वार्थप्रत्यायने

(१) दिवाविभेति ३ । २ । २१ सूत्रेण टः प्रत्ययः । एतद्ग्रन्थकारमते तु
तत्राङ्बिधिः । बहुव्रीहिकर्मधारयसमासयोश्च टित्त्वे मेद् इति ध्येयम् ।

(२) सादेशे—इति पा० ।

समर्थस्तद्दद्योऽन्योऽपि सिविधानाच्छिष्टसम्मतः स गणोऽस्मिन् प्रथिविष्टः सन्
साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥१९॥

इति कस्कादिः ॥

अहनः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।

राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्विसृष्टस्योपसो (१) बुधे ॥२०॥

पत्याद्येऽहरादेर्वैत्यनेन विकल्पेन रेफादेशो विधीयते(२) ॥ उपसि रात्री
बुध्यते प्रकाशते—उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुकः ॥ शेष तु सुगमम् ॥२१॥
इत्यहरादिपत्यादी ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्द्भिभवत्यदेतदः ।

उभत्वदन्योऽन्यपरस्परेतराः समः सिमत्वान्यतरेतरेतराः ॥२१

सर्वादेर्गणात् । ए, असि, इ, इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः स्मै । स्मात् ।
स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ सर्व इति स-
ख्याप्रकारकलावद्विषये कात्स्न्ये ॥ तत्र संख्याकात्स्न्ये । यथा—सर्व आयाता
यावन्ती लिखिता दश द्वादश वा त आयाताः । कात्स्न्येन समागता इत्य-
र्थः ॥ प्रकारकात्स्न्ये । यथा—सर्वाण्यन्तानि भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ।
कलावत्कात्स्न्ये । यथा—सर्व ओदनो भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलं
भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधा-
नत्वात् परमसर्वस्मै—इत्यादावपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वा-
र्थोपरित्यागात् ॥ तथाहि—य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः सएव जात्यादिवि-
कलोऽनश्वशब्देनापि ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादिव्याघातः ॥
यदा पुनरुपसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तित्वं तदा प्रियसर्वायेत्यादौ न
स्यात् । एतच्च सर्वादेरिति षष्ठीनिर्देशान्निश्चीयते ॥ अन्यस्मै । अन्यत् ।

(१) विसृष्टस्य—विसर्गसहितस्योषःशब्दस्येत्यर्थः । सिद्धानुवादीऽप्य नि-
र्विसर्गोपाशब्दनिवृत्त्यर्थः । (२) अहर्पतिः । अहःपतिः । अहर्पुत्रः । अहः-
पुत्रः । गीर्पतिः । गीर्षपतिः । धूर्पतिः । धूःपतिः । गीर्पुत्रः । गीःपुत्रः ।
धूर्पुत्रः । धूःपुत्रः । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

पृथग्वचनोऽयम् ॥ विश्वस्मिन् ॥ उभयस्मिन् ॥ नेम इति सर्वार्थार्थयोः । ने-
मस्मिन् ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं करोति । तेनार्थमुद्देशु-
मिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ तदिति 'परोक्षे । तस्मिन् । तनोति विस्तृणाति
प्रतिनिर्देशमिति व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ किमिति प्रश्नक्षेपयोः (१) ।
पृच्छते स्त्रीप्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची । कस्मिन् ॥ युष्मदिति प्रत्यक्षे । युष्यते
सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति । त्वकम् ॥ अस्यते क्षिप्यते सत्कार इति ।
अहकम् ॥ परमात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ द्वकौ ॥ भवतुशब्दः परोक्षे ।
भवकन्तः । उदिच्च च्छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः ॥ त्यस्मिन् ॥ एतदिति प्रत्यक्षे ।
एतस्मिन् । एजति(२) कम्पतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्त्वमिति व्युत्प-
त्त्या सामीप्येऽपि ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेत्वोः । अस्य पाठः
सर्वादेरद्वित्यनेन सर्वविभक्त्यर्थः ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः । त्वकत् ॥
अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योऽन्यस्मै । परस्परस्मै ॥ इतरेति
पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ समसिमशब्दौ सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥
सिमः शक्रः । सितः । अववद् इत्यर्थइत्येके । सिम इति मर्यादायामित्य-
परे ॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे । त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्य त्वस्मादेव गण-
पाठात्सिद्धिः ॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये इतरः । वैकाट्
बहूनां प्रश्ने इतमश्चेति सूत्राभ्यां इतरइतमौ । अन्यतराऽन्यतमौ सिद्धौ ।
ततोऽन्यतरशब्दस्य इतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छे-
दार्थमित्याह ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥२१॥

एकेदमदसो ज्ञेया उत्तरो इतमस्तथा ।

स्वमज्ञातिधनेऽनास्मि कालदिग्देशावृत्तयः ॥२२॥

[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ ।]

एकेति संख्यासहाययोः । एति गच्छति गणानामित्येकः । एति गच्छत्य-
द्वितीय इति वा । एकस्मिन् ॥ इदमिति प्रत्यक्षे । अस्मिन् ॥ अदस् । इत्य-
प्रत्यक्षे । अमुष्मिन् ॥ इतरइतमौ प्रत्ययौ । तदन्तः सर्वादिर्भवति । यतर-
स्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमस्मिन् । कतरस्मिन् । कतमस्मिन् ।

एकतरस्मिन् । एकतमस्मिन् ॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्ति-
 स्तत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च रूढितः । अस्य वृत्तिः । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्ग-
 वानरदुर्दुरादिषु । आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्तत्रास्य सर्व-
 नामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । स्वेषां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै
 बहुमानः । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा इति न पुत्रा ज्ञातयः किन्तु पितृ-
 व्यमातुलश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । स्वे गाव इति न गावो धनं किन्तु रुक्म-
 रत्नतकार्षापणरूपकादिकं धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भवति । स्वे रक्षा
 विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥ तथा ज्ञातिधन-
 विशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयश्चैत्रस्य । स्वे धने रक्षा ।
 आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै गव इति ज्ञातिधनार्थ-
 योः प्रतीतौ कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोशब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभय
 गम्यते स्वशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति । स्वाय ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र
 च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयते । यद्येवं
 ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि नोपपद्यते पर्यायत्वात् । यथा वृक्षशब्दप्रयोगे
 तरुशब्दस्य । नैष दोषः । पर्यायशब्दो हि यत्राऽनेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र
 तदर्थस्य व्यक्तीकरणार्थः पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो न विरुध्यते । यथाऽकार्द्य-
 नेकार्थवृत्तेर्हरिशब्दस्य प्रयोगे सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकश-
 ब्दस्य प्रयोगे कोकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थ इति तत्रासत्यनुप्रयोगे
 किं विषयोऽयं प्रवृत्त इति सदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो युज्यते ज्ञातिशब्द-
 स्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ अनाम्नि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वादयः
 शब्दा असंज्ञायां वर्त्तमाना दिगादिवृत्तयः सर्वादिकार्यभाजो भवन्ति । तदत्र-
 पूर्वापरादिशब्दानां केषाचित् प्रविभागतः ।
 सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथाहि—पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्त्तन्ते । तद-
 वच्छिन्ने देशग्रामारामस्तम्भकुम्भादी च । तथाहि—पूर्वस्यां दिशि वसति ।
 पूर्वस्यां दिशि आगतः । पूर्वदिक् सम्यन्थात् पूर्वा वापी । पूर्वस्यां वाप्यां
 भीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन् ग्रामे वने देशे वा सुखवासः ॥ पूर्वः कालो
 रम्यः । पूर्वकालसम्यन्थात् पूर्वी गुरुः । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । पूर्वस्मारमा-
 सादागतः ॥ अपरावरपरशब्दत्रयस्य विनापि दिक्कालसम्यन्थं देशवृत्तित्त्वं

स्यात् । तथा हि—अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन्
परस्मिन् पर्वते वसति । सति संनिकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं
व्यपदेशः । ततो न दिग्भिसम्बन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्नि-
कटाऽनिकटयोः पराऽवरादिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया मुख्यवृत्त्या
सार्धकं देशग्रहणं नत्वन्वस्य स्वतो देशवृत्तित्वम् । संनिकर्षासंनिकर्षयोर्देश-
वत्कालोऽप्युपाश्रयः । ततः परः कालः । अपरोऽवरो वा । परस्मिन् काले
जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा ॥ अथ परकालसम्बन्धात् परः श्रीहर्षः ।
अपरकालसम्बन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः । अपरः शिवस्वामी ॥
परस्मिन् श्रीहर्षे भक्त इत्यादि ॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशि दिग्बच्छिन्ने च
कलशादौ वर्तते न तु कालेनापि कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति ।
दक्षिणस्मिन्पर्वते देशे वा तदवच्छिन्ने । तथाहि—अधरस्यां दिशि पर्वता-
द्वसति । अधरदिक्सम्बन्धादधरस्मिन् प्रासादे देशे वा वसति ॥ अनाम्नीति
किम् । उत्तराः कुरवः । संज्ञारूपेण रूढोऽत्रोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिना-
मेकस्यामेव दिशि देवकुरुत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽन्यत्र । दक्षिणा गाथकाः ।
प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे तास्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥
दक्षिणायां कृतमतिर्विप्रः । इत्यदिग्देशकालवृत्तय इति विस्पष्टोऽयमर्थनिर्दे-
शः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिर्नियमो
व्यवस्येति यथाऽन्यैर्व्याख्याता । दुरवबोधत्वात् ॥ ननु, स्वेषां चैव परेषां च
जायन्ते कम्पसम्पदः । क्षीणाः परे शत्रवः । इत्याहुरपरे । इत्यादिप्रयोगेषु
कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदोऽस्तीति ।
उच्यते—सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेषु न दुष्टता ॥२३॥

अन्तरं चोपसंव्याने बहिर्योगे तथाऽपुरि ॥२३॥

उपसंव्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंव्यानम् । यद्वा,
संवीयतेऽनेनेति संव्यानम् । तस्य समीपं उपसंव्यानम् । तस्मिन् ॥ बहिर्योग
इति । बहिरित्यनावृत्तो देशः । तेन योगो बहिर्योगः । एतस्मिन्च पूर्वर्जिते-
ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शाटकाय । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः ॥
अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय चाण्डालगृहायेत्यर्थः ॥ अपुरीति किम् । अन्तरायां

पुरि वसति । बाह्यायामित्यर्थः ॥ अयमनघोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्या-
दौ सध्यवृत्तित्वेन न भवति ॥२३॥

इति सर्वादिः ॥

त्यक्तद्यदिदं युष्मद्द्व्येकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।

अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥२४॥

एषां त्यदादित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ॥

इति त्यदादिः ॥

यस्कोत्कासवशिष्टकुत्सखरपाः कुङ्कुत्रि(१) जङ्घारथाः—

पर्णाटोपरिमेखलौ विपपुटद्रुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

पिएडीजङ्घभलन्दनौ च भडिलः कर्णाटककर्णाढकौ—

लह्योभण्डिलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥२५॥

यस्कादयः शब्दाः स्थगलपर्यन्ता यस्कादिभ्योऽपत्य (२)इत्यनेन सूत्रेण
विहिताऽपत्यप्रत्ययश्लुभाजो(३) भवन्ति बहुत्वेऽस्त्रियाम् ॥ यच्छति निगृ-
ह्णाति पापमिति यस्क ऋषिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शिवादिपाठादुत्प-
न्नस्याणः ॥ उक्तसतीत्युत्कासः । तस्य—उत्कासाः । अत इजः ॥ वशिषु
तिष्ठतीति वशिष्टः । तस्य—वशिष्टाः ॥ कुत्साः । ऋष्यणः ॥ खरान् पातीति
खरपः । तस्य—खरपाः । नडादिफणः(४) ॥ कुङ्केः—कुङ्कयः(५) । गृह्यादि
ढञः ॥ अस्ति अस्तते सर्वविद्या इत्यत्रि । तस्य—अत्रयः । इतोऽनिज इत्य-
नेन विहितस्य ढणः । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घारथः । तस्य जङ्घारथाः ॥
अन्ये । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घेरथः । निपातनात्सुपः श्लुभाजः ।
तस्य जङ्घेरथा इत्याहुः ॥ पणार्थमटतीति पणार्ढः । तस्य पणार्ढाः ॥
उपरि ग्रीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ विप पुटो श्रीष्टयोर्यस्य स
विपपुटो दुर्भापी । तस्य विपपुटाः । एभ्योऽत इजः ॥ दुहि साधुर्दुह्यः ।

(१) सुङ्कुत्रि०—इति पा० । (२) भ्यो गोत्र इ०—इतिपाठान्तरम् ।

(३) श्लुभाजो भ० इति पा० । (४) फकश्चति तु युक्तम् । (५) सुङ्केः—
सुङ्कयः—इति पा० ।

तस्य-द्रुह्याः ॥ शिवाद्यणः ॥ अङ्गिरा बृहस्पतिपिता । तस्य-अङ्गिरसः ।
 ऋष्यणः ॥ विश्वेर्विश्रयः । गृष्टमादि ढजः ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे यस्य तस्य
 पिण्डीजङ्घाः । अत इजः ॥ भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यणः ॥ कलन्द-
 नेति भोजः ॥ भड्डिलस्य भड्डिलाः । अश्रवादिङ्फस्य ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥
 कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः । आभ्यामत इजः ॥ लक्ष्य-
 स्य लक्ष्याः । शिवाद्यणः ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः । अश्रवादिङ्फस्य ॥ शीर्षं
 मिनाति-शीर्षनायः । तस्य-शीर्षनायाः । अत इजः ॥ अशुभकर्णाणि तपसा
 भृञ्जतीति भृगुः शुक्रपिता । तस्य भृगवः । ऋष्यणः ॥ रक्षस इव मुखस्य
 स रक्षोमुखः । तस्य रक्षोमुखाः ॥ वर्षतीत्येवं शीलो वर्षुकः तस्य वर्षुकाः ॥
 आभ्यामत इजः ॥ २५ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका बहि-
 र्योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्ष्मकौ ।
 पटाकयुक्तौ वकसक्थगोतमौ-
 स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्थमित्रयू ॥२६॥

वशीकस्यापत्यानि वशीकाः ॥ पर्णस्याढकं यस्य स पर्णाढकः । तस्य
 पर्णाढकाः ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ बहिर्योगो यस्य स
 बहिर्योगः । तस्य—बहिर्योगाः ॥ अन्येतु । अहिना योगो यस्येति । अहि-
 र्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ अजवस्तयः । गृष्टमादिढजः ॥ तृणकर्णाः ।
 शिवाद्यणः ॥ वर्ष्मकाः ॥ पटाकाः ॥ वकसक्थाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ गोत-
 मस्य गोतमाः ॥ ऋष्यणः ॥ क्रोष्टारं निमीते । क्रोष्टोरिव नायाऽस्येति वा ।
 क्रोष्टुमायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ कटु मथ्नातीति कटुमन्थः । तस्य कटुमन्थाः ॥
 अपरे कटुकमन्थ इत्याहुः । अन्यस्तु कटुक मन्थकेति पृथक् शब्दद्वयनिद-
 नित्याह ॥ आभ्यामत इजः ॥ मित्रयोर्नित्रयवः ॥ औत्सर्गिकस्याणः ॥२६॥

क्रोष्टुपादसदामत्ताऽयःस्थूणकृशभण्डिताः ।

पदकः कपको हारः कम्बलात् स्थगलस्तथा ॥२७॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य समासान्ते
 लुग्न भवति । क्रोष्टून् पादयति निष्कासयतीति वा । क्रोष्टुपादः । तस्य

क्रोष्टुपादाः । क्रोष्टमानमिव नानं यस्य स कोष्टमान इति केचित् ॥ सदा-
 सत्तस्य सदासत्ताः । आस्थानसत इजः ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणाः ।
 तस्यायःस्थूणाः ॥ शिवाद्यणः ॥ कशस्य कशाः । अत इजः ॥ भग्निहतस्य
 भग्निहताः । अश्रवादिङ्फस्य ॥ पदं वेत्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ।
 कषतीत्यौणादिकेऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ हारः
 कम्बलादिति कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति कम्बलहारः ।
 तस्य कम्बलहाराः ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिकेऽल्प्रत्यये । स्थगलः । तस्य
 स्थगलाः ॥ एस्थोऽत इजः ॥ एवं पुष्करसच्छब्दस्य बाह्वादीजः श्लुग् द्रष्टव्यः ।
 अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्टगोतमाङ्गिरोऽत्रेरिति सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां सते यजा-
 दित्वाद् यजादेर्द्व्यंकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष इत्यनेन भृगुकुल भार्गवकुलमित्यादि
 सिध्यति ॥२१॥

इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतकर्णकौ

कमककलशीकण्ठौ कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।

बधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकर्णकौ—

गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥२८॥

उपकादयः शब्दा वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययश्लुग्भाजो वा भ-
 वन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः ॥ लसकाः । लामका-
 यनाः ॥ नडादिफणः श्लुक् ॥ पिष्टस्य पिष्टाः । पैष्टायनाः ॥ उदङ्कस्य । उद-
 ङ्काः । औदङ्कयः । अत इजः ॥ कुष्णाति भवबन्धनादात्मानमिति कुषीतको
 नासमुनिः । तस्य कुषीतकाः । कौषीतकयः ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य
 कर्णकाः । कार्णकयः ॥ कमेरौणादिकेऽके कमकः । तस्य कमकाः । कामकयः ॥
 कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठाः । कालशीकण्ठयः ॥ कृष्णमजिनं यस्य
 तस्य कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । अनुगतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः ।
 आनुपदयः ॥ बन्धेः किरः । बधिरः । बधिर एव बधिरकः । तस्य बधि-
 रकाः । बाधिरकाः । शिवाद्यणः ॥ भोजस्तु बधिरकाः । बाधिरकय इत्याह ।
 खरी जङ्घे यस्य तस्य खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ वटारको वैश्रवणभक्तः ।
 तस्याऽपर्यानि वटारकाः । वाटारकयः ॥ पर्णानि करोतीति पर्णकः । तस्य

पर्णकाः । पार्णकयः ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडुकयः ॥ जतुकस्य जतुकाः ।
जातुकयः ॥ लेखाकारे भ्रुवौ यस्य स लेखाभ्रुः । तस्य लेखाभ्रुवः । लेखाभ्रैयाः ।
शुभ्रादि ढणः ॥ प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः ॥ पतञ्जलति घनी भवति ।
पतञ्जलः । अतएव निपातनात्तकारस्य सकारः । तस्य पतञ्जलाः । पातञ्ज-
लयः ॥ भोजस्तु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं मन्यमानः पतञ्जलयः । पातञ्जलाः ।
श्रीत्सर्गिकाणः श्लुकीत्याह ॥२८॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः, कठेरणिः पिङ्गलकः कमन्दकः ।

निदाघचूडारककृष्णसुन्दराः, सुपिष्टपिञ्जूलकवर्णकास्तथा ॥ २९ ॥

शले स्थलमस्य । शलाथलः । सकारलोपो दीर्घश्च निपातनात् । तस्य
शलाथलाः । शलाथलयः ॥ थलाथल इत्यन्ये ॥ अडतीति—अडारकः । तस्य—
अडारकाः । आडारकयः ॥ कृष्णश्चासौ पिङ्गलश्च । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृ-
ष्णपिङ्गलाः । कार्ष्णपिङ्गलयः ॥ कठेरणेः कठेरणयः । काठेरणाः ॥ वामन-
स्त्वीकारान्तं मन्वानः कठेरणय इत्याह । अत्राणः । अन्ये कठेरणेत्याहुः ।
पिङ्गलकस्य पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिङ्गलक इति शाकंटायनः ॥ मन्द-
एव मन्दकः । के शिरस्यात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य कमन्दकाः ।
कामन्दकयः ॥ निर्गती दाघो यस्मात् स निदाघः । तस्य निदाघाः । नैदा-
घयः ॥ चूडारकस्य—चूडारकाः । चौडारकयः ॥ वडारक इति भोजः ॥ मटा-
रक इति वामनः ॥ कृष्णश्चासौ सुन्दरश्च—कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः ।
कार्ष्णसुन्दरयः ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः ।
शिवाद्यणः ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ वर्णयतीति वर्णको
गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥२९॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुकाऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्टलाः ।

जतुरकः कशकत्स्रसुधायुकौ जटिलकश्च मदाधकवन्तकौ ॥ ३० ॥

मसुरइव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मासुरकर्णाः । शिवा-
द्यणः ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य—मसुरकर्णः । निपातनाद् ह्रस्व इत्या-
हुः ॥ मसूरकर्णमपरे पठन्ति ॥ पदञ्जलस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ जायत
इति जन्तुः । ततः के जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ अभिपूर्वस्य

हिनेतेर्द्धातेर्वा क्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य—अनभिहिताः । आ-
 नभिहितयः ॥ केचित् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तत्राऽभिहिताः ।
 आभिहितयः ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात् साम-
 लोम (५।४।७५) इत्यत् समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ कपीनां
 स्थलनिव स्थलमस्य—कपिष्ठलः । तस्य—कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ॥ केचित्
 कपिष्ठलाः । कापिष्ठलायनाः । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति ॥ जतुरकस्य जतु-
 रकाः । जातुरकयः ॥ कशामिः कृन्तति । कृतेः कस्ने । ड्याट्त्वे च ह्रस्वश्च
 बहुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे—कशकृत्स्तः । तस्य—कशकृत्स्ताः । काशकृत्स्तयः ॥
 वामनस्तु कशकृत्स्नेत्याह ॥ सुधायुकस्य—सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ जटाः
 सन्त्यस्य जटिलः । के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाक-
 टायनस्तु शिवाद्यणन्तमाह ॥ नदेनाचं यस्य स नदाघः । तस्य नदाघाः । सा-
 दाघयः ॥ कवृषर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य स कवन्तकः । तस्य
 कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एम्बोऽत इजः ॥३०॥

कमन्तकः कदामत्तः खरीखभ्रष्टकौ तथा ।

अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यवन्धकः ॥३१॥

कमु कान्तावित्यस्य विधि कम् । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः । तस्य
 कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ कदामत्तस्य कदामत्ताः । कादामत्तयः(१)॥ खरी
 रासभी तां खनतीति विधि खरीखा । तस्य खरीखाणः । खारीखणाः ॥
 सामान्याणः ॥ अष्टकस्य अष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे ।
 अपजग्घः । तस्यापजग्घाः । आपजग्घयः ॥ भोजस्त्वपदगधेत्याह ॥ अनुलो-
 मस्य—अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे-
 ऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारो इत्याह ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामक-
 ण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ बन्धं करोतीति बन्धकः । न बन्ध-
 कोऽयन्धकः । न विद्यते बन्धोऽस्येति वा । अबन्धकः । तस्य—अबन्धकाः ।
 आबन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके ॥ एम्बोऽत इजः ॥३१॥

इत्युपकादिः (२।४।६८) ॥

(१) कदागन्तस्य—कदामत्ताः । कादागन्तय इति पा० ।

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कथिताः ।

उपकलमकाश्च वङ्खरभण्डीरथपफकनरकाश्च ॥३२॥

तिककितवाद्यस्तिककितवादी(१) द्वन्द्व(२)।४।६८)इत्यनेन बहुत्वाप्रत्यप्रत्यय
(२)श्लुग्भाजो भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिककितवाः (३) । अत्र
तिकादेरित्यनेन विहितस्य फिजः श्लुक् (४) ॥ औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च ।
औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिजोऽत इजश्च ॥ कार्णाजिनयश्च कार्णासुन्द-
रयश्च । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । अत्रात इजः ॥ औपकायनाश्च लामकायनाश्च ।
उपकलमकाः । नडादिफणः ॥ वाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च । वङ्खरभण्डीरथाः ॥
वङ्खरइत्यन्ये ॥ पाफकयश्च नारकयश्च । पफकनरकाः । अत इजः ॥ पफको
विकत्थनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये । पफ करोतीति पफकः ॥३२॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्स्नलङ्कशान्तमुखाः ।

प्रहितनरकोल्लककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥३३॥

वाकनखयश्च गौदपरिणद्धयश्च । वकनखगुदपरिणद्धाः । आभ्यामत इजः ॥
शाण्डिल्याश्च काशकृत्स्नयश्च । शण्डिलकशकृत्स्नाः । अत इजः । बहुषु यजो
लुक्सिद्धैवेजो नित्यं श्लुगर्थं वचनम् ॥ लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । लङ्कशान्तमु-
खाः । अत्रात इजः । शं सुखं तनोतीति शान्तनं मुखस्येति शान्तनमुख
इत्यन्ये ॥ प्राहितयश्च नारकयश्च । प्रहितनरकाः ॥ औब्जयश्च काकुभाश्च ।
उब्जककुभाः । अत्रात इजः शिवाद्यणश्च ॥ भ्रष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । भ्रष्ट-
ककपिष्ठलाः । अत इजः ॥३३॥

दशेरकाग्निवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।

कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च पृथोर्जकात् ॥३४॥

दशनशीलो दशेरः—सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्यापत्यानि ।
गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडैरो निर्भरः । तद्योगात्पुरुषो गडेरः ।

(१) तिककितवाद्यः पृथोर्जकककुभपर्यन्तास्तिककितवादाविति पा० ।

(२) ०प्रत्ययाश्च लुग्भाजो० इति पा० । (३) तिकस्य कितवस्य वा अपत्यानि

बहवः कुमारास्तिककितवाः—इति पा० । (४) फिजो लुगिति पा० ।

तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च । दशेरकगडेरकाः । अत इजः ॥
 अग्निवेशाश्च दाशेरकयश्च । अग्निवेशदशेरकाः । यजः पूर्वेणैव लुक् सिद्धा ॥
 परपदस्य दाशेरकिशब्दोपसङ्गहार्यं त्विहोपादानम् ॥ कार्ण्यश्च सौन्दरयश्च ।
 रुष्णसुन्दराः । अत इजः ॥ पार्थोर्जकयश्च फाकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः ।
 अतइजः ॥ फकुभशब्दस्य शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति
 वधंयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलनकभ्रष्टककपिष्टलरुष्णाजिनरुष्णसुन्दराणां निरुत्थार्यः पाठः । अ-
 न्येषां तु इन्द्रेऽपि पूर्वेषु विकल्पः । तेन पिङ्गलकरुष्णपिङ्गलाः । पैङ्गलक-
 कार्ण्यपिङ्गलवः ॥३४॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो विन्दुः शिशुश्यामाकभाजनाः ।

श्यामकाश्यावतानौ च श्यापर्णः सम्बकस्तथा (१) ॥३५॥

यज्ञोश्चेत्यनेन लुक् प्राप्ता न गोपवनादिभ्य (२) इत्यनेन निषिध्यते ॥
 गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ वेन्दवाः ॥ शिशुरिव शिशुर्निःसारः कश्चित् ।
 तस्य शीघ्रवाः ॥ श्यामा लताः कायति(२) । श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः(३) ॥
 भाजयतीति भाजनः । तस्य भाजनाः ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य
 श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ अश्वानवतनोति-अश्यावतानः । तस्य—
 अश्यावतानाः ॥ श्यामानि पशान्यस्य । श्यापर्णः । अतएव निपातना-
 न्तोपः ॥ सम्बकस्य साम्बकाः । श्यवक इत्यन्ये ॥ विन्दुभाजनस्य श्यावन्ते
 पटसि ॥ यामनस्ये शिशुः प्रत्याहारः ॥ ३५ ॥

इति गोपवनादिः ॥

कौडिव्याश्यापन्नितिर्भातकिद्वेवदत्तिचैरुयताः ।

कापिष्टतिचैटयतावापिष्टलिर्लौडिर्वापयती ॥३६॥

श्रीश्यामा(१)शिरस्येणं शीघ्राद्ये र्णोनिङ्गोपर्येतिशेर्को भवति कौडि
 श्रीश्यामा । अग्नि वाहुदकादीन् । कौटः । सम्बकाभ्य र्णो । श्रीश्यामा । कौडि ।
 विजिदमर्णोनि क्यट् । सम्बकाभ्य आश्या । श्यामादिर्नित्यस्यः कौडि

(१) श्यामाश्यावतानौ श्यामा-इति पाठः । (२) प्रयोगसूत्राः यामनि-इति
 पाठः । (३) इत्यन्ये इत्यन्ये श्यामकाः-इति पाठः । (४) (श्यामाः)

न भवति ॥ आपक्षिति । दुष्टु मिथ्या क्षितोऽपक्षितः । तस्यापत्यं स्त्री ।
 आपक्षित्या ॥ मौघातकि । शोभनं दघातीति सुधाता । तस्याऽपत्यं व्यासा-
 दीनामकञ् चेत्यनेनेज्यकजादेशे च विहिते । सौघातक्या स्त्री ॥ दैवदत्ति ।
 देवदत्तस्यापत्यं स्त्री । इजि । दैवदत्त्या ॥ चैकयत । चीक आमर्षणे चुरादि-
 णिजन्तस्ततः शतुरणि स्त्री । चैकयत्या ॥ पाणिनिस्तु चितसंवेदन इत्यस्य
 चैतयत इत्याह ॥ कापिष्ठलि । कपिष्ठलस्यापत्यं स्त्री । कापिष्ठल्या ॥ चैयट-
 त । चिट प्रैष्य इत्यतो णिचि शतरि । चेटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या ॥ आ-
 पिशल । पिंशतीत्यौणादिककलप्रत्यये । पिशलः । न पिशलोऽपिशलः कुल-
 प्रधानम् । तस्यापत्यं स्त्री । आपिशल्या ॥ लाडि । लड विलास इत्यस्याचि ।
 लडः । तस्याऽपत्यं स्त्री । लाड्या ॥ चौपयत । चोपयतीति चोपयन् । त-
 स्यापत्यमण् स्त्री । चौपयत्या ॥ ३६ ॥

वैत्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ ।

भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशाल्मलिकौटिसैकयताः ॥ ३७ ॥

वैत्वयतः । बित्ववन्तमाचष्ट इति णिधि । विन्मत्वोरिति मतुवलोपे
 शतरि । वैत्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री । वैत्वयत्या ॥ क्षत्रियवाच्यो भोज इति
 क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम् । भोज्या क्षत्रिया ॥
 यथा । भोज्यां प्रति व्यर्थमनारथत्वात् ॥ भोज्याऽन्या ॥ सूतवाग्युवताविति सूत-
 शब्दो युवतौ वाच्यायां क्रौड्यादौ भवति । सूत्या युवतिः । प्राप्तयौवना
 स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः सारथयः । तत्सम्बन्धिनी युवतिः सूत्या । न
 भवेत्याहुः ॥ सूत्याऽन्या ॥ भौरिकि । भूरिरेव भूरिकः । तस्यापत्यं स्त्री भौ-
 रिष्या ॥ भौलिकि । वारादेर्वेति लत्वे । भौलिकिः । तस्यापत्यं स्त्री । भौ-
 लिक्या ॥ शालास्थलि । शालास्थलस्यापत्यं स्त्री शालास्थल्या ॥ शाल्मलि ।
 शाल्मलेः शाल्मल्या ॥ कौटि । कूट दाहेऽच् । अत इजि । कौट्या ॥ भौ-
 रिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादिति ड्ये प्राप्ते तद्वाचनार्थं गौरादिपु
 पाठः । क्रौड्यादिलक्षणस्तु ड्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥
 सैकयत । सैक गतावित्यतो णिचि शत्रा । सैकयन् । तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेनाश्वक्या काश्या रौढ्या याज्ञदत्त्या इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥
 रौढिः । रूढस्यापत्यमणि स्त्री । रौढ्या । केचिद् गोकक्षशब्दं यजन्तमत्र

पेटुः । तन्मते गौकक्ष्या । फलं तु गौकक्षीपतिः । गौकक्षीपुत्रः । षडः संप्र-
सारणं भवेदिति गोनदीयेो मन्यते । अस्माकं तु मते पौतिमाप्यावत्सिद्धिः ।
तथा गौकक्ष्यापतिः । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । अत्रापाठात् । तथा
च सौनागाः पठन्ति । षडः संप्रसारणे गौकक्ष्या प्रतिषेध इति ॥ ३७ ॥

इति क्रीड्यादिः ॥

अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूपिकाविलातश्च ।

बालः पाको मन्दः कन्यो वत्साम्बहोडाश्च ॥ ३८ ॥

अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आडित्यनेन । अकारान्ताच्छब्दात्स्वस्त्रा-
दिवर्जितादजादिभ्यश्च स्त्रियां स्वार्थं आट् प्रत्ययो भवति ॥ अज गतिक्षेप-
णयोः । ततोऽचि । अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आड् इत्यनेनाडि । अजा ॥
परभृता ॥ अश्नुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौशादिके वप्रत्यये । अशवा ॥ कुक, वृक
आदाने । कोकते गृह्णाति सहकारमञ्जरीमिति कोकिला ॥ चट, स्फुट भेदे ।
चटति भिनत्ति वस्तूनीति चटका ॥ ईड, स्तुतौ । आड्पूर्वः । एडयतीति ।
एडका ॥ मुष स्तेये । मुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जाति-
लक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ विपूर्वा रा ला दाने । ततः क्ते शीतादय इत्यौशा-
दिके वा ते । विलाता ॥ बल प्राणने । बलतीति ज्वलादेर्ण इति णे । वाला ॥
पाति पिबति पायति वा तमाहाराचारानुसकारैरित्यौशादिके कप्रत्यये ।
पाका ॥ मन्दते स्वपितीति मन्दा । यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम
तदा जातिलक्षणे ङीप्रत्यये ॥ कनति शोभते वपुषा कन्या ॥ अथवा । कनन्ति
गच्छन्ति तस्यां रागिसनेनानयनानीति कन्या । कुमारी ॥ वदति । आहूयति
पयस्कामा मातरमिति वत्सा । पुत्रिका ॥ अश्वति पालयति गर्भाधानात्प्रभृ-
त्याजीवितान्तात् पुत्रमिति । अम्बा माता ॥ होडा ॥ मन्दादन्ये षडपि
बाल्यवचनाः । अन्यमते तु मन्दोऽपि ॥ वयस्यनन्त्य इति ङीप्रत्यये प्राप्ते
विलातेत्यत्र । क्तादल्पोक्तावित्यनेन ङीप्रत्यावित्यन्ये ॥ ३८ ॥

मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।

अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः सम्प्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भाय्या वा । मध्या ॥ इयमनयोर-
तिशयेन वृद्धा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भाय्या वा । ज्येष्ठा ॥ मध्ये-
भवा मध्यमा । मध्यान्म इति म प्रत्यये ॥ मध्यमस्य भाय्या वा । मध्यमा ॥
अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भाय्या वा । कनिष्ठा ॥ वयस्यनन्त्य इत्यनेन
रूपाख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ अपह्रीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहा-
णा । पूर्वस्यापहाणा । पूर्वापहाणा ॥ अथ समासारप्रागेवात्र ङीः कस्मान्न
भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ यद्वा । पूर्वश्चासावपहानश्चेति
पूर्वापहानः । स्त्री चेत् पूर्वापहाणा । णत्वं निपातनादेव । टिल्लक्षणे ङीविधौ
प्राप्ते ॥ अपरे णत्वं नाधीयते । ते हि । श्रीहाङ् गतावित्यस्मिन् कतनिष्ठा-
तकारनकारे पूर्वमपहानमस्या इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्ति-
र्वाच्यत इत्याहुः ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति पठन्ति ॥
परप्रहाणेत्यपि ॥ दृश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ मुग्धा । वयोलक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ।
यदा त्ववयोवाचकत्वं तदाऽत एवाङ् भवति । एतत्तु पूर्वेष्वपि यथासम्भवं
द्रष्टव्यम् ॥ पालान्ता इति पालोऽन्ते येषां ते पाळान्ताः शब्दा अस्मिन् गणे
द्रष्टव्याः ॥ गोपालकस्य भाय्या । गोपालिका । रूपाख्यादिति ङीप्राप्तिः ।
या तु स्वयं प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरस्ति ॥ एवं पशुपा-
लिका । द्वारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भोजस्तु
पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति पठति ॥ ३९ ॥

दिशा दृशा क्षुधा वाचा क्रुञ्चा देवविशोष्णिहा ।

विकल्पाडो बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्परः ॥४०॥

दिशा । दिक् ॥ दृशा । दृक् ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ वाचा । वाक् ॥ क्रुञ्चा ।
क्रुङ्क् ॥ निपातनान्नलोपाभावोऽन्त्याजादिलोपाभावश्च ॥ देवविशा । देववि-
ट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्त्वनयोर्विकल्प नेच्छति ॥ उष्णिहा । उष्णिक् ॥
पाणिनिस्तु त्रयाणां विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्तान्ताप् किंत्वका-
रान्तादित्याह ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूद्री ॥
अमहत्पर इति किम् । महाशूद्री । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

संभस्त्रापिएडाजिनशाणत्रिपूर्वं फलं नत्रो मूलम् ।

प्राक् शतसदेककाण्डप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

संफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शणफला ॥
 ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ त्रीणि फलानि समाहृतानि । त्रिफला ।
 द्विगेरिति ङीप्राप्तौ ॥ अमूला । मूलान्तलक्षणे ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः ।
 प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥ एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥
 पुष्पान्तलक्षणे ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । गिरा । गीः ॥ बलाका । बड-
 वेत्यादयः सिद्धाः ॥

इत्यजादिः ॥

स्वसामाताननान्दाऽथ दुहिता तिसृद्युष्मदौ ।

स्तश्चतस्रस्मदौ याता नान्ता संख्यापि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वसति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनांस्यात्मनि प्रणयाद्वा ।
 स्वसा । भगिनी ॥ मान्यते पूज्यतेऽप्रमेयोपकारितया सुतैरिति माता । जन-
 नी ॥ न नन्दति । न समृध्यति । ननान्दा । भर्तृभगिनी ॥ दोग्धि । अप-
 हरति सर्वस्वं मातृकुलादिति दुहिता । सुता ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥
 अस्मभ्यम् ॥ यतत उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ पञ्च ॥ सप्त ॥

युष्मदस्मदोराडि प्राप्तेऽन्येषां तु ङी प्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः । पाणि-
 निप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति । अलिङ्गत्वात् । एतच्चा-
 युक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किञ्चित् कृत-
 वन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्रश्चतस्र इत्यत्र त्रिच-
 तुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिस्रश्चतस्रावुच्येते तत्र संनिपातलक्षणो विधिरनि-
 मित्त तद्विघातस्येति ङीर्न भविष्यति । सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं
 परिभाषा । तेन या सेत्यादौ विभक्तिसंनिपातलक्षणस्त्यदाद्यकार आङ्वि-
 धिनिमित्तं स्यात् ॥ ४२ ॥

इति स्वस्त्रादिः ॥

क्रोडवालागलाभालभगोखाः खुरसंयुताः ।

शफो भुजो गुदो घोणाकरौ क्रोडादिनामनि ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्टा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासाम-
 र्थ्यात् । कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गीः । न ना क्रोडं भुजा-

न्तरमिति वचनादपि च ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो यस्या इति विग्रहं दर्श-
यन् पुंल्लिङ्गतां ख्यापयति ॥ कल्याणा बालाऽस्याः । कल्याणबाला ॥ शोभने
गलोऽस्याः । सुगला ॥ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला ॥ शोभने भगोऽस्याः
सुभगा ॥ उत्खनतीति । उखा स्फिक् । गणपाठाद्दृष्टप्रत्यय उदो दलोपः ॥
श्रीमद्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखी यस्याः । कल्याणगोखा ।
इत्यपि शाकटायनः ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याणखुरा ॥ गवादेः पादार्यं
शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्रशफा ॥ मृणालवद्भुजावस्याः । मृणाल-
भुजा ॥ कल्याणो गुदोऽस्याः । कल्याणगुदा ॥ कल्याणं गुदमस्या इति तु शाक-
टायनः ॥ उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ किसलयकारौ करावस्याः ।
किसलयकरा ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन सुरङ्गाप्रभृतयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥
इति क्रोडादिः ॥

गौरारीहणखारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका-
द्रोणालिन्दवराहबिम्बवदरा लोहाण्डपाण्टौ पुटः ।
नाटः पिएडस्रपाटचेटवरटा मूलाटसूपारटाः-
शूर्पासन्दनदाः पितामहमहौ मातामहो मालतः ॥४४॥

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां डी प्रत्ययो भवति ॥
गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा । सरोजकर्णिका गौरी गौरी प्रति मने
दधे ॥ अरीहणी । ओषधिः काचित् । हरीकणीत्येके ॥ खारी । षोडशद्रोण-
परिमाणा ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी । ग्रामटी । लौकि-
कष्टप्रत्यय इति कश्चिदाह ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी ।
सहचरीत्यादि ॥ सारङ्गी । शबलवर्णयुक्ता ॥ वाद्यविशेषो वा ॥ शृङ्गयुक्तत्वा-
त् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ आढकी । तुवरी ॥ आढजीति
केचिदाहुः ॥ द्रोणी । जलक्षेपिका ॥ अत्यते भूष्यते पुष्पप्रकरेण । अलिन्दी
प्रघणः ॥ अथवा । अत्यन्ते निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी ।
कोष्ठिका ॥ वराही । बिम्बी । तुण्डिका ॥ विस्वेति कश्चित् । विस्वं वन-
स्पतिजातिरित्येके ॥ वदरी वृक्षः ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम

शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ पाण्टी पिच्छिका ॥ पाण्डोरपत्यमित्येके ॥
पुटी ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसङ्गया द्वे काव्ये । एको भेदः प्रख्यातो
नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः ॥ प्रकरणिकासंज्ञः । तथाच ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥

पिण्डी । मदनफलम् ॥ सर्पति गच्छति क्षुद्रद्रव्यसंघातमिति सृपाटी ।
उपानत् कुप्यं क्षुद्रपुस्तकः परिमाणविशेषश्च ॥ चेटी ॥ बरटी । क्षुद्रधान्यम् ॥
बटरीति कश्चित् ॥ मूलैरटतीति मूलाटी ॥ सूपी ॥ आरटी ॥ शूर्पी । परि-
वपनं मान च ॥ आसन्दी । वेत्रासनम् । आनन्दीति पाणिनिः । नदी ॥
पितामही ॥ सही । पृथ्वी नदी च ॥ मातामही ॥ मलत्यामोदैर्बुध्न्यराम् ।
मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात् ।

अन्येषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्ग्राप्ते पाठः ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डली मण्डकश्व-

प्लवभषकृषभङ्गा यूषतर्कारमत्स्याः ।

गवयमुकयगाहा मेधशर्कारपुत्राः-

शबलगडुलगूर्दाः सूदकल्माषदेवाः ॥ ४५ ॥

कदरी वृक्षविशेषः ॥ केन वायुना दह्यते । कदनी । सोचा करिपताका ॥
च ॥ सूची । सूचिभेद्यैस्तमोभिरित्यादि दर्शनात् सूचिशब्दोऽप्यस्ति । पर-
मस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचिभिः क्रीतः । पञ्चसूचः । तस्य तु पञ्च-
सूचिरिति स्यात् ॥ मण्डली । संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ मण्डकी ॥ प्लवत
इति प्लवी ॥ भवति पैशुन्येन वक्ति । मयी ॥ कृषी ॥ भङ्गी । वृद्धवैयाकरणा-
भिप्रायेण दर्शितम् । विवेचकास्तु मङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छित्तिपर्यायी मङ्गश-
ब्दारवोपधिवृत्तेराद्येव स्यात् तिलमाषोसाणुभङ्गाम्यो वेति सौत्रनिर्देशादिति
मन्यन्ते । उमा । भङ्गी नाम काचिदोषधिरिति शाकटायनः ॥ यूषति उवरं
हिनस्तीति यूषी । मुद्गादिनिर्यासः ॥ यूपीति भोजः ॥ तर्कति । इयर्त्ति ।
तर्कारी । जया ॥ मत्सी जलधरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः । तदीश्वरश्च

क्षत्रियस्तन्नामधेयः । तत्र मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्यापत्यं स्त्रीति वा । पुरु-
द्वग्जगधेत्यादिनाणि तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति श्लुचि । मत्सी ॥ गोरिख-
यो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात् सिद्धौ । गवयी । गोप्रतिनिधिर्मृगः ॥
सुकं वैवर्यं यातीति सुकयी । मृगजातिः । गर्दभ्यामश्वतराज्जातेत्येके ॥ गाहृत
इति गाही ॥ मेधृ सङ्गमे वेत्यस्याचि । मेधी ॥ शर्कारी ॥ पुत्री । सूतीग्र-
जमेरुभ्यो दुहितुः पुत्राद्वेति वक्तव्यमुशन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम् ॥
शवति याति वर्णान् । शवली । शवलवर्णयुक्ता ॥ गडुली ॥ गूर्दी ॥ सूदत
इति सूदी काचित् ॥ सूर्द इत्यपि शाकटायनः ॥ कलयति वर्णान् । कल्मा-
षी । कलेर्मापमासाविति वचनाद् सूर्थन्यदन्त्यौ ॥ देवी । कृताभिषेका ॥
मत्स्यगवयमुकयानां जातित्वेऽपि थोपान्त्यत्वात् । पुत्रशवलकल्माषाणाम-
जातित्वात् ॥ इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते पाठः ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः—

कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः ।

अमरपिठरसूर्माः पिप्पलो वैजयन्तो—

विकलमठकरीरी केतकास्थानचोराः ॥ ४६ ॥

उभयी । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्वाद् डीप्
प्रत्ययमाहुः ॥ हयी । अश्वा ॥ मनुष्यौ । शाकटायनस्तु मनोरपत्यमिति
मनोर्जातौ पुक् चेति यप्रत्यये मत्स्यतद्धितहलो य इत्यनेन यलोपे मनुषी-
त्याह ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदिका । मृदादिपात्रवाची तु कुम्भशब्दः
कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल इति दासी । चेटी ॥
दासयन्ति प्रयच्छन्ति वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतौरिति दासी । झविका ॥
अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सकारस्तालव्यो
दन्त्यो वा । दासःशचेत्युणादिवचनात् ॥ पिशङ्गी । पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा—

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जरास्तद्धित्वन्तनिवास्बुवाहम् ॥

कुवली । सुद्रवदरी ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ यूथी । मागधी ॥ शूषी ॥
मेधति हिनस्ति वातमिति मेधी ॥ गुडति रक्षति दोषेभ्यः । गुडूची । वत्सा-
दनी ॥ अमति गच्छत्यष्टगुणमैश्वर्यमिति । अमरी ॥ पिठति हिनस्ति तरु-

लानिति पिठरी । भाण्डम् ॥ सूर्मौ । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः । सूर्मौञ्ज्वल-
न्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुल्लिञ्च ॥ पिपत्ति । पिप्पली । वैदेही ॥
वैजयन्ती । पताका ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्देभ्यो वनस्पतिवृ-
त्तिस्थ एव ङीविधिः सम्भाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः ।
विकला । निष्कला । पुष्कला घनद्विरित्येवं स्यात् ॥ वामने च । कृतीस
राज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ॥ छित्तपस्तु ।

न पुष्कली ते स्वर्लोके जनता किन्तु सामरी ।

विकली शल्कमात्रेण सहती निष्कलीष्यते ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकलाकालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीवि-
षयत्वादात्रैव भवतीति भोजोऽपि ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥
करीरी । करिदन्तमूलम् ॥ केतकी ॥ आस्थानी । संसत् ॥ चोरयतीति
चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः सुन्दर्यो दुरुद्वहकटीतटाः ।

नदीगाहीलक्ष्मीचर्य इव यद्भूमप्रभास्मसि ॥

हयमनुष्ययोजातित्वेपि योपान्त्यत्वात् । उभयदासपिशङ्गहरिणामर-
चोराणामजातित्वात् । इतरेषां तु जातित्वेपि स्त्रीविषयत्वाद्ग्राप्ते पाठः ४६

द्रुणविटसरसायः स्थूणसौधर्ममाचाः—

पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः ।

अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः—

शमतमकुटपेटा मञ्जरो निष्कलश्च ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ विटी । मह-
त्सर' ॥ सरसी । कर्णाटदेशे प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वाद्ग्राप्ते ॥ अयोमयी स्थूणा
यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आयःस्थूणी । ड्यस्य प्राप्तौ ॥
अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । अयःस्थूणी । कुटी । तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वा-
र्थेत्वयःस्थूणेति स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति केचित् ॥ शोभनो धर्मो
यस्य स सुधर्मः । तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी । ऋष्यणि ड्यस्य प्राप्तौ ॥ माची ।
अम्बुष्ठा ॥ पटली । सङ्घातः ॥ लवली । लताविशेषः ॥ पादी ॥ वल्लकी ॥

अलम्बस्यापत्यं स्त्री । आलम्बी । अत इजि ड्यस्य प्राप्सौ ॥ नाची ॥ अतति
गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्ब्रीजानीति । अतसी । उमा ॥ पृथिवी ॥
पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ भृङ्गी । भृङ्गराजः । लवङ्गो वा ॥
कन्दली । कन्दविशेषः ॥ अरट्टस्यापत्यमिजि स्त्री । आरट्टी । डफस्य
प्राप्सौ ॥ दोटी ॥ शमयति दोषान् । शमी । सक्तुफला सिम्बा वा (१) ॥ ता-
स्यन्त्यस्यामिति तमी । रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां

हाराः

कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतो भाः ।

महादेवरता तमातः ।

सीता कथं रीति दशास्यनीता हा राम ! हा देवर ! तात ! मातः !

हारामहादेवरतातमातः ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ कुटी ॥ पेटी वृन्दं परिच्छदश्च ॥ मञ्जरी ।
पुष्पपट्टिः ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ जनपदवाचिनौ । स्त्रीविषया-
विति शाकटायनः ॥ उक्तस्योऽन्यत्र जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते ॥४७॥

ऋश्यो बन्धकधातकावनडुही शष्कण्डकोषातका-

ऽनड्वाहीवृसवेतसाः पटनटक्रोष्ट्योकणाः काकणः ।

आलक्ष्यालजभिक्षुकोर्दसुषवा औद्गाहमानिर्गरो-

गायत्र्यामलकौ हरीतकशचावालब्धिमांसौ तरः ॥४८॥

ऋश्यी ॥ वध्नाति मनो यूनामिति बन्धकी ॥ धातकी । ताम्रपुष्पी ॥
अनडुही । ङीप्रत्ययान्तपाठो गणेऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः । तेन । अनडुही ।
वृन्दारिका ॥ धामनादयस्त्वनडुहीभार्य इत्युदाहरन्ति । तन्न युक्तम् । जातिप्रा-
ण्यङ्गड्योऽमान्यादाविति (२) नियमितत्वात् पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥
अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः । पञ्चानडुहिरित्यादौ ड्यः श्लुचीत्यनेन
श्लुक् प्राप्ता निविध्यते । एवं सर्वत्र ॥ शष्कण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृक्षः ॥
कोशातकी । पटोली ॥ अनड्वाही ॥ वृसी । व्रतिनामासनम् ॥ वेतसी ।

(१) शिम्बा वा । इति पा० । (२) स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि । जातेश्चे-
त्येतयोरेव पाणिनिसूत्रयोः केनचिदेवं न्यासः कृत इत्यनुमीयते । भी० श०

वञ्जुलः । अस्रवेतसश्च ॥ पटी । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ नटी ॥ क्रोष्टी । क्रोष्टी-
शब्दस्य पाठः सुखार्थः । क्रोष्टोः स्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति । ऋदन्तन्वन्नुगिदश्च
इत्यनेन ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ओकणी । पर्यन्तवनस्य संज्ञा । उकणीत्यन्यः ॥
काकणी । पणचतुर्थभागः ॥ अलक्षस्यापत्यमिजि स्त्री । आलक्षी । ड्ये प्राप्ते ॥
आलजी ॥ भिक्षुकी ॥ उर्दी । विमानम् ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुष-
वी । कृष्णजीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह ॥ उदगाहमानस्या-
पत्यमिजि स्त्री । औद्गाहमानी । ड्ये प्राप्ते ॥ गरी । देशविभागस्य सङ्ज्ञा ॥
गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । गायत्री । छन्दोविशेषः खदिरो वा ॥ आमलति गु-
णान् । आमलकी । वयःस्था ॥ हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ शचति ।
शची । इन्द्राणी ॥ अलब्धस्यापत्यमिजि स्त्री । आलब्धी । ड्ये प्राप्ते ॥ का-
लवधीत्यपि शाकटायनः ॥ मांसी । जटा ॥ तरी । नौः ॥

ऋश्यस्य जातित्वेपि योपान्त्यत्वात् । बन्धकनटभिक्षुकाणामजाति-
त्वात् । अनडुहो हलन्तत्वात् ॥ अन्येषां च स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते ॥ ४८ ॥

कुसुम्भसुन्दरौ पूयः शष्कुलो देहलस्तटः ।

तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः ॥४९॥

कुसुम्भी । ओषधिविशेषः ॥

अस्मिन् रतिश्रमजितश्च सरोजवाताः ।

स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति । गुणवचनात्तु
सुन्दरशब्दाच् शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां सुन्दरा गिर
इति भवति ॥ भोजस्तु सामान्येनैव ङीप्रत्ययं दर्शयति ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥
शक्यन्ते मृष्यन्ति तस्यां परस्परमस्वन्थ निस्तुपतिला इति शष्कुली । मध्य
विशेषः । अथवा । शक्नोति पर्याप्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति
शष्कुली । कर्णशष्कुली ॥ दिह्यते । देहली । द्वाराग्रस्यला ॥ तटी ॥ तप-
शीलमस्याः छत्रादेर्ण इति षे सति । तापसी ॥ सिनी सिता बाला कला
यस्यां सा सिनीबाली । दृष्टेन्दुरमावास्या ॥ पूनी । तृणसंघातः ॥ असकल-
क्यत आम्वाद्यते गजैरिति सल्लकी । गजप्रिया ॥ गौतमी । अस्य पाठः सुखा-
पः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोजनम् ॥ तटतापस्योरजातित्वात् । अन्येषान्तु
स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते ॥ ४९ ॥

कटेटभौलिङ्ग्यधिकारदेहा, गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।

आपञ्चिको भौलिकिभौरिकी च काकादनः प्रत्यवरोहिणी च ॥५०॥

कटस्य ईटः । कटेटः । कटेटी ॥ भुवि लिङ्गं कीर्तिरस्येति भूलिङ्ग-
ऋषिः । तस्यापत्यमिति शाखांसेत्यादिना । इजि भौलिङ्गिः । स्त्री भौलि-
ङ्गी । ड्यजि प्राप्ते ॥ अधिकः कारोऽस्या इति । अधिकारी । अधिक्रियत
इति बहुलाधिकाराद्ड्यजि स्त्रियां यथा शोभेत्येके ॥ देही ॥ गवादनी ।
इन्द्रवारुणी ॥ चट्टाहनी ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्कुणी ॥ आपञ्चिको
नाम जनपदः । समाननामा क्षत्रियः । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ट्राख्याद्राज्ञोऽजे-
वेत्यनेनाजि तस्य च श्लुचि । आपञ्चिकी ॥ भूलिकस्यापत्यमिजि स्त्री । भौ-
लिकी ॥ भूरिकस्यापत्यमिजि स्त्री । भौरिकी । गोत्रादिपठितादित्यनेन
ड्यस्य प्राप्ती ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ प्रत्यवरोहिणी ॥ टन्प्रत्ययान्तस्यास्या-
न्येषां च टिट्द्वारेणैव ङीप्रत्यये सिद्धे गणे पाठः पुंशद्भावप्रतिषेधार्थः । सता-
न्तरे तु स्वरः प्रयोजनम् ॥ ५० ॥

वर्वरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनाग्रहायणीबन्दाः ।

पण्डरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसली विभीतकी नन्दः ॥५१॥

वर्वरी ॥ दाडिमी । वृक्षजातिः ॥ चमसी । सोमपात्रम् ॥ तरुणी ।
सुरा ॥ तलुनी । सुरा ॥ अग्रं हायनमस्याः । आग्रहायणी पौर्णमासी । अत
एव निपातनाद्दीर्घत्वं णत्वञ्च ॥ वन्दी । इठहता स्त्री ॥ पण्डते याति मने-
ऽस्मिन् । पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी । पटी ॥ पुष्कली । वनस्पतिः ॥
लवणी । ओषधिः । समुद्रपार्श्वस्त्रोतो यत्र वहनानि स्थाप्यन्त इत्येके ॥
लवणा यत्रागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः ॥ पिङ्गली । पिशङ्गी ॥ मुसली ।
ओषधिः ॥ विभीतकी ॥ नन्दति । ऋद्धि यातीति नन्दी । प्रज्ञाद्यणि । नान्दी ॥
पण्डरपिङ्गजनन्दानामजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदानी पटोलीत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ ५१ ॥
इति गौरादिः ॥

शोणोऽथभरुजस्तूणकमली विकटाहनी ।

चान्द्रभागाभवेन्नद्यां त्वर्थशून्यादिकारतः ॥५२॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन(१) ङीप्रत्ययभाजो वा भवन्ति ॥
 शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा वहवेति ॥
 भरुजी । भरुजा । स्नेहभृष्टाः किल तरडुलाः ॥ तूणी । तूणा । तूणीमुखो-
 दृतशरेणत्रिशीर्णपङ्क्ति । वीणा धिषणा तूणा स्यूणेत्यादि ॥ कमली । कमला
 नाम काचित् ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ दीर्घाह्री । दीर्घाहा शरत् ॥
 अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न सम्भवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात् । अतस्त-
 दन्त उदाहृतः ॥ अह्री । अहा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥
 चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा नदी । टिह्णाणजित्यादिना ङीप्राप्तः स
 शोणादिपाठान्नद्यां निषिध्यान्यत्र विधीयत इतिविकल्पार्थः ॥ चन्द्रभागा
 नद्यामिति केचिदाहुः । यदुच्छया चन्द्रभागी चन्द्रभागा काचित् । नदी तु
 चन्द्रभागेति मतद्वयं वामनाचार्य्यस्य ॥ पाणिनिशकटाङ्गज्ञौ तु चन्द्रभाग इव
 भागो यस्याश्चन्द्रभागी चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा नाम
 देवता स्त्री वा काचिदित्याहतुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः
 प्रभवतीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा नदी । चान्द्रभाग्यन्येत्युदाहरन्ति ॥
 भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति सूत्रं पपाठ ॥ त्थर्थशून्यादिकारतः । त्थ-
 कणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न
 भवति । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती ।
 शस्त्रम् ॥ आत्मम्भरिः । आत्मम्भरी । त्थर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सा-
 मर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङी मन्यते । अहरणिः । का त्व कारिसकार्षीः ॥५३॥

चण्डः पद्धतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः ।

विशालारालमूषा हन्बहूदारविशङ्कटाः ॥५३॥

चण्डी । चण्डा । परुषा ।

सा किलाश्रवामिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ॥

चण्डारालशब्दयोगैरादिलक्षणे ङीप्रत्यये सिद्धे बहूदादी पाठः सञ्ज्ञायाम्
 विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ पादयोर्हतिः । पद्धतिः । पद्धती । त्थर्थः-
 पाठः ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ कृपणी ।

(१) शोणात्प्राचामिति सूत्रं बह्वादिष्वेवान्तर्भूतं क्रियत इत्यनुमीयते ॥

रूपणा नाम काचित् ॥ ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ विशाली । विशाला
कीर्त्तिः ॥ अराली । अराला । भूमिः ॥ मृषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्त्तनस्थानं
प्राणिविशेषो वा ॥ वृत्रघ्नी । वृत्रहा ॥ वह्वी । बहुर्नाम काचित् । गुणवच-
नादुक्तो वाऽऽसरोरित्यनेन गुणवचनाद्विकल्पः सिद्ध एव ॥ उदारी । उदारा
सृक्तिः ॥ विशङ्कटी । विशङ्कटा बुद्धिः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरक-
न्दरादयो द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुण्डः पात्रेऽकृत्रिमार्थे स्थलं च, भाजः पक्वे कामुकः स्याद्विरंसौ ।
नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो, धान्याधारे सम्मतो गोणशब्दः ॥५४॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन ङीप्रत्ययान्ता
भवन्ति । पात्रे कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्सम्बन्धादन्यद्वा तथोच्यते ।
यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः स नित्यं नपुंसक एव वर्त्तत इति न प्रत्युदाहर्तुं
युक्तः ॥ अकृत्रिमार्थे स्थली । स्थलाऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्य-
न्ये ॥ पक्वेऽर्थे भाजी । भिक्षायामित्यन्यः । भाजाऽन्या । वक्रयष्टिः ॥ मैथुनेच्छौ
नायिकायां कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ स्थूलेऽर्थे नागी ।
नागाऽन्या । दीर्घादिगुणयुक्ता सञ्ज्ञा वा काचित् । क्षयविशेष इत्यन्ये ॥ ह-
स्तिसर्पजातिश्विनस्तु ङी भवत्येव । प्रत्युदाहरण गुणवचनस्य ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे
काली । छाया वलान्याशु ततान काली ॥ कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु
कालशब्दस्य सञ्ज्ञावाचिनो ङी । न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचा-
रादित्याह ॥ धान्याधारे गोणी । यस्याश्छाटीति प्रसिद्धिः । यथा—

गोणीं जनेन स निधातुमुद्धृतामनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ।

गोणाऽन्या । वृणविशेषः ॥५४॥

कुशी लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।

कबरः केशविन्यासे नीलश्रौषधिदेहिनोः ॥५५॥

अयोविकारे कुशी । कृष्युपकरणम् । न सामान्येनायोविकारः ॥ कुशा-
ऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्थाक्षस्य प्रतिष्ठम्भ इत्यन्ये ।
अपरे तु वल्लेति ब्रुवते ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥ घटाऽन्या । गजघटा । करि-
घटा ॥ कुम्भी । तैलादिस्थान स्तम्भाधारे वा । कुम्भान्या ॥ केशरचनायां
कवरी । वैर्णी । कवराऽन्या । वर्णविशेषोपेता । व्याकीर्णनात्यकवरां कवरीं

तरुण्या. ॥ ओषधौ प्राणिनि च । नीली—ओषधिः । नीली वडवा ॥ अन्यत्र । नीला शाटी ॥५५॥

सूचस्तीक्ष्णो भाजने पात्रपारौ, स्थालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।
ज्ञेयस्तालो लोहमय्यां विपञ्चः, स्याद्दीपायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ४६

तीक्ष्णाया सूची । सूचाऽन्या ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥ अन्यत्र ।
पात्रमिय ब्राह्मणी । पात्रं तपस्त्रिसंहतिः ॥ पारी । गोदोहनी । यथा—
प्रीत्या विमुक्तौल्लिहतीः स्तनन्धयान्, निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।
वर्धिष्णुधाराध्वनिरोहिणीः पयश्, चिरं निदध्वी दुहतः स गोदुहः ॥
पाराऽन्या ॥ पिठरिकायां स्थाली । स्थालाऽन्या ॥ नक्षत्रे रेवती, रोहिणी ।
रेवता रोहिणान्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या । रोहिणी कन्येति नद्यास्यां नक्षत्रं
वाच्यम् । सत्यम् । रै विद्यते यस्याः । निपातनादेत्वे कृते । रेवती ॥ रोहितस्य
रोहिणी ॥ रेवतरोहिणशब्दौ च नक्षत्रवाचिनौ प्रातिपदिकौ । पञ्चरोहिण्यो
रेवत्यो वा देवता यस्य । पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो
द्रष्टव्यः ॥ लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा । तालाऽन्या ॥ वीणाया विपञ्ची ।
विपञ्चाऽन्या ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनसमुदायः । यथा—
गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान् ॥ गोष्ठाऽन्या । भूर्यत्र गावस्तिष्ठन्ति ॥५६॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोपधौ ।

दूतः सन्देशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो वुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खली । खलाऽन्या ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥ विदारा ।
शठाऽन्या ॥ दूती सन्देशहारिका । दूताऽन्या । यथा—

कृमपुष्पशयनाल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

इत्यादि सत्पदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं लाति
गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी ॥ वामनस्तु दूत्या शम्भनीत्याह । न तद-
स्पन्मनोरञ्जकं लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या । देशविभक्तिः ॥

कश्चिच्छम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां सुन्दरी । अ-
न्यत्र सुन्दरास्य वृष्टिरित्युक्ताव । तत्र समीचीनं गौरादावस्य दर्शनात् । अयं
चास्माभिरुदयानुसारेण तत्रैव व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे—

पीनः शालो बल्लभाया भगिन्याम् ।

फालः खण्डेऽथो खनित्रे कशश्च—

ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः । पीनाऽन्या ॥ शाली कलत्रस्वसा । शालाऽन्या ॥ फाली खण्डम् । यथा—

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्त्रस्तरोट्टामलीला ।

फालाऽन्या ॥ खनित्रे कशी । कशाऽन्या । अश्वताहनहेतुश्चर्ममयी यष्टिः ॥

श्रोण्यां कटी । कटाऽन्या । व्यवस्थास्थित्युपाश्रितिवर्षा ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यशलाका वा । एष-
णाऽन्या । इत्यादयोऽर्थविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इतिकुण्डादिपात्रादी ॥

लोहितश्रुवकतालिगुकक्षा वभ्रुवल्गुमनुसूनुतलुक्षाः ।

तण्डमण्डुकपिकन्थकवृक्षा मन्तुतन्तुतनुमङ्क्षुतरुक्षाः ॥५९॥ ।

यज्ञलोहितादिशकलान्तयज्ञकौरव्यासुरिमारहूकाड्डायन् इत्यनेन स्त्रियां
नित्यं ङी भवति डायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ श्रीव्यायणी ॥ कात्यायनी ॥
आलिगव्यायनी ॥ काक्ष्यायणी ॥ वाभ्रव्यायणी । कौशिकी तु वाभ्रवी वाभ्र-
व्यायणी ॥ गर्गादौ तु वभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः सम्मतम् । वाम-
नस्तु वभ्रुपाठं मन्यते । कपिशब्दस्य च ॥ वालगव्यायनी ॥ मानव्यायनी ॥
सौनव्यायनी ॥ तालुह्यायणी ॥ तारुह्यायनी ॥ मारुह्यायनी ॥ काप्यायनी ।
आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी ॥ कान्यक्यायनी ॥ वाह्यायणी ॥ मान्तव्या-
यनी ॥ तान्तव्यायनी ॥ तानव्यायनी ॥ माङ्क्षव्यायणी ॥ तारुह्यायणी ॥ ५९ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनार्यालिगुसम्बन्धः ।

वतण्डः शकलो मङ्खुलतुच्छ्रजिगीषवः ॥६०॥

गौहलव्यायनी ॥ सांशित्यायनी ॥ शाङ्खव्यायनी ॥ मानार्यायनी ॥
लैगव्यायनी ॥ साम्ब्रव्यायनी ॥ अनाङ्गिरसी तु वातरुह्यायनी । शिवादिपाठात्
वातरुह्यी । आङ्गिरसी तु वतरुह्यी । अस्त्रीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवाल-
न्ताज्जातेरित्यनेन ङीप्रत्ययः ॥ शाकल्यायनी ॥ माङ्खव्यायनी ॥ लातव्यायनी ॥
आह्यायणी । रीक्ष्यायणीत्यन्यः ॥ जैगीषव्यायणी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

यच्छब्दा मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।

रेवकाधारका चैव द्वारकादेवकैरकाः ॥६१॥

यदादय एडकान्ताः ख्यातोऽयदाम् इत्यनेनाकारस्यैत्व यत्प्राप्तं यदा
दिपर्युदासात् तद्भाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ मनिपचिसचां नाम्नीत्यनेनाका
रस्यैत्वे । मेनका । अप्सराः ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम् ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखीभवतुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम् ॥ पिप्पका ॥ इष्यते काम्यते प्रासादादिषु या सा ।
इष्टका मृष्टिकारः ॥ रेवा नदी । ततः सञ्ज्ञायां के । कुत्सादी वा । रेवका ॥
धारयतीति धारका ॥ द्वारप्रकारा । द्वारका नगरी ॥ यथा धनञ्जयस्य—

चलत्पताकामुद्बद्धतोरणां तावविक्षताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव ॥

देवकाः । अप्सराः ॥ एरका । उदकवृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः ।

अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च ॥६२॥

क्षिपतीति क्षिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता क्षिपा । क्षिप-
का ॥ धू विधूनने । ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । अज्ञाता
ध्रुवा । ध्रुवका ॥ चरका ॥ सका ॥ सेवा मक्तिः । कुत्सिता वा सेवा । सेव-
का ॥ करका । वर्षांपलः—

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान् ।

केचित्तु करकशब्द पुंस्याहुः । कमण्डली च करक इति ॥ चटका ॥
अवतीति । अवका । शैवलम् ॥ लहका ॥ अलका । नगरी ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी ॥

ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । कुत्सिता ध्रुवा । ध्रुवका ॥
एडका । अविजातिः ॥ वेगवतीछन्दः । त्रिसकारपरं गुरुकं चेद्वेगवतीति च
भादय भी गी ॥ प्राकृतिगणोयम् । तेन यथा दर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥६२॥

इति यदादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपरिद्धतश्रीवर्द्धमानविरचितस्त्रीय-
गणरत्नमहोदधिग्रन्थवृत्तौ प्रथमो नामाध्याय समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्वाढकाः—

पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टकः किरीटः कुटः ।

कूटः कङ्कटकर्बटाण्डशकटा वल्मीकसानू नटः—

खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खत्रजौ मोदकः ॥६३॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंके साधवो भवन्ति ॥ अर्धश्चासौ । ऋक् च ।
अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ ध्वजं पताका ॥ कुञ्जो वनषण्डो हस्तिदन्तश्च । यथा—
अथोष्णाभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन ॥
निकुञ्जोऽपि ॥ शेते मुह्यत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति शीधुर्मद्यम् ।
मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ॥
मधुद्राक्षादिमद्यम् ।

विभ्रतौ मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते ।

आननैर्मधुरसौ विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

वर्चस्कं शकृत् ॥ कूर्चो दीर्घश्मश्रु ॥ आढकं मानविशेषः ॥ पङ्कं कर्द-
मः । यथा—

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः ।

पश्चात्प्रयायिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिष्पगाः ॥

अनीकं सैन्यं सङ्ग्रामश्च ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ निष्क आम-
रणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः ॥ कपटं व्याजः ॥ टङ्कः पाषाणच्छेदनः ॥
किरीटो मुकुटम् ॥ कुटं घटः । हलाङ्गविशेषश्च ॥ कूटम् । सङ्घातो माया
निश्चलो मृगादिवधार्थं छलं कैतवम् अयोधनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च ॥ कङ्कटं
सन्नाहः ॥ कर्बटः । नद्यद्विवेष्टितं खेटं कर्बटं शैलवेषितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अल्पोपकरणस्थानमित्याह ॥ अण्डं पट्यादिप्रसवः ॥
शकटो गन्त्री ॥ वल्मीको वामलूरः ॥ सानू प्रस्यम् । सानूनि गन्धः सुरभी-
करोति ॥ नटो नर्तनविशेषः(१) । आनट इति शाकटायनः ॥ खण्ड इत्यु-
विकारविशेषः शकलं च । यथा—

(१) नर्तकविशेष इति पा० । एतदेव साधुभाति ।

जनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥
 खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । खण्डी घटी । खण्डो घटः ।
 खण्डं कुलम् ॥ उद्योग वस्साहः ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ शृङ्गो विषाणम् ॥ सरकं
 मद्यम् ॥ पुङ्खः शराङ्गम् ॥ व्रजं पुञ्जः ॥ मोदकं भक्षयविशेषः ॥ ६३ ॥

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शूलकं निदाघो नखो—

बाणद्रोणसुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तोरणः ।

काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ—

पेटो मञ्चकवारवाणचरणा वस्त्राम्बरैरावताः ॥ ६४ ॥

शाकं भक्षयविशेषः ॥ मस्तको मूर्धा ॥ कल्कम् । औषधानां निर्यासो दम्भः
 पातकं च ॥ शूक धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः कण्टकोऽपि ॥ निकटः समीपम् ॥
 शूलको मण्डपिकायामायस्थानं स्त्रीधनं च ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ नखं पाणिजः ।
 यथा रुद्रस्य त्रैलोक्यमुन्दर्यो हस्तिवर्णने । ज्येष्ठस्त्राजनिदन्तवेदनाशङ्कया
 प्रसादनार्थं पादस्नानानि चन्द्रमण्डलानीवीज्ज्वलानि नखानि धारयन्तम् ॥
 बाणं शरः ॥ द्रोणं चतुरस्रकोऽष्टाहको वा देशभेदात् ॥ सुवर्णं कनकम् ॥
 दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह । सुवर्णं इति शाकटायनः ॥ भूषणं अलङ्कारः ॥
 रणन्ति दुन्दुभयोऽत्रेति रणम् । यथा—रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ॥
 रभसेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानामसयो यत्र तदित्यर्थः ॥ कार्षापणं हिर-
 रायप्रमाणम् । अणप्रत्ययं विनापि पुंनपुंसकवाचीत्यर्थः ॥ तोरणं वन्दनमाला ॥
 काण्डः शरो नालं वर्गो वारि कुत्सितं च ॥ ताण्डवम् । उद्धतनृत्तं वृणविशे-
 षश्च ॥ दण्डं यष्टिश्चतुर्षोपायो दमो मन्याश्च ॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां
 मुख्यम् ॥ पिटकं गण्डोलकः । विस्फोटवाची(१) तु त्रिलिङ्गः ॥ सक्तु यवा-
 दिविकारः ॥ तडागः सरः ॥ व्रण क्षतम् ।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्तिरोहिता विभ्रजनखण्डनेन ये ॥

समाप्ते तु पुल्लिङ्गो यथा नाडीवृणः ॥ पेट संहतिः परिच्छदश्च ॥ मञ्चकं
 शयनविशेषः ॥ वारम् आच्छादकं वानमस्य शयनगत्यादेः प्राग्बदित्यनेन
 शब्दे । वारव्राणं कञ्जुकः ॥ बाणं वारणस्य(२) व्यत्ययो मयूरव्यसकादित्वादिति
 श्रीभोजः ॥ चरणं पादः । यथा—

(१) विस्फोटकवाचीति पा० । (२) वारणं वाणस्येति पा० ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही-
स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च विकम्पते ।
शकुनिरहितश्चायं तारं विरीति हि नैकशः-
कथयति महाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा ॥

वस्त्रो वासः ॥ अस्वरो वस्त्रम् ॥ ऐरावतम् । इन्द्रगजः ॥६४॥

चरकमठविटङ्कध्वेडिता भूतवृत्त-

प्रयुतघृतवसन्ता हस्तबुस्तापराह्लाः ।

पलितफलककएवा नामकर्माभिधाना-

ऽयुतशततृणनीडा यौवनोद्यानयानाः ॥६५॥

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ मठं व्रतिनां स्थानम् ॥ विटङ्कं कपोतपाली ॥
ध्वेडितो मुखध्वनितभेदः ॥ भूतः पिशाचः ॥ वृत्तः शीलम् ॥ प्रयुतम् ।
दश लक्षाः ॥ घृतः । आजयम् ॥ वसन्तम् । ऋतुविशेषः ॥ हस्तं पाणिः ॥ बुस्तं
मांसशङ्कुली ॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥ पलितः । पाण्डुराः केशाः ॥
फलकः खेटकम् ॥ कएवं पापम् ॥ नामा ॥ अयं कर्मा ॥ अभिधानं नाम श-
ब्दश्च ॥ अयुतम् । दश सहस्राणि ॥ शतः । सङ्ख्याविशेषः ॥ तृणः शष्पः ॥
नीडः कुलायः ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ उद्यान आरामः ॥ यानो वाहनम् ॥६५॥

तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि-

स्थानं शूर्पं निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।

यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि-

छत्राकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः ॥६६॥

तीर्थः पुरयस्थानम् ॥ प्रोथोऽश्वदादीनां नासा ॥ नलिनः कमलम् ॥
पुलिनः सैकतम् ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ योध सुभटः । यथा सूरचार्याणाम् ।
योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्धैः सिन्धुरैर्गजाः ।

न गणयते स्वपक्षोपि धिक् क्रोधमसन्नज्जसम् ॥

श्रीपथो भेषजम् ॥ स्थानम् । आधारः ॥ शूर्पं मानविशेषः ॥ निधनो
मृत्युः ॥ शयनः शय्या ॥ द्वीपम् । अन्तरीपः ॥ पुच्छं लाङ्गूलम् ॥ आयुधो
हेतिः ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः सनाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि

शाकटायनः ॥ गूषो विष्टा ॥ कुणपं शवः ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः
आहृकालः । यत्स्मृतिः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो यत्र पितृस्थो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥ क्षेमः—कुशलम् ॥ वर्षम् । अक्षरम् ।

शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ आसनः पीठम् ॥ आवृत्त्या ।
असनं वृक्षविशेषः ॥ लक्ष्म आतपत्रम् ॥ आकाशी नभः ॥ प्रतिसरः । कङ्कणं
वाहिनीजघनं च ॥ मुखो वदनम् ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति सञ्ज्ञा-
यासष्ट इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम् । अष्टापदः
सुवर्णम् ॥ अरण्यः । अटवी ॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा—पुष्पवर्षं इव
सौक्तिकवर्षः ॥६६॥

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमावुदाऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ ।

समानयूपौ दृढमूषिकौदनादिनां विमानं च वितानलोहितौ ॥६७॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च ॥ मण्डपं जनाग्रयः ॥ कुट्टेन निर्वृत्तः ।

घण्टभावादिम(१) इत्यनेन । इमप्रत्यये । कुट्टिनो बहुभूतिकम् ॥ अर्बुदो दश-
कोटिरक्षजा व्याधिश्च । पर्वते तु पुल्लिङ्गः ॥ अवतस शेखरम् ॥ पारः पर-
तीरम् ॥ शतं मानानामस्य । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं
रुष्यपलम् ॥ यत्स्मृतिः—

द्वे रुष्याले रुष्यमापो घरण षोडशैव ते । शतमानं तु दशभिर्घरणैः पलमेव च ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ समानं सदृशम् ॥ यूपो मुद्गनिर्यासः ॥ दृढोऽधि-
नष्टम् ॥ मूषिकम् । आसुः ॥ उद्यते मिश्रयते व्यञ्जनैरिति । औदनम् ॥
दिनो वासरः ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूतिकगृहं च ॥ वितानो याग उल्लोचो
विस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ लोहितः शोणितम् । गुणवचनस्तु
वाध्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

अंसजीरकपायविम्बविटपा नेत्राव्यथौ शेखरः,

केदाराश्रमशूल्यशूलवलया वालस्तमालो मलः ।

(१) भाद्यप्रत्ययान्तादिमन्त्रयुक्तव्य इत्यस्य वार्त्तिकस्यैव पाठान्तरमिदं विज्ञे-
यमिति भी० श० ।

गुल्माङ्गारविहारतोमररसाः पात्रं पवित्रं पुरं,

मध्यं बुध्नमृणालमण्डलनला नालप्रवालोटपलाः ॥६८॥

अस्यते भारेण । असं स्कन्धः ॥ क्षीरं पयः ॥ कषायं तुवराख्यो रसो
निर्यासरागविशेषौ च ॥ बिम्बो मण्डलम् आकृतिश्च ॥ विटपं स्तम्बः । स्क-
न्यादूर्ध्वं तरोः शाखा ॥ नेत्रो नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च ॥ अव्ययम् ।
अलिङ्गसंख्यम् ॥ शैलरम् । आपीडः ॥ क्लिद्यति । आर्द्राभवति पाकार्थं जले-
नेति केदारम् । क्षेत्रविशेषः ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ शत्यं वशादीनां
कीलविशेषः ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रुजा च ॥ वलयो हस्ताभरणम् । यथा—
तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥

बालं शिशुः केशश्च ॥ तमालं वृक्षविशेषः ॥ मलः पापविट्किट्टानि ।

यथा सागरचन्द्रस्य—

मुष्णातु कलमषमलानि मनोऽपकूलखेलन्मरालमिथुनात्तपनात्मजेव ॥

स्मृतौ तु । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्र विट्कर्णविरानखाः ।

इलेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

गुल्मः प्रकाण्डम् । यद्वा । गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते पथिकसार्थास्त-
स्मिन्निति गुल्मः । आयस्थानम् ॥ अङ्गति गच्छति निर्धूमकालाग्नितामिति ।
अङ्गारो वह्निदग्धकाष्ठम् ॥ विहारं भिक्षुस्थानम् ॥ तास्यन्ति काङ्क्षन्ति
तेनारीन् प्रहर्तुमिति तोमरं शर्बला ॥ रसम् । मथुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं
वीर्यं रागश्च ॥ पात्रो भाजनम् । अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः ॥ पवित्रः
पावनम् ॥ पुरः पुरी ॥ मध्यः । उदरम् ।

आकर्षतेवोर्ध्वमपि क्रशीयानत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजां नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥

बुध्नम् अधोभागः ॥ मृणालो बिसम् । मृणालीत्यपि दृश्यते महाक-
विलक्ष्येषु ॥ विसाङ्कुर इत्यन्ये ॥ मण्डलो विस्वं भूभागविशेषश्च । यथा—

अयमनेन सहोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः ॥

नलं शुषिरं(१) वृणम् ॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः ॥ अमरमालायां तु
नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः ॥ प्रवालं पल्लवो विद्रुमश्च ॥
उत्पलो जलजम् ॥६८॥

(१) शुषिरमिति पा० ।

जृम्भो वज्रकवन्धकर्षककुदाश्वक्रान्धकाराङ्कुशा-
वक्तुं सङ्गमदेहदाडिमहिमाः पत्रं वलं वल्कलम् ।

कपासामिपकाशकोशकुसुमप्रग्रीवमासेकसा-
निर्यासः कलशाश्वरीषकलला माषः करीषं कुशः ॥६९॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ॥ यथा
या । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ हीरकश्च ॥ कवन्धं रुग्णः । यथा-

वानामसंस्तुराङ्गनः स्व नृत्यत्कवन्धं समरे ददर्श ॥
कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिन्हं शङ्खं च ॥ चक्री

रथाङ्गम् ॥ अन्यकारस्तनः । यथा—प्रोपितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीनिव ॥
अङ्कुशः सृष्टिः । यथा—

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वरवता निरस्य कुण्ठं दधतान्यमङ्कुशम् ॥
वक्तो मुखं छन्दोजातिश्च ॥ वक्तृत्यपि शाकटायनः ॥ संगमं नद्यादि-

नेश ॥ देहं शरीरम् ॥ दाडिसं फलविशेषः ॥ इति हिनस्ति पद्मवनानीति
हिमः । तुहिनम् ॥ पत्रं पर्णं वाहनं च ॥ वलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ वल्कलं

तरुत्वम् ॥ कपासं तूलकारणम् ॥ आनिषो मांसम् ॥ काशं वृणभेदः ॥ काशं
घनम् । अमरसिंहस्तु कोप इत्याह ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ प्रग्रीवं वातायनं

वान्तुनिमित्तधारणं च ॥ मांसं त्रिंशदहोरात्रः ॥ इक्कसः । चिक्रसं यवपिष्टप-
र्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ निर्यासं वृक्षादेर्निस्यन्दः ॥ कलशं घटः । कलश-

श्रोत्रिनपयांच ॥ माषं दशार्धगुञ्जी ब्रीहिविशेषश्च ॥ करीषो गोमयाग्निः ।
शुष्कगोगयसद्वात इत्येके ॥ कुशं दर्भ ॥६९॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः—

कमलहलत्रपालाः खण्डलं कुण्डलं च ।
निगडकलपलाला मङ्गलं शालशीले—

विपत्रपकविशालाः पूलतैले कपालम् ॥७०॥

मुसलम् । सायुधविशेषः धोदन्विशेषश्च ॥ मुकुलः कुङ्कुमलम् । यथा
चिक्रीषंय्याम् ।

उष्णालुः शिगिरे निपीदति तरीमूलालयाले शिसी-

निर्मिद्योपरि कर्णकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नक्षत्रभेदश्च ॥ परशूनां समूहः ।
पाश्वर्यम् । कक्षयोरघः ॥ पात्रीवं यज्ञोपकरणम् ॥ पूर्वं रूढितोऽर्थोऽवगन्त-
व्यः ॥ दिक्कालयोगे त्वाश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी । पूर्वं वनम् ॥
कमलंपद्मम् ॥ हानः स्त्रीरम् ॥ घषालं यज्ञपात्रम् ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ कुण्डलः
कर्णवेष्टनम् ॥ निगहं पादबन्धः यथा कालिदासस्य—

मणिवन्धविगलितमिदं सङ्क्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगहमिष मे मृणालधलयं स्थितं पुरतः ॥

फलं प्रयोजनं कुसुमादिसम्भवश्च ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कवृणम् ॥
मङ्गलः(१) प्रशस्तम् ॥ शाली वृक्षविशेषः ॥ शीलः । चरित्रम् ॥ विषः शृङ्गि-
कादिद्रव्यभेदः ॥ चषको मधुपानभाजनविशेषः । यथा—

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं, कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

सदयदहिनरोचिज्योतिपाक्रान्तमन्तर्मेधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥

विशाली विशङ्कटम् ॥ पूलं बहुवृणसञ्जयभेदः ॥ तैलः । तिलादीनां
विकारः ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डोऽप्युपचारात् ॥७०॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ-

चमसद्विवसकंसा वाजपेथो हिरण्यम् ।

जठरदरशरीरारावकान्तारराष्ट्राः—

पटहृहकवाटाः कुक्कुटाद्रौ च धाम ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ तिमिरः । तमः ॥ वारं परिपाटिः ॥ राजसूर्यं क्रतुः ॥
उपवासं भोजनच्छेदः ॥ चमसं यज्ञपात्रविशेषः ॥ दिवसं दिनम् । यथा—

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विन्ध्यद्विवसानि कौशिकः ॥

कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ वाजपेथं
यागः ॥ हिरण्यो धनम् ॥ जठरम् । उदरम् ॥ दर त्रासः श्वभ्रं च ॥ शरीरः
कायः ॥ आरावं शब्दः ॥ कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ राष्ट्रम् । जनपद

उपद्रवञ्च । पराद्राष्ट्रभयम् ॥ पटह द्विगिडमः ॥ गृहो वासः । गृहाः पुंसि
 च भूस्न्येवेति कश्चित् ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम्(१) । जपादित्वात् ।
 कवाटो द्वारपिधानम् ॥ कुक्कुटं तास्रचूडः । अमरसिंहस्तु कुक्कुटः पुंस्येवेत्या-
 ह ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ धामा गृहं तेजश्च ॥७१॥

पद्मापाढकपित्थषष्टिककुलान्यम्भोजवाजाभृताः—

स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।

शङ्खस्तण्डकथर्मचर्मरजतस्नेहासिंहंसापराः—

सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थाणवः ॥७२॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंस्त्रिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतबिन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां,

याताया विगलत्पयोधरपटाद्द्रष्टव्यतां कामपि ।

अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पशोस्पदत्वङ्गता,

यन्नैते मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मानस्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुनारिलस्य ।

सम्पिण्डताङ्गावयवा उदीयुः पद्मान नवाः कण्टकितोर्ध्वदृग्ढाः ।

अन्तर्जलावासविवृद्धशीतत्रस्ता वसन्तातपकास्ययेव ॥

आपाढम् । व्रतिनां दण्डं नासञ्च ॥ कपित्थो वृक्षविशेषः ॥ षष्टिकं

ब्रीहिभेदः ॥ कुलोऽभिजनो गृह च ॥ अम्भोजः कमलम् ॥ वाजं पिच्छम् ॥

अमृतम् । सलिलं सुधा मेक्षो हृद्यं च ॥ स्थूलं दृढः ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥

खलीनं कविकम् । खलिनेति शाकटायनः ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥

कवचः मन्नाहः ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ क्षयं गृहम् ॥ अनेकपं हस्ती ॥ शङ्खं

कन्दुः । निधिलज्ञाटास्थिवचनस्तु पुंस्त्रिङ्ग एव ॥ तण्डकम् । छन्दोगयोग्यो

त्राह्मणो ग्रन्थविशेषः परिष्कारो दण्डको वा ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची । तत्साध-

नशयी तु नपुंस्त्रिङ्गः । तानि धर्मोणि प्रथमान्यासन्(२) ॥ अमरसिंहस्तु

(१) प्रविशता कवाटो द्वारपट्टः जपादित्वाद्भुत्वम् । इति पा० ।

(२) धारणादुर्मः । यागाङ्गे नपुंसकम् । तानि धर्मोणि प्रथमान्यासन् ॥
 फले तु पुमान् । एव धर्म- सनातनः । इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लोकधर्मा
 नास्त्यधर्माति पारिभाषिको धर्मो शब्दोऽप्यस्ति । इत्यधिक क्वचित् ।

धर्ममस्त्रियामिति पठन् सामान्येनाह । धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसो-
मपा इति च(१) ॥ चर्माऽजिनम् ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥
असि खड्गः ॥ हंसं सितच्छदः ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ सारो बलं चन्दनादि-
स्थिरांशश्च । सारं न्यायादनपेतम्(२) । उक्तर्षवाचकस्तु त्रिलिङ्गः ॥ यत्तु जया-
दित्येनोक्तम् । उक्तर्षे सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति । तन्न समीचीनम् । सज्जा
सुतवती सारा दर्पिकाव्रतगर्धिनः ॥

तथा । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् । इत्यादि बहुतरलत्त्यविरोधात् ॥
ननु वाच्यलिङ्गत्वोऽस्य । सारं सारङ्गलोचना ।

राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।

इत्यादौ कथं न विशेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः । सत्यम् । सामान्यविशेषभावयो-
जनाया अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ सैन्यवो लवणोत्तमम् । यौ-
गिकस्तु त्रिलिङ्गः । सैन्यवं वस्त्रम् । सैन्यवोऽश्वः । सैन्यवी शायी ॥ मध्यतो
मध्यगं नातिप्रधानम् ॥ अध्वरं क्रतुः ॥ धनुः कोदण्डम् । यथा—

धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥

मानं दर्पः ॥ स्तनं पयोधरः ॥ स्याणुः कीलकः ॥ ७२ ॥

महिमनेत्रकपञ्चकदण्डकाः, क्रकचशम्बलकुण्डपकन्दराः ।

कटकमालकमर्मरदैवताः, शिखरकेशरदारुभगन्दराः ॥७३॥

महिम सहचरम् ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ पञ्चकः पञ्चकं विस्तारः ॥
दण्डकं छन्दोविशेषः ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ शम्बलं पाथेयम् ॥ कुण्डपं क्रतु-
विशेषः ॥ कन्दरं दरी ॥ कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य—

(१) पुण्यः । यागाद्यहिंसा वा ॥ यमो धर्मराजः । धर्मस्तु भीमवत् ॥ न्याये च ।
धर्माधिकारिणः ॥ स्वभावे यथा क्रूरधर्माः ॥ आचारे यथा धर्मशास्त्रम् ॥ सोमपे
यथा । एष धर्मः सनातनः ॥ युधिष्ठिरपितापि तावदेव ॥ धर्मसाधने यागादौ
च क्लीवे । यच्छ्रुतिः—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ इत्यधिकं क्वचित् ।

(२) बले यथा—सुसारः । घृतान्नांसन्तु सारकत् । स्थिरांशे—चन्दनसारो
सज्जासारः । न्याय्ये—नैतत्सारं चरेत् । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् ॥ इत्य-
धिकं क्वचित्पुस्तकान्तरे ॥ भी० श० ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयामास निर्दयम् ।

स हि न क्षमते किञ्चिद्बिन्दुनाप्यात्मनोऽधिकम् ॥

चलयं भूमृन्तितम्बश्च ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ मर्मरं शुष्कपत्र-
ध्वनिः ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाघारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥

शिखरोऽग्रम् । यथा—

अगस्त्याज्ञासद्यःशमितविकलोच्छ्रायविषमान् ।

उदस्यन्तः सेतावलगितवती विन्ध्यशिखरान् ॥

केशरः किञ्चलकम् । यथा—

सम्पिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्—

सन्नद्धे परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद्दार्विंति नपुंसकमेवाहुः ॥ भगन्दरो रोगः ॥७३॥

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा वास्तुव्रतार्थप्रवरापिधानाः ।

अर्मो मुहूर्त्तं धनवप्रसौधा रेणुस्तलं लोम पटो विहायः ॥७४॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ उद्यमं उत्साहः । शाकटायनस्त्वस्मादेव पाठा-
दात्वे । उद्याममित्याह ॥ ब्रह्म । प्रजापतिर्वैदाः शाश्वतं ज्ञानं तपश्च ॥
विधसि पुंस्त्वमित्यन्यः ॥ पिधानः संवरणम् ॥ भावम् । स्वभावः शब्दविष-
योऽभिप्राय आत्मा योनिश्च ॥ वास्तुः । वैश्वभूर्गृहं च ॥ व्रतो ब्रह्मचर्यादि-
नियमः ॥ अर्द्धं समभागः । अर्धोऽसमभागः ॥ प्रवरः प्रकष्टम् ॥ अपिधानः
स्यगनम् ॥ अर्मं चक्षुरोगविशेषः । अर्मन्निति दुर्गः ॥ मुहूर्त्तं द्वादश क्षणाः ॥
धनो वित्तम् ॥ वप्रं प्राकारः केदारं तटं च । तत्र तटे—

वप्रेण पर्यन्तचरोऽुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥

तथा अर्कोपल्लोक्षसितब्रह्मिभिरहि दीप्ता—

स्तीत्रं महाव्रतनिवास्य चरन्ति वप्राः ॥

सौधः सुधाधवलितम् ॥ रेणुर्धूलिः ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ लोमा
सपूरुहम् ॥ पटं वस्त्रविशेषः ॥ विहायः । आकाशम् ॥७५॥

उटजचापनपुंसकपातका भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।

अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ भवनसंक्रमगाण्डवपत्तनाः ॥७५॥

उटजः पर्णशाला ॥ चापो धनुः । यथा परिमलस्य—

विपक्षहृद्गङ्गकृता नितान्तं भ्रूलेखया कुञ्चितयोल्लसन्त्या ।

नाकारमान्निष्ण परंतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः ॥

नपुंसकं शब्दः । स नपुंसकोऽभवदिति भाष्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥

पातकः पापम् ॥ भुवनो लोकः ॥ कोटरं निष्कुटः ॥ पल्लवं किशलयम् ।
यथा—

लोलौष्ठसौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणाम् ।

अभ्रंलिहानि लिलिहै नवपल्लवानि ॥

गोमयः करीषः ॥ अतिखरम् । अर्थस्तु लोकादवसेयः ॥ हरिचन्दनम् ।

हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतश्च देववृक्षश्च ॥ मूलकं
शाकविशेषः ॥ भवनो गृहम् ॥ सङ्क्रमः दुर्गसञ्चरः सेत्वादिः ॥ गाण्डिविद्यते
यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥

पत्तनोऽधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

कर्पूरकर्पासकषट्क्युशीरा गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्राः ।

पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा वैनीतकं द्वीपिनसारकूटम् ॥७६॥

कर्पूरं घनसारः ॥ कर्पूरेऽस्यते । कर्पासकः । स्त्रीणां कञ्चुक्रिकाख्यः ॥

षष्टिः सङ्ख्यावाची । अन्ये पुनः स्त्रियासेव मन्यन्ते ॥ उशीरो बालुकम् ॥

गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डीवो-

ऽर्जुनधनुः ॥ निष्ठेवो निष्ठीवनम् ॥ सुपर्णं गरुडः ॥ भस्त्रम् ॥ पिण्याकः ।

सुगन्धिसल्लकीप्रभवधूपस्तिलकत्कं च ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ नखरं नखः ॥ इषु

शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ षण्डः पद्मादीनां समुदायः ॥ वोढृपरम्पस्या वा-

ह्यते यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं यानम् ॥ द्वीपिनं व्याघ्रः ॥ आरकूटं

पित्तलम् ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरिनूपुरशफाणुतरण्डमेढ्राः—

संसारचूर्णवतवासरजन्तुसत्त्वाः ।

कोलाहलः ककुभजानुभगाब्दवेषा—

वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥७७॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ शफ खुरः ॥ अणुः मूत्सपरी-
माणविशेषोऽन्तविशेषश्च ॥ तरण्डं म्रवः ॥ मेढ्रं मेहनम् । यथा—ह्रस्वं वृत्तं मृदु
स्थूलं मेढ्रं शस्तं महामुखम् ॥ संसारं जगत् ॥ चूर्णं क्षोदः ॥ वटं तुल्यता
गोलश्च ॥ वासरं दिनम् । यथा—

वासराणि कतिचित्कथञ्चन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ॥

जन्तुसत्त्वेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुंनपुंसकं भवति यथा—
वन्यान्विनेष्यन्तिव दुष्टसत्त्वान् ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिगुणश्च ॥
कोलाहलम् । अर्घ्यक्तो ध्वनिः ॥ ककुभो वीणावादनम् ॥ जानु । अष्टीवान् ।
यथा—जानुमस्य गृह्णीयात् ॥ भगं योनिः ॥ अर्द्धं संवत्सरः ॥ वेपो नेपथ्यम् ॥
वित्ते स्वम् । वित्ते वाच्ये स्वं पुंनपुंसकम् । स्वाः । स्वानि ॥ भूर्जो वृक्षवि-
शेषः ॥ लशुनः । रसोनः स्निग्धश्चोष्णश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ शललं सल्लक-
शूची ॥ गेहं वेष्टम् ॥ अरुणदत्ताभिप्रायेणैते दर्शिताः ॥ ७७ ॥

इत्यर्धर्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्वपरःशताः ।

नृवरोऽग्रेवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः ॥७८॥

राजदन्तादौ सनासे पूर्वनिपातो न भवति । दन्तानां राजा । राजदन्तः ।
प्रमुखदृश्यदस्तद्वयम् । अत्र षष्ठीत्यनेन(१) । यदा तु राजा च दन्ताश्चेति
सनासान्तरं तदा न नियमः ॥ पूर्वमुत्तम् आतानवितानीकृतं पश्चादपिप्तम् ।
अर्पितोत्तम् । यथा—

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते, द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन ।
व्योमोसगाढनिव भानुसरीधिसस्यं, विक्लिन्नपक्वफलिनीफलवच्च वस्त्रे ॥

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्लिन्नम् आर्द्रम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अनयोरेकादिसू-
त्रेण ॥ शतात्परे । परःशताः । यथा—

(१) षष्ठीति सूत्रे षष्ठीति पदं प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्दुपसर्जनं तस्मात्तस्य पू-
र्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः । भी० श० ।

स जवेन पतन्परःशतानां पततां व्रात इवारवं वितेने ।
पृषोदरादित्वात्सकारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण(१) ॥ ना चासौ वरश्च । नृवरः ।
प्रधानपुरुषः ॥ वनस्याग्ने । अग्नेवणम् । अतएव पाठात्सप्तम्या अलुक् । अ-
म्भावश्चाव्ययीभावत्वात् ।

बहुधाभिन्नमर्माणो भीमाः खरणसादयः ।

अग्नेवणं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्नेवणमित्येके । निपातनासत्त्वम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ पूर्वं
लुङ्घितम् अपनीतं पश्चाद्भृष्टं पक्वम् । भृष्टलुङ्घितम् । यथा—
यद्भृष्टलुङ्घितशशेष शशाङ्कपात्री ॥

पूर्वं वासितं भावितं पश्चात्क्षिप्तं दिग्धं लिप्तवासितम् । अनयोरेकादिसू-
त्रेण(२) । यथा—यत्क्षिप्तवासितनिव द्युसदोऽज्जवातैः ॥ ७८ ॥

उत्तगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ ।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥७९॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुप्तम् उत्तगाढम् । अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—
व्योमोत्तगाढनिव भानुमरीचिसस्यम् ॥

कुरुश्चासौ श्रेष्ठश्च । कुरुश्रेष्ठः ॥ पूर्वं संमृष्टं पश्चात्सिक्तम् । सिक्तसंमृष्टम् ॥
सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये ॥ अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—

यत्सिक्तमृष्टमसृष्टेव नभोऽङ्गणश्रीः ॥

ऋण उत्तमः । उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः । अधमर्णः । अत्र सप्तमीशौर्यैरि-
त्यनेन ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः । अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्रावित्यु-
पलक्षणम् । तेन—परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ।

इत्यपि सिद्धं भवति । पृषोदरादावप्येतद्द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

कुबेरकेशवौ श्रद्धातपसी विष्णुवासवौ ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु ॥ ८० ॥

(१) पञ्चमी भयेनेति सूत्रे पञ्चम्याः प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वेन शतप-
दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते रामदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

(२) पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणेति सूत्रेण वासितादीनां पूर्वं प्रयोगः प्राप्त इति
योज्यम् । भी० श० ।

कुबेरश्च केशवश्च । कुबेरकेशधौ । पूज्यद्वारेण(१) ॥ अद्वा च तपश्च । अद्वात-
पसी । लघुद्वारेण(२) ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन(३) ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यद्वारेण ॥ शिरश्च जानुश्च ।
शिरोजानु ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रास्वाती ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।
विजुर्यौवा स्कन्धो वा । असखियुद्द्वारेण(४) ॥ भोजस्तु शिरोविजुइत्याह ॥८०॥
जम्पती दम्पती जायापती पुत्रपती तथा ।

गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः ॥८१॥

जाया च पतिश्च । जम्पती । दम्पती । जायापती । इह पाठाज्जा-
याशब्दस्य जदंभावश्च ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एषामसखियुद्द्वारेण ॥
गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः । स धीयते यस्मिस्तद्वी-
पालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा ॥ पूलानस्यतीति पूलासः ॥ गौपालिधानं
च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥ अल्पाज्द्वारेण(५) ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च ।
विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्यद्द्वारेण(६) । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा पर-
निपातार्थः पाठः । अथवा । विष्णोरेन्यो विष्वक्सेनः ॥८१॥

वैकारिमतं तण्डुलकिण्वावन्त्यश्मकाश्च दारगवम् ।

केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्यं वैकारिः । स च मतश्च । वैकारिमतम् । अल्पाज्द्वार-
रेण ॥ शाकटायनस्तु वैकारिमतो वैकारिमतः । गाजयतीति गाजः । वाज-
यतीति वाजः । गाजस्य वाजः । गाजवाजः । वैकारिमतश्च गाजवाजश्च ।
वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ तण्डुलाश्च किण्वं च । तण्डुलकिण्वम् ॥ अव-
न्तिर्नाम राजा जनपदो वा । अशमका नाम जनपदः । अवन्त्यश्चाशमकाश्च ।

- (१) अम्पहितं च पूर्वं निपततीति वार्त्तिकेन केशवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।
(२) लघ्वक्षरं च पूर्वमिति वार्त्तिकेन तपःपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।
(३) भातुश्च ज्यायसइति वार्त्तिकेन वासवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (४) द्वन्द्वे-
घीति सूत्रेण जान्वादिपदानां पूर्वनिपाते प्राप्ते । एवमग्रेऽपि योज्यम् ।
(५) अल्पाच्त्रमिति सूत्रेण पूलासपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (६) अजाद्य-
दशमिति सूत्रेण प्राप्ते । भी० श० ।

अवन्त्यश्मकम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ दाराश्च गौश्च । दारगवम् । अल्पाज्-
द्वारेण ॥ केशाश्च श्मश्रु च । केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रु इति भोजः ॥ असखियु-
द्द्वारेण । स्नातकः समाप्तवेदः । स च राजा च । स्नातकराजानौ । अल्पा-
ज्द्वारेण ॥ पूर्वं मुषितः पश्चान्नग्नः । नग्नमुषितः । यथा—

द्यौरास नग्नमुषितेष हृतेऽरुणेन । एकादिसूत्रेण ॥८२॥

दृषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुरण्डगाजवाजानि ।

आरट्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि ॥८३॥

दृषद्वोपलं च । दृषदुपलम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पुत्रश्च पशुश्च । पुत्र-
पशू । असखियुद्द्वारेण ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकुरण्डम् ॥ शाकटाय-
नस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं च पूलासश्च । कुरण्डस्थल-
पूलासमित्युवाच ॥ गाजश्च वाजश्च । गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो
गाजम् । वाजिनां समूहो वाजम् । गाजं च वाजं चेति । गाजवाजम् ।
तत्रप्रत्ययस्तु गणप्राठादेव न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव
परनिपातः ॥ आरट्तीति । आरट्ते नाम कश्चित् । तस्मात्प्रत्यम् आरट्वाय-
निः । तिकादित्वात् फिञ् ॥ चर्म्यं भक्ष्यं धनमस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः ॥
आरट्वायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्वायनिचान्धनि । अल्पाज्द्वारेण ॥ कश्चिद्
आरट्वायनिवन्धनीत्याह । पाणिनिस्तु ॥ आरट्वायनिवन्धनीत्याह ॥ सिञ्जनं
सिञ्जा । आस्थानं आस्था । सिञ्जा चास्था च । सिञ्जास्थम् । अत्रानियमे
प्राप्ते नियमः ॥ उशीरं च बीजं च । उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु ।
उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो नाम पर्वतः ॥ सिञ्जायां तिष्ठतीति
सिञ्जास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च सिञ्जास्थश्च । उशीरबीजसिञ्जास्थम् ॥
अल्पाज्द्वारेण ॥८३॥

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।

भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभ्रुवगजाश्वशूद्रार्याः ॥८४॥

विषयाश्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्द्वारेण ॥ अधरश्चौ-
ष्ठश्च । अधरौष्ठम् । अल्पाज्द्वारेण ॥ स्थलं च पूलासश्च । स्थलपूलासम् ॥
दारयतीति हृदयमिति दारः । जारयतीति जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ ।

अत्रानियमप्रसङ्गे दारशब्द एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रज्ञासम्पन्ने
 दारे नान्यं कुर्वीत ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । असखियुद्धद्वारेण ॥
 उल्लूपन्त इत्युल्लो घान्यानि । आप्ये(१) क्विप् । उल्लवः खल्यन्ते सञ्जीयन्ते प्र-
 क्षिप्यन्त इति । उल्लखलम् । तच्च मुसलं च । उल्लखलमुसलम् ॥ अक्षिणी च
 भुव्री च । अक्षिभुवम् । अत एव पाठात्समासान्तः ॥ अनयोरल्पाज्द्वारेण ॥
 गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ शूद्रश्चार्यश्च । शूद्रार्थौ ॥ अनयोरजाद्यद्द्वारेण ॥८४॥

काकमयूरौ मेघातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।

नरनारायणदीक्षातपसी चित्ररथबाल्हीकौ ॥८५॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ मेघा च तपश्च । मेघातपसी । अन-
 योरर्च्यलघुद्वारेण ॥ दाराश्चार्यश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पाण्डुश्च
 धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्री । वर्णभ्रातृणामनुपूर्वमित्यनेन ॥ नरश्च नारा-
 यणश्च । नरनारायणौ ॥ दीक्षा च तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वारे-
 ण ॥ चित्ररथश्च बाल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकौ राजानौ । अल्पाज्द्वारेण ।
 पाणिनिवामनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बल्होऽस्यास्तीति बल्ही । बल्हिकः ।
 सञ्ज्ञाप्रकृत्योरित्यनेन के । चित्ररथबल्हिकम् ॥ भोजस्तु चित्ररथबल्हि-
 कावस्मिन् गणे पपाठ । उणादिमध्ये तु सृष्टीकतिन्निडीकबाल्हीकबल्ही-
 ककल्मीककिङ्किणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीकपर्फरीकादय इत्य-
 स्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत् ॥ एतेषामेतैः सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते
 परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामात्—

इन्द्रार्कान्तेभ्योऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।

भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राञ्च राहो—

श्वन्द्रो ग्रीष्मो वा वसन्ताहिभाव्यः॥८६॥

पूर्वोऽप्यर्थ इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परीऽपि
 द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । अर्थश्च धर्मश्च । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ ॥ अर्थश-
 ब्दौ । शब्दार्थौ ॥ अर्थकामौ । कामार्थौ ॥ न केवलम् अग्निचन्द्रादयःपूर्व

भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी ॥ चन्द्रार्कौ ।
अर्कचन्द्रौ ॥ आद्यन्तौ । अन्तादी ॥ भीष्मद्रोणी । द्रोणभीष्मौ ॥ चन्द्रादित्यौ ।
आदित्यचन्द्रौ ॥ राहुचन्द्रौ । चन्द्रराहू ॥ ग्रीष्मवसन्तौ । वसन्तग्रीष्मौ ॥८६॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणाग्निकुशकाशाः ।

सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥८७॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भवन्ति ॥
शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ करभरासभौ । रासभकरभौ ॥ गुण-
वृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥ समीरणाग्नी । अग्निसमीरणौ ॥ कुशकाशम् । काशकु-
शम् ॥ सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ सतपःश्रुतेति ।
सह तपःश्रुताभ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौ-
ढीयाश्च ॥ तपःश्रुते । श्रुततपसौ ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः ८७

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।

शकन्मूत्रं कृतहन्दा व्यत्यासेन सतां मताः ॥८८॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थकपित्थौ ॥
शकन्मूत्रम् । मूत्रशकत् ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण नियमे प्राप्ते गणपाठाद्वि-
कल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम् । तेन जित्याविषूयविनीयाः । विषू-
यविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तू । शन्तनुदेवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥८८॥

इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।

शौण्डः कुण्डो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा ॥८९॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति ।
कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ पिङ्गलमाखडव्यः । माखडव्यपिङ्गलः ॥
गौरगौतमः । गौतमगौरः (१) ॥ भिक्षुकदाक्षिः । दाक्षिभिक्षुकः ॥ खलतिखा-
रपायणः । खारपायणखलतिः ॥ तनुतृणविन्दुः । तृणविन्दुतनुः । तनुशब्दः
कशवाची ॥ शौण्डलिगुः । लिगुशौण्डः ॥ कुण्डमाण्डः । माण्डिकुण्डः ॥

(१) गौरगौतमः । गौतमगौरः । इति पाठः ।

वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ खल्लुवात्स्यः । वात्स्यखल्लुः ॥ बठरच्छान्द-
सः । छान्दसबठरः ॥ गडुलगालघः । गालवगडुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तितौ ।

आहिताग्निगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥९०॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ काणद्वीणः ।
द्वीणकाणः ॥ कूटदाक्षिः । दाक्षिकूटः ॥ खेलशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥
एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं वचनम् ॥ इतिकहारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो आहिताग्न्यादावित्यनेन
पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । यथा च भट्टिकाठये ।

अग्न्याहितजनप्रहे विजिगीषापराङ्मुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ? ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिढ्यैः सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युर्वर्यै-

हुतमयमुपलीढे साधु संनाय्यमग्निः ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः ।
भार्योढः ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्ये-
होपदेशादुत्तरपदसन्निवतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः ।
विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन आहिताग्न्यादयो गणाधीता एव
ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः । तेनाहितवञ्जुरित्यादौ यथाप्राप्त स्यान्न विकल्पः ॥९०॥

जातादन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।

गड्वादेः सप्तमी कान्तं जातिकालसुखादितः ॥९१॥

जाता दन्ता अस्य । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ पुत्रो जातीऽस्य । पु-
त्रजातः । जातपुत्रः ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ मद्यं पीतं
येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ गड्वादेः सप्तमीति गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तो (१)

गहुग्रीहौ पूर्वं वा निपतति । गहुः कण्ठे यस्य । गहुकण्ठः । कण्ठेगहुः ॥
गहुशिराः । शिरसिगहुः(१)॥ गुरुमध्यः । मध्येगुरुः ॥ गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः(२)॥
इन्दुमौलौ यस्य । इन्दुमौलिः । मौलीन्दुः । यथा च

मौलीन्दोमौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकोशः ।

प्राचीदिङ्नायिकायाः कनकविरचितप्रीढताडङ्कान्तिः ।

पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्दवृन्दैकपात्रं

देवः श्रीश्वेतभानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्द्रादिभ्य इत्यनेन निषेधान्मीलीन्दुरिति मन्यते ॥ समर्था-
धिकाराद्गृहेगहुरित्येव भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः ।
शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ क्तान्तमित्यादि । क्तान्तं
च वा पूर्वं निपतति ॥ जातेः । पलाशदुभक्षिती । भक्षितपलाशदुः ॥ सारङ्ग-
जग्धी । जग्धसारङ्गः ॥ पाणिगृहीती । गृहीतपाणिः ॥ कालात् ॥ मासजाता
जातमासा ॥ संवत्सरजाता । जातसंवत्सरा ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसु-
खा ॥ जातदुःखा । दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता ॥ न्यासकृता सुखा-
दयो गुणवचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश ऋज्विधौ निरूपिता इत्यु-
क्तान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते सा जातिः ।
तेनेह न भवति । आहूतब्राह्मणः । सेवितक्षत्रियः । तर्पितदाक्षिः । प्रीणित-
कट इत्येके ॥ जातिपरत्व आकृतेः पूर्वनिपातः । न व्यक्तिपरत्व इत्येके ॥१९॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।

क्तः प्रहरणवाचिभ्यः सप्तम्यपि सप्तमता विदुषाम् ॥१२॥

जातं श्मश्रु यस्य । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ पीतं दधि येन ।
पीतदधिः । दधिपीतः ॥ छिन्नं शीर्षं यस्य । शीर्षच्छिन्नः । छिन्नशीर्षः ॥ पीतं
विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ क्त इति । प्रहरणं घनुः खङ्गाद्यर्थो येषां
तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति । उद्यत उखातोऽसिर्येन स उद्य-
तासिः । अस्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः । प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ
दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । विश्रान्तन्यासकरवसमर्थत्वाद्दण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥

(१) शिरोगहुरित्यपीति पा० । (२) मध्यगुरुः । अन्तगुरुः ! इत्यपि क्वचित् ।

वज्रपाणिः । पाणिवज्रः । अविशेषोक्तावप्यसमर्थत्वात् । शून्यपाणिः । शा-
 र्ङ्गपाणिः । धनुष्याणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणो-
 ऽयम् ॥९३॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

तिष्ठद्गु प्ररथं खलेबुसमधोनाभं समम्भूमि च—
 प्राङ्ं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
 एकान्तं च समम्पदाति सुपमं तीर्थं समानात्परम्—
 पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुसम् ॥९३॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्गुवादिरयमित्यनेनाव्ययीभाव-
 सञ्ज्ञा निपात्यन्ते । अयमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ॥ तिष्ठन्ति
 गावो यस्मिन् काले दोहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्धघटी । प्रावृट्-
 काल इत्यन्ये । अयमेवेति वचनात्कथनस्य भट्टिकावये प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिस्थः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥

तिष्ठद्गु यावद् आतिष्ठद्गुच्यते । भाष्योदाहरणात्तावदयं विजातीयः ।
 न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम् । अभिधानप्रमाणश्च समासः ॥
 प्रगतत्वं रथस्य । प्रगताः प्रभूताः वा रथा अस्मिन्देशे । प्ररथम् ॥ खले बुसानि
 यत्र काले स कालः खलेबुसम् ॥ नामेरधोऽधोनाभं प्रहृतवान् । गणपाठाद्-
 कारः समासान्तः ॥ समत्व भूमेः । समम्भूमि । निपातनान्मुगागमः ॥ शाक-
 टायनस्तु समभूमीत्यप्याह । अन्यार्थत्वे तु । समभूसयो वीथय इत्येवं यौगि-
 कत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः । अन्यार्थत्वेऽपि समभूमीति केचित् ॥ प्रगतत्व-
 म्हां प्रगतमह इति वा । प्राङ्गम् । निपातनाद् अह्लादेशः ॥ पुण्यत्वं समायाः
 पुण्या समेति वा । पुण्यसमम् । पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित् ।
 वहन्ति गावो यस्मिन् काले स कालो वहद्गु । शरत्काल इत्यन्ये ॥ विगतं
 समं विगतत्वं समस्य वा । विषमम् ॥ समाद्विप्रकृष्टो हीनो वा देश इति
 केचित् ॥ प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा । प्रान्तम् ॥ निर्गतं
 समं निर्गतत्वं समस्येति वा । निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति
 केचित् ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ समत्वं पदातेः । सम्पदाति ।

निपातनान्मुगागमः ॥ समपदातीत्यपि शाकटायनः ॥ अन्यार्थत्वे तु । समप-
दातयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः ॥ शोभनाः समा यत्र
स कालः सुपमम् । शोभनत्वं समस्येति वा ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समान-
त्वमिति वा, समानतीर्थम् ॥ पूताः पूयमानाश्च यथा यत्र काले स पूतयत्रम् ।
पूतयवमिति भोजः ॥ पूयमानयवं कालः ॥ खलं रणानिरं धान्यावपनस्थानं
च । खलन्ति संघीयन्ते यशांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत्खलम् । खले यत्रा
बुशानि च यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ खलेबुशम् ॥ लूना यथा यस्मिन् काले
स लूनयवम् ॥ वा बुशमिति वा शब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुशशब्दः खल-
शब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ९३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।

अपदक्षिणं च सम्प्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥९४॥

समत्वं पक्षस्य समः पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देशः ॥ पापाः समा
यस्मिन्न्युगे काले वा । पापसमम् ॥ समानं तीरं समानत्वं तीरस्येति वा
समानतीरम् ॥ प्रस्तुत्य दक्षिणतो भूमति । प्रदक्षिणम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं
वाममित्याह ॥ प्रकृष्टत्वं दक्षिणाया वा । प्रदक्षिणम् ॥ प्रगता मृगा यत्र
काले यतो वाऽरण्यादेस्तत् प्रमृगम् ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तत् अपदक्षिणम् ॥
सम्प्रतीति प्रादिसमुदायरूपः शब्दः । स एव नज्जस्रपर्काद् अवस्रप्रति ॥
लूयमाना यथा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥९४॥

संहृतसंह्रियमाणाद् बुसं यवं चायतीगवाविषमे ।

अपरायत्योश्च समं दुःषममिच्छप्रत्ययोऽपि गणे ॥९५॥

संहृतानि संह्रियमाणानि च बुसानि यथाश्च यत्र काले स कालः संह-
तबुसम् । संह्रियमाणबुसम् ॥ संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् ॥ दोहार्थं जल-
पानार्थं निवासार्यं वायत्यो गावो यत्र काले स आयतीगवम् । यथा-आति-
ष्ठद्गु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तानायतीगवम् ॥ न विषमम् । अविषमम् ॥ अपरा
आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम् । अवरसममिति भोजः ॥ आय-
तीसमम् ॥ दुष्टत्वं समाया दुष्टाः समा वा यत्र तद्दुःषमम् । गणपाठसाम-
र्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः ॥ इच्चप्रत्ययोऽपीति । इज्युद्दु इत्यनेन य इज् विहित-

स्तदन्तः शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः । तेन परमं भीमं वा केशाकेशीति समासा-
रम्भकत्वं न भवति ॥

तिष्ठद्गु वहद्गुषायतीगवं लूनलूनयमानपूतपूयमानयवाः खलेसंहतसं-
ह्रियमाणयवबुसाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः ॥ अन्ये तु देशसृ-
त्तित्वमपि मन्यन्ते । तेनान्यत्र पूर्वेण बहुव्रीहिः स्यात् । तिष्ठन्ति गावो यत्र
स तिष्ठद्गुः । तिष्ठद्गवो ग्रामाः ॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा वहद्गुर्हलपङ्क्तिः ।
वहद्गवः कुटुम्बिनः ॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः ॥ लूनयवेषु क्षेत्रेषु
घसतीत्यादि ॥ लूनयवाद्यस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव प्रयोक्तव्याः । तेन द्वि-
तीयादिका विभक्तिर्न भवति ॥ समं भूमिपदातिस्थामन्यपदार्थं प्राङ्हरथसृग-
दक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां कालभावयोरेवान्यपदार्थं इष्यते । तेन समा
भूमिरस्मिन्प्राप्ते । समभूमिर्ग्रासः । प्रगता सृगा अस्मात् । प्रसृगोदेशः । प्राह्लः ।
प्ररथः । प्रसृगः । प्रदक्षिणः ॥ अन्यपदार्थं एव । समा भूमिः । समभूमिरि-
त्यादौ तत्पुरुष एवेति भोजः ॥ आकृतिगणोयम् । तेन यत्प्रभृति सत्प्रभृती-
त्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

इति तिष्ठद्गुवादिः ॥

ऊरीभ्रंशकलोररीगुलुगुधाधूसीस्वधाविःसजू—

धूसीध्वंसकलोररीमसमसाविकलीफलीमस्मसाः ।

तालीसंशकला फलू च शकला स्वाहा वषट्श्रौषटौ—

वेताली च पशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः ॥ ९६ ॥

हस्पुक्तेत्यादिना सूत्रेणोर्योदयः सुवन्ता भ्वादिना सह समस्यन्ते । स स-
मासस्तत्पुरुषो भवति ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । अङ्गीकृत्य
विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति । अपरे
भृगार्थशब्दप्रशंसासु । यथा—

तदूरीकृत्य कृतिमिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥

भ्रंशकलेति हिंसायाम् । संशकलाकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थः ॥ ऊरी-
करीवत् ॥ गुलुगुचेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य (१) । पीडयित्वेत्यर्थः ।

(१) गुलुगुचेति० गुलुगुधाकृत्य । इति पा० ।

क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुल्लुगुधेत्यन्ये ॥ धूसीति विस्तारे । धूसीकृत्य । विस्तार्य-
त्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे धूसी काङ्क्षायाम् । धूसीकृत्य ।
काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ स्वधेति संप्रदाने । स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारित-
मन्यादिकर्म कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ तृप्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ एवं स्वाहावषट्
श्रौपट्त्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः । वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां सम्प्रदानार्थ-
त्वात्करोतिनैव सम्बन्धः ॥ आविस् । इति प्राकाशये यथा—

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिज्ञानमुखश्रियाम् ॥

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्येह पाठात्सूक्तत्वे
घातोः प्रागेव निपातः । एवं च योऽयं प्रयोगः । वारुणीमदविशङ्कमथावि-
श्रुप्तोऽभवद्सावित्र रागः ॥ इति । तथा—

पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा, विषमाशीभिरनारतं वसन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा, युगलीढोभयसूक्तभागमाविः ॥

इति च सम्प्रदादज एव नास्त्यभ्युद्धारः । आविरभवद्भागः । आवि-
रभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ सजूरिति सहार्थे । सजूः
कृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वादयं कृत्वस्तिभि-
र्युज्यते । आविःशब्दश्च प्राकाशयार्थत्वात् ॥ धूलीति विदूरवयाकुलीभावे ।
धूलीकृत्य । विदूराकुलतां कृत्वेत्यर्थः ॥ ध्वंसकला । अंशकलावत् ॥ उरुरी ।
उरीवत् ॥ मसमसेति ध्वंसकलावत् ॥ विल्ली फली । इति विकारे । हिंसा-
यामिति वामनः । विकारार्थत्वात् कृत्वस्तिभिर्युज्यते । विल्लीकृत्य ॥ अपर
आक्ली विल्लीति विचारे । विल्लीकृत्य विचार्येत्यर्थः ॥ फलीकृत्य ॥ मसमसेति
मसमसावत् । अपरे तु मसमसा मसमसेति द्वौ सञ्चूर्णने संवरणे चेत्याहुः ॥
ताली विदूराकुलीभावे । तालीकृत्य ॥ ताली आताली वर्णे शाकटायनः ॥
अपरे तूत्तमार्थे । तालीकृत्य । उत्तमं कृत्वेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ संश-
कलेति मसमसावत् । असङ्कलेति भोजः ॥ फलू विल्लीवत् । फलू फलीति
क्रियासम्पत्तौ । फलूकृत्य । फलीकृत्य । क्रियां सम्पाद्येत्यर्थः ॥ शकला । म-
समसावत् ॥ अपरे शकला संशकला ध्वंसकला भूशकलेति चत्वारः परिभवे ।
शकलाकृत्य । परिभूय गत इत्यर्थः ॥ वेतालीति तालीवत् । विस्तारे तु
भोजः ॥ पशू । इति हिंसायाम् । पशूकृत्य गतः । हत्वा गत इत्यर्थः ॥

फलीति विक्लीषत् ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ आताली वितालीति तालीघत् ॥
 श्रुदिति शीघ्रार्थे । श्रुक्त्य गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यन्तु श्र-
 दिति श्रद्धाने । श्रद्दाय । श्रद्दां कृत्वेत्यर्थः । अय दधातिना युक्त प्रयुज्यत
 इत्याह ॥ ९६ ॥

प्रादुः पाम्प्यालम्बीपाम्पालीसङ्कलाश्च केवाली ।

आलोष्ठी केवासी सेवाल्याह्नी च वार्दाली ॥९७॥

प्रादुः प्राकाश्ये । यथा समैव—

निः सीमाश्चर्यघाम त्रिभुवनविदितं पत्तनं यत्त्वदीयं—

तन्मध्ये वृद्धिनीयुः फलभरनसिताः शाखिनश्चूतमुख्याः ।

नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग त्वत्प्रभावात् क्षितीश—

प्रादुःषन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

भ्वादिनेति सामान्योक्तावपि कृत्वस्तिभिरेव योग एतेषां समासः ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणाविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तार

विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलस्येत्यर्थः ॥ आल-

म्बीति प्राकाश्ये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ पाम्पाली । सङ्कला । केवा-

ली । आलोष्ठी । केवासी । सेवाली । आह्नी हिंसायाम् ॥ पाम्पालीकृत्य ।

हिंसित्वेत्यर्थ इत्यादि ॥ आह्नीशब्दो विकारेऽपि । आह्नीकृत्य ॥ वार्दा-

लीति प्राकाश्ये हिंसायां च । वार्दालीकृत्य ॥ वार्दालीति कश्चित् ॥

इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना—

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयग्नावमाः ।

अद्वा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्यार्द्रमास्योऽष्टमः—

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतं वशे प्रादुसः ॥९८॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चवर्थविषयाः करोतिना सह साक्षादाद्याच्चि-
 रित्यनेन वा नमस्यन्ते । स च तत्पुरुषसङ्घो भवति । साक्षात्कृत्य । सा-

क्षात् कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः ।

बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ नमस्कृत्य ॥ प्रसहने । इत्युत्सा-

हे सामर्थ्यं च । प्रसहनेकृत्य ॥ चिन्ता इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥
चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता चित्ताकृत्वा । चित्ताकृत्य । अव्ययत्वाद्समासे-
ऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येष्वपि ॥
आविष्कृत्य ॥ रोचना इति अद्भुत्यादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥ लो-
चनेति दीप्तौ कश्चिदाह ॥ बीजर्या इति जरणाक्रियार्थः । बीजर्याकृत्य धनस्य
गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ लवणमिति रुच्यर्थे । लवणंकृत्य ॥ सह इति
सम्बद्धार्थः । सहकृत्य ॥ प्रतपने इति तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकदश
क्षितीशः ॥ वितपन इत्यपि वामनः ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु ।
अभद्रामद्राकरणं पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचित् अभद्रां भद्राङ्कृत्वेति विग्रहे
विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ अर्थकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा—
अर्थकृत्य वदति । सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा छित्तपस्य—

साक्षात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्—

उष्णंकृतोऽर्चिषि वशेकदमाकदास्ते ।

आस्याकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे—

कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौकृत्वा ।

अग्नौकृतमथ हुतैरुदकंकुदंशाव्—

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् ॥

अग्नाविति तैक्षये शाकटायनः ॥ असा इति रहःसमवायसंयोगमा-
जर्थेषु । असाकृत्य ॥ अद्वाकृत्य । यथा—

शीतंकुदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं-

सर्वाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम् ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्त्तम्—

अद्वाकृतेषु वियता सरसि स्वलक्ष्मीम् ॥

प्राजरुहा इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः ॥

शोभार्थ इत्यन्ये ॥ उदकंकृत्य ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ मिथ्याकृत्य ॥ आर्द्र-
कृत्य ॥ आर्द्रे इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रकृत्य ॥ आस्या इत्यादरे

प्रतिज्ञायां च । आस्याकृत्य ॥ प्राजर्या इति बीजर्यावत् ॥ प्राजुग इत्यपि

शाकटायनः ॥ चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकल्पनेकत् ॥ शाकटायनस्तु विकल्पने

प्रकपने वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने सन्ताप इत्यन्ये । इत्याह ॥
विहसनेकृत्य ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ वश इत्यस्वा-
तन्त्र्ये । वशेकृत्य ॥ प्रादुष्कृत्य ॥

विकल्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं लवणंप्रभृतीनां भान्तत्वं च गणपाठसाम-
पर्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥
घादित्वाभावे । आस्थांकृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापयतीत्यादि स्यात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनं वृत्तिसंख्यांप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ९८ ॥

इति साक्षादादिः ॥

स्युर्याजकोद्वर्त्तककर्तृकारकाः—

प्रयोजकोत्सादकभर्त्तवर्त्तकाः ।

अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजका—

स्तुर्घ्यः परेश्वारकवेषकाविमौ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुवर्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन समस्य-
ते । स सभासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति ॥ ब्राह्मणानां याजकः । ब्राह्मणयाजकः ।
याजयिता ॥ शरीरस्योद्वर्त्तकः । शरीरोद्वर्त्तकः ॥ प्रणम्य सर्वकर्त्तारम् ॥ घर्मेस्य
कारकः । घर्मेकारकः ॥ तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति नम जल्पतः ॥ रिपूणामुत्सा
दकः । रिपूत्सादकः ॥ छद् अपवारण उत्पूर्वः । क्षत्रियस्योच्छादकः । क्षत्रियो-
च्छादक इति शाकटायनः ॥ सुवो भर्त्ता । भूभर्त्ता ॥ वर्त्तयतीति वर्त्तकः । भा-
ष्यस्य वर्त्तकः । भाष्यवर्त्तकः ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्राध्यापकः ॥ स्नापयतीति
स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः (१)
साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ परिचर-
तीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ परिवेवेष्टि । परि-
वेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः ।
घृतपरिवेषकः ॥ ९९ ॥

(१) मूले गोप्तृपदमुदाहरणे च गोपक इति विरोधो नैव ज्ञेयः । यतो
मूलेऽपि गोप्तृपदेन गोपक एवाभिप्रेतः । छन्दोभङ्गमयास्तु तथापाठो न कृत
इत्यनुमीयते । भी० श० ।

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।

होता हि त्रि च तीयान्तं तुरीयोऽपि सतां मतः ॥१००॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ आत्म-
नश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ क्षीरस्य होता ।
क्षीरहोता ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥
राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन
द्वितीयतृतीयेत्यादिसूत्रं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।

ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदी-
पकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्त्तरीति प्रतिषेधे प्राप्ते
पाठः ॥ १०० ॥

इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः—

स्यात्संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

सव्यध्यानप्रवणविदिताः(१) सारगुर्वायसाः स्युः—

सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ ॥१०१॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते । स
समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः । अक्षशौण्डः ॥ वृत्तौ
प्रसक्तक्रियाया अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्रीसागरचन्द्रस्य—

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेवगुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।

त्वया पुनःपण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

यद्यपि शौण्डशब्दे सद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भवति ।
दुर्व्यसनी वा ॥

पानशौण्डः भ्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ इति मुख्यार्थोऽपि
समासभाक् ॥ अस्त्रव्याडः ॥ आचारनिपुणः ॥ वाक्चपलः ॥ रणपण्डितः ॥

(१) प्रणवविदिता इति मा० ।

ते नालिकेरान्तरपः पिवन्तः । न चैतत् पष्ठीसनासेन सिध्यतीति शक्यं प्रति-
 पत्तुमर्थभेदात् । न ह्यर्णवेऽन्तर् अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वा-
 त्पष्ठीसनासप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाक-
 टायनस्तु । अर्थप्रवीणः । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ लोकसंवीतः ॥ सेवाकु-
 शलः ॥ अक्षकितवः ॥ जिनवचनाधीनः । अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात्
 तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्ययान्तो वोढुव्यः ॥ अथवा । अधिगत इनम् ।
 अधिगत इनोऽनेनेति वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः ॥ अक्षधूर्तः ॥ विबु-
 धप्रधानम् ॥ कार्य्यसव्यः । कार्य्यविषयेऽनिपुण इत्यर्थः ॥ कर्मध्यानः । कर्मसु
 युक्त इत्यर्थः ॥ पृथिवीप्रवणः (१) ॥ पृथिवीविदितः ॥ त्वचिसारः ॥ मध्येगुरुः ॥
 कायायसः । कायविषय औदरिक इत्यर्थ ॥ काम्पिल्यसिद्धः ॥ यक्रमन्यः ॥
 हस्तकटकः ॥ अवसानविरसः ॥ शिरःशेखरः ॥ छायाशुष्कः ॥ कुम्भीपक्कः ॥
 आकृतिगणोऽयम् ।

तेन व्यवहारपटुः । आतपरमणीय इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥

इति शौण्डादिः ॥

ड्यन्तात्पात्रात्समितबहुलौ गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-

क्ष्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः पण्डितव्याडशूराः ।

गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्तद्वतौ च धीरः-

पिएडीशूरो ब्रणकमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । क्षेपे गम्यमाने पात्रेसमि-
 तादयोऽय(२)मित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः । ड्यन्तादिति
 यथासम्भवं सर्वत्र सम्बध्यते ॥ पात्रेसमिता । अपचितक्षीरा चेनुयाँ सा पात्र-
 संगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते । तद्दन्त्योऽपि यः फलविकलव्या-

(२) पृथिवीप्रवण इति पा० ।

(३) पात्रेसमितादयोऽयमित्याकारकं सूत्रं पाणिनीयव्याकरणे नोपलभ्य-
 तै । पाणिनीयाष्टके तु-पात्रेसमितादयश्चेत्याकारकं सूत्रमस्ति । तेनानुमीयते
 तादृशं सूत्रमन्यव्याकरणस्यनादत्तम् । एवमन्यत्रापि यत्रयत्र सूत्रभेद उपलभ्यते
 तत्र तत्रान्यत्र्याकरणसूत्राणि पृथानीति बोध्यम् । इति-मी० श०

पाराहम्बरः स तदुपमानात्तया वाच्यो यथा चञ्चा खरकुटी चैत्र इति ॥ पात्रे
वाहुत्वेन संघटनात् क्षीरादिफलविकला । पात्रेवहुला । शेषार्थः पूर्ववत् ॥
अथवा । पात्र एव समिता मिलिताः । पात्र एव बहुलाः प्रचुराः । नान्यत्र
कार्ये, पात्रशब्देन साहचर्याद्भोजनं लक्ष्यते ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्रगल्भः ॥
एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ गेह एव क्ष्वेडति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र भीरुः ।
गेहेक्ष्वेडी ॥ गोष्ठेक्ष्वेडी ॥ गेह एव शौर्याहम्बरं प्रकाशयन् । गेहेनर्दी ।
तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येषमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ विजितमनेन विजिती । यद्वा ।
विजितमस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव विजयते न शत्रुमध्ये । गेहेविजिती ॥
एवं गोष्ठेविजिती ॥ एवं गेहेपटुः । गोष्ठेपटुः ॥ गेहेपरिडतः । गोष्ठेपरिडतः ॥
गेहेव्याडः । गोष्ठेव्याडः ॥ गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः ॥ गर्भ एव शूरः । गर्भान्निः
सृत्य भीरुः । गर्भेशूरः ॥ गर्भ एव सुहितो न तु वहिर्निःसृतः । गर्भसुहितः ॥
गर्भ एव वृषः स्वमात्राहृतेनाहारेण ततो निःसृत्य न कदाचिदुदरपूरं कृत-
वानिति । गर्भवृषो दरिद्रः ॥ गर्भ एव दृप्तो मातुश्चेष्टया मातुरायासनेन वा
ततोऽन्यत्र निस्तेजाः । गर्भवृषः ॥ अथवा गर्भसुहितादीनामयमर्थः—योऽली-
काभिमानित्वादानुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ गर्भ एव धीरो गर्भान्निःसृतश्च-
पलः । गर्भधीरः ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं कृत्वा
खादितव्यं खादत्यन्यत्र कार्यान्तरे निर्विक्रमः । स पिण्डीशूरः ॥ ब्रह्ममध्य
एवकृमिः । ब्रह्मकृमिः । अल्पदृश्या ॥ कृमिशब्दः संयोगादिः संयोगविकलो-
ऽप्यस्ति । सदुस्वरे कृमिरिव । सदुस्वरकृमिः । तस्माद्रसाद्विशिष्टं रसमन्यं न
वेत्ति स एव मुच्यत इति कश्चिदाह ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततो-
ऽन्यज्जलस्थानं सरः समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्गहन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे
वा शास्त्रे वा प्रतिबद्धः । ततोऽन्यन्न पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥१०२॥

गेहेनन्दी गृहकलविङ्को गेहेमेह्याखनिकवकौ च ।

गेहेवादी ननु नगरश्वा ज्ञेयः कर्णेतिरिति रयासौ ॥१०३॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित् ॥ गृहे कलविङ्क
इव । गृहकलविङ्कः ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य आवश्यकार्यमपि वहिर्न
निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमुच्यते ॥ आखनिको जलस्त्रोतः खातं
तस्मिन् वक इव । आखनिकवकः । यत्किञ्चिदात्मीय आखनिके लभते

तद्गक्षयति नान्यत्र गच्छति तद्दन्वोऽपि य आत्मीये गृहे यत्किञ्चिदस्ति
 तद्गक्षयति नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपरश्चाह । आखनिरेव । आख-
 निकः । कुरसाद्यर्थे कः । स्वल्पखातनिम्नप्रदेशे जलाधार उच्यते तस्मिन्
 वकः । आखनिकवकः । स हि जलाश्रयक्षुद्रजन्तुभक्षणानुसंधानेन संकुचितात्मा
 बहुलक्षस्तद्दन्वोऽप्येवमुच्यते ॥ गेह एव दहनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥
 नगरे श्वेव । नगरश्वा घृष्ट उच्यते ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥
 सत्ता छन्दः । ज्ञेया सत्ता सभसगयुक्ता ॥ १०३ ॥

कर्णेचुरचुरा कूपकच्छपावटकच्छपाः ।

गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् ।
 चुरुचुर्विति वाक्ष्यानुकरणम् । तत्करोतीति यन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्या-
 द्वाऽनो न भवति ॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः कर्णेचुरुचुरुर्इत्याह । अन-
 योश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जीवति । नास्य विक्रम इति क्षेपः ।
 टिरिटिरिचुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ कूपकच्छपाव-
 टकच्छपौ कूपमण्डूकवत् ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र । गेहेमेली ॥ गृह
 एवसर्पः । गृहसर्पः । दुष्ट इत्यर्थः । नगरे कृक इव । नगरकाकः । नगरे
 वायस इव । नगरवायसः । स्वार्थनिष्ठः परवञ्चनानिपुण उच्यते ॥ अथवा ।
 नगरकाको न क्वचित्छिति सर्वमेव नगरं परिभ्रमति तद्दत्तन्नान्यत्र वाऽनव-
 स्थितः पुरुष उच्यते ॥१०४॥

मातरिपुरुषोदुम्बरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः ।

श्रमणाप्रव्रजिताथो कुलटा पटुना च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनत्ति सएवमुच्यते । यद्वा । मातरि
 पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ पितरि-
 शूर इत्यपि भोजः । उदुम्बरे मशक इव । उदुम्बरमशकः । अल्पदृशवा ॥
 अथवा । उदुम्बरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च । तादृशो यः स उदुम्बरमशकः ।
 विचितमनेन । विचिती । गेह एव विचिती । गेहेविचिती । अयमर्थः—गेहे
 स्थित्वेदं युक्तमिदमयुक्तमिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां प्रकाशयति
 न समासध्ये कार्यं वा स एवमुच्यते । एतेषां यथासम्भवं गणपाठसामर्थ्यात्

अप्तस्या अलुक् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन उदपानमण्डूक इत्यादयोऽनुसर्त-
व्याः ॥ इति पात्रेसमितादिः ॥

कुमारशब्दः अमणादिभिर्विशेष्यैः सह समस्यते । समासस्तु कर्मधारयः ।
अम्यतीति अमणा । कुमारी चासौ अमणा च । कुमारअमणा ॥ कुमार
प्रव्रजिता । कुमारकुलटा । कुमारश्चासौ पटुश्च । कुमारपटुः ॥ कुमारमृदुः ॥१०५॥

तापसीनिपुणादासीगर्भिएयध्यापकाः स्मृताः ।

कुशलः पण्डितश्चात्र चपलश्चाभिरूपकः ॥१०६॥

कुमारतापसी ॥ कुमारनिपुणा ॥ कुमारदासी ॥ कुमारगर्भिणी ॥ कुमा-
राध्यापकः ॥ कुमारकुशलः ॥ कुमारपण्डितः ॥ कुमारचपलः ॥ कुमाराभिरूपकः ॥

लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः अम-
णादिभिः स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते । पट्वादिभिस्त्वभिधेयलिङ्गै-
स्तल्लिङ्गैः । तेन कुमारपट्वी । कुमारमृद्वी । इत्यादि सिद्धं भवति ॥ १०६ ॥

इति अमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च किंनरः ।

किंपुरुपोऽथ किंदासः किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसङ्घायां विषये साधवो भवन्ति किंशुकः=पला-
शः । किंवदन्ती=जनश्रुतिः ॥ किंकिरातः=कुरण्टकः ॥ किंनरः=मयुः ॥ किं-
पुरुषः स एव ॥ किंदासः=राजर्षिः ॥ किंजल्कः=पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्येऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रायेण ॥१०७॥

इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः क्रुञ्चामहिषरुरवः कुञ्जरेन्दू वराहः-

सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः ।

चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्तृक्षपद्मौ-

हस्तिश्वानावृषितरुवृका बिम्बमप्यत्र लक्ष्यम् ॥१०८॥

सुबन्तं पदं केनचिद्गुणेन परार्थं प्रयुक्तैर्व्याघ्रादिभिः सह गौणैर्व्याघ्री-
रित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसङ्घो भवति । व्याघ्र इव=व्याघ्रः ।

पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च=पुरुषव्याघ्रः ॥ स्त्रीक्रुञ्चा ॥ पुरुषमहिषः ॥ पुरुषरुहः ॥
 पुरुषकुञ्जरः ॥ वदनेन्दुः ॥ पुरुषवराहः ॥ पुरुषसिंहः ॥ वाग्ब्रजुः ॥ पुरुषवृष-
 मः ॥ कुक्कलशौ । मुनिचन्दनः ॥ मुखपुण्डरीकम् ॥ मुखचन्द्रः ॥ स्तनकुम्भौ ॥
 पुरुषर्षभः ॥ करकिसलयम् ॥ पाणिपल्लवः ॥ पुरुषर्क्षः । पाणिपद्मम् ।
 पुरुषहस्ती ॥ वानरश्वा ॥ राजानऋषय इव=राजर्षयः । वैरं तरुरिव समूल-
 त्वात् । वैरतरुः ।

बहुमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ।

पुरुष वृकः ॥ श्रोष्ठो लौहित्याद्विम्बनिव ।

श्रोष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृषइत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १०८ ॥
 इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः परिडतोऽथो-

मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।

इन्द्रो देवः कृपणविशिषौ निर्धनोकौ पटुर्वा-

राशिर्भूतश्रमणकुशलाः कुन्दुमः स्याद्दान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समा-
 सः कर्मधारयो भवति ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः=श्रेणीकृताः पुरुषाः ॥

वणिकूपथे पूगकृतानि यत्र समागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ॥

अनिधनरूपाः निधनरूपाः कृताः=निधनकृताः शत्रवः ॥ निपुणो-
 दाहताः ॥ ब्राह्मणमताः ॥ परिडतज्ञाताः ॥ मन्त्रमिताः ॥ मुण्डसंभाविताः ॥
 निचयोच्चारिताः ॥ चपलापाकृताः ॥ क्षत्रियमताः ॥ अध्यापकोदिताः ।
 अधीतेऽध्यापक इति शकटाङ्गजः ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ देवान्नाताः । वेदेति
 रत्नमतिः ॥ कृपणारयाताः ॥ विशिष गृहम् । अविशिषं विशिषं कृतम्=
 विशिषकृतम् । भोगस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ निर्धनो-
 पकृताः ॥ कर्को राशिस्थानम् । किलिञ्चा इत्यपरे । ऊकावकल्पिताः ॥
 पटुन्ताः ॥ राशिकल्पिताः ॥ भूतनिराकृताः ॥ श्रमणविश्रुताः ॥ कुशलाख्या-
 नाः ॥ कुं भूमिं हुनोति=कुन्दु =उन्दुरः । तं मीनाति । दिनस्ति । कुन्दुमो=

शाज्जोरः । कुन्दुमावकल्पिताः । अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् । तस्मिन्निनीतीति कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः कन्दुमकृताः शालयः । कुङ्कुमेति रत्नमतिः । वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः सम्बन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्युपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ १०९ ॥
इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च—

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।
आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीना
अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः ।
आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः ॥१११॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।

वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥११२॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः । नृवराहः । पुंनागः । अश्वकुञ्जरः । मुनिपुङ्गवः । रघुवृषभः । नरव्याघ्रः । राजशार्दूलः । राजहंसः । पुरुषसिंहः । भरतर्षभः ॥ आदिग्रहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरित्यादयोऽपि भवन्ति ॥११२॥
इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः ।

हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः ॥११३॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा—

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां—निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।

वर्गाद्गवां हुंरुतिचारुनिर्यतीम्—अरिर्मधेरिक्षत गोमतल्लिकाम् ।

साध्वीं गानपश्यदित्यर्थः । पुरुषोद्वाः । आर्य्यभिन्नाः । गोप्रकाण्डम् ।
वक्षःस्थलम् । अंसभित्तिः । केशहस्तः । केशपाशः । स्तनतटम् । तातपादाः ।
कपोलपाली । गोमन्त्रचर्चिका । एतन्नाविष्टलिङ्गत्वान्ततल्लिकादयोऽन्यलिङ्गोपि
जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनखं
चैषां समास एवेति वाक्यं न भवति । आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । सरःक-
षाटः । कुमारीलक्षणकादयो भवन्ति ॥११३॥

इति सतल्लिकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौरमूर्खब्रुवास्तस्करदुर्दुरूटौ ।
धूर्तो विटः स्याद्धतकश्च भीरुश्चेलश्च जालमापसदौ च धृष्टः ११४

कुत्सितवाचि पदमेतैः खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च स-
मासः । वैयाकरणश्चासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची ॥ यः पदपदार्थनिर्णयं
कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात् खम् आकाशं सूचयति स एवमुच्यते ।
शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खसूच्याह । वासनप्रभृतयस्तु खसूचिरि-
त्याहुः । मुनिखेटः । याज्ञिककितवः । कविचौरः । पाठकमूर्खः । ब्राह्मण-
ब्रुवः=जातिमात्रोपजीवी । रक्षकतस्करः । मीमांसकदुर्दुरूटः । मीमांसा-
ध्ययनेन शीघ्राचारादिलक्षणं फलजनवाप्य वेदविस्मयनमद्यपानाद्यनुष्ठाननि-
रतो नास्तिको जातइत्यर्थः । मुनिधूर्तः । मुनिविटः । शिरस्तुगडमुखनद-
गडादिमुनिवैपधारणाद्देश्यागमनमद्यपानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते । राक्षस-
हतकः । क्षत्रियभीरुः । ब्राह्मणचेलः । ब्राह्मणजालमः । तापसापसदः ।
ग्राम्यधृष्टः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन काण्डीरकाण्डस्पृष्टच्छान्दसबठरइत्यादयो द्रष्ट-
व्याः ॥ एतच्च गणत्रयं श्रीभोजदेवाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अन्यवैयाकरणमतेन
नृत्रायेतानि ॥११४॥ इति खसूच्यादिः ॥

मयूरच्छत्रतश्छात्राद्व्यंसकः प्रेहिवापिजा ।

कम्बोजाद्यवनान्मुण्डोऽथ प्रेहिस्वागता तथा ॥११५॥

मयूरव्यंसकादयः समासा मयूरव्यंसकादयोऽयमित्यनेन कर्मधारयसंज्ञा
भवन्ति ॥ द्विगता अंसा यस्य । व्यंसकः । रमणीयाकारदेहनेपश्योपेतत्वाद्(१)

(१) देहोपनैपुण्योपलम्भान्—इति पाठान्तरम् ।

मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च बाहुसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः
 कश्चिदेवं प्रतिक्षिप्यते ॥ यद्वा । व्यंसयति च्छलयतीति व्यंसकः । स चासौ
 स च यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतशिक्षोऽन्यान्मयूरांश्छलयति वञ्चयति स
 विप्रलम्भक उच्यते । छत्तूवद्व्यंसकः । छत्तूव्यंसकः । छत्तूं हि प्रसारितं सत्
 सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्थातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते । एवमन्यो-
 ऽपि यः सदा परावष्टम्भवलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एवमुच्यते । छात्तूव-
 द्व्यंसकः । छात्तूव्यंसकः । छात्तूो हि यथा लब्धभिक्षामात्रवृत्तिकृतसंतोषो
 निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तद्ददन्योऽप्येवमुच्यते । छात्तूरूपेण वञ्चको वा
 लोकस्य । छात्तूव्यंसकः । कम्बोजइव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः । यवन इव
 मुण्डः । यवनमुण्डः । दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भव-
 न्ति । एवमिमौ वृथा मुण्डायित्येकोऽर्थः । प्रेहि त्रियस्व वाणिजेति यस्यां
 सा प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्वं इरमरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्येत्वाहुः । प्रेहि । आ-
 दरेणागच्छेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गत्वादाह्निपातनादेवाकारइति केचित् । प्रेहि
 स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।

द्वितीया विघसाचापि प्रघसा प्रकसा तथा ॥११६॥

एहि वाणिजेति यस्यां त्रिथौ क्रियायां वा सा । एहिवाणिजा । के-
 चिद् आयान्ति गच्छन्ति वाणिजा यस्यामिति विगृह्य निपातनादेहिभावः ।
 अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा । अपेहिवाणिजा । एवम् एहिस्वाग-
 ता । अपेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । एहिविघसा । अपे-
 हिविघसा । एहिप्रघसा । अपेहिप्रघसा । एहिप्रकसा । अपेहिप्रकसा ।
 अपेहिप्रकसं दूरमिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः ॥११६॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकाकिञ्चननिपत्यरोहिण्यः ।

आहरपूर्वाश्चैलावसनावनितास्तथा वितता ॥११७॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः । पीत्वा स्थिरीभूतः ।
 प्रीत्वास्थिरकः । न भवति किञ्चन क्वचित् किञ्चिदुपयुज्यत इत्यकिञ्चनं नि-
 वृत्प्रयोजनम् । निपातनान्मुगागमः । नास्य वा किञ्चनास्तीति । अकिञ्चनम् ।
 अकिञ्चनः ।

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स संपदामकिञ्चना ।

न किञ्चनं नास्य वा किञ्चनमस्तीति विग्रहेण किञ्चनशब्दोऽनव्ययोऽ-
प्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ निपत्य भूमौ पतिता रोहिणी लोहि-
नीरक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी । आहर चेलमिति यस्यां सा । आ-
हरचला । एवम् आहरवसना । आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा ।
आहरवनिता । आहर विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरवितता ।
विततं जालमानाय इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णेश्च ।

उद्दमचूडैहियवं भुक्त्वासुहितोद्धरावसृजे ॥११८॥

इडा स्त्री । यथा । महतीइला । महेशा ॥ एहि आगच्छ इडे स्त्रीति
यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडं विवाहादिकर्म । शास्त्राध्यायादिको वा ग्रन्थप्रवि-
भागः । अन्यपदार्थत्वेपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव । पच लवणमिति यस्यां
क्रियायां सा पचलवणा । प्रोहापनय कपर्द केशकलापं वराटकं वेति यस्यां
सा प्रोहकपर्दा । निकुच्य कर्णौ धावति । निकुच्यकर्णैः । उद्दमोत्क्षिप चूडा-
मिति यस्यां सा । उद्दमचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः । एहि
यवेति यस्मिन् कर्मणि तद् एहियवम् । अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्
कर्मणीत्याह । भुक्त्वासुहितः । यो यत्किञ्चिदशित्वा तृप्तो भवति स एवमुच्यते ।
उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यद्वा । अवसृज देहीति यस्यां सा । उद्धरावसृजा ॥११८॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीचनिश्चप्रचाः कृन्दिद्विचक्षणं च ।

विचप्रचा चाचपराचयुक्ताऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥११९॥

उच्चं च तदवचं च । उदक् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा-

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये । प्रोह कटमिति यस्यां सा
प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद्-
उच्चनीचम् । उच्चं च नीच चेति वा । निश्चितं च प्रचितं च । निश्चप्रचम् ।
निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा । निष्कुषितं च निस्त्वचं
च । निश्चत्वचमिति केचित् ॥ कृती वेष्टने । कृन्दिद्विचक्षणं चक्षणमिति यस्यां

सा कृन्द्दुविचक्षणा । शाकटायनस्तु । कृन्द्दुविक्षिणीहीति यस्यां सा कृन्द्दु-
विक्षिणा । कर्पासविषया क्रिया । निपातनाद्धि लोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं
चेत्याह । विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा । आचितं च
पराचितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम् । नास्ति
कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसञ्चाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते ।

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्
कर्मेणि तद् आचोपचमित्यन्ये । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः । गणपा-
ठसामर्थ्याद्रीकण् प्रत्ययः ॥ ११९ ॥

उद्धपनिवपाथोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।

अहमहमिकायदृच्छोत्पचनिपचाः प्रोष्यपापीयान् ॥ १२० ॥

उद्धप निवपेति यस्यां सा । उद्धपनिवपा । उद्धम विधमेति यस्यां सा
उद्धमविधना । अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषिका । मनोज्ञादि-
त्वादकञि ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी । इह पञ्चमीश-
ब्दसम्पर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमीत्यन्ये । अहं शक्तोऽहं शक्त इत्य-
स्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थिको मत्वर्थीयो वा काट् । अहमपूर्वम्
अहंपूर्वं प्रवर्तइति विगृह्य तद्भावोऽहमहमिका । षुषोदरादित्वादृद्ध्यभावादि-
रिति सुधाकरः । या ऋच्छाभिप्रायः । यदृच्छा । स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे
वृत्तिः । यथा-यदृच्छया सूयति यस्तपस्यते । उत्पच निपचेति यस्यां क्रियायां
सा । उत्पचनिपचा । आख्यातनाख्यातेन सातत्यइति सातत्ये समासः । असा-
तत्यार्थएव पाठः । अन्ये तु । उत्पच । आख्यातोपसर्गसमुदायो नाख्यात-
ग्रहणेन गृह्यते । पापं विद्यते यस्य स पापी । बहूनां पापिनां मध्येऽतिशयेन
पापी । पापीयान् । प्रोष्य वियुक्ती भूत्वा पापीयान् विरूपकः । यथा-
राघवः प्रोष्यपापीयान्नुहीहि तन्नकिंचनम् ॥ १२० ॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्येऽन्यक्रियापदस्यार्थे ।

कर्तारश्च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये ॥ १२१ ॥

आख्यातं तिङन्तनाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते । अन्यस्य क्रिया-
पदस्यार्थे । अस्मीति पिवतेति सततं वाची भवन्ति यस्यां भृत्यजनाज्ञादानक्रि-

यायां सा । अश्रीतपिबता । अत्रैपासाख्यातप्रतिरूपकाणामवययानामन्यपदार्थं
स्त्रीलिङ्गता । अर्शाद्भादित्वाद्वादान्ता । एवं खादतमोदता । गणपाठसाम-
श्यादतद् । खादाचामायां को नाम कस्य न सहायः । पचतभृज्जतैत्यादि ॥
ह्यन्तं क्रियापदं कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन बहुलं समस्यत आभीक्ष्ये गम्यमाने ।
स च समासः कर्त्तारमाचष्टे । जहि जोडं देवदत्त यो वक्ताभीक्षणं सातत्येन
ब्रवीति स वक्ता जहिजोडः । एवम् । उज्जहिजोडमित्यादि ॥ पधौदनमिति
बहुलवचनान्न भवति ॥१२१॥

एहिरेयाहिराभिन्द्धिलवणोत्पत्यपाकलाः ।

स्यादहंपूर्विका प्रोहकर्दमाथोद्धरोत्सृजा ॥१२२॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा एहिरेया-
हिरा । गणपाठादात्वम् । भिन्द्धि लवणमिति यस्यां सा भिन्द्धिलवणा । उत्प-
त्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुर्भवति सा । उत्पत्यपाकला । अत्र
परकालक्रियाया अभावे क्त्वाप्रत्ययोऽपि । अनेनैव सूत्रेणैवं पूर्वेष्वपि ॥ अहं-
पूर्वम् अहंपूर्वमिति यस्यां सा । अहंपूर्विका । काटौ पूर्ववत् ।

माहंपूर्विकयाहि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम् ॥

प्रोहापनय । कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा । उद्धर किमपि द्रव्य-
मुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजां ॥ १२२ ॥

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा ।

ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोह्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता । निषण्णा सती श्यामा
जाता निषण्णश्यामा । निषद्यश्यामेति श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमासे पूर्व-
पदानियमः स्यात् । उन्मृद्धि अवमृद्धीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजाव-
मृजा । अतएव निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अहं प्रथमो यस्यां सा ।
अहंप्रथमिका । प्रोह्य पादौ धावति । प्रोह्यपदि । इह द्वितीयेति यस्यां
क्रियायां सा । इहद्वितीया । शाकटायनस्तु । अद्यपद्मनी । अद्यद्वितीये-
त्याह । वामनप्रभृतिभिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं न
भवतीत्युक्तम् । भोजस्तु न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्य-
तएवेत्याह । मयूरव्यंसकप्रिय इति ॥

आकृतिगणायम् । तेन शाकपार्थिवघण्टाभाथच्छत्रभारविग्रभृतयो वे-
दितव्याः ॥ १२३ ॥

इति मयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणा ज्ञेयाः ।

आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामवाङ्मनसे ॥१२४॥

न दधिपयश्चादीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतर-
योग एव भवति । दधिपयसी । मधुसर्पिणी । सर्पिर्मधुनी । रामलक्ष्मणी ।
आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । यथा—

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो—

रतद्व्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥१२४॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः परम् ।

प्रवर्योपसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥१२५॥

मेधातपसी । दीक्षातपसी । श्रुततपसी । श्रद्धातपसी । अध्ययनतप-
सी । शेषं स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्य्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।

शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥१२६॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कम्बलाश्वतरौ ।

सोलूखलमुसलाविह सपरिज्याकौशिकौ च गणे ॥ १२७ ॥

सहोत्सुखलमुसलाभ्यां वर्त्तते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च । उलूखलमु-
सले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥१२७॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।

अग्नीषोमाविधमाबहिर्याज्यानुवाक्याद्याः ॥ १२८ ॥

एषोऽपि स्पष्टः । आद्यशब्दः प्रकारे । तेन येषां लोक इतरेतरयोग एव
हृन्दो हृष्यते तेषामिह ग्रहणं भवति । यथा—घन्त्राकारविति ॥ १२८ ॥

इति दधिपय आदिः ॥

गवाश्वजाविकं कुब्जवामनं तु गवाविकम् ।

दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्वदीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति ॥
गौश्च अश्वश्च । गवाश्वम् ॥ अजा च अविकश्च । अजाविकम् ॥ अजश्च अ-
विका चेति वा । कुब्जश्च वामनश्च कुब्जवामनम् ॥ अन्ये तु कुब्जाश्च स्त्रियो
वामनाश्च स्त्रियः । अतएव वचनारपुंभावे कुब्जवामनमित्याहुः । गौश्च अ-
विकश्च । गवाविकम् ॥ दर्भश्च शरश्च । दर्भशरम् ॥ श्व च चण्डालश्च श्वच-
ण्डालम् ॥ शाश्वतिकवैराभावे समाहारः । चण्डालपरिगृहीतानामेव शुना
सहैकत्रावस्थानम् ॥ स्त्रियश्च कुमारश्च । स्त्रीकुमारम् ॥ अन्ये तु स्त्रियश्च
कुमार्यश्च । उत्तरपदस्यातएव निपातनाद् ईकारनिवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः ।
तृणानि च । उलपाश्च । तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।

कुब्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यरुन्मेदः ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ अजश्च अजा च वा । एडकश्च ।
अजैडकम् ॥ दास्यश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च सूर्यन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

स्वार्थिकश्च कः । अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति । पुत्रश्च पौत्रश्च ।
पुत्रपौत्रम् ॥ कुब्जश्च किरातश्च । कुब्जकिरातम् ॥ कुब्जाश्च कैरातकाश्च । कु-
ब्जकैरातकम् ॥ किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरातका इति शाकटायनः ।
विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो म्लेच्छइत्याह । उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥
मूत्रं च पुरीषं च । मूत्रपुरीषम् ॥ यरुच्च मेदश्च । यरुन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम् उष्ट्रशशमूत्रशकृती च ।

भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति (१) शाकटायनः ।

(१) अर्जुनश्च शिरीषं चार्जुनशिरीषम् ॥ द्वावपि वृक्षविशेषवाचिनौ ।
अर्जुनः पार्थः पुरुषी वासुदेवः—अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः सप्तच्छदः पुरुषः
पुत्रागः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम् ॥ शाटीप्रच्छदनिति भोजः । उष्ट्रश्च
शशश्च । उष्ट्रशशम् ॥ सूत्रं च शकृच्च । सूत्रशकृत् ॥ भगवान् देवताऽस्याः ।
भगवत इयं वा । भागवती । भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ।
वृणं च काष्ठं च । वृणकाष्ठम् ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम् (१) ॥ कश्चित्
कुडी वाला । कुडो वालः ॥ कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोपि दर्भपूतीकसंयुतः ।

बालवृद्धं बुधैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात् ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भपूती-
कम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह (२) ॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥ याजकश्च
उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ ।
गोऽश्वम् ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥

इति गवाश्वदिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलङ्कटोलगणडोलकटोलकाश्च ।
गणडोलकाजौ च कपोतगणडौ कणडोलकणडोलकजालयुक्तौ १३३

पादस्याहस्त्यादेर्लुगित्यनेन हस्त्यादेर्वर्जितत्वान्नुक् समासान्तो न
भवति । हस्तिन इव पादावस्य अस्मै हस्तिपादः ॥ महेलापादः । गणि-
कापादः । कुसूलपादः । कटोलपादः । गणडोलपादः । कटोलकपादः ।
गणडोलकपादः । अजपादः । कपोतपादः । गणडस्यैव पादावस्य । गण-
पादः ॥ कणडोलमिव पादावस्य । कणडोलपादः ॥ कणडोलक इव पादावस्य ।
कणडोलकपादः ॥ गणडोलगणडोलकशब्दावपि वामनः । जालपादः ॥ १३३ ॥

इति हस्त्यादिः ॥

(१) कुटी कुम्भदासी कुटः कुम्भः । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटी गृहम् ।
इत्यधिकं क्वचित् । (२) दर्भश्च पूतीकं च दर्भपूतीकम् । वामनस्तु दर्भपूती-
कमित्याह । पूतिका वनौषधिविशेषो या सीमवल्लीप्रतिनिधित्वेनोपादीयत
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी—
द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रनञ्त्रेः ।

सूत्राष्टभ्यां कुण्डिगुणानिरः सूकरद्वेः पपश्व-
ङ्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविष पादावस्थाः। कुम्भपदी ॥ स्थूणापदी । शतं पादा यस्याः । शतपदी ॥ खर्जूरकजन्तुः (१) । विगतौ पादौ यस्याः। विपदी ॥ कलशीव पादावस्थाः। कलशीपदी ॥ विष्णोरिव पादावस्थाः। विष्णुपदी ॥ एवं गोधापदी । एकः पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति । एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते । अन्ये तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्छब्दे विकल्पं वर्णयन्ति । दासीपदी । द्रोणीपदी । सूचीपदी । मुनिपदी । शुची पवित्रौ पादौ यस्याः । शुचिपदी । शकृत्पादौ यस्याः । शकृत्पदी ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ जालनिव पादौ यस्याः । जालपदी ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ अविद्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ त्रिपदी । यथा—त्रिपदीच्छेदनामपि । सूत्रमिव पादावस्थाः। सूत्रपदी । अष्टौ पादा अस्याः। अष्टापदी ॥ सञ्ज्ञायामष्टन इत्यात्वे । कुणी पादावस्थाः । कुण्डिपदी । गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्थाः गुणपदी । निर्गतौ पादावस्थाः । निष्पदी ॥ सूकरस्यैव पादावस्थाः । सूकरपदी ॥ द्वौ पादावस्थाः । द्विपदी ॥ छन्दोविशेषजातिः ॥ षट् पादा यस्याः । षट्पदी ॥ ङ्यन्त इति पाद इत्यनेन ङीप्रत्ययान्तं सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते ग्यसुट्शिण्क्वोऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमिति । उपमानसङ्ख्यापूर्वपदस्येह पाठो नित्य-ङ्यर्थः । कुम्भपदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि रूढितः शतपुष्पादिशब्दवत्स्वाभिधेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या । यथा—त्रिपादः काष्ठमथोपकरणविशेषः । नहि तस्यापि त्रयएव पादाः किन्तु पादत्रयसङ्ख्यावेऽपि तादृग्व्यपदेशो यादृक्-पादत्रये सति । आकृतिगणञ्चायम् । तेन । शितिपदी । अशीतिपदी । शाक्यपदी । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १३४ ॥

इति कुम्भपद्यादिः ॥

(१) शतपदी—ओपचिविशेषो जन्तुविशेषो वेति पा० ।

शरद्विपाशौ हिमवत्कियत्सदो यदृग्विदो द्यौर्विडनोमनस्त्यदः ।
दिक्पथ्युपानञ्चतुरस्तदाऽनडुज्जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः ॥१३५॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच् समासान्तो भवति ।
शरदः समीपम् । उपशरदम् ॥ विपाशो नद्याः समीपम् । उपविपाशम् ॥
हिमवत आ आहिमवतम् । कियन्तं कियन्तं प्रति । प्रतिकियतम् ॥ सदःसदः
प्रति । प्रतिसदम् ॥ ययं प्रति । प्रतियदम् ॥ दृशं दृशं प्रति । प्रतिदृशम् ॥
विदंविदं प्रति । प्रतिविदम् ॥ द्यौरित्यनेन दिव्शब्दो द्योशब्दश्च संगृहीतः ।
दिवंदिवं प्रति । प्रतिदिवम् ॥ द्यां द्यां प्रति । प्रतिद्वयम् ॥ विशंविशं प्रति ।
प्रतिविशम् ॥ अनसः समीपम् । उपानसम् ॥ मनो मनः प्रति । प्रतिमनसम् ॥
त्यंत्यं प्रति । प्रतित्यदम् ॥ दिशंदिशं प्रति । प्रतिदिशम् ॥ यथा—प्रतिदिशं
क्रियते कलभैरवः । पन्थानंपन्थानं प्रति । प्रतिपथम् ॥ अनुपथम् । ऋक्पू-
रव्यूःपथादित्यनेनैव समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः प्रतिभाति परं
वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः । उपानहः समीपम् । उपोपानहम् ॥
चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् । उपतदम् । अनड्वाहननड्वाहं प्रति । प्रत्य-
नडुहम् । जराजर इति जराशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेशः ।
जरायाः समीपम् । उपजरसम् । अक्षयक्षि प्रति । प्रत्यक्षम् । एवं समीपमक्ष्णः ।
समक्षम् । परोक्षम् । भोजस्तु परसमानार्थः परः शब्दोऽव्ययम् । अक्ष्णोः
परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः परोक्षः काल इत्या-
देरव्ययीभावस्य सत्त्ववचनताऽर्शं आदित्वादती भविष्यतीत्याह(१) ॥ अन्वक्षम् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन । हिरुकू । इत्यस्यानतिक्रमो यथाहिरुकमि-
त्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥

इति शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानद्वधि शालिः पयः पुमान् ।

अनड्वान्नौस्तथा लक्ष्मीर्नञ्पूर्वान्नित्यमर्थतः ॥१३६॥

ऋन्नित्याडुर आदिभ्यंइत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कब् भवति ।
व्यूढोरस्कः । बहुसर्पिष्कः । प्रियमधुकः । भारवेस्तु—

(१) अर्शं आदित्वादच् भविष्यतीत्याहेति पा० ॥

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली-सलिनयतिस्म विनीलगन्धनानि ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥ इत्यादि च ।

अवमुक्तोपानक्तः । प्रियदधिकः ॥

रसतु वः क्षिप्रकरः क्षोभितदधिमाण्डगलितदधिकस्य ॥

वामनवृत्तौ प्रियदध्व इति चिन्त्यम् । सम्यन्ता शालयो यस्य । सम्य-
न्तशालिकः ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः । प्रियपुंस्कः ॥ प्रियानडुक्तः ।
प्रियनीकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पय आदीनामेकवचनान्तानां पाठाद्वचनान्तरे
विकल्पः । द्वे बहूनि वा पयांसि यस्य स द्विपयः । द्विपयस्कः ॥ बहुपयाः ।
बहुपयस्कइत्यादि । यथा—

क्षीणपयस्युपेयुषि मिदां बालधरपटले ।

समुद्रमध्ये गतनौः स्रवमाना इवास्मसि ॥

नात्र नाधौ विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अरुणमरुशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः ॥

अत्र बह्व्यो लक्ष्म्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्रातिप-
दिकौ पठन्ति नित्याहइत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम् । सलक्ष्मीको विना-
शितः । सदरीकः खातः । अत्र लक्ष्म्या सह पुरुषो विनाशितः । दर्या सह
पर्वतः खात इति तुल्ययोगः । लक्ष्मीपाठ ऋन्तित्याहोऽयं विधिर्न भवति ।
बहुतन्त्री । बहुतन्त्रीक इत्येके ॥ नञपूर्वादिति । न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको
नीचव्यापारः श्लोको वा । नञपूर्वादिति किम् । व्यर्थो व्यर्थकः । सनञ्पूर्वा-
दक्षणादुदीघामिति गणभूत्रमत्र वामनो मन्यते । सह क्षणेन वर्तते । सक्षणकः ।
अधिद्यमानः क्षणो यस्य सोऽक्षणकः । प्राचां सक्षणः । अक्षणः ॥ १३६ ॥

इत्युर आदिः ॥

जेथौ द्विदण्डसंहतपुच्छी द्विसुसलिनिकुच्यकर्णी च ।

आच्यपदिप्रोह्यपदी अन्तेवास्येकपदिसपदी ॥ १३७ ॥

द्विदण्डीत्यादयः समुदाया इवममासान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डा
प्रस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्सरणे । संहत-
पुच्छि धावति । द्वे मुमले यत्र प्रहरणे । द्विसुसलि प्रहरति । निकुच्य कर्णौ
धावति । निकुच्यकर्णि । आच्य पादी शेते । आच्यपदि शेते । अन्ये तु ।

आच्यौ पादावस्मिञ्छयने । अतएव वचनाद् अञ्चतेर्घ्यणि नलोपं प्रतिपन्नाः ।
प्रोक्ष्य प्रेर्यं पादौ । प्रोक्ष्यपदि हस्तिनं वाहयति ॥ सतान्तरं प्राक्वद्वेदितव्यम् ।
अन्ते वासोऽस्मिन्निति । अन्तेवासि तिष्ठति । अन्तेवासी गुरोरित्यन्यएव
शब्दः । अन्ते वसति तच्छीलइति शिनन्तः । एकः पादोऽस्मिन्गमने । एक-
पदि । समानौ पादावस्मिन् । सपदि गच्छति ॥ १३७ ॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्वाहोश्च हस्ततश्चापि ।

उभयोभध्वनिपूर्वादिज्विज्ञेयः परो गणतः ॥ १३८ ॥

उभयोभशब्दपूर्वभ्योऽञ्जल्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः । उभावञ्जली
यत्र पाने । उभयाञ्जलि ॥ उभाञ्जलि पिवति । उभौ दन्तावस्मिन्खादने । उभ-
यादन्ति । उभादन्ति खादति । उभयापाणि । उभापाणि । उभयाकर्णि । उभा-
कर्णि शृणोति । उभयावाहु । उभाभाहु प्रहरति ॥ अत्र निपातनादिज्वलोपः ।
प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसञ्ज्ञा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपात-
नात्सिद्धम् । उभयाहस्ति । उभाहस्ति । उभौ हस्तिनौ यत्र सङ्गामादिविधाने
तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः । क्रियाविशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति । द्वौ
दण्डावस्यां शालायाम् । द्विदण्डा । द्विसुसला । केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्सङ्गामे ।
उभौ कर्णावस्य प्रासादस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यत्राप्यन्यपदार्थं
प्रतिपन्नाः । स्वद्विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात् ॥ १३८ ॥

इति द्विदण्डादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः ।

सचिवावामनाच्चान्ताचपलानिचितासमाः ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा ।

कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः ॥ १४० ॥

पुंस्त्रयनूडित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री न भवति ॥ कल्याणी
प्रिया यस्य कल्याणीप्रियः । दर्शनीयाकान्तः । भव्यामनोज्ञः । कल्याणीस्त्रः ।
प्रियाकल्याणीकः । वाग्देवताभक्तिः । कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति नपुं-
सकमत्र पूर्वपदम् । भोजस्तु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानी-
भक्तिरित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि

भवतीत्याह । कल्याणीदुर्भंगः । प्रियासचिवः ॥ प्रियावामनः । प्रियाक्षान्तः ।
प्रियारक्षान्त इत्यपि कश्चित् । प्रियाचपलः । प्रियानिचितः । दर्शनीयासमः ॥१३९॥

कल्याणीसुभगः । कल्याणीदुहितृकः । कल्याणी वाल्या यस्य । कल्या-
णीबाल्यः । भोजस्तु कल्याणीबालइत्याह । प्रियावामः । कल्याणीतनयः ॥
अस्वार्थ इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि । भट्टे-
श्वराचार्य्यस्तु-

किञ्च स्वा दुर्भंगा कान्ता रक्षान्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर्बाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥

इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अण्डा-
दिषूत्तरपदेषु पुंवद्भा भवन्ति । कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् ॥ कुक्कुट्यण्डम् ।
सृगक्षीरम् । सृगीक्षीरम् । काकशावः । काकीशावः । आदिशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् । मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् । काकाण्डम् । काक्यण्डम् । सृगपदम् ।
सृगीपदम् । सृगीव चपला । सृगचपला । सृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसी-
गद्गदा । इत्यादयो भवन्ति । अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण शाकटायनस्तु
नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥

इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः ।

अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥१४१॥

सञ्ज्ञायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां शब्दानामग्दीर्घा भवति ।
कोटराणां वनम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् ॥ सिध्रकावणम् । सारिका-
वणम् । पुरगावणम् । इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः । भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः ।
भञ्जनागिरिः । शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह ॥ किंशुकागिरिः ।
लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः । खञ्जस्य गिरिः । खञ्जागिरिः । नलस्य
गिरिः । नलागिरिः । शाल्वा नाम जनपदो राजानश्च । तेषां गिरिः । शाल्वा
गिरिः ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्वपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः शराहिवंशकुशाः ।

ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दः पद्मं शुचिर्मृगो वेटः ॥ १४२ ॥

किंशुलको राजा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिला-
पुष्पमिति केचित् । शल्वानां गिरिः । शल्वागिरिः । पिङ्गलागिरिः । कुगिति
शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुक्कुटाः । तेषां गिरिः । कुक्कुटागिरिः ॥

इत्यञ्जनादिः ॥

शराद्यनजिरादिबहूघो मतावित्यनेन शरादीनामजिरादिवर्जितस्य
बहूघो मतौ सञ्ज्ञायां विपयेऽग्दीर्घो भवति । शरावती नाम नदी । अही-
वती । वंशावती । कुशावती । ऋषीवती । कपीवती । हनूमान् । वसन्तकालो
हनुमान्निवागतः । इत्यादी दीर्घत्वं विनापि सञ्ज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्वा-
भाव्यात् । हनुहनूशब्दावित्यन्ये (१) । मुनीवती । धूमावती । वार्दावान्नाम
पर्वतः । पद्मावती । शुचीवती । मृगावती । वेटावान् पर्वतः । आकृतिग-
णोऽयम् । तेन । भोगावती । वातावतीत्यादि ॥ १४२ ॥

इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालङ्कारचक्रवाकाश्च ।

खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारणडवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती । स्थविरवती । खदिरवती । मलयवती । अलङ्कारवती ।
चक्रवाकवती । खानि पृणन्ति । खपुराः पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ।
शशाङ्कवती । पुलिनवती । हिरण्यवती । कारणडववती । करीरवान् पर्वतः (२) ।
चातुरर्थिको मतुः । चत्वारोऽपि गणाः सञ्ज्ञायां वेदितव्याः । कोटराणां वनं
कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवतीतूणः ॥ १४३ ॥

इत्यजिरादिः ॥

(१) हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमेकार्थमित्यन्ये । इति पा० ।

(२) अजिरवती, खदिरवती, कारणडववती, हंसवती, पुनिलवती,
चक्रवाकवती । एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य सञ्ज्ञा एव । वर्द्धमा-
नस्तु अजिरस्थविरौ० इति पठित्वा काशिकाद्यपेक्षयाऽधिकं सप्तकमूरीचकादे-
त्यधिकं क्वचित् ॥

पृषोदराश्वत्थनखाः पलाशकपित्थदूणाशपिशाचदूह्याः ।

विडौजसोलूकमृगौ गभस्तिबृहस्पतिहापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन पृषोदरादयः शब्दा अविहितलो-
पागमवर्णविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति । पृषत्(१) उदरम् ।
पृषोदरम् । पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवताविशेषः । पृषच्छब्दो घृतसं-
मिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः । यद्वा । ह्यमानपृषद्विधानसहचरितो ग्रन्थोऽप्यभे-
दोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ अश्वइव तिष्ठति अश्वत्थः । पिप्पलः । न
खनतीति नखः । पलमश्नातीति पलाशः । कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः ।
कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा कपित्थः । कपिरिव लम्बतेऽधश्च पततीति कपि-
त्थः । कृच्छ्रेण नाशयते निन्दितो वा नाश इति दूणाशः । दूर उत्त्वम् । उत्तर-
पदे टुत्वं च । पिशितमशित्वा चन्दतीति पिशाचः । दुष्टु ध्यायतीति दूह्यः ।
वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य । विडौजाः पाकशासनः । ऊर्ध्वौ
कर्णावस्येति । उलूकः ॥

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्त्तिताः ॥

गां वभस्ति दीपयतीति गभस्तिः । बृहतां पतिः बृहस्पतिः । तका-
रस्य सकारे । द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्यावत्रेत्युभयकोटिस्पृ-
क्त्वात् । द्वापर युगं संशयश्च । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः (२) ॥ १४४ ॥

पृषोद्धानबलीवर्द्धदूडाभवानमन्तराः ।

परःसहस्रदूडाशषोढातस्करषोडशाः ॥ १४५ ॥

पृषत् उद्धानं शुष्कम् । पृषोद्धानम् । उत्पूर्वाद्वातेष्टनप्रत्यये । उद्धानमिति
शाकटायनः । बलं वर्धयतीति बलीवर्द्धः । कृच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा
दाभः । दूडाभः । उत्वं टुत्वमनुनासिकलोपश्च । पाणिनिभोजौ तु दूडभ
इत्याहतुः । वनानामन्तराणि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा

(१) पृषत्-उदरं यस्य । पृषतो हरिणस्योदरं पृषोदरम् । पृषत् उदर-
मिवोदरं यस्येति वा विग्रहः । पृषच्छब्दो घृतमिश्रदध्यादिहविष्यवाची तदु-
दरे यस्य स पृषोदरो देवविशेष इति वर्द्धमानः ॥

(२) कां दिशं यातीति कां दिशीको भयद्रुतः ॥

देवाः । सहस्रात्परे परःसहस्राः । कच्छ्रेण दाश्यते निन्दितो वा दाश इति
दूडाशः । षड्भिः प्रकारैः षोढा । उत्वे टुत्वे च । तत्करोतीति तस्करः ।
षट् च दश च षोडश । षष उत्वे दस्य टुत्वे ॥ १४५ ॥

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी—

पुरुषमहिषावश्वत्थामा बिडालबलाहकौ ।

अमरवडवासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते—

मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः सृगालवनस्पती ॥१४६॥

अवागटन्त्यस्मिन्निति अवटः । कुलान्यटतीति कुलटा । प्रायस्य
पापस्य चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् । आलोचनादि । शतात्परे
परःशताः । भोजस्तु परशब्दसमानार्थे परः शब्दमाह । धूर्गङ्गा जटास्वस्य ।
धूर्जटिः । महेश्वरः । पूः शरीरम् । तत्र शेते । पुरुषः (१) । मद्यां शेते ।
महिषः । अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः । यथा—

अश्वत्थामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ॥

बिलं दारयतीति बिडालः । ललोपो टुत्वं रस्य लत्वं च । यथा—
विभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यः । वारिणो वाहकः । बलाहको मेघः । यथा समैव—

मतिमतां मधुरं कवितामृतं—ददति मन्त्रिललामवल्लाहके ।

विदधती निखिलार्थविवेचनं—जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

अमन् रौतीति अमरः । अश्वस्याम्बा । वडवा । अक्षोपे इक्यनुना-
सिकलोपश्च । सीम्नोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः । शवानां शयनम् ।
श्मशानम् । मनसइष्टम् । मनीषितम् । यथा—मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ।
यथा वा समैव—

दूरादपि रिपुलक्ष्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।

अब्धिमिवेतरभूमृन्तिरुद्गतयोऽपि कूलिन्यः ॥

(१) पुरुषो जीवात्मा नरो वा ॥

पुरि ब्रह्माण्डे शेते पुरुषः । अन्येषामिति दीर्घः पूरुषः । इत्थं परमे-
श्वरस्यापीमे नाम्नी इति । भी० श० ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । शिति मनसौऽन्त्याजादिलोपः । शकारस्य
 पकारः । स्मृत्यर्थदधीशामित्यनेन षष्ठी । इति शाकटायनः । मुहुः स्वनं ला-
 तीति मुसलम् । किं तवास्तीति कितवः । प्रायस्य चित्तिः । प्रायश्चित्तिः ।
 अतिचारशोधनम् । असृजयालीयते । असृगिलति । असृगालेहीति वा ।
 सृगालः । वनस्य पतिः । वनस्पतिः । अपुष्यो वृक्षो न्यग्रोधादिः । सर्वोऽपि
 हरितकायो वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्ढानिर्त्वयनीस्वराः ।

हेरम्बारग्वधावाढ्यषोडहाड्वलिमन्मथाः ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विपनिति आशीविषः । आशुविषयोर्वहुव्रीहावाशुशब्दस्य
 आशीभावः । आशिषि दंष्ट्रायां विपमस्येति वा । तथा च । शाश्वतकोशे-
 दंष्ट्राशीरनिलाशिनाम् । अजयेऽपि—

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विह्वी न जीवति ॥

तस्यां विषमस्य । आशीविषः । इत्येके । पुरो दाश्यतइति पुरोडाशः ।
 पिष्टपिण्डः । यथा । पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ षड्भिः प्रकरिः
 षड्हा ॥ नितरां लूयते स्वशरीराद्बहिः क्रियते सरीसृपैरिति निर्व्वयनी ।
 भुजङ्गमुक्ता त्वक् । स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते ।
 हेरम्बो गणपतिः । आराद् रोगान् हन्तीति आरग्वधः । आध्यायन्ति जना-
 स्तमिति आढ्यः । घणर्थे कः । षड् दन्ता अस्या षोडन् । षोडती । वाग्वाद्-
 स्यापत्यम् । अत इजि । वाड्वलिः । दूनां मनो मथनातीति मन्मथः ॥१४७॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरालुग् मृयालजीमूतमयूरसिंहाः ।

शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृस्यो महित्थपारापतमेखलाश्व ॥१४८॥

ऊर्ध्वं खं विलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम् । यत्र व्रीह्यादयः
 कुच्यन्ते । ऊर्ध्वं खं लातीति वा । उदूखलम् । कौ पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ।
 लुच्यतेऽपनीयत इति लुक् नाम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम् । सृद-
 णालीयते । मृगालः । जीवनं जलं तस्य मूतः । पुटवन्धुः । जीमूतः । मद्यां
 रौतीति मयूरः । हिनस्तीति सिंहः । शकस्यान्धुः । शकन्धुः । कर्कस्यान्धुः ।

कर्कशुः—वदरी । दग्नि तिष्ठतीति—दधित्थः । ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति ।
वृषी । मुनीनामासनम् (१) । भक्ष्यां तिष्ठतीति सहित्थः । पारे पततीति
पारापतः । मेहनस्य खस्य जाला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।

उकारोकारयोरुच्च पश्चातोर्धादिके तलुक् ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।
दिवीकसः । दीर्घोऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च ।
दिवीश्वरः । दिवेश्वरः । दिवूढा । दिवोढा । दिवूतिः । दिवोतिः । उका-
रोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा—

उद्यद्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य्य ॥ दिवोद्गतिः ।
द्यूद्गतिः । द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । उकारे रूपत्रयम् ॥ पश्चातोर्धादिके
तलुक् । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदेऽन्त्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् ।
पश्चिन्मार्धमित्यर्थः । यथा—

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिन्नाभिमुखइत्यर्थः । आदिग्रहणात् ॥
कलिं विन्दति । कलविङ्कः । कृतकेन शलतीति ककलाशः(२) । ऊरु अश्रुते ।
नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी ॥ तथा च—

ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री । यथा—

दधत्युरोगद्वयमुर्वशीतलं—भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

वभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन—श्रियाधिकं तां प्रति मेनका चन ॥

चीत्करोति खल्लं च भवति । चिखल्लः । द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति
द्वारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अत्र च—

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते ।

द्वित्रादिपदसंपर्कात्सा तेषां स्यान्निरुक्तितः ॥ १ ॥

समासशेषभूतं स्यान्निरुक्तपदसाधनम् ।

द्वित्रादिपदसंपर्काल्लोपागमविकारजम् ॥ २ ॥

(१) बृहन्तोऽस्यां सीदन्त्युपविशन्तीति बृषी ऋषीणामासनम् । इति पा०
(२) ककं शिरोग्नीवं लासयति ककलासः । ककिलास इत्यपि पाठः क्वचित् ॥

उणादिशास्त्रे मयूरमहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पा-
दनमनेकधापि सङ्घाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४९ ॥

इति पृषोदरादिः ॥

पारस्करो देशविशेषवर्ती करस्करो राजतरौ गिरौ च ।

नद्यां रथस्पा प्रमितौ तु किष्कुः प्रतिष्कशः प्रष्ठसहायदूते १५०

पारस्करादयः शब्दाः सषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नाम्नीत्यनेन सा-
ध्वी वेदितव्याः । देशविशेषादिष्वर्थेषु । पारं करोतीति पारस्करो देशः ।
पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके । अन्यत्र । पारकरः । करं
करोतीति करस्करः(१) । राजवृक्षौ गिरिश्च । रथं पाति पिबतीति वा । रथ-
स्पा नाम नदी । रथपाऽन्या । किं करोतीति करोतेर्हुप्रत्यये किमो मकारस्य
षादेशे च । किष्कुः । प्रमाणं हस्तो धितस्तिर्वा । प्रतिष्कशतीति प्रतिष्कशः ।
अग्नेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तर्यर्थेऽपि कश्चिन्मन्यते ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिष्कशोऽश्वः ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कएवहरिश्चन्द्रावृषावाश्वर्यमद्भुते ।

वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकृष्टः कशवः । प्रस्कशवः । ऋषिः । हरिश्चन्द्रोऽस्येति हरिश्चन्द्रो नाम
ऋषिः । कश्चिद् राजन्यप्याह । आर्चयत इति । आश्चर्यम्-अद्भुतम् । अन्यत्र ।
आर्चयं व्रतम् । अवकीर्यत इति । अवस्करः । वर्चस्कम् । अन्नमलमित्यर्थः ।
अन्नमलविचर्जनदेशोऽपि तत्सम्बन्धाद् अवस्करः । अन्यो यः कश्चिदवकीर्यते
सोऽवकरः ॥ अपकीर्यत इति अपस्करो रथावयवः । अपकरोऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दास्कथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्यः ।

मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेषुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरं कास्तीरम् । अजस्य तुन्दम् । अजस्तुन्दम् । आहताः
कथा अस्मिन्निति आस्कथं नाम नगरम् । अन्यत्र कातीरम् । अजतुन्दम् ।
आकथम् । किंकिं दधातीति किष्किन्यः पर्वतः । साकरणशीलः । मस्करी

(१) कारस्करोराजवृक्षो गिरिश्चेति पाठान्तरम् ।

परित्राजकः । सद्येवमाह । मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥ साक्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेनेति भस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दस्यन्ते स वेणुर्मस्कर इत्यन्ये । कारं करोतीति कारस्करः । वृक्षः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्षण्येऽपरस्पराः ।

आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात्कुस्तुम्बुरुरौषधे ॥ १५३ ॥

पूजितं पदम् । आस्पदम् । अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् । अपरे च परे च । अपरस्पराः सार्था व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः । कस्य कुरुः । किष्कुरुः । आयुधम् । कुत्सितं तुम्बरु । कुस्तुम्बुरुः । धान्यकम् । यथाकथञ्चिद्विग्रहः । कुस्तुम्बुरोः फलानि कुस्तुम्बुरुणि ॥ १५३ ॥

कन्दरा पृश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शष्कुली ।

गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे ॥१५४॥

किंकिं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च । शष्कुली । मक्षयविशेषः । गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति । आदिग्रहणात् सेवितासेवितपरिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिदेश उच्यते ॥

असेविते । अगोष्पदेष्वरशेषेषु विश्वासमुपजग्मिवान् ॥

विकिरति चञ्चा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरुपादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥

इति पारस्करादिः ॥

नभ्राणनागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा—

नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ॥

नारङ्गश्च नर्पुसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा—

नग्नो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥१५५॥

नभ्राहादिषु शब्देषु नभ्राहादिषु नऽप्रकृत्येत्यनेन नऽप्रकृत्या तिष्ठति । न भ्राजतइति । नभ्राद् । क्विबन्तः । न अगः । नागः । न पातीति नपात् ।

शत्रन्तः । न मीयतेऽसाविति नमेरुः । गणा नमेरुप्रसंवावतंसाः । नास्य कुल-
मस्तीति नकुलः । सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । नअसत्याः ।
नासत्याः साधवः । केचित्तु । न अस्यतः साधून् । नासत्यावश्विनीकुमारावि-
त्याहुः । न क्रामति नक्रः । न अरमञ्चति नाराचः । यथा समैव क्रियागुप्तके-

उद्यत्तीव्रानङ्गनाराचविद्भुः—स्वप्राणेष्यो वल्लभं त्वामद्रुष्ट्वा ।

वेगादेषा चक्रवाकी वराकी—तीरात्तीरे प्रातरेव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च । अनन्तरेण भवतीति
नान्तरीयकम् ॥ न क्षीयते न क्षरति वा । नक्षत्रम् । त्रन्यत्वम् अन्त्यलोपो वा
निपातनात् ॥ नास्त्यस्मिन्नकं दुःखमिति नाकः । न अविद्यमानो विरिञ्ची
यत्र वा । न अरं गच्छति स्वयमिति नारङ्गः । न स्त्री न पुमान् नपुंसकः ।
अतएव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः । न न चिकेत्ति नाचिकेती
नाम राजा । अस्मादेव निपातनात् किं कितञ्ज्ञान इत्यस्माच् शप्रत्ययो गुण-
श्च भवति । न विद्यन्ते ग्नाः स्त्रियश्छन्दासि वा यस्य । नग्नः । नास्तीति
सतिरस्य । नास्तिकः(१) । न आप्यतेऽसाविति नापितः । न बभस्ति । नभः ।
न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य नभागः । पदस्यं न गच्छति ।
पन्नगः । न नन्दति बधूमिति ननान्दा । तनुं न पातयति देहधर्तृत्वात् ।
तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अयं च गणश्चन्द्रदुर्गाद्यभिप्रायेण ॥१५५॥

इति नश्राडादिः ॥

पन्नज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।

देशो रात्रिः पिण्डो नाभिः कुच्छिस्तथा वेणी ॥१५६॥

समानस्य पक्षादिवित्यनेन समानस्य सभावो भवति । पक्षस्य समानः ।
पक्षोऽस्येति वा । सपक्षः । सज्योतिः । सजनपदः । समानः पतिरस्याः ।
सपत्नी । सकरः समानं मानं यस्य समानः सबन्धुः ॥

सागन्ध्यं दधदपि कामसङ्गनानाम् ॥

सदेशः । सरात्रिः । सपिण्डः । सनाभिः ।

भूयुगमस्य सनाभिसन्मयधनुज्योर्त्वास्मितस्याञ्जलः ॥

(१) नास्ति परलोकमतिरस्येति पाठान्तरम् ।

सकुक्षिः । सवेणी । कञ्चिज्ज्ञोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु न पठितो
सतान्तरस्याभ्युपगतत्वात् ॥१५६॥ इति पक्षादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।

गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥१५७॥

रूपादिषूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥
समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः । एवं
सवर्णः । समानवर्णः । सनाम । सनामा । सस्थानम् । सस्थानः । समाना
जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीयः । समानजातीयः । सधर्मा ।
सधर्मः । समानधर्मः । समानधर्मा ।

सत्यस्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा ।

कालोक्ष्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ सवयः । सवयाः ।

आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ तु सभावं नित्यं
सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो दुःपन्धिदुःषेधसुषेधसुष्टवः ।

नौषेचिकादुन्दुभिषेचनान्तिपन्निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः ॥१५८॥

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति ।

शोभनं साम प्रियवचनं यस्यः । सा सुषास्त्री यथा—भट्टिकावये ।

सुषास्त्रीं सर्वतेजः सुतन्वीं उयोतिष्टमां शुभाम् ।

निष्टपन्तीमिवात्मानं उयोतिःसात्कुर्वती वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम् । शोभनं सामास्येति वा सुषामा । ब्राह्मणः

सौम्यो वा । दुष्टं साम । दुःषाम् । दुष्टं सामाऽस्येति वा । दुःषामा । नितरां

सेधः । निषेधः । दुष्टु निन्दितम् । सुजूसास्तुस्तुभस्यासेनसेधतिसिचसञ्जस्व-

ज्ञामित्यनेनैव दुष्टुशब्दस्य षत्वे सिद्ध इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः ।

तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो निन्दायामनुपस-

गैस्तदा विधानार्थम् । दुष्टः सन्धिः । दुःषन्धिः । दुष्टः सन्धिरस्येति वा ।

दुःषन्धिः । निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः । शोभनः सेधः

शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः । सुष्टु शोभनम् । सिद्धतीति सेचिका ।

नावः सेचिका । नौषेचिका । काचिस्त्री । वामनस्तु । नावं स्यति । नौषा ।
 नौषिकेत्याह (१)॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति । पिचक्षरण इत्यस्य
 टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं दुन्दुभिसेचनम् । पिचुतन्तुसन्ताने ।
 केवृषेवृइत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् । दुन्दुभेः सेवनं दुन्दुभिषेवणमिति
 शाकटायनः । अन्तिके सीदति । अन्तिपत् । कादेर्वहुलमित्यनेन कलोपः ।
 साम्नो निर्गतः । निर्गतं सामास्येति वा । निःषामा । निर्गतः सन्धिः । नि-
 र्गतः सन्धिरस्येति वा । निःषन्धिः । शोभनः सन्धिः । शोभनः सन्धिरस्येति
 वा । सुषन्धिः । यथा त्रिभुवनमाणिक्यचरिते—

सुवृत्तमप्युज्ज्वलवर्णरूपं सुषन्धिमूरुद्रयसर्गवन्धम् ।

विधाय तस्याः स कविः पुराणो रुरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥

अपतिष्ठतीति । अपष्टुरङ्कुशः प्रतिकूलं च ॥१५८॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्ठातामतश्च सव्येष्ठा ।

सुषमा सुषीमदिविषट्प्रतिष्णिकागौरिषक्थाश्च ॥१५९॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । पितामहः । निर्गतः सेधः निर्गतः
 सेधोऽस्येति वा । निःषेधः । सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्येष्ठाता । सारथिः ।
 सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा । सव्यादेश्चोणादिरूढात्परेत्यनेन ऋप्रत्ययः । कश्चिद्
 अकारान्तमपि दर्शयति । सुष्ठु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्तिः । शोभना
 सीमा यस्य । सुषीमो नागः । दिवि सीदन्ति । दिविषदे देवाः । हलतः
 सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् । प्रतिस्नान्त्यस्यामिति प्रतिष्णिका । द्रोणी ।
 गौर्याःसवधीव सवध्यस्येति गौरिषक्थः(२)। डराट्त्वे च ह्रस्वश्च बहुलमित्यनेन
 ह्रस्वत्वे कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जलाषाहम् । भीरुष्ठानम् । अग्निष्टुत् ।
 इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५९ ॥

इति सुषामादिः ॥

(१) नावः सेचनं नौषेचनम् । वर्द्धमानस्तु नौषेचिका पपाठ । अन्ये
 पुनर्नावं स्यतीति नौषिका क्षेपणीदण्डइत्याहुः ।

(२) गौरपश्यः । कस्यचिन्मुनेः सञ्ज्ञैवेति ।

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी ।

नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषो नार्गयणावपि ॥१६०॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य शत्वं वा भवति । गिरेर्नदी । गिरिनदी । गिरिणदी । एवं गिरिणखः । गिरिनखः । गिरिणा गिरी वा नद्धः । गिरिणद्धः । गिरिनद्धः । गिरिनितम्बः । गिरिणितम्बः । वक्रनदी । वक्रणदी । वक्रो नितम्बो यस्याः । वक्रनितम्बा । वक्रणितम्बा । तूर्यस्य मानमिव मानमस्य । तूर्यमाणः । तूर्यमानः । माषेणोनः । माषोनः । माषेणः । ऋचाभयनम् । ऋगयनम् । ऋगयनस्य बीद्वाऽध्येता वा वेत्त्यधीत इत्यनेनाणि । अथवा । ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा । ऋगयनेस्योऽणित्यणि । आर्गयणम् । आर्गयनम् । गिरिनद्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

क्षुभ्नातृप् नन्दननर्त्तननृनमननिवासनृत्तानि ।

नन्दी निवेशनगरे गहनाग्नी सर्वनामनटौ ॥१६१॥

क्षुभ्नादीनां शब्दानां नकारस्य न क्षुभ्नादेरित्यनेन शत्वं न भवति । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नानः । क्षुभ्नता । यथा । भट्टिकाव्ये—

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्नतोक्ते श्रवंगसः ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥

क्षुभ्नता कलुषीभवतेत्यर्थः । तृप्नोति । तृप्नतः । तृप्नुवन्ति । तृप्नु । इत्यतएव गणपाठाच्छूनः । हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रोद्यानम् । परितो नर्त्तनम् । परिनर्त्तनम् । नृत्तप्रयोगः । नूर्त्तनम् । नृत्तनम् । नृत्तनो नाम कश्चिद्यस्य नार्त्तमनिः पुत्रः । स्वरूपपदमेतत् । केचित्तु नृत्तमयति । नृत्तम इत्युदाहरन्ति । शराणां निवासः । शरनिवासी देशः । परितो नृत्तम् । परिनृत्तम् । कुमारान्द्वन्द्वतीत्येवं शीलः । कुमारनन्दी । शराणां निवेशः । शरनिवेशः । तूणीरः । हरिनगरम् । परितो गहनम् परिगहनम् । शबराणामग्निः । शबराग्निः । हरिः शक्रस्तस्याग्निः । हर्यग्निः । विद्युत् । सर्वेषां नाम । सर्वनाम । सूत्रप्रधानो नटः । सूत्रनटः । परिनटो नाम कश्चिद्विप्रः ॥ १६१ ॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः ।
स्वर्भानुर्नदनद्यौ च क्षुभ्नादौ स्यान्नृतेर्यङि ॥१६२॥

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः । अनूपान्निष्क्रान्तः ।
निरनूपः । दर्भानूपं नाम स्थानम् । भेर्या नदनमिष नदनं शब्दनमस्य ।
भेरी नदनो नाम कश्चित् । नरो वाहनमस्य नरवाहनः । वाहणं वाह्यादि-
त्यनेन नरस्यावाह्यास्त्वं नास्ति । प्राक्स्थाद्यन्तेऽपूनामित्यनेन न प्राप्तिः ।
स्वर्भानुः सैहिकेयः । शयनगत्यादेरित्यनेन शत्वप्राप्तिः । केचिद् अन्तःपूर्वप-
दात्सञ्ज्ञायामित्यनेन शत्वमिच्छन्ति । चारवो नदा यस्मिन् ग्रामे नगरे वा स
चारुनदः । सुराणां नदी । सुरनदी । नृतेर्नकारस्य यङि परे शत्वं न भवति ।
नरीनृत्यते । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । ननृतीति । यङीति किम् ।
हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिक्षुभ्नाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः । सामान्येन विशेषाभावात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥

इति क्षुभ्नादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितस्वीयगणरत्नमहोदधि-
ग्रन्थवृत्तौ समासप्रक्रियानिर्णयो नाम द्वितीयोऽध्यायः

समाप्तः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखण्डिजालिनः ।

सूकरसद्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पा च ॥१६३॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्नित्येवमादीनामेवाणि परेऽन्त्याजादेर्लुग्भव-
ति । ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः । ब्रह्मण इदम् । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो
मन्त्रः । ब्राह्मोषधिः । शाकटायनादयस्तु जातावभिधेयायामनपत्य एवाराय-
न्त्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापत्ये । तेन ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः । कलापिना-
प्रोक्तमधीयानाः । कालापाः । तैतली । आचार्य्यः । तत्कतो ग्रन्थोपि तच्छ-
ब्देनोच्यते । तमधीयते तैतलाः । एवं लाङ्गलाः । जाजलाः । शिलालिनइमे
शैलालाः । एवं शैखण्डाः । सूकरसद्माः । कौथुमाः । सौपर्वाः । पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन सा ब्रह्मचाराः । दाण्डम् । चाक्रम्
इत्यादयो भवन्ति ॥१६३॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशतिकपरस्त्रीसर्वलोकासिहत्याः—

कुरुकतशतकुम्भागारवेएवस्यहत्याः ।

अनुरहदनुहोडावंस्यहेतीहलोकाव्-

अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ ॥१६४॥

परस्य चानुशतिकादीनामित्यनेनानुशतिकादीनामेव शब्दानां परपदस्य
पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ङिति पर आरैज् भवति । शतेन क्रीतः ।
शतिकः । अनुगतः शतिकेन । अनुशतिकः । तस्येदम् । आनुशातिकम् ।
परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या अपत्यम् । पारस्त्रैण्यः । सर्वलोके विदितः ।
सार्वलौकिकः । यथा—भट्टिकाव्ये ।

भवन्तं कार्त्तवीर्यो यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम् ॥

असिहत्यायां भवम् । आसिहात्यम् । कुरुकतस्यापत्यम् । कौरुकात्यः ।
शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शतकौम्भं सुवर्णम् । केचिच्चाट्टृष्ट्याकरणा
लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शतकुम्भमित्याहुः । अतएव भोजः शतकुम्भस्य

विकारः शातकौस्ममित्याह । अगारवेणूनामिदम् । आगारवैणवम् । वामन-
स्त्वङ्गारवेणोरपत्यम् । आङ्गारवैणवमित्याह (१) । अघेनुशब्दमपि केचित्प-
ठन्ति (२) । अस्यहत्याशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वादाणि । आस्यहात्यः ।
भोजस्त्वस्यहत्यशब्दं पठति । असिहत्य इत्यन्यः ॥ अनुरहतोऽपत्यम् । आनु-
राहतिः । अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहौडिकः । अस्यहेतिः
प्रहरणमस्य । आस्यहेतिकः । गणपाठसामर्थ्यात्पदसमुदायादपि ठण् विभक्ते-
श्चालुक् । अस्यहेत्वेति केचित् । इह लोके भवम् । ऐहलौकिकम् । अयं लोकः,
इहलोकः । प्रथमान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद्व्यधिकरणसमासो वा ।
अभिगममर्हति । आभिगामिकः । परलोके भवम् । पारलौकिकम् । सर्वभूम्यां
विदितः सार्वभौमः । प्रयोगमर्हति प्रयोगे भवं वा । प्रायौगिकम् । वामनस्तु
संयोगं प्रायौगिकमित्याह ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम् ।

सूत्रनडचतुर्विद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशयनिकाः । यथा—

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशयनिकानृषीन् ।

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् । अनुसंवत्सरं दीयते । आनुसां-
त्सरिकम् । कालात्कार्यं च भववदित्यतिदेशात् । कथाकालाद्वृत्तिरिति ठञ् । अ-
नुसंवरणेन दीयते आनुसांवरणम् । व्युष्टादित्वादाण् । सूत्रप्रधानो नडः सूत्र-
नडः । तस्यापत्यं सौत्रनाडिः । कश्चित् सूत्रनट इत्याह । चतस्र एव विद्याः ।
चतुर्विद्यम् । कुरुपञ्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बहुत्व इत्यनेना-
कञ् न भवति तत्र देशव्यक्तैर्विबक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः । देवम-
धिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

बध्योगोदकशुद्धौ पुष्करसत्सङ्क्रमाधिभूताः स्युः ।

प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

(१) अङ्गारवेणुर्वंशजातिविशेषः । आङ्गारवैणवं पात्रविशेषः ।

(२) केचित्तु—अगारघेनुशब्दमत्राधीयान्ता अगारघेनोरपत्यमागारघेनवी
यत्स इत्याहुः ।

(३) वध्योगस्य ऋषेरपत्यं विदादित्वादणि । वाध्यौगः । उदकशुद्ध-
स्यापत्यम् । औदकशौद्धिः । पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः । सङ्क्रमन-
हन्ति । साङ्क्रामिकाः ।

तिलाश्चम्पकसम्पर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।

रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे साङ्क्रामिका गुणाः ॥

यथा वानर्घ्यराघवे । कश्चित्साङ्क्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमति-
शेते । अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् । प्रतिभुवो भावः कर्म वा ।
प्रातिभाव्यम् । अजातशत्रोरियम् । अजातशत्रवी । यथा—

उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरमाजातशत्रवीम् ।

परिमण्डलय भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् । राजपुरुषस्य भावः
कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥१६६॥

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहएयो द्वारस्वः श्वोव्यत्क-
सस्वस्तयः स्वः । स्वग्रामश्वस्वादुमृद्द्वारपालाः श्वाद्गृष्टा
स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च ॥१६७॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा गयडन्ता एवात्र
गर्णे द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहयय इति गयटा गयेन च सह वर्त्तत
इत्यर्थः । सर्ववेदाएव । सार्ववेद्यम् । गयइति किम् । प्रातिभवम् । पाणिम-
ण्डलम् । राजपुरुषायणिः । सार्ववेदिकम् । आकृतिगणश्चायम् । तेन वैतुलीक्यं
मानैपादिरित्यादयो भवन्ति । इत्यनुशतिकादिः ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकाराभ्यामुत्तर-
स्याचामादेरचः स्थान आरैज् न भवति । तयोस्तु खोष्टैज् भवति ॥ द्वारे नि-
युक्तः । दौवारिकः । स्वर्भवः । सौवः । श्वो भवम् । शौवस्तिकम् । व्यत्क-
सेऽत्यन्ताथमभक्ष्ये भवः । वैयत्कसो व्याधिः । यद्वा । व्यत्कसो नाम देशो
ग्रामादिर्वा । स्वस्तीत्याह । सौवस्तिकः । स्वस्येदम् । सौवम् । स्वग्रामे
भवः । सौवग्रामिकः । शुनो विकारः । शौवनं नांसम् । शौवः सङ्कोचः ।

(३) उं शंभुं गच्छत्यभियाति—उगः कन्दर्पः । वध्यो निग्राह्य उगो
येन स वध्योगो नामर्षिरित्यधिकं क्वचित् ॥

स्वादुसुदइदम् । सौवादुसुदम् । कच्छादिदर्शनादण् । स्वाद्वी चासौ मृच्च सास्मि-
 न्देशेऽस्तीति । सौवादुसुदो देशः । पाणिन्यादयस्तु सौवादुसुदवन्तित्याहुः ।
 द्वारपालस्यापत्यम् । दौवारपालिः । केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिष्वधीया-
 ना दौवारपालिक इत्युदाहरन्ति । श्वादंष्ट्रायां भवः । शौवादंष्ट्रो मणिः ।
 शुनीदन्तादाविति दीर्घत्वम् । स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्यायिकः । स्वरम-
 धिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः । द्वारपालादीनामुपादानं सुखार्थम् । यतो
 द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः । आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुधं
 तेन कृतः । स्फैयकृतो नामर्षिः । स्फरकृदित्यपि सङ्गृहीतः ॥ १६७ ॥

इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वरव्यङ्गा व्यवहारो व्यडस्तथा ।

व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्वात्र कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तध्वोः स्वागतादेश्चैष इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजागमो न
 भवति ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः । शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरेण
 चरति । स्वाध्वरिकः । व्यक्तान्यङ्गानि यस्यासौ व्यङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ।
 व्यवहारेण चरति । व्यावहारिकः । व्यडो नामर्षिः । तस्यापत्यं व्याडिः ।
 व्यायामः प्रयोजनमस्य व्यायामिकः । स्वपतौ साधुः । स्वापतेयः । स्वङ्गस्यापत्यं
 स्वाङ्गिः । स्वगनात्प्रयोजनमस्य । स्वाजनिकः । येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽत्र
 द्रष्टव्याः ॥ १६८ ॥ इति स्वागतादिः ॥

पैलौदञ्ची राहवी रावणिश्च दैवस्थानी राणिराहक्षिती च ।

श्रौदभृजिः सात्यकिश्चौदमेधिः सात्यंकांभिः पैङ्गलोदायनिश्च १६९

पैलाद्यविप्रतौस्त्वल्यादिरित्यनेन पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य श्लुग्
 भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामण्डूकाद्वेत्यण् । पैलस्यापत्यमिति द्वय-
 चोऽण इति फिञ् तस्य श्लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । उदञ्चोऽपत्यम् ।
 बाह्वादित्वादिञ् । श्रौदञ्चिः पिता । श्रौदञ्चिः पुत्रः । राहौरत्यम् । राहविः
 पिता । राहविः पुत्रः । रावणस्यापत्यम् । रावणिः पिता । रावणिः पुत्रः ।
 दैवस्थानस्यापत्यम् । दैवस्थानिः पिता । दैवस्थानिः पुत्रः । राणस्यापत्यं राणिः
 पिता । राणिः पुत्रः । रहेण क्षिती हिंसितो रहक्षितः । तस्यापत्यम् ।

राहक्षितिः पिता । राहक्षितिः पुत्रः । उदके भृज्जतीति । मूलविभुजादि-
स्वारके । उदभृज्जः । तस्यापत्यम् । औदभृज्जिः पिता । औदभृज्जिः पुत्रः ।
सत्यएव सत्यकः । तस्यापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः । उदमेघस्या-
पत्यम्-औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः । सरये कामोऽस्य सत्यंकामः ।
अतएव निपातनात्सुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथपर्यायः । तस्यापत्यं
सात्यंकामिः पिता । सात्यंकामिः पुत्रः । पिङ्गलोदायनस्यापत्यं पैङ्गलोदायनिः
पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः । शाकटायनस्तु पैङ्गलोदायनिरित्याह ॥ १६९ ॥

शालङ्क्यौदकशुद्धी भौलिङ्ग्यौदत्रजी तथौदन्यः ।

औद्गाहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौज्जिहानिः स्यात् ॥१७०॥

शलङ्कोरपत्यम् । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । उदकशुद्धस्याप-
त्यम् । औदकशुद्धिः पिता । औदकशुद्धिः पुत्रः । औदशुद्धिरिति भोजः ।
भूलिङ्गस्यापत्यम् । भौलिङ्किः पिता । भौलिङ्किः पुत्रः । उदत्रजस्यापत्यम् ।
औदत्रजिः पिता । औदत्रजिः पुत्रः । उदन्यस्यापत्यम् । औदन्यः पिता ।
औदन्यः पुत्रः । तिकादिषु पठ्यमानस्याप्यस्यातएव पाठात् फिञ् विज्ञायते ।
तेन रूपद्वयम् । औदन्यः । औदन्यायनिः । उद्गाहमानस्यापत्यम् । औद्गाह-
मानिः पिता । औद्गाहमानिः पुत्रः । उदमज्जस्यापत्यम् औदमज्जिः पिता ।
औदमज्जिः पुत्रः । उज्जिहानस्यापत्यम् । औज्जिहानिः पिता । औज्जि-
हानिः पुत्रः । कश्चिद् औज्जिहानिरिति मन्यते । एस्य ह्यजन्तेभ्यः फकः
श्लुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौल्वलिवैरकिधारणिपौष्पि बैल्वकिबान्धकिरावणिवैङ्कि ।

आसुरिनैमिषिनैवकियुक्तं दैवतिवार्कलिवैहतिभिश्च ॥ १७१ ॥

तौल्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्यापत्यादित्यनेन प्राप्ता श्लुग् न भवति ।
तुल्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौल्वलिः । तदपत्यं तौल्वलायनः । तौल्व-
लिरित्यन्यः । वीरकस्यापत्यम् । वैरकिः पिता । वैरकायणः पुत्रः । वैरकि-
रिति शाकटायनः । धरणास्यापत्यम् । धारणिः पिता । धारणायनः पुत्रः ।
पुष्पो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् । पौष्पिः पिता । पौष्पायणः पुत्रः ।
विल्वकस्यापत्यम् । बैल्वकिः पिता । बैल्वकायनः पुत्रः । बन्धकस्यापत्यम् ।

बान्धकिः पिता । बान्धकायनः पुत्रः । रावणस्यापत्यम् । रावणिः पिता ।
 रावणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह । विङ्कस्यापत्यम् । वैङ्किः
 पिता । वैङ्कायनः पुत्रः । न सुरोऽसुरः । तस्यापत्यम् । आसुरिः पिता ।
 आसुरायणः पुत्रः । निमिषस्यापत्यम् । नैमिषिः पिता । नैमिषायणः पुत्रः ।
 नैमिषिरिति शाकटायनः । निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः
 पुत्रः । दैवतस्यापत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः । दैवतिरिति
 शाकटायनः । वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः ।
 दोधकं छन्दः । भौतु भगौगिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्यहिंसिकारेणुपालयः ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञासिनासयः ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः पुत्रः ।
 विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः पिता । वैकर्णायनः
 पुत्रः । न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्यापत्यम् । आहिंसिः पिता ।
 आहिंसायनः पुत्रः । करेणुं पालयतीति करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणु-
 पालिः पिता । कारेणुपालायनः पुत्रः । असिना युक्तौ बन्धः । असिबन्धः ।
 असिबन्ध एवासिबन्धकः । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकिः पिता । आसिबन्ध-
 कायनः पुत्रः । अस्यतीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसा-
 यनः पुत्रः । बध्यतेस्म बहुः । बहुएव बहुकः । तस्यापत्यम् । बाहुकिः पिता ।
 बाहुकायनः पुत्र इति शाकटायनः । विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः पिता ।
 वैशीतायनः पुत्रः । देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञिः पिता ।
 दैवयज्ञायनः पुत्रः । असिरिव नासाऽस्येति असिनासः । तस्यापत्यम् । आसि-
 नासिः पिता । आसिनासायनः पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि ।

चाफट्टकिनैमिश्रिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि ॥ १७३ ॥

दालीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपातना-
 दात्वम् । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहुः ।
 आनुतिः पिता । आनुतायनः पुत्रः । प्रादोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता ।

प्रादोहनायनः पुत्रः । अनुरहतोऽपत्यम् आनुराहतिः पिता । आनुराहता-
यनः पुत्रः । चाफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोपि चाफट्टकः । तस्या-
पत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः । कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रह-
णम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेज् सिद्धः । निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्या-
पत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः । पृच्छत्याहन्ति च । प्राडा-
हतः । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः । प्राडाहतिरि-
त्यपि वामनः । देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनःपुत्रः ॥१७३॥
इति तौल्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचौरमारुतो रक्षश्चरित्रोशिजः—

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्(१)हितादेवता—

श्वक्षुर्व्याकृतवन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे । प्रज्ञाएव
प्राज्ञः ॥ प्राज्ञी स्त्री । प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये सिद्धम् । प्राज्ञः । प्राज्ञी
तु न सिध्यति । णप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च । तथा च । वृद्धा
पलिकनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ श्रोत्रमेव श्रोत्रम् ।

तं कूजत्क्रीञ्चसंहृष्यञ्चाक्षुषश्रोत्रमानसः ॥

वामनाद्यास्तु श्रोत्रं शरीरं चेदित्यर्थनियममाहुः । पिशाच, एवं पै-
शाचः । एवं चौरः । मारुतो देवो वायुश्च । राक्षसः । चरित्रमेव चारित्रम् ।
चशिक्ष् कान्तः स एव । श्रौशिजः । यथा—

चीर्णसांतपनैर्वैद्यवैदतैर्जौह्वतवृत्तम् ।

काष्णाजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षमिव दैवतम् ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः पदार्थाः । असुर एव आसुरः । शत्रुरेव शात्रवः ।
सन्तपनमेव सान्तपनम् ॥ सन्नेव सान्तः । अण् प्रत्ययसन्नियोगेन निपात-
नान्मुगागमः । साधारणी साधारणा वा भूमिः । अनुष्टुबेव आनुष्टुभम् ॥
केचिद् आनुष्टुभादीनां छन्दो नाम्नां पुंलिङ्गतामाहुः । चण्डम्—उग्रकर्म अलति
पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च—

चण्डालस्रवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः ।

निषादश्वपचावन्तेवासिचारुडालपुङ्गवाः ॥

अशनिरेव आशनः । यज्रम् । गोरएव गौरः । सितः पीतोऽरुणश्च
वर्णः । जेत्रेव । जैत्रं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः । जगत्येव जागतम् ॥ सत्वानेव
सात्वतः (१) । चन्द्रस्तु सत्वन्निति नान्तं कृततलोप पठन् सत्वानेव सात्वन
इत्याह । द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव द्वैतम् ॥ यथा—

निदानं निर्द्वैतं प्रियजनसदृक्षं व्यवसितिः ॥

देवतैव दैवतम् । अक्षुरेव चापक्षुम्, व्याकृतमेव वैयाकृतम् । अन्धुरेव
यान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान् वृत्तिः । शुद्धप्रकृतिस्तु वर्त्ततएव । यथा—
अन्धुरियं ब्राह्मणी । एवं सर्वत्र । योधएव योधः । मधुरेव माधवः । विद्यैव
वैद्यम् । नपुंसकत्वमेव । कश्चिद् विद्यासम्बन्धात्पुरुषोऽपि विद्या । सएव वैद्य
इत्याह । सन् एव मानसम् । जुहूदेव जौहूतः ॥१७४॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चाग्रहायणषोडतौ—

प्रकृतविदतौ क्रुड् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ ।

ततवसुकराग्नीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतौ—

नुषुकविकृते विड्वानुष्णिक्वरश्च कुतूहलम् ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्थां अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः । नयः ।
वणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

यस्यैते व्याधवार्कश्यसङ्कुले वित्तवत्तमाः ।

रात्रावपि महारण्ये स्रज्चं वञ्चन्ति वाणिजाः ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गन्धर्व एव गान्धर्वः । अग्रहायण एव आग्र-
हायणः । मार्गशीर्षः । जोहन्नेव षोडतः । प्रकृतमेव प्राकृतम् । विदन्नेव वैदतः ।
विद्वान् । क्रुड् डेव क्रौड्वः । रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नः । रक्षोघ्न एव राक्षोघ्नः ।
विहननं विघातः । विघात एव वैघातः । चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् ।
चिकीर्षन्नेव चैकीर्षत इति भोजः ।

इष्टषोडतसैघावसाधुसाधारणद्वये । लङ्केशयौघायेचास्मै हिताश्चैकीर्षितक्रियाः ॥

तनीति कुलम् । ततः । तत एव तातः जनकः । वसुरेव वासवः ।
सुरपतिः । करएव कारः । राजदेयो भागः । अग्निमिन्द्रे । अग्नीत् । तस्य
शरणम् । आग्नीध्रम् । ततोऽग्नि प्रत्यये । आग्नीध्री शाला । आग्नीध्रा वा
शाला । विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ वरिवस्कृत एव वारिवस्कृतः । अनुषुव-
तीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । केऽवेति ह्रस्वत्वे । अनुषुक एव आनुषुकः ।
विकृतमेव वैकृतम् । विकृतिरेव वैकृतमिति नन्दी ॥

पच्छो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः ।

राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्त्तकम् ॥

विद्वानेव वैदुषः । उष्णिगेव औष्णिहम् । चरएव चारः । कुतूहलमेव
कौतूहलम् ॥१७५॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणत्रिष्टुभौ—

गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्र्याटरूपास्तथा ।

संनान्द्याग्रयणौ विधेयकुतुकागारद्दिदत्पङ्कयः—

सत्वन्तुप्रतिभावियातसहसा वार्त्ता विदन्तोऽपि च ॥१७६॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा । नन्दैव नान्दी । अमात्य एव आमात्यः ।
डहाल एव डाहालः । सम्प्रत्येव सम्प्रतम् । वजतीति वजः । स एव वाजः ।
कर्षापण एव कार्षापणः । त्रिष्टुभेव त्रैष्टुभम् । गायत्र्येव गायत्रम् । कुन्दसां
पूर्वम् । रवण एव रावणः । उपचेयएव । औपचेयः । ककुदमेव काकुदम् ।
शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकारप्रत्ययान्तस्यापि काकुदशब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः ।
एकमद्यं पुरीगतं ध्येयस्य एकाद्यः । सएव ऐकाग्रः । अनन्यवृत्तिः ।
अटन् रूषतीति । अटरूषः । सएव आटरूषः सिंहास्यः । यथा—

वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासाथ सिंहका ।

आटरूषः सिंहमुखी भिषङ्माताटरूषकः ॥

सन्नाय्यमेव । संनान्द्यम् ॥ अग्रयणमेव आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु । अग्रोऽय-
नस्य । अग्रयणम् । राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपाते शकन्धादित्वाद्कारलोपे
श्च । अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आग्रायणीत्यन्यः (१) । विधेयएव विधेयो

सूर्खः। विधायां भोजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये ॥ कुतुकमेव कौतुकम् । अ-
गारमेव आगारम् । द्वौ दन्तावस्य द्विदन् । वयसि दन्तस्य दत् । दन्नादेशे ।
द्विदन्नेव द्वैदतो बालः । पङ्क्तिरेव पाङ्कम् । सत्त्वन्तुरेव सात्वन्तवः । प्रतिभैव
प्रातिभम् ॥

प्रातिभं त्रिसरकीण गतानां वक्त्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभ्रुवा प्रववृते परिहासः ॥

विधातएव वैयातो घृष्टः । सहसैव साहसम् । अविचार कृतं कर्म ॥
अन्यस्तु । साहसं तु दमो दण्डः । सहसि बले भवं साहसमित्याह ॥ वार्त्तैव
वार्त्तम् । यथा—

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्-स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त सः ॥

विगता दन्ता अस्य विदन्तः । विदन्तएव वैदन्तः बालादिः ॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः परिप्लवः पुष्पकसंयुतश्च ।

रुष्णः कुरङ्गेऽनिमिपे विसारी स्यादौषधं भेषजएव कामम् ॥ १७७ ॥

वयएव वायसः काकः । वय-शब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेवे
वर्त्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः । प्राश्नन्ति प्राश्नुवते
वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम् । तदेव चातुष्प्राश्यम् ।
दश नामान्यर्हति । दशार्हः । सएव दशार्हः केशवः । परिप्लवते परिप्लवः ।
सएव परिप्लवः । चञ्चलः । पुष्पप्रकृतिः (१) पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमा-
ञ्जनम् । रुष्णएव कार्ष्णः कुरङ्गः । अन्योगवादिः रुष्णः । विसारिणः । सत्स्यः ।
अन्यो विसारी । देवदत्तादिः । औषधिरेव । औषधम् । त्रिफलादि । अन्य-
त्रौषधयः । क्षेत्ररूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः । आकृतिगणशायम् । तेनान्येऽपि
प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।

समीपसेनावसथदिभावा मालोपमाभेषजसर्वविद्याः ॥ १७८ ॥

ययोऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः शब्दगणात्स्वार्थं ययप्रत्ययो भवति । न
अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्तः

कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्यादि । सोम एव सौम्यः । यथा—

तेनाथ नाथदुरुदाहरणात्पेन—सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना ।

जज्वाल तीक्ष्णविशदासहसोद्गिरन्ती—वागर्चिषस्तपनकान्तशिखेव सीता ॥

सौम्यम् । सोमद्ववाह्लादकत्वात् सौम्य इत्यपि शाखादेराकृतिगणत्वात् ।

यथा— अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो—हरिर्हरिप्रस्थमथप्रतस्थे ॥

इतिहेत्येव । ऐतिह्यम् । इतिहेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्यं वर्तते । इतिह स्तोपाध्यायः कथयति । इतिह षटे यक्षः प्रतिवसति । सर्व-वेदाएव सार्ववैद्यम् । सुखमेव सौख्यम् । एको भावो यस्य एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव ऐकभाव्यम् । मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव साणिक्यम् । रत्नविशेषः । अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभावएव आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् (१) । समीपमेव सामीप्यम् । सहेनेन वर्तते सेना । सेनैव सैन्यम् । एत्य वसन्त्यस्मिन्निति आवसथो गृहम् । आवसथ एव आवसथ्यम् । द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभावएव द्वैभाव्यम् । मालैव माल्यम् । स्वक् । उपसैव । औपम्यम् । भिषजइदम् । भेषजम् । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत् । भेषजमेव भेषज्यम् । सर्वविद्या एव सार्ववैद्यम् । यथा—सर्ववैद्यविद्ययाधृतघातुर्वैद्यवैद्य इव तं विरहार्त्तम् ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।

भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे ॥ १७९ ॥

सर्वलोकाएव सार्वलौक्यम् । चतस्र एव विद्याः चातुर्वैद्यम् । अथवा । चत्वारएव वेदाः । चातुर्वैद्यम् (२) । उभयत्राप्यनुशक्तिकादिदर्शनादुभयपदादावैच् । चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिलक्षणाः । चातुराश्रम्यम् । षड्गुणा एव सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणाः । षाड्गुण्यम् । यथा—अषडक्षीणषाड्गुण्यमन्त्रीसकरकेतनः ॥

(१) महाभाष्ये—अइउणित्यस्य व्याख्याने ।

(२) चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्य इत्यधिकम् ।

त्रयो भावाः । त्रयाणां वा भावाः त्रिभावाः । त्रिभावाएव त्रैभाव्यम् ।
 त्रय एव शब्दाः त्रैशब्दम् । तथाहि—पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्येकः । प-
 ञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः । पाञ्चकपालमित्यवधाना-
 न्नास्ति चतुर्थः शब्द इति । त्रय एव स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः ।
 त्रैस्वर्यम् । तिस्रएव त्रिद्या आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तलक्षणाः । त्रैविद्यम् ।
 द्विविद्य इत्यप्यन्यः । कश्चित् तिस्रएव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा ।
 त्रैविद्यमित्याह । त्रयएव लोकाः त्रैलोक्यम् । त्रयएव काला वर्त्तमानभूतभ-
 विष्यल्लक्षणाः । त्रैकाल्यम् । त्रितइति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७९ ॥

हासप्रधानकवयः समानसन्निधितदर्थसमयुक्ताः ।

अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गजः प्राह ॥१८०॥

हासएव हास्यम् । यथा—गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभ्रुवां प्रववृते परि-
 हासः । प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो रणे
 सति काव्य इति च । समानमेव सामान्यम् । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । सोऽ-
 र्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । तच्छब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ।
 सममेव साम्यम् । चत्वारएव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः । चा-
 तुर्वर्ण्यम् । शाकटापनस्तु षण्प्रत्ययमानयज्शीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह ॥
 जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यत्राधीते । तथा च तेन । अनृष्यानन्तर्ये विदादि
 भ्योऽजित्यत्र नक्षयं भावे ष्यञ् विहितः किंतर्हि स्वार्थएव चातुर्वर्ण्यवदिति
 दर्शितम् ॥ आकृतिगणश्चायम् ॥ तेनान्येऽपि वेदितव्याः ॥ १८० ॥

इत्यनन्तादिः ॥

आदिमध्यमुखान्ताग्रप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।

सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः ॥१८१॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासम्भवं तस्यप्रत्ययो
 भवति । आदौ । आदित् । मध्ये मध्याद्वा । मध्यतः । एवं मुखे । मुखतः ।
 अन्ततः । अग्रतः । प्रमाणेन प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः । पार्श्वेन । पार्श्वतो-
 र्कं निषेवेत । येन यस्मिन् वा । यतः । एवं ततः । सर्वतः । विश्वतः ।
 समयतः । एकतः । अन्यतः । वक्षस्तः । पूर्वतः । इतः । यथा—प्रयुक्तमप्य-
 स्तमितो वृषा स्यात् ॥ स्वरेण । स्वरतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत इत्यादयो द्रष्टव्याः । का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथाहि । याप्येपाश-
वित्यत्र प्रयुक्तम् । शरीरतः कृशः । शरीरेण कृशइत्ययं तत्रार्थः । तेन तृतीया-
न्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेत्यस्य विवरणे भर्तृहरिः ।
आद्यादित्वात्तसिः । स्वरवर्णाभ्यां दुष्टइति तत्रापि तृतीयान्तादेव । एवंभूत-
विषयमेवैतल्लक्षणनिष्ठ्युपसख्यानानां नियतविषयत्वात् । नच सर्वविषयोऽय-
मिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे प्राक्सूत्रप्रपञ्चस्यानेकलक्षणस्यापादाना-
दिग्रहणस्यात्र फलमस्ति सुवन्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात् । तस्मादा-
द्यादिभ्य इत्येतस्य सामान्यलक्षणत्वासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाण-
तयोपगतैः शिष्टैस्तावानेष विषयो नापरः । एवं च यएते तर्कग्रन्थेषु हेतुप-
ञ्चस्यर्थे किंसर्वनामबहुभ्योऽन्यत्र तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी
सम्भवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदष्टाएवापशब्दाः । न
च तत्राद्भुतं बाहुल्येन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणाविकलानामेव दर्शनात् ।
यस्त्वय वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः सर्वज्ञमन्य उप-
नीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । नहि स्मरणातो यत्प्राकृतप्रत्यक्षमितीरितं वचनं
राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यतइति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द
इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्यास्तसिः स्यात् । अन्ये तु हेतुपञ्चस्य-
न्तादपि तसमिच्छन्ति । यथा—प्रमाणाद्धेतोः । प्रमाणातः । तथा च सार्व-
विभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो व्यवहरन्ति ॥१८१॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्वञ्चत्पत्रमूलाणुमाषाश्वञ्चश्चित्रं गन्धहस्तेषुचूर्णाः ।

पानं वर्णो मूलमुद्रार्धपादाः पिष्टः शूलं पल्लवः सूत्रपत्रे ॥१८२॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति जाती-
यरोऽपवादः । स्थूलत्वविशेषयुक्तः पटः । स्थूलकः । तत्र स्थूलसदृशः स्थूलकः ।
स्थूलसामान्यस्य वायं भेदः स्थूलकः । चञ्चतीति चञ्चन् । चञ्चत्प्रकरः । चञ्चत्कः ।
चञ्चता गत्वरेण सदृशः । चञ्चत्कः । बृहता सदृशः बृहत्कः । मणिर्मण्डूकः
खद्योतो वा । खद्योतस्तावदुन्मेषनिषेधाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपसीयते मण्डूकोऽपि ।
शवासप्रबन्धेन गत्वरइति मणिः स्पन्दमान्प्रभत्वात्तथोत्प्रेक्ष्यते । तथात्पोऽपि

प्रविकाशिप्रभवत्वान्महानिष य उपलभ्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दी लोके प्रयु-
ज्यते । तदाह ॥ चञ्चुत्प्रकारश्चञ्चुत्को बृहत्कइति चापरे ।

मणिमण्डूकखद्योतान्सादृश्येन प्रचक्षते ॥

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपसीयते ।

श्वासप्रवन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥

प्रविकाशिप्रभोऽल्योऽपि महान्य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥

पत्रमूले प्रकारोऽस्य पत्रमूलकः ॥ अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः । पटः ।
द्वयणुकादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो रेणुर्वेत्यन्यः
सुवर्णस्य षोडशांशो माषः । स प्रकारोऽस्य माषकम् । हिरण्यम् । भोजस्तु ।
अणोर्माषेषु । माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये । अणुका माषाः । माषकः सुव-
र्णपरिमाणमित्याह । चञ्चुतीति चञ्चुः । चञ्चुः प्रकारोऽस्य चञ्चुकः । चित्रप्रकारः
त्रिचक्रः । द्वीपी । गन्धप्रधानः । पाषाणो गन्धः । गन्धः प्रकारोऽस्य गन्धकः ।
हस्तप्रकारः । हस्तकः । पताकत्रिपताकादिन्तान्भिन्नयविषयप्रसिद्धः । इषुप्र-
कारः—इषुकः । वाणविशेषः । इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका । चूर्णप्र-
कारः चूर्णकः । तालीशादिस्तांबूलाङ्गं वा । पानप्रकारः पानकम् । द्राक्षाश-
कंरादिनिर्मापितम् । वर्णप्रकारः वर्णिका । गैरकादिः । परीक्षार्थं सुवर्णादि-
मात्रा वा । मूलप्रकारः मूलकः । शाकविशेषः । स्त्रीत्वविषक्षायां मूलिका ।
शङ्खपुष्पादिः । मुद्राप्रकारः मुद्रिका । अङ्गुल्याभरणम् । अर्धप्रकारः अर्धिका ।
पादप्रकारः पादिका । पिष्टप्रकारः पिष्टका । माषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥
शूलप्रकारः शूलिका । पल्लवप्रकारः पल्लविका । चणकादिपत्रं संस्कारयोग्यं
भक्ष्यम् । सूत्रप्रकारः सूत्रिका ॥ पत्रप्रकारः पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखि-
तलघुभूर्जखण्डवाचि तु ह्रस्वाल्पविषक्षायां कप्रत्यये सिद्धम् । यथासंभवं सर्वत्र
प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्तिस्त्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाद्येचुमठमण्डपसंकलाः ।

वाद्यकालावदातास्तु सुरायामुदितास्त्रयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः हरितकम् । अशवादीनां, यवादिषासः । ध्रुवप्रकारः
ध्रुवकः । तिरयादिगणनेऽविचलितोऽङ्गुष्ठद्वयातः । वाद्यप्रकारः वाद्यकः ।

अवदातात् सुरायां वात्यकालाभ्यां सामान्येन कप्रत्ययइति यन्मतं तदपि स्वीकृतम् । इक्षुप्रकारः इक्षुकः (१) । मठप्रकारः मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरक्षास्थानम् । मण्डपप्रकारः मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम् । संकलाप्रकारः संकलिका । वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वात्या । तत्प्रकारवती वात्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती वाटिका(२) ॥ एवं कालिकावदातिकार्यो (३) ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महच्चन्द्राः ।

एरण्डमधु कुमार्याः पुत्रश्वशुरौ च सञ्ज्ञायाम् ॥१८४॥

तिलकालयोः प्रकारः तिलकालकः(४) । धान्यप्रकारः—धान्यकम् । कालप्रकारः कालकः । तिलप्रकारः तिलकः । मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रकारोऽस्येति मणिकः । मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये । पुण्ड्रकः—इक्षुविशेषः । बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः । महत्कः । चन्द्रकः । एरण्डकः । इक्षुविशेषः । मधुकः(५) । कुमारीपुत्रकः । कुमारीश्वशुरकः । यथा—प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी—श्वशुरकसदृशी वा ग्राम्यदेशे—समृद्धिः । मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु, स्तवकितककुभस्तां तद्भुवोऽस्मै शंशंसुः ॥

(१) इक्षुक एरण्ड इत्यधिकमेकत्र । (२) पादार्थमुदकं पाद्यं तत्प्रकारा पाद्यिका सुरा । यथा प्रियातिथेः सत्काराय पाद्यं प्रदीयते । तथा कदाचित् केनचित् सुरापि । ततः सा पाद्यसदृशी पाद्यिकाशब्देन व्यपदिश्यते । गणरत्नमहोदधौ तु वात्यकालावदातास्तु सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते तत्र साधुर्वाट्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाट्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तमिति संस्करणकर्त्रा जूलियसएग्जेलिडितिनाम्ना साहबेन टिप्पण्याभिदमुक्तम् ॥

(३) कालः श्यामलः प्रकारोऽस्य इति कालिका । अवदातो धवलः । प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैवेत्यधिकं क्वचित् ॥ (४) शरीरे कृष्णविन्दुरूपं घिहम् ॥ (५) यत्तु एरण्डमधुकुमार्याः पुत्रः श्वशुरश्च संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमानेनोक्तम् । एरण्डक इक्षुविशेषः । मधुकं तालिकेरासवम् । इति टिप्पण्यामुपलभ्यते ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्स-
भायां प्रविशंल्लज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः । कुमारी-
श्वशुरः प्रकारोऽस्य कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स
कुमारीश्वशुरः । यथा—पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमा-
रीश्वशुरकइत्यन्यो व्याचष्टे (१) ॥

संज्ञायामिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमन-
येक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयार्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः । फलम् आम-
लकादि फलकं तु काष्ठादिमयम् । शूद्रशब्दो जातौ प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः ।
संतानः समानजातीयप्रवाहः । संतानकः सुरतरुः । कुब्जं वक्रं काष्ठादिवस्तु ।
कुब्जकस्तरुविशेषः । कुरवः कुत्सितो ध्वनिः । कुरवकस्तरुविशेषः (२) । कद-
म्बस्तरुः । कदम्बकं संघातः । भ्रमरः षट्पदः । भ्रमरकः क्रीडोपकरणम् ।
करभः क्रमेणकः । करभको धनुष्कोटिर्गृहैकदेशो वा कटकुकुड्यलक्षणः । नेत्रम्
अक्षि । नेत्रकं मन्थानाकर्षकम् । कणो भाषादिधान्यव्यक्तिरूपः । कणको
लोहोपकरणम् । दण्डो यष्टिः । दण्डकश्छन्दो विशेषः कशमार्गो वा । जम्बु-
स्तरुविशेषः । जम्बुकः शृगालः । स्त्रीत्वमपि केषांचित् । कुम्भो घटो
मानविशेषो वा । कुम्भिका स्तरुभाधानी । नौरन्या । नौकाऽक्षितारका । ये तु
कप्रत्ययसाक्षाद्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्तरे किञ्चिदाकारसाभ्याद् यथाद्यास्तेपां
प्रतिच्छेदेऽनर्चादेरिति कप्रत्ययो न पुनरनेन यवको ब्रीहिः (३) । न यव
प्रकार एव जात्यन्तरत्वात् । एवमन्यत् । गोसूत्रम् । तद्वर्णसाच्छादनं गोसू-
त्रिका । अन्या सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराकोऽहिः । प्रकारः सादृश्यमिति
बहुसंमतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारइत्यन्येषामभिनिवेशः । यदाह—

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम् ॥ १८४ ॥

इति स्थूलादिः ॥

(१) कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या संगतः स यथा शिष्टसभां
प्रवेष्टुं लज्जते तथा यो लज्जमानः । स एवं व्यपदिश्यत इत्यधिकम् ।

(२) कुरवकः—ग्रहविशेषइत्यधिकम् । (३) यव (ब्रीहिषु) गोसूत्र
(आच्छादने) सुरा (अहौ) कृष्ण (तिलेषु) जीर्ण (शालिषु) [सुराप्रकारः
सुरावर्णोऽहिः सुराकः । गोसूत्रिका गोसूत्रवर्णा शाटी] ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।

चञ्चाखरकुटीदासीवधिका नरि काश्यपः ॥१८५॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यत्रार्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ अर्चासु शिवा-
कारः । शिवः । अर्हन् । स्कन्दः । आदित्यः । चित्रकर्मणि । दुर्योधनः ।
भीमः । नटे रामः । ध्वजे-गरुडः । मनुष्येऽभिधेये । क्षेत्रे सस्यरक्षणार्थं तृण-
मयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा मनुष्यः । खरकुटी नापितमुण्डनशाला ।
खरकुटीव खरकुटी । दासीव दासी । वधिका चर्ममयी वरत्रा । वधिकैव
वधिका । मुख्यवस्त्रिङ्गसङ्ख्ये इति वचनात् पुलिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ।
काश्यपइव काश्यपः (१) ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।

सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः ॥१८६॥

देवानां पन्थाः देवपथः । स यादृशः सद्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छायाकलितः
समतलः सजलो निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योपि देवपथः । एवं राजपथः (२) ।
अजपथः । शङ्कुपथः (३) करिपथः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । तत्पन्थाइव
सिन्धुपथः । शतं पन्थानो यत्र शतपथः । तत्तुल्यः शतपथः । सिद्धानां गतिः
सिद्धगतिः । तत्तुल्यः सिद्धगतिः । उष्ट्रस्य ग्रीवा उष्ट्रग्रीवा । तत्तुल्य उष्ट्रग्रीवा ।
वामा कुटिला रज्जुः । वामरज्जुः । तत्तुल्यो वामरज्जुः (४) । स्थलरूपः
पन्थाः स्थलपथः । तत्तुल्यः स्थलपथः । इह पठितानामप्यन्यैः शाब्दिकैर्हस्त-
पुष्पमत्स्यशब्दानां (५) न युक्तः पाठः । तथाहि । हस्ताकारकाष्ठलोहाद्युपकरणं

(१) अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो
देवपथादिष्विति काशिकायाम् । (२) राजपथसदृशस्य सद्गुणवहारादेः संज्ञा
राजपथः ।

(३) शङ्कुसहितः संकटः पन्थाः शङ्कुपथस्तत्सदृशस्य दुराचारादेः संज्ञा
शङ्कुपथः । रथपथः । हंसपथः । वारिपथः इत्यधिकम् ॥ (४) तत्सदृशस्य खलादेः
संज्ञा वामरज्जुः ॥ (५) हस्तइव हस्तः । एवमिन्द्रः । पुष्पं पुष्पतुल्या प्रतिमा ।
दण्ड इव दण्डः । मत्स्यइव मत्स्यः । कुण्डसिद्धमादिग्रन्थेषु कुण्डनिर्माणक्रियायां
मत्स्याकारा रेखाः पतन्ति ता मत्स्यपदेन व्यवह्रियन्ते ॥

हस्तकः। पुष्पको विमानं भाजनं वा पुष्पकम्। सत्स्याकारश्चर्मचीघरादिच्छेदो
सत्स्यकः। भोजीऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह।
आकृतिगणञ्चायम्। तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः ॥

अन्येषां तु सते देवपथादिः ॥

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-
ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तम्बोऽथ पूलः पुटः।
पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वद्दर्शाविमौ—
भिन्नुस्तब्धपिटास्थिपुण्यवधिरा दोलाभृतौ जानु च ॥ १८७ ॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणात्स्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा। यवानां
विकारो यावः। यावएव यावकः ॥

गोमूत्रयावकाहारोदस्थिकोज्जानुकद्विजे।

द्वापतिः क्षीणिभाणिवये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः(१)। अतिशयेनाभिन्नम्। अभिन्नतरम्। अभिन्नतर-
मेव अभिन्नतरकम्। यथा—अभिन्नतरके नाकाद्दानकेभ्यः पराङ्मुखे।

ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मेणि ॥ अविरेव। अविकः। यथा—

लूनकाविकलोमोत्थाऽर्द्धैरसकान्कन्दुकान् करे।

कुषान् हृदि वहन्तीभिः स कुमारीभिराकुले ॥

वत्सएव वत्सकः। मणिरिव मणिकः। लान्द्रमेव लान्द्रकम्। विरसं
जलम्। प्रवालमेव प्रवालकम्। विद्रुमः परलवश्च। वटमेव वटकम्। भक्ष्य-
विशेषः। ज्ञातएव ज्ञातकः। अज्ञातएव अज्ञातकः। पटएव पटकः।
घटएव घटकः। बहुतरएव बहुतरकः। अभिन्नतरबहुतरशब्दौ तरवन्ताबुप-
लक्षणम्। तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो द्रष्टव्याः। स्तम्बएव स्तम्बकः। शा-
त्यादिकलापः(२)। पूलएव पूलकः वृणसंघातः। पुटएव पुटकः पत्रनि-
र्मितः। पीतएव पीतकः पटादिः।

(१) याव एव यावकः। स्तोत्रपक्वा यथा यावकशब्देन व्यवह्रियन्ते।
अलक्तकरसौ यावक इत्यन्य इत्यधिकम्।

(२) एषोदरादित्यादनुस्वारलोपे स्तम्बकोऽपि स एव ॥

वृते वियातकैशानुग्रहशाणुकबुद्धिभिः । तनुकापीतकब्रह्मसूत्रैराजर्षिसूनुभिः ॥

प्रष्टएव प्रष्टकः । कुटएव कुटकः घटः । नित्यमेव नित्यकम् । वय-
एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि धायसश्च । सत्त्वानेव सत्त्वकः । दशार्हएव दशार्हकः ।
सात्वतो दाशार्हश्च । भिक्षुरेव भिक्षुकः । स्तब्धएव स्तब्धकः ।

शीतके षोष्णके वर्त्तौ समाधिः स्तब्धके रहः ।

महो बृहतिकाच्छिन्नैश्वर्यन्नोपान्ते महर्षिभिः ॥

पिटो वंशदलादिमयं भाण्डम् । स एव पिटकः । अस्थयेव अस्थिकम् ।
पञ्चमधातुः । पुण्यमेव पुण्यकम् । बधिर एव बधिरकः । दोलैव दीलकः ।
भृतएव भृतकः कर्मकरः । जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योरणुर्मतो निपुणे ।

लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनौरसे पुत्रः ॥ १८८ ॥

अनौरसइति कृत्रिमइत्यर्थः । कुत्सितं दानम् दानकम् । दानमन्यत् ।
स्नातएव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्त्तते सएवमुच्यते ।
यदस्मृतिः—गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नातवेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥
अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुर्ब्रीहिः । लूनकः पशुः । वियातकः पशुः ।
विहानात्पशावित्यन्यः । अन्यत्र लूनो यवः । वियातो वटुः । शीनकः ।
उष्णक ऋतुः । अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः । कृत्रिमः पुत्रः पुत्रकः ।
पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च वृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।

क्रीडनकं च कुमार्याः सञ्ज्ञाशब्दस्तथेयश्च ॥ १८९ ॥

बृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र वृहती । ओष-
धिश्चन्द्रश्च । शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शुने हितम् शून्यम् । तनुसूत्रम्
तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः । कन्दुकः । अमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् ।
देवदत्तकः (१) । गुणनमेव गुणनिका । यथा—

(१) क्रीडोपकरणवाचकानि । यथा शालभञ्जयेव शालभञ्जिका इत्यधिकम् ।

हेतुः परिचयसर्थैर्न वक्तुर्गुणानिकैव सा ॥

तथेयश्चेति ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । अयेनेव अयेस्कः ।
जयायानेव जयायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । अयेएव अयेस्कम् । भूयस्कम् ।
जयायस्कमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो(१)द्रष्टव्याः ॥१८५॥
इति यावादिः ॥

शाखास्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसि ।

जघनं शृङ्गमेघाभ्रद्रुशिरः स्कन्धमेव च ॥१९०॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चैवार्थे याणी
भवतः । पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक् प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा
शाखा पाश्र्वायता तथा कुलस्य यः पाश्र्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ।
अन्ये तु शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा—शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य
शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः । स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्क-
न्द्यः(२) । मुखमिव मुख्यः । यथा—मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः प्रथमम-
वलोक्यते तथाऽन्योऽप्येवमुच्यते । कश्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ अग्रमित्र
अग्रः । प्रधानभूतः । शीर्यते भयनस्मादिति शरणम् । आर्त्तत्राणम् । तत्तु-
ल्यः शरणयः परित्राता । चरणमिव चरणयः । यथा—चरणौ शरीरस्य प्रक-
र्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षकएवमुच्यते । उर इव उरयः । यः कार्येषूपगतेषु
ससरव उरः प्रयच्छति स एवमुच्यते । जघनमिव निकृष्टी यः स जघन्यः ।
शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्त्ती स शृङ्गयः । मेघइव यः सन्तापापनेला स
मेघयः । अभ्रमिव य आच्छादकः सोऽभ्रः । द्रुमिव द्रव्यम् अयं राजपुत्रः ।
यथा—द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति
भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते (३) । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्य-
मिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्दिशयादिकमपि द्रव्यम् ॥

(१) तेन पिष्टातकादयोऽप्यत्र द्रष्टव्या इति बहुमानसूरिराह । पिष्टातः
सुगन्धिचूर्णं स एव पिष्टातकः ॥

(२) स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्द इत्यधिकम् ॥

(३) कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भवनमर्हति भव्यः । यथा द्रुमः फल-
पुष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रितान् कृतार्थयति । एवमर्थिनः स्वसम्पदा कृतार्थय-
न्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यत इति या० ॥

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्स्यते ॥

शकटाङ्गजस्तु दुग्धस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ शिरश्च शीर्षस्यः ।
प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नादावित्यनेन शीर्षन्नादेशः । स्कन्धश्च यो
बलस्याश्रयः स-स्कन्धः ॥ १८० ॥ इति शाखादिः ॥

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके ॥१९१॥

शर्करेव शर्करं दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥
शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्वपि वर्तते । लोमेव कोमलस्पर्शत्वात् । लौमनं
वस्त्रम् । गोपुच्छमिव गौपुच्छो दण्डः । गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादी-
नानित्यनेन नियमितत्वादान्त्याजादिलोपाभावः । भोजेन गौलोमनित्युदा-
हृतम् । तत्तु न संगच्छते । न लोपस्य नियमेन व्यावर्तितत्वात् । कुत्सितम्
अज्ञातं वा कपालम् कपालिका । कपालिकेव कापालिकं कसादिपात्रम् ।
नरानञ्जति नराची । तत्तुल्यं नाराचम् । शतपत्रमिव शातपत्रम् । पुण्डरी-
कमिव पौण्डरीकम् । ह्रस्वः कपाटः कपाटिका । कपाटिकेव कापाटिकम् ॥
वामनः कपिष्टिकेत्याह ॥ कंवाष्टिकेति शकटाङ्गजः । आकृतिगणोऽयम् । तेन
सिकतानकुलादयो ज्ञातव्याः ॥ १८१ ॥ इति शर्करादिः ॥

अङ्गुली रुरुहरी कपिबभ्रू कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।

शङ्कुली कुलिशलोहितगोणी-वल्गुमण्डलखला भरुजश्च १९२

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिष्वर्थे ठण् भवति । वामनस्य तु
तदादेष्टणिति सूत्रम् । अङ्गुलिरिव दीर्घायते आङ्गुलिकः । आङ्गुलिकी ।
मणिशलाका । रुरुरिव रौरुकः । हरिरिव हारिकः । कपिरिव कापिकः ।
बभ्रुरिव बाभ्रुकः । कर्कश्च कार्किकी गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः ॥ यथा
समैव सिद्धराजवर्णने-

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मरागप्रस्पर्थिभिस्तोषितविश्वलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्तव सिद्धनाथ चक्रे जगत्कार्किकलौहितिकम् ॥

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताट्टीकण् वेति शकटा-
ङ्गजमतं स्वीकृतम् । मण्डरश्च मण्डरिकः । तरश्च तारसिकः । मुनिरिव

मौनिकः । शङ्कुलीव शाङ्कुलिकः । कुलिशमिव कौलिशिकः । लौहितमिव लौहितिकः—स्फटिकः । स्वयमलोहित उपाश्रयवशात्तथावभासते । गोशीव गौशिकः । बल्लुरिव बाल्लुकः । मण्डलमिव माण्डलिकः । खलइव खालिकः । भरुजइव भारुजिकः । विद्वान् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन उदशिवद्भ्रूमण्डवा-
दयोद्भ्रव्याः ॥ १९२ ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयालयसम्प्रदानसङ्गतयः ।

व्यवहारसमुत्कर्षाकस्मादनुगादिसङ्ग्रामाः ॥ १९३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणादृण् भवति स्वार्थे । विनयएव
वैनयिकः । विशेष एव वैशेषिकः । समूहएव सामूहिकः । समयएव साम-
यिकः । एवम् आत्ययिकः । साम्प्रदानिकः । साङ्गतिकः । सङ्गतमेव साङ्ग-
तिकम् । साङ्गतिक आलापः । साङ्गतिकी व्यवस्थेति वामनः । व्यावहारिकः ।
सामुत्कर्षिकः । आकस्मिकः । आनुगादिकः । साङ्ग्रामिकः ॥ १९३ ॥

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथञ्चिदुपचाराः ।

निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः ॥ १९४ ॥

पदातिरेव पादातिकः । समाचारएव सामाचारिकः । समायएव सा-
मायिकः । मुच्यते शुक्तिभिः मुक्ता । मुक्तैव मौक्तिकम् । कथञ्चिदेव काथञ्चि-
त्कम् । उपचारएव औपचारिकः । उपायएव औपयिकम् ॥

स वैनयिकयान्सामयिकस्यात्ययिकं त्यजन् ।

तमौपयिकवान्सेनां निवेश्य बहिराविशत् ॥ १ ॥

स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसाङ्गतिकाय यान् ।

पिप्रिये पादयोः पृथ्व्याः पतिः प्रेम्णेव पीडितः ॥ २ ॥

अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः ।

यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ ३ ॥

काथचित्केन कतिचित्सीऽनुमेने तु सञ्चरान् ।

नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्साम्प्रदानिकान् ॥ ४ ॥

अथाकस्मिकसाहानुगादिकी वाचिकस्य तम् ।

आकृतिगणोऽयम् । तेन त्रिवर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १९४ ॥

इति विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटविल्वे चान्धकवर्त्तकम् ।

अर्धाच्च जरतीशयेनात्कपोतो घुणतोऽक्षरम् ॥१९५॥

काकतालादित्येवं प्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेनेवार्थे छप्रत्ययो निपात्यते । काकश्च तालञ्च काकतालमिति द्वन्द्वे लक्षणया पततः काकस्य निपतता तालेन चित्रीयमाणः संयोग उच्यते । तत्तुल्यः काकतालीयः (१) । खल्वाटविल्वयोरिव खल्वाटविल्वीयः । यथा-खल्वाटः पर्यटनतर्कितं श्रीफलतरोरधस्तादागतो दैववशाच्च विल्वमुपरि पतितं तद्दन्व्योऽप्युभयवस्तु-संयोग एवमुच्यते । अन्धकश्च वर्त्तका च अन्धकवर्त्तकम् । अन्धकस्य वर्त्तकाया उपर्यतर्कितः पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् । अन्धकवर्त्तकीयम् । अर्धजरती-शब्दोऽर्धजरतीकामने वर्त्तते । तद्विव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम् । यथा स्त्री न तरुणी श्लथस्तनत्वात् कशकेशत्वान्न जरती वर्त्तुं शक्यते तद्वत्सिद्धासिद्धं प्रयोजनम् ॥ शयेनकपोतयोरिव शयेनकपोतीयो दुर्योगः । यथा-कपोतोऽत-र्कितमागतेन शयेनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते । घुणो-त्तिकरणात्कथञ्चिन्निष्पन्नमक्षरम् । घुणाक्षरम् । तद्विव यदकुशलेन दैवान्निष्प-द्यते (२) तद्घुणाक्षरीयम् ॥ १९५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।

कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा ॥१९६॥

शरश्च क्षिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उत्थितः स तेन हतः । तत्तुल्यं शरपु-रुपीयम् । गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम् । यथाऽजया भूमिं खनन्त्या-त्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजा-

(१) काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्त्तकीयम् । अतर्कितो पतनं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं याद्वृच्छिकं तालस्य पतनं च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपसार्थः । यश्च देवदत्तस्य वधः स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपसार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वि-तीये प्रत्यय इत्यधिकम् ॥ (२) निष्पाद्यतइति पा० ।

रूपानीयम् । शर्करा च क्षिप्त्वा पुरुषस्य चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ।
आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो द्रष्टव्याः ॥१९६॥

इति काकतालादिः ।

पश्वसुरभरतरक्षोबह्लीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।

सत्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः ॥ १९७ ॥

पशुभ्योऽण् शस्त्रजीविसङ्घादित्यनेन पश्वादिर्गणादस्त्रियां स्वार्थेऽण्
भवति ॥ पशोरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसङ्घः । पार्श्वी । पश्वः । आसुरः ।
आसुरी । असुराः । भारतः । भारतौ । भरताः । भोजस्तु भार्त्तः । भार्त्ती ।
भार्त्ता इत्याह । यथा-पार्श्ववाशनबाह्लीकपिशाचासुरराक्षसान् ।

शिष्याः सभार्त्तत्रैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसी । रक्षसः । रक्षांसीत्यन्यः । बाल्लीकः । बाल्लीकी ।
बल्लीकाः । बल्लिक इत्यन्यः ॥ वायसः । वायसी । वयसः । पैशाचः ।
पैशाची । पिशाचाः । एवं मारुतः । सात्वतः । औशीनरः ॥ कार्षापणः ।
त्रैगर्तः । आशनः । दशार्हः ॥

अस्त्रियामिति किम् । पशूः स्त्री । ऊड्युतीऽरज्ज्वादेश्चेत्यूङ् । रक्षाः ॥
शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः(१) ॥१९७॥ इति पश्वादिः ॥

दामनिबैन्दवितुलभाः शात्रुंतपि सार्वसेनिकाकन्दि ।

सावित्रीपुत्रीडविमौञ्जायनकाकदन्तकयः ॥१९८॥

दामनिभ्यश्छ इत्यनेनैभ्य आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यश्छो भवति । दाम-
नयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । बैन्दवीयः ।
बैन्दवीयौ । बैन्दवयः । तुलया भान्तीति तुलभाः । शस्त्रजीविसङ्घः । पृषोद-
रादिः तुलमीयः । शात्रुंतपीयः । सार्वसेनीयः । काकन्दीयः । काकन्दकिरिति
भोजः । सावित्रीपुत्रीयः । औडवीयः । मौञ्जायनीयः । काकदन्तकीयः ॥१९८॥

औलपिराच्युतदन्तिः शाकुन्तकिराविदन्तिरौडङ्किः ।

ज्ञेयश्च वैजवापिर्विन्दुश्चात्राच्युतन्तिश्च ॥१९९॥

श्रौलपीयः । आच्युतदन्तीयः । शाकुन्तकीयः । आविदन्तीयः ।
श्रौदङ्गीयः । श्रौदकिरित्यन्यः । बैजवापीयः । बिन्दवः शस्त्रजीविसंघः ।
बिन्दवीयः । बिन्दवीयौ । बिन्दवः । अच्युतोऽन्तो यस्यासौ । अच्युतन्तः ।
पृषोदरादित्वात्पररूपे । आच्युतन्तीयः । मौञ्जायनशब्दो नडादिफणन्तः ।
तुलभबिन्दुशब्दावप्रत्ययान्तौ । शेषास्त्वजन्ताः ॥१९८॥

ब्राह्मगुप्तस्त्रिगतेषु कौण्डोपरथजानकी ।

दाण्डकिर्जालमानिश्च षष्ठः स्यात्क्रौष्टुकिस्तथा ॥२००॥

ब्राह्मगुप्तीयः । ब्रह्मगुप्त इति वामनः । कौण्डोपरथीयः । कुण्डोऽतीक्ष्ण
उपरथः समीपवर्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि ।
कौण्डोपरथ इति शाकटायनः । जानकीयः । दाण्डकीयः । जालमानीयः ।
क्रौष्टुकीयः । एषां प्रथमद्वितीयौ शिवाद्यणन्तौ । अन्ये त्विजन्ताः । त्रिगते-
ष्विति किम् । कौण्डोपरथ्यः । कौण्डोपरथ्यौ ॥२००॥ इति दामन्यादिः ॥

कम्बोजोजवनश्वोलो मुरलः केरलः शकः ।

खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च मतो बुधैः(१) ॥२०१॥

कम्बोजादेः श्लुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्राष्ट्राख्यात् क्षत्रियवाचिनस्त-
स्यापत्यं राजा वैत्यर्थे जातस्याजादेः श्लुगभवति ॥ कम्बोजस्यापत्यं राजा वा ।
कम्बोजः । एवं जवनः । चोलः । मुरलः । केरलः । शकः । खसः । जर्तः ।
चोलशकखसजर्तानां द्वयं पुरुद्वयमगधेत्यादिना कृतस्याणः श्लुक् शेषेभ्य-
स्त्वजः ॥ चोलकेरलनार्थं तमापतन्तं विलोक्य सः ।

शकं मशकवन्मेने कम्बोजमजवनृपः ॥

मयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चसूरेणुञ्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥

विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः ॥२०१॥ इति कम्बोजादिः ॥

(१) कम्बोजश्चोलजवनौ मुरलः केरलः शकः । खसो जर्तो व्युपापेभ्यो
धारयश्च मतो बुधैरिति कम्बोजादिसङ्ग्रहपद्यं गणरत्नमहोदधौ पठ्यत इति
दिप्पश्यामुपलभ्यते ।

भर्गः करुषसुस्थालकश्मीराः केकयोरसौ ।

त्रिगर्तशात्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित् ॥२०२॥

अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्यनेन प्राच्यभर्गादिवर्जिताद्राष्ट्राख्याद्राजवाचिनः
स्त्रियामतः श्लुग् भवति ॥ शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनानां वा राज्ञी शूरसेनी ।
उशीनरी ॥ भर्गादिभ्यः । भार्गी । कारुषी । करुषइत्यन्यः । सौस्थाली ।
सुस्थल इति भोजः । कश्मलमीरयत्यपनयतीति कश्मीरः । ततोऽज् । का-
श्मीरी यथा—काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमकरः शीतांशुरभ्युद्गतः ॥

केकयस्यापत्यं केकयानां वा राज्ञी । मित्रयुप्रलयकेकयस्येय् यादेस्त्विति ।
आरैजियादेरिति च । कैकेयी ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतानिति ।

कैकेयी शङ्खयेव्राह् पलितच्छद्मना जरा ॥

उरसस्यापत्यम् औरसी । उरसइत्यन्यः । त्रिगर्तस्यापत्यं त्रिगर्तानां वा
राज्ञी त्रैगर्ती ॥ शात्वस्यापत्यं शात्वाना वा राज्ञी । द्व्यत्त्वाद्गणि नेज्प्रत्यये
शात्ववाद्धि च उच्यते । शात्वी । कौरवी । कौरव्यशब्दः क्षत्रियसमानवचनो-
ऽस्ति तस्मादज् क्वचिदिति शाकटायनेन भरतोशीनरशब्दावुत्सादिषु पठ्येते ।
तयोरिहोपादानात्सत्यप्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यजं बाधित्वाजेव भवतीति
ज्ञाप्यते । तेन भरतानां राजानो भरताः । उशीनराणाम् उशीनरा इति
राज्ञि श्लुक् सिद्धा । उत्साद्यजि त्वगोत्रत्वान्न स्यात् । स्त्रीणां राज्येऽनधि-
काराद्राजनि प्रत्ययो न भवतीति भोजः ॥ २०२ ॥ इति भर्गादिः ॥

बाहुः स्यात्स्वरनादिपुष्करसदौ प्राकारमर्द्यर्जुनौ—

जङ्घाशृङ्खलतोदिविन्दुशिरसः संकर्षणोदशिवतौ ।

चूडारामसुधामलोमवृकलाजीगर्तकृष्णानडुद्—

विज्ञेयाश्च वचाकुसुमजलडाः साम्बोप्रवाकूपणी ॥२०३॥

अद्रवाह्वादेरितिनेन बाहुशब्दप्रभृतिभ्यस्तस्यापत्यमित्यर्थं इज् भव-
ति ॥ बाधते परवलमिति बाहुर्नाम कश्चिदाद्यपुरुषः । तस्यापत्यं बाह्विः ।
उरवन्नदतीति खरनादी । तस्यापत्यं खारनादिर्नृपः । पीष्करसादिर्मुनिः ।
प्राकार मर्द्यतीति प्राकारमर्दी । तस्यापत्यं प्राकारमर्दिर्नृपः । अर्जुनस्य
आर्जुनिः । जङ्घायाः जाङ्घिर्नृपः । शृङ्खलानि तुदति भोषयतीति शृङ्खलतोदी

नृपः । तस्य शाङ्खलतीदिः । शृङ्खलनोदीति भोजः । विन्दोः । वैन्दविर्त्त-
 षिः । शिरस्र्शब्दस्तदन्तः केवलस्यापत्यप्रत्ययासंभवात् । हस्तिशिरसोऽपत्यं
 हास्तिशीर्षिः । यथा—कादम्बर्याम् । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम
 महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामरसरसं रम्भाभिधानां शशाप ।
 तस्यापत्यं स्थूलशीर्षिः । सङ्कर्षणस्य सांकर्षणिर्नृपः । सङ्कर्षणस्यादन्तत्वादिजिं
 सिद्धे पाठः । शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्धकादिति विशेषवचसा प्राप्तस्याणो बाध-
 नार्थः । एवमदन्तेषु सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम् । उदशिवतः । औदशिवतिर्त्तृषिः ।
 घूडेव चूडा काचित् । तस्याश्चौडिर्मुनिः । रामस्य रामिः । सुधास्नः । सौधा-
 मिर्मुनिः । लोसन्शब्दस्तदन्तः । औडुलोमिः । शारलोमिः । वृकलायाः
 वार्कलिः । अजीगर्तस्य अजीगर्त्तिः । एत ऋषयः । कृष्णाय कार्ष्णिः । यथा—
 कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥

अनडुहः आनडुहिर्त्तृषिः । वचाकोः वाचाकविः । समानाम् साम्निः ।
 जलहायाः जालडिः । सहाम्बया वर्त्तते साम्बः तस्यापत्यं साम्बिः । उप-
 वाकोः । औपवाकविः । पाणिनः पाणिनिः । एत ऋषयः ॥ २०३ ॥

दुर्मित्रानुरहत्सुनामकृकलोदङ्कासुरा मूषिका—

पञ्चोदश्रुकुनामसत्यकगदाः स्युः क्षेमधृत्वी सखा ।

प्रद्युम्नध्रुवकानिवाकुलहकासंसेविमध्यंदिना—

वल्मीकस्तृणविन्दुशूरधुवकाउद्दालकाष्टारुणाः ॥ २०४ ॥

दुर्मित्रायाः दौर्मित्रिः । अनुरहतः आनुराहतिः । सुनामः सौनामिः ।
 सुदाननित्यन्यः । कृकलायाः कार्कलिः । उदङ्कस्य औदङ्किः । असुरस्य आसु-
 रिः । मूषिकेव मूषिका । तस्या सौषिकिः । एतऋषयः । पञ्चानाम् पाञ्चिः ।
 उदङ्घोऽपत्यम् औदङ्घिः । गणपाठान्नलोपाभावः । अर्चा वात्र गम्यते । अपर
 उदङ्घिति धातुमात्रं निर्दिशन्ति । तन्मते प्रातिपदिकाद्वातुरूपात्प्रत्ययः ।
 यथा । उदीचोऽपत्यम् औदीचिः । केचिद् उदङ्घित्यत्रोकारमुच्चारणार्थं न
 मन्यन्ते तन्मते । औदङ्घविः । कुनामः कौनामिर्नृपः । सत्यकस्य सात्यकि-
 र्नृपः । गदस्य गादिर्नृपः । क्षेमधृत्वितः । क्षेमधृत्विः । सख्युः । साखिः ।
 प्रद्युम्नस्य प्राद्युम्निः । ध्रुवकायाः ध्रौवकिः । निवाकोः । नैवाकविः ।

लहकायाः लाहकिः । लघहेत्यन्यः । एतन्नपयः । संसेविनः । सांसेविर्ऋषिः ।
मध्यंदिनस्यर्षेः माध्यंदिनिः । वल्मीकस्यर्षेः वाल्मीकिः । यथा—

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिनशंसताम् ।

वृषविन्दोर्मुनेः । तार्णविन्दविः । शूरस्य यदुविशेषस्य शौरिः । ध्रुव-
कायाः ध्रुवकिर्त्तपः । उद्दालकस्यर्षेः औद्दालकिः । अष्टानाम् आष्टिः ॥
अरुणस्यर्षेः आरुणिः ॥ २०४ ॥

शर्मा देवाग्निमद्रेन्द्राद् उपविन्दुसुधावतौ ।

अजधेनुर्बलाका स्यादुपबाहुयुधिष्ठिरौ ॥२०५॥

दैवशर्मिः । आग्निशर्मिः । माद्रशर्मिः । ऐन्द्रशर्मिः । औपविन्दविः ।
सौधावतिः । स्वधावदित्यन्यः । आजधेनविः । शकटाङ्गजस्त्वजादिभ्यो धेनो-
र्ब्राह्मणाद्वेति सूत्रद्वयमाह । बालाकिः । औपबाहविः । एत ऋषयः ।
यौधिष्ठिरिः ॥ २०५ ॥

उत्तानपादकश्यपविदाः सुमित्राथ नगरतो मर्दी ।

माषशराविच्छगलावटाकुभगलाशिवाकवो गलडा ॥२०६॥

उत्तानपादस्यर्षेः औत्तानपादिः । ध्रुवः ।

औत्तानपाद भद्रं ते तपसा परितोषितः ।

इत्यपि दृश्यते । कश्यपस्यर्षेः काश्यपिः । गरुडाग्रजः काश्यप इत्यन्ये ।
त्रिदस्यर्षेः वैदिः । शोभनानि मित्राणि यस्याः सुमित्रा । तस्याः सौमित्रिः ।
लक्ष्मणः । यथा— सौमित्रिणा तदनुसंस्तजसे मुहूर्त्तम् ॥

नगरमर्दिनः । नागरमर्दिर्त्तपः । माषशराविण्ऋषेः । माषशरात्रिः ।
छगलायाः—छगलिर्ऋषिः । वटाकोर्ऋषेः । वाटाकविः । वाटाकुरित्यन्ये ।
भगलाया अपत्यम् भागलिर्ऋषिः । शिवाकोर्ऋषेः । शैवाकविः । गलडायाः
गलडिः ॥२०६॥

उत्वे पाडिः पषो भूयः संभूयोऽम्भोऽमितौजसाम् ।

सलोपउदकस्योदः कृताकारः शलङ्कु च ॥२०७॥

पषाम् पाडिः । भूयसः सम्भूयसोऽम्भसोऽमितौजस उदकस्य शलङ्कश्च
ऋषेः । भीयिः । साम्भूयिः । आम्भिः । आमितौजिः । औदिः । शालङ्किः ।

भूयशब्दो भोजमतेन । केचिदत्रोदकभूयस्सम्भूयधिति सामान्येन पठन्ति ।
तन्मते । औदकिः । भौयसिः । साभूयसिरिति भवति । अत्र गोत्रादिभूता
अगोत्रादिभूताश्च प्रत्येतव्याः साधारण्येनोपादानात् ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
तेन नृनामन्प्रमित्राप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२०७॥ इति बाह्वादिः ॥

व्यासः सुधातृवरुटौ निषादचण्डालविम्बयुक्तौ च ।

व्यासादीनामकञ्चेत्यनेन व्यासादेः शब्दगणादिञ् भवति । तत्सन्नि-
योगेचाकजादेशः । व्यासस्यापत्यम् वैयासकिः । एवं सौधातकिः । वारुट-
किः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः । व्याससुधानोरणोऽपवादः ।
कारुलक्षणस्येञ्च विधेयः । शेषाणामिजस्त्येव । केचिदत्र व्याघ्रकर्मारग्निशर्म-
णोऽपि पठन्ति । वैयाघ्रकिः । कार्मारकिः । आग्निशर्मकिः । यथा—

यद्वन्न वैयासकिवैम्बकी वा सौधातकिं चेह परिस्पृशन्ति ।

चाण्डालकिर्वारुटकिश्च नैषादकिश्च तद्दृष्टुरितानि ना वः ॥ इति व्यासादिः ।

कुरुशूर्पणायवृहतीकाराः कारो वडभ्याश्च ॥२०८॥

कुर्वादिभ्य इत्यनेन कुर्वादेः शब्दगणाङ्गप्रत्ययो भवति । कुरोर्ब्राह्म-
णस्यापत्यम् । कौरव्यः । यथा—

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम् ॥

तिकादित्वात् फिजपि । कौरवायणिः । उत्सादेश्चाजित्यञ् पुनराभ्यां
वाधितोऽपत्ये न भवति । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिपाठात् ।
कौरव्यायणिः । शौर्पणाय्यो मुनिः । वार्हतीकार्य्यः । वडभीकार्य्यः ॥२०८॥

ज्ञेया वाग्रथकारगर्गरमुराः कैशोरिचप्पट्टकौ,

सत्यंकारचफट्टकौ च हृदिकः कापिञ्जलादिः कविः ।

दामोष्णीषिकुटार्द्रवृक्षविमतिश्यापुत्रहन्त्रेरकास् ,

तक्षाशुभ्रशकन्धुशङ्कुपितृमच्छाकीनपिएडीपुराः ॥२०९॥

वाचः । वाच्यः । रथकारस्य राथकार्य्यः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना
रथकारजातिः । तद्वचनोऽयं गृह्यते । यस्तु कारवाची तस्मादिजपि । गर्गरस्य
गार्गर्य्यः । मुरस्य राज्ञः सौर्य्यः । किशोरस्यापत्यं कैशोरिः । तस्यापत्यं युवा
कैशोर्य्यः । भोजस्तु किशोरस्य कैशोर्यो राजेत्याह । चप्पट्टकस्यर्षः । चाप्पट्टकः ।

सत्यंकारस्य सात्यंकारः । चफट्टकस्य नृपस्य चाफट्टक्यः । हार्दिक्यः । सुञ्च
 हार्दिक्य शङ्काम् । वृष्णिलक्षणेऽणि । कापिञ्जलादेरपत्यं गुर्वायत्तम् कापिञ्ज-
 लाद्यः । वेदकृद्वृषिः । काव्यः शुक्रः । दामोष्णीषेरपत्यं युवा दामोष्णीष्यो
 मुनिः । कुटस्य कौट्यः । आर्द्रवृक्षस्य आर्द्रवृक्ष्यो मुनिः । विमतेः वैमत्यः ।
 मतिरित्यन्यः । मतिमदित्यप्यन्यः । श्यापुत्र्यः । श्यावपुत्र इति भोजः । हन्तुः ।
 हान्त्र्यः । हन्त्रिय इति वामनः । हनस्तिप्रत्यये हन्तिरित्यन्यः । एरकायाः ।
 ऐरक्यः । ऐहकेत्यन्यः । तक्षणः । ताक्षण्यः । पाठसामर्थ्यात्कारुलक्षणमिजं
 वाचते शिवादिपाठाच्च । ताक्षणः । शुभ्रस्य शौभ्र्यो राजा । शुभ्रादित्वाद्दृष्टापि
 समानविषयत्वात् । शकन्थोः शाकन्थव्यः । शाकम्भूरित्यन्यः । शाङ्कव्यः ।
 बहुषु शाङ्कव्याः । शाङ्कव्या स्त्री । गर्गादिपाठात्पौत्रादौ यञ् । शाङ्कव्यः ।
 बहुषु ङ्लुक् । शङ्कवः । स्त्रियां शाङ्कव्यायनी । पितृमतः पैतृमत्यः । पितृम-
 न्त्वरित्यन्यः । तन्मते पैतृमन्तव्यः । शाकिनः शाक्यः । इनस्य ऐन्यः । पिण्डराः ।
 पैण्डरः । पुरस्य पौर्य्यः ॥ २०८ ॥

शाकः शलाकागणकारदभ्राः, पीलाभ्रवैवाकविभर्त्तृमूढाः ।

शालीनकर्त्रेजनितान्तवृक्षाऽजमारकश्यावरथाश्च वेनः ॥ २१० ॥

शाकं शाकमिति य आह स शाकः । तस्य शाक्यः । शलाकाया शा-
 लाक्यः । गणकारस्य गणकार्य्यः । गणकारिरित्यन्यः । दाभ्र्यो नृपः । दर्भ-
 इति वामनः । पीलायाः । पैत्यः । आभ्र्यः । शिवाकोरपत्यं वैवाकविः ।
 तस्यापत्यं युवा वैवाकव्यः । वैवाभविरित्यन्यः । भार्य्यः । मौढ्यः । शा-
 लीन्यः । कार्य्यः । ऐज्यः । नेतान्तवृक्ष्यः । आजमारक्यः । अजमार इत्यन्यः ।
 श्यावरथ्यः । वैन्यः । एते राजानः । वामनादयस्तु छन्दसि वैन्यो भाषायां तु
 र्वनिरित्याहुः ॥ २१० ॥

वानुजिः कर्णकारश्च केशिनीपथिकारिणौ ।

श्याप्रयो वान्तवृक्षश्च श्यावनायश्च मङ्गुपः ॥ २११ ॥

यनोर्जातः यनुजः । तस्यापत्यं यानुजिः । तस्यापत्यं युवा । यानु-
 ष्यः । वातफिरिति भोजः । कर्णकार्य्यः । कार्याकारिरित्यन्यः । राजा ।
 केशिन्याः । केशिन्यः । ह्यन्तपाठसामर्थ्यादेव स्त्रीत्वानिवृत्तिः । स्त्रीत्वनिवृत्तौ
 ि भोग्गो ष्ये शिष्यत्वादावित्यनेन न लोपः स्यात् । पाथिकार्य्यः । पथिकार

इति भोजः। श्याप्रथ्यः। श्यावप्रथ इति कश्चित् । वान्तवृक्ष्यः। श्यावनाथ्यः।
 माङ्गुष्यो राजा । मङ्गुष इत्यन्यः । कविविसतिपीलाशलाकैरकाकेशिनीप्रभृ-
 तीनां ढणि प्राप्ते । हृदिकाद्दृष्टिलक्षणेषुऽणि । अन्येषां त्विजि प्राप्ते ययविधिः ॥
 श्राकृतिगणोऽयम् । तेन । अविसारकषडाकैन्द्रजालिकूटप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२११॥
 इति कुर्वादिः ॥

शिवः प्रोष्ठश्रण्डो जटिलकवतण्डौ बधिरकः,
 पिटाकस्तृक्षाकः पिटकपरिलौ प्रोष्ठिकमुनी ।

ककुत्स्थः खञ्जारस्तृणमसुरकर्णौ जलहृदो,
 विरूपाक्षः पिष्टः कहयवडबाभूमिककुभाः ॥२१२॥

शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्वकादित्यनेनापत्यमात्रेण् भवति । शिवस्यापत्यम्
 शैवः । एवं प्रौष्ठः। चाण्डः । जाटिलकः । जटिलिकेति भोजः । वातरण्डः ।
 बाधिरकः । बधिरिकेति भोजः । पैटाकः । ताक्षकः । पैटकः । पारिलः ।
 प्रौष्ठिकः । मौनः । ककुदि तिष्ठति ककुत्स्थः । तस्य काकुत्स्थः । खाञ्जारः ।
 खञ्जेर इति भोजः । तार्णः । नडादिपाठात् तार्णायनः । मासुरकर्णः । जल-
 हृदइव जलहृदः । तस्य जालहृदः । संरुते द्विर्वचनाभावे संयोगपरोऽपि न
 गुरुः । यथा—स्पृष्टं त्वजेत्यपह्नियः खलु कीर्त्तयन्ति ॥

वैरूपाक्षः । पैष्टः । काहयः । कहूयइत्यन्यः । वडवेव वडवा । तस्या
 वाडवः-। विदिद्युते वाडवजातवेदसः । भौमः । मङ्गलः । काकुभः ॥ २१२ ॥
 गङ्गाक्रुञ्चाकोकिलायस्कलह्या, द्रुह्यः पर्णः कर्णमञ्जीरकौ च ।
 रेखस्तच्छा वर्त्तनाक्षःकहोडः, सन्धिर्लेखोभूरिजम्भोर्णनाभाः २१३

गाङ्गः । शुभ्रादिषु तिकादिषु च पाठात् । गाङ्गेयः । गाङ्गायनिः । क्रौञ्चः ।
 कौकिलः । यथा—स कौकिलश्यामवनेन कूजरक्रौञ्चेन सिप्रोपतटेन गच्छन् ॥
 यास्कः । लाक्ष्यः । द्वौक्ष्यः । पार्णः । कार्णः । माञ्जीरकः । मजिरक-
 इत्यन्यः । रेखः । ताक्षणः । कुर्वादित्वात् ताक्षण्यः । वर्त्तनाक्षः । अन्यस्तु
 वर्त्तनश्चासौ ऋक्षश्च (१) वर्त्तनर्क्षइत्याह । काहोडः । सान्धः । लैखः । भौरः ।
 जाम्भः । जम्बइत्यन्ये । श्रौर्णनाभः ॥ २१३ ॥

(१) वर्त्तनश्चासौ ऋक्षश्च वर्त्तनर्क्षस्तस्य वर्त्तनर्क्ष इतिपा० ।

दण्डो रोधः कोहितेलासपत्न्य आर्यश्वेतापर्षिकागोपिकाः स्युः ।
खञ्जालशालेखनोब्रह्मगुप्तश्रायःस्थूणःस्यान्नभागोविपाट् च २१४

दाण्डः । रौधः । कौहितः । ऐलः । सापत्नः । आर्यश्वेतः । पार्षिकः ।
गौपिकः । खञ्जालः । आलेखनः । सुलेखन इति भोजः । ब्राह्मगुप्तः । वाम-
नस्तु नास्य पाठमङ्गीकुरुते । श्रायःस्थूणः । नाभागः । नाभाक इत्यन्यः ।
वैपाशः । कुञ्जादिपाठाद् वैपाशायन्यः ॥ २१४ ॥

भलन्दनानभिम्लानतृणकर्णकलापिनः ।

जरत्कारूः सुपिष्टश्च कुठारश्च खदूरकः ॥ २१५ ॥

भालन्दनः । भलन्द इत्यन्यः । कलन्दन इति भोजः (१) । आनभिम्लानः ।
तार्णकर्णः । कालापः । जारत्कारवः । जरत्कारुशब्दादतएष ज्ञापकात् स्त्रि-
यामूङ् । यस्तु मुनिवचनस्तत्पत्नीवचनश्च जरत्कारुशब्दस्तस्मादौत्सर्गिकोऽण् ।
सौपिष्टः । कौठारः । कुथामियर्त्ति कुथारइत्यन्यः । खदूरकः ॥२१५॥

विश्रवणरवणखञ्जनकुपिञ्जलपृथोद्विपापुरोहितिकाः ।

कुरुपाण्डुहस्तिपादा वृष्णिकखजूरकणौ च ॥२१६॥

वैश्रवणः । रावणः ॥ रावणावग्रहत्नान्तमिति वागमृतेन सः ॥

विश्रवसोऽपत्यं वाक्यमेव । विश्रवणरवणाभ्यां तु नित्यं वृत्तिविषयाभ्यां
प्रत्ययः । अन्ये तु राश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वेत्यनेन सूत्रेण वैश्रवणरावण-
शब्दौ साधयन्ति ॥ खञ्जनः । कौपिञ्जलः । पार्थः ॥

पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्मनिवाभिपेदे ॥ औद्विषपः ।
पौरोहितिकः । रोहितिकेति भोजः । कौरवः । कुर्वादिपाठाद्भयः । कौरव्यः ।
क्षत्रियवचनात्तु कुरुकोसलेत्यादिना शयः । तस्य बहुषु श्लुक् कुरवः । पाण्डवः ।
पाण्डवा यस्य दासाः । शुभ्रादिपाठात् पाण्डवेयः । अत्र कुरवो जनपदस्तस्य
राजा पाण्डुः । यस्तु राष्ट्रस्यस्ततः पाण्डोर्ध्वणि । पाण्ड्यः । बहुषु श्लुक् ।
पाण्डवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिदे ।

इति तु चिन्त्यम् । हस्तिपादस्य हास्तिपदः । अतएव गणपाठात्पा-
दस्याणि । पद्मावः ।

(१) भलन्दनइति श्रीभोजइति पा० ।

कौपिञ्जलः पिञ्जलवाजिनां तं तं हस्तिना हास्तिपदः प्रपेदे ।

स ब्राह्मगुप्तो भुजवीर्यगुप्तं रथेन कौण्डोपरथोऽन्वयासीत् ॥

वृष्णिरिव वृष्णिकः । तस्य वार्ष्णिकः । खार्जूरकर्णः ॥

खार्जूरकर्णेन धृतातपत्रो नायूरकर्णोद्भूतचामरौघः ।

सापत्नयुगमानुगतोऽध्ययोध्यं स रावणारातिरिधावभासे ॥ २१६ ॥

उरलः कहूषकोहडहेहयगोपालिकाश्च(१) गोफिलकः ।

परिषककुण्डोपरथौ त्रिवणादेशे सति त्रिवेणी च ॥ २१७ ॥

औरलः । काहूषः । कौहडः (२) ।

तमन्वयुः खाञ्जनमाञ्जरीकसौपिष्टसौलेखनतार्णपार्णाः ।

काहोडजालहृदवार्त्तनाक्षक्षैरहृदप्रौष्टिकतार्णकर्णाः ॥ हेहयः । गौपालिकः ॥

काहूषपैष्टौरलयास्कलाच्चद्रौक्ष्यानभिस्नानकभौरभौनाः ।

तार्क्ष्णिकगौपालिकगौपिकार्य-श्वेतादयस्तं परितः प्रसस्रुः ॥

गौफिलकः । पारिषकः । कौण्डोपरथः । त्रिवेणी नदी तस्याः । त्रैवणः २१७

उत्कारुक्षीरहृदौ सुरोहिकाकपिलिकर्षिषेणाः रयुः ।

औत्कारयः । उत्कारुशब्दस्यातएव पाठादूङ् भवति । क्षैरहृदः । सुष्ठु रोहति सुरोहिका । तस्याः सौरोहिकः । कपिलिकः । आर्षिषेणः । सेनान्त-
शयबाधनार्थोऽस्य पाठः । केषांचिद् अतइजि प्राप्ते केषाञ्चिद् द्वयच इतो ढणि
प्राप्ते च पाठः ॥ एते शिवाद्योऽण्प्रत्ययान्ता ऋषिवाचकाः काकुत्स्यादयस्तु
राजवाचकाः प्रतीता एव । क्रौञ्चादीनां त्वर्थो व्याख्यात एव । आकृतिगणो-
ऽयम् । तेन सिलिन्दप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ इति शिवादिः ॥

शुभ्रशालाकाशुकविशदेवतरा गन्धपिङ्गलाशकुनी ॥ २१८ ॥

द्वयचशुभ्राम्भ्यश्च ढणित्यनेन शुभ्रादेर्गणाङ्गुण भवति । शुभ्रस्यापत्यम् शी-
श्वेयः । शालाकेयः । शौकेयः । वैशेयः । दैवतरयः । गान्धपिङ्गलेयः । नदी-
नास्न्यणि । शाकुनेयः ॥ २१८ ॥

कर्षो विष्टपुरः शकन्धिविधवाशालूकगोधाम्बिका-

लेखाभ्रूविकसाजवस्तिशकलाशोकाश्वत्रीजाश्मनः ।

(१) कहोडहेहय० इतिपा० । (२) कहोडस्य काहोडइति पा० ।

गङ्गापाण्डवभारताजिरदिशः शुक्रोग्रविश्रैतरा—

ऽपीवालीढसुदन्तभाणशतलाः कर्पूरकद्रू तुदः ॥२१९॥

कार्षेयः । वैष्टपुरेयः । विष्टपर(१) इत्यन्यः । शाकन्धेयः । वैधवेयः । सुद्राम्यो वा णेर इति पक्षे णेरप्रत्ययवाधनार्थः । शालूकेयः । गौधेयः । गोधायो द्रुगपि । गौधेरः । आरगुदीघामित्यारगपि । गौधारः । अर्थव्यवस्था तु लीकतः । तेन योऽहिना गोधायां जन्यते स गौधेरो गौधारश्च भवति । वामनस्तु द्वयमपि न मन्यते कारणं न विद्युः । आम्बिकेयः । मानुषीनास्न्यणि । लैखान्धेयः । वैकसेयः । षतुष्पाज्जातिवाघिनी कृकासेति भोजः । किमपि कसतीति किकसेत्यन्यः । मानुषीनास्न्यणि । आजवस्तेयः । शृष्ट्यादिपाठाङ्गपि । शकलस्य शाकलेयः । आशोकेयः । मानुषीनास्न्यणि । आश्वेयः । वैजेयः । वीजाश्व इत्यन्यः(२) । आशमेयः । अशवादिपाठाङ्-आशनायनः । गाङ्गेयः । पाण्डवेयः । भोजस्तु पाण्डुशब्दाङ्गुकि । अकद्रुपाण्डुर्दोर्द उलोप इत्युकारलोपाभावं मन्यते । अत्र वामनमतानुसारेण पाण्डवशब्दः पठितः । भरतस्यापत्यम् । उत्साद्यजि । भारतः । तस्यापत्यं युवा । भारतेयः । भरत इति भोजः । आजिरियः । दैशेयः । शौक्रेयः । औग्रेयः । वैप्रेयः । इतरस्य इतराया वा । ऐतरेयः । आणीवियः । आणीविरित्यपरः । आलीढेयः । सौदन्तेयः । भाणोयः । शातलेयः । शवल इत्यप्यन्यः । कार्पूरेयः । कद्रुर्नाम दिव्या गौः । तस्याः कार्पूरेयः । यस्तु सञ्ज्ञायामूढन्तः कद्रूशब्दस्तस्य ढण् अस्त्येव । तीदेयः ॥२१९॥ कुवेरिकान्यतरविमातृवन्धकी कुमारिकाः परिधिमृकण्डुविश्रयः । किशोरिकाजरतिखदूररोहिणी कुठारिकारत्वतिथिसुदक्षवादनाः ॥

कौवेरिकेयः । मानुषीनास्न्यणि । आन्यतरेयः । विरुद्धाया मातुः घैमात्रेयः । असौदर्यो भ्राता । बान्धकेयः । बान्धकिनेयइत्यपि (३) । सुद्राम्यो वा णेर इति णेरप्रत्यये—कौमारिकेयः । मानुषीनास्न्यणि । पारिधेयः । मार्कण्डेयः । सृकरण्डुरित्यपि वामनः । कथं मार्कण्डः । मृकरण्डइति प्रकृत्यन्तारम् । तेन ऋष्यण्भविष्यति । वैश्रेयः । शृष्ट्यादिपाठाङ्गपि । कैशोरिकेयः ।

(१) विष्टपुर इति पा० । (२) वीजाश्वस्य वीजाश्वेय इत्यन्य इति पा० ॥

(३) बान्धकी र्वरिषी तस्या अपत्यं बान्धकिनेय इति पा० ।

मानुषीनास्न्यणि । जरतिनः । जारतेयः(१) । खादूरेयः । रौहिणेयः । रोहिणी
मानुषी गौरपि । कौठारिकेयः । मानुषीनास्न्यणि । आतिथेयः । सौदक्षेयः ।
वादनेयः ॥ २२० ॥

वलीवर्दिशतहारशलाकाभ्रूशलाथलाः(२) ।

अकशापो(३)ऽनुदृष्टिश्च कृकलासप्रवाहणौ ॥२२१॥

वालीवर्देयः । शातहारेयः । शालाकाभ्रेयः । शालाथलेयः(४) । आक-
शायेयः(५)ऽआनुदृष्टेयः । कार्कलासेयः । एष चतुष्पाज्जातिः । प्रावाहणेयः ॥२२१॥

जीवभारमरुक्मिण्यो वायुदत्तसुवक्षसौ ।

मृदुमृदौ सुदामा च वासिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ ॥२२२॥

जैवेयः । भरमस्यापत्यं भारमः । तदपत्यं युवा । भारमेयः । भरमइति
भोजः । रुक्मो वर्णः । सोऽस्या अस्तीति रुक्मिणी । तस्या-रौक्मिणेयः ।
मानुषीनास्न्यणि । वायुदत्तेयः । सौवक्षसेयः । मार्देयः । उर्द्वं इत्यनेनोलोपे ।
मार्देयः । सौदामेयः । श्यामेयः । लाक्ष्मणेयः । वासिष्ठश्चेत् । अन्यत्र श्यामा-
यनः । अशवादिपाठात् । श्यामिरिति वामनः । लाक्ष्मणिः ॥ २२२

गौदन्तकुशाम्बानिधिमकष्टुजिह्वाशिनः खडोन्मत्ताः ।

श्वब्रह्मकृतशताहरयमष्टवष्टिकसुनामधर्मिण्यः ॥२२३॥

गौदन्तेयः । कौशाम्बेयः । आनिधेयः । माकष्टेयः । जैह्वाशिनेयः (६)
दाण्डिनायनेत्यादिनाऽन्त्याजादिलुगभावः । खाडोन्मत्तेयः । एषा नदी खर
द्वोन्मत्ता खरोन्मत्तेत्यभयनन्दी । शौवेयः । ब्राह्मकृतेयः । शताहरेयः । याम-
ष्टेयः । मघष्टुरित्यन्यः । टैकेयः । सुनामः । सौनामेयः । वाह्वादित्वात् ।
सौनामिः । धार्मिणेयः । मानुषीनास्न्यणि ॥ २२३ ॥

कुषीतकविकर्णौ च काञ्चयपे परिकीर्तितौ ।

(१) जरतिर्जरठा तस्या जारतेयः इति पा० । (२) शलाष्पना इति पा० ।
(३) अकशापो इति पा० । (४) शालाष्पलेय इति पा० । (५) आकशापेय
इति पा० । (६) जैह्वासिनेय इति पा० ।

कौषीतकेयः । वैकर्ण्यः । काश्यपश्चेत् ॥ अन्यत्र कौषीतकिः ।
वैकर्णिः । एते प्रायेणर्विवाचकाः । बहूनाभिजि प्राप्ते केषाचिदणि ढजि च
प्राप्ते पाठः । आकृतिगणोऽयम् । तेन कुदन्तानुदन्तशतकृतप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥

इति शुभ्रादिः ॥

कल्याणी सुभगा मध्या ज्येष्ठानुदृष्टिवन्धकी ॥२२४॥

कल्याणयादेर्दिन् चेत्यनेनैतस्मादपत्ये ढण् तद्योगे डिनादेशश्च । कल्याणया
अपत्यम् कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । माध्यिनेयः । ज्यैष्ठिनेयः ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥

भरतस्य राममित्यर्थः । आनुदृष्टिनेयः । बान्धकिनेयः ॥ २२४ ॥

मध्यमा च परस्त्री च प्रोक्तानुदृष्टिदुर्भगे ।

वलीवर्दी कनिष्ठा च जारस्त्री जरती तथा ॥ २२५ ॥

माध्यमिनेयः । परस्य स्त्री परस्त्री । तस्याः पारस्त्रैणेयः । यथा—
पारस्त्रैणेयपुत्रव्ययशिथिलशुचं शक्रमाराधयाव ॥

यदा तु परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तस्याः कर्मधारये परस्त्रियः
परशुश्चेत्यनेन पारशव इति भवति । अन्ये तूभयथापि पारस्त्रैणेय इति
मन्यन्ते । आनुदृष्टिनेयः । दौर्भागिनेयः ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयी यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥

वलीवर्द्याः वालीवर्दिनेयः । कानिष्ठिनेयः । जारस्त्रैणेयः । जारतिनेयः ।
कल्याणयादीनां शुभ्राद्यन्तत्याहृणि सिद्धे डिनर्थं वचनं शेषयोरुभयार्थम् ॥२२५॥

इति कल्याणयादिः ॥

गृष्टिर्दृष्टिस्तथा विश्रिर्वालिकुद्री च मित्रयुः ।

हल्यायुक्तोऽजवस्तिश्च गृष्ट्यादौ विदुपां मतः ॥ २२६ ॥

गृष्ट्यादेर्दृष्टित्यनेनास्माहृज् । गृष्टेरपत्यं गार्ष्ट्यः । अस्य चतुष्पात्त्वा-
हृजि सिद्धे लक्षणया मनुष्पादिवृत्तेर्ग्रहणम् । हार्ष्ट्यः । वृष्ट्येयः । वाष्ट्येयः ।

कौट्रेयः । मित्रयुप्रलयकेकयस्येय् यादेरित्यनेनारैचि यादेर्यच् । मैत्रेयः । हलेः ।
हालेयः । आजवस्त्रेयः ॥

विश्वयजमस्तिभ्यां शुभ्रादित्वाह्णपि । गार्ष्ट्यस्यापत्यं पूज्यमित्यादिविष-
क्षायामतद्वजिति विहितस्येजो जिण्यपर्यभ्योऽग्निजोरिति जित्वाह्णजः परस्ये-
जः श्लुग् भवति । तेन गार्ष्ट्यः पिता । गार्ष्ट्यः पुत्र इत्यादिः । ढणः परस्य
त्वजः श्रुतिरेव । शौभ्रेयः पिता । शौभ्रेयिः पुत्रः ॥२२६॥ इति गृह्य्यादिः ॥

रेवती कुक्कुटाक्षश्च ग्राहः कर्णवृकादिकः ।

माण्डिहाराश्वतः पाली स्याद् वृकाद्वन्धुवञ्चिनौ ॥२२७॥

रेवत्यादेष्टणित्यनेनास्माद्वण् रेवत्या अपत्यम् रैवतिकः । कौक्कुटाक्षिकः ।
द्वजिजोरपवादः । ग्राहः कर्णवृकादिकइति कर्णवृकावादी यस्य स कर्णवृका-
दिकः । कार्णग्राहिकः । वार्कग्राहिकः । दाण्डग्राहिकइत्यन्ये । माण्डिपालि-
कः । दौवारपालिकः । आश्वपालिकः । ढणोऽपवादः । वार्कवन्धुकः । वार्क-
वञ्चिकः । ऋष्यग्नि-प्राप्ते ॥ २२७॥ इति रेवत्यादिः ॥

वाकिनः काकलङ्के च गाधेरश्चर्मिर्वर्मिणी ।

तथा कृतनलोपे स्तः कार्कट्यश्च निगद्यते ॥२२८॥

वाकिनादेरित्यनेनास्मात् फिज् भवति वा । कग् यथा प्राप्तं च । वा-
किनस्यापत्यम् वाकिनकायनिः । वाकिनिः । काककायनिः । काकिः । लाङ्का-
कायनिः । लाङ्केयः । लाङ्कायनिर्लाङ्किरिति भोजः (१) । गाधेरकायणिः ।
गाधेरिः । गारेटइति भोजः । चर्मिणश्चर्मिण्या वा चार्मिकायणिः । चार्मिणः ।
चार्मिकायणिः । चार्मिणः । पक्षे चार्मः । चार्म इति भोजः । कार्कट्यकायनिः ।
कार्कटियः ॥२२८॥ इति वाकिनादिः ॥

तिको यमुन्दौरससैन्धवोरसाः, संज्ञा शिखा देवरथोऽथ शल्यका ।
शुभःसुयामाकुरुशीतलोमका, गङ्गावरेणयःकितवश्चतैतलः २२९

तिकादेरित्यनेनैतस्मात् फिज् भवति । तिकस्यापत्यम्—तैकायनिः ।
यामुन्दायनिः । उरसस्य क्षत्रियस्यापत्यम्—औरसः । तस्य औरसायनिः । सैन्ध-

(१) लङ्का-लाङ्काकायनिः । लङ्कशब्दं केचिदिच्छन्ति तन्मते लाङ्काय-
निरिति प्रा० ।

वायनिः । औरसायनिः । उर इति भोजः । सांज्ञायनिः । शैखायनिः ।
 देवरथायनिः । देवरइत्यन्यः । शाल्यकायनिः । शौभायनिः । शुभेत्यन्यः ।
 सुयाम्नः । सौयामायनिः । कौरवायणिः । शैतायनिः । भैतायनिरित्यपि ॥
 लौमकायनिः । गाङ्गायनिः । क्षत्रियवृत्तिर्गङ्ग इत्यन्ये । वारेश्यायनिः । कैत-
 वायनिः । तितलस्यापत्यं तैतलः । तस्य-तैतलायनिः ॥२२९॥

ग्राम्यामित्रोदन्यकौरव्यरूप्या, बालानीलौ बह्यकारखल्वके च ।
 शाठ्योयज्ञश्चन्द्रमालङ्कवश्च, दक्षश्चोखारूक्षगोकच्यबन्धाः ॥

ग्राम्यायणिः । आमित्रायणिः । औदन्यायनिः । कौरव्यस्य क्षत्रियस्य ।
 कौरव्यायणिः । ब्राह्मणवाचिनस्त्विवेच तल्लुचि च । कौरव्यः पुत्रः । रौप्या-
 यणिः । वालायनिः । बालइति भोजः । बालशिखइत्यन्यः । नैलायनिः ।
 बाह्यकायनिः । खाल्वकायनिः । खल्वेत्यन्यः । शटस्यापत्यं शाटरः । तस्य
 शाटरायनिः । याज्ञायनिः । चान्द्रमसायनिः । लाङ्कवायनिः । लाङ्कटम्-अण-
 न्तमित्यन्यः । दाक्षायणिः । औलायनिः । रौक्षायणिः । गौकक्ष्यायणिः ।
 बन्धायाः । वान्धायनिः । बिम्बइत्यन्यः ॥ २३० ॥

ध्वजवदुत्थारथ्याः सुपामधैवरवसूरसारट्वाः ।

भौरिकिभौलिकिजाजलचैटयताश्चापि सैकयतः ॥२३१॥

ध्वाजयतायनिः । ध्वाजवत् इत्यन्यः । औतथ्यायनिः । आरथ्यायनिः ।
 सुपाम्नः । सौपामायनिः । धैवरायणिः । वासवायनिः । औरसायनिः । आर-
 द्वायनिः । भूरिकस्यापत्यं भौरिकिः । तस्य भौरिकायणिः । भौलिकायनिः(१) ।
 जागलिनोऽपत्यं जागलः । तदपत्यं जागलायनिः । चैटयतायनिः । सैकय-
 तायनिः ॥ अदन्तानामिजि हलन्तानामणि यजि जन्तानां फणि । आदन्तानां
 टशि च प्राप्ते वचनम् । एते प्रायेणर्षिवाचकाः । आकृतिगणोऽयम् । तेन
 वीजयतधौपयतशैलालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२३१॥ इति तिकादिः ॥

नडश्वरो वको मुञ्ज उपको लमको नरः ।

दासमित्रेतिकप्राणा हीपकिङ्करकातराः ॥ २३२ ॥

(१) भुलिकस्यापत्यं भौलिकिस्तस्य भौलिकायनिरित्यधिकम् ।

नडाङ्गहरितादीञ् यञन्तात् फणित्यनेन नडादेर्गणात्पौत्रादावपत्ये
फण् भवति । नहस्यापत्यं पौत्रादिः नाहायनः । चारायणः । बाकायनः ।
मौञ्जायनः । औपकायनः । लामकायनः । नारायणः । दासायनः । मैत्रायणः ।
दासा मित्रायणस्य—दासमित्रः । तस्य दासमित्रायण इत्यन्यः(१) । ऐतिकायनः ।
प्राणायनः । उपचारात् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः । तस्य द्वीपायनः । द्वीपे जाती
भवो वा । तदपत्यतया विवक्षित इत्येके । द्वीपेत्येवंनामा स्त्रीत्यन्ये । कैङ्करायणः । कातरायणः २३२ ॥

चटकखरपशोणा लङ्कसङ्कृत्यनाट्या मिमतसुमतदुर्ग-
ब्रह्मदत्ताजलोहाः । तृणबदरकुमारस्तम्बचित्राग्रकाश्या—
श्रमसिशकटदण्डिन्निन्धजालन्धराश्च ॥२३३॥

घाटकायनः । घटकेत्यन्यः । खारपायणः । शीणायनः । लाङ्कायनः ।
साङ्कृत्यायनः । सुकृत्य इति भोजः । नटस्यापत्यं नाट्यः । तस्य नाट्यायनः ।
मैमतायनः । मित इत्यन्ये । सौमतायनः । दीर्गायणः । ब्राह्मदत्तायनः । आजा-
यनः । लौहायनः । अलोह इत्यन्यः(२) । तार्णायनः । वादरायणः । कौमारा-
यणः । स्ताम्बायनः । चैत्रायणः । आग्रायणः । काश्यायनः(३) । चमसिनः ।
चामसायनः । शकटमिव भारक्षमः तस्य शकटायनः । दण्डिनः । दण्डिना-
यनः । इन्धस्य ऐन्धायनः । जालन्धरायणः । जनन्धर इति भोजः । जलन्धर
इत्यन्यः ॥२३३॥

कामुकोदुम्बरौ सायकः किङ्कलस्त्यास्मको बालिशः
पिङ्गरः पिङ्गलः । हंसकः कातलः काथलः काश्यपो
दण्डपाश्राध्वराः शिंशपाहस्तिनौ ॥२३४॥

कामुकायनः । कामक इत्यन्यः(४) । औदुम्बरायणः । राष्ट्र्याख्यराजवृत्तौ
त्वौदुम्बरिरिति स्यात् । सायकायनः । कैकलायनः । त्यास्मकायनः । बालिशा-
यनः । पैङ्गरायणः । पैङ्गलायनः । हंसकायनः । कातलायनः । काथलायनः ।

(१) दासायनः । मैत्रायणः । दासा मित्राणि यस्य स दासमित्रस्तस्य गोत्रा-
पत्यं दासमित्रायण इति पा० । (२) अलोहशब्दं केचित्पठन्ति । तन्मते आलो-
हायनः इति पा० । (३) कास्यायनः इति पा० । (४) कामकायन इत्यधिकम् ।

काश्यपायनः । दाण्डपायनः । दण्डम इत्यन्यः(१) । आआयणः । आध्वरायणः ।
शांशपायनः(२) । हास्तिनायनः ॥ कौत्तितैषा चतुरेफिका स्रग्विणीति वृत्तम् २३४

लिगुर्गुगन्धरामित्रौ ब्राह्मणस्थिरकाश्वलाः ।

अग्निशर्मेशामुष्यपञ्चालाः सप्तलस्तिकः ॥२३५॥

लैगवायनः । यौगन्धरायणः । आग्नित्रायणः । ब्राह्मणायनः । स्थैरका-
यणः । आश्वलायनः । आग्निशर्मायणः । अग्निशर्मन् वृषण इति वामनः(३) ।
ऐतिहायनः(४) । आमुष्यायणः । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् । पञ्चालो ब्राह्मणगोत्र-
वाची । तस्य पाञ्चालायनः । क्षत्रियवाचिनस्तु पाञ्चालः । साम्प्रलायनः । सत्वल
इत्यन्यः । तैकायनः ॥ २३५ ॥

ऋग्जनवृषणकाव्याः कैकरसुमनःशाणाश्च वाजव्यः ।

क्रौष्टृशलङ्कू लोपे ब्राह्मणवाशिष्ठयोश्च कृष्णरणौ ॥२३६॥

आर्गायणः(५) । ऋग्निन् इत्यन्यः । ऋगइत्यपरे । जानायनः । वार्षगणायनः ।
काव्यायनः । कैकरायणः । सौमनसायनः । शाणायनः । वाजव्यायनः । क्रौष्टृ-
शलङ्कू लोप इत्यन्त्यवर्णस्येति शेषः । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः । फार्णायनो
ब्राह्मणः । फार्णिरन्यः । राणायनो वाशिष्ठः । राणिरन्यः । अस्योदाहरणानि-
नाहायनिब्रीहजडेहमाभूश्चारायणिस्फारयचारुचक्षुः ।

विलोक्यवाकायनिमुञ्जकुञ्जान्मौञ्जायनीमालवराजमेति ॥ १ ॥

किमेतिशायन्यसि(६)नीरसात्त्वंसख्यैतिकायन्यतिकौतुकंमे ।

(१) दण्डं पातीति दण्डपस्तस्य दाण्डपायनः । दण्डमशब्दं केचित्पठ-
न्तीति पा० । (२) शैशपायन इति पा० । (३) वृषणो ऋषिमणे वर्त्तमानो-
ऽग्निशर्मन्शब्दो नडादौ बोध्यः । अग्निशर्मण ऋषेर्गोत्रापत्यम् आग्निश-
र्मायण इति वृत्तिमतम् । गणरत्नसहोदधौ तु वृषणशब्दो नडादिरिति स्थितं
सदनुरोपाह्वयण इति प्रथमान्तं बोध्यमिति टिप्पणयाम् ॥ (४) ऐतिहायन-
इति पा० । (५) ऋग्वेदाध्यापकः कश्चिदाचार्योऽप्युपचारादूक् तस्य गोत्रा-
पत्यम् । आर्गायणः । आर्गायण इति तु वर्द्धमानः । तत्र पदसञ्ज्ञा सृग्या
इति टिप्पणयाम् । (६) दिङ्मात्रमुदाह्रियते । नाहायनो ब्रीहजडां स्वपत्नीं
आहायनीं चित्रकवां प्रथीति । किमेतिगायन्यसि नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यति
कौतुकं मे इति पा० ।

लघ्वौपकायन्युपयामलासकायन्ययंलोकललामभूपः ॥ २ ॥
 स्राक्तामलायन्युपसर्पशालङ्कायन्यनङ्कालविलम्बनेन ।
 प्रतीक्षतेत्वांपथिलैगवायन्येद्याग्निशर्मायगिशर्मणेनः ॥ ३ ॥
 उत्तिष्ठकाश्यायनिकाश्रयपायन्यागच्छकाव्यायनिकोविलम्बः ।
 वलाश्वलायन्यनुकातलायन्याःकातरायशयतिकातरासि ॥ ४ ॥
 वीक्षस्वतैकायनिशंसकोऽयंशाणायनिकायुधवाणशाणः ।
 प्राणायनिप्राणसमस्त्रिलोकयास्त्रिलोकनारायणभूमिपानः ॥ ५ ॥
 मैत्रायणाग्रायणवाद्रायणाश्रायणाजायनजामयोवः ।
 ध्रुवेऽकरोद्द्वारुवनेयदीशःकर्त्तातदद्वायमिहावनीशः ॥ ६ ॥
 दास्यश्मिदासायनकिंकरेवत्वांकैङ्करायण्यभिराधयिष्ये ।
 स्यांकैङ्कलायन्यनुयायिनीतेमार्घायनीवज्रजमांविहाय ॥ ७ ॥
 जालन्धरामित्रपराश्रद्धृष्टैर्वाजव्यपाञ्चालपराश्रभूपः ।
 सौकृत्यकौमारपराश्रभूयादायन्यएषोऽद्यरसायनं वः ॥ ८ ॥
 द्वैपायनीतोभवसायकायन्युपेहिदौर्गायणिदेहिनागम् ।
 त्वरस्त्रचैत्रायणिचाटकायन्यादुस्वरायण्ययमेतिभोजः ॥ ९ ॥
 क्कशाकटायन्यटसिस्तनाभ्यांऊर्णोपितार्णायनिकिंदृशोनः ।
 लौहायनीमाह्वयशत्रुधाम्निस्ताम्यायनिस्थास्यतितन्नितन्वः ॥ १० ॥
 ऐकार्षिणकाष्णायनिराशिराणायनादयोधिप्रनृपयंयन्मान् ।
 सात्रास्त्रणायन्यवहेलयेहामुष्यायणेराजनिन्दिगाने ॥ ११ ॥
 किंवास्तदत्तायनिजोपमास्त्रेकिंमैमतायन्यमितंश्रीयि ।
 किंसीमतायन्यलमुन्ननास्त्रंकिंस्थैरकायण्यनयस्त्रिनामि ॥ १२ ॥
 दृशाकिसाद्यामतिघामसायन्यद्येतिकिंवापंगलायनीस्वम् ।
 किमाध्वरायन्यनुब्रध्व्युद्द्वानकामुकायन्यवयुष्मतेऽम्मान् ॥ १३ ॥
 माहामकायन्यनुधावहंमान्नाशांगपायन्युपगिश्रयेन्वा ।
 नापेद्भारपण्यनुर्पेद्गनायन्युपेहिदृष्टोन्पतिश्रंगमः ॥ १४ ॥
 क्रीष्टायनिपाश्रपनोऽयमध्याशोणेनशंसागमिर्नेऽङ्गिः ॥ १५ ॥
 यौनंपराश्रयपथेनगागाःकिंवानिष्ठादन्वमिदानींश्री ॥ १६ ॥
 नाहाग्निनादन्वपहन्पान्मान्नाद्वारिणाद्वारिण्यदिद्विगम् ।
 नादास्त्रपायन्यदमुद्दर्पेधिष्ठास्त्रपाश्रयनिगिन्वरासि ॥ १७ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेनच्छागप्रभृतयो ज्ञेयाः ॥२३६॥ इति नडादिः ॥

हरितगविष्टिरमठराः किंदासो मित्रयुः सृदाकुश्च ।

बह्यस्कप्रतिबोधौ निपादशत्रौ पृदाकुश्च ॥२३७॥

अजन्ताद्हरितादेः फण् । अज् विदादिपाठात् । अतउभयमपि दर्शयते ॥
हारितः । हारितौ । हरिताः । तदपत्यं प्रशस्यं हारितायनः । एवं गाविष्टिरः ।
गाविष्टिरायणः । माठराः । कश्चिद्गोपधनादिपाठं मन्यमानो माठरा इत्याह ।
माठरायणः । कैदासः । कैदासायनः ॥ मित्रयुर्मुनिः । तदपत्यं मैत्रेयः । मैत्रे-
यायणः । वामनसते नास्य पाठः । सार्दाकवः । सार्दाकवायनः(१) । वास्यस्कः ।
वाच्यस्कायनः । वस्यस्क इत्यन्यः । प्रातिबोधः । प्रातिबोधायनः । नैपादः ।
नैपादायनः । अपत्यमात्रे-नैपादकिः । शाश्वरः । शाश्वरायणः । पार्दाकवः ।
पार्दाकवायनः । शकटाङ्गजस्त्वत्र सृदाकुपृदाकू न मन्यते ॥ २३७ ॥

बध्योगविष्णुवृद्धौ रथीतररथन्तरार्कलूपाः स्युः ।

दुहिताननान्दृपुत्रौ गविष्ठिलो भूस्त्रियौ पुनः परतः ॥२३८॥

बाध्योगः । बाध्योगायनः । वैष्णुवृद्धः । वैष्णुवृद्धायनः । वृष्णिष्टिरि-
त्यन्ये । रथीतरः । रथीतरायणः । रथन्तरः । रथन्तरायणः । आर्कलूपः ।
आर्कलूपायणः(२) । आर्कलूप इत्यन्यः । अर्कलूप इति कश्चित् । एते गविष्ठिलशब्दश्च
श्लुग्घरितादिफण्भाजो नान्ये शकटाङ्गजप्रभृतिमतेन । दौहित्रः । दुहितरः ।
दौहित्रायणः । नानान्द्रः । ननान्द्रः । नानान्द्रायणः । पौत्रः । पुत्राः ।
पौत्रायणः । गाविष्ठिलः । गविष्ठिलाः । गाविष्ठिलायनः । पौनर्भवः । पुन-
र्भवः । पौनर्भवायनः । परा चासौ स्त्री च परस्त्री । तदस्या विदादित्वादाजि
तत्संनियोगेन । परस्त्रियाः परशुश्चेत्यनेन परशवादेशे च । पारशवः । बहुषु
परस्त्रियः । तदपत्यं युवा-पारशवायनः । चन्द्राचार्येण यजजोर्बहुष्वस्त्रिया-
मित्यत्र सूत्रेऽपत्यमात्रइत्येव वाच्या उत्सा इत्युदाहृतम् । रत्नमतिना तु हरि-
तादयो गणसमाप्तिं यावदिति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा मयाप्येते किल
निबद्धाः ॥२३८॥ इति हरितादिः ॥

(१) सृदाकु, पृदाकु, केचिदेतौ हरितादेः प्राक् पठन्ति । तन्मते हरितादेरिज
इत्यायनण् न भवतीत्यधिकम् । (२) आर्कलूषः । आर्कलूषायन इति पाठः ॥

अश्वग्रीवाचपलसुमनोग्रीष्मधूम्राः पवित्रा—

धर्म्यो वैल्यार्जुनगिरिवनाः क्षान्तकाणौ विशालः ।

गोमीवाग्मिप्रहृतकितवाश्वक्ररामोदपादाः—

खर्जूरार्कस्वनशिब्रविदाः श्यामगोलाङ्ककाशाः ॥२३९॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्योऽङ्फाङ्फञ्यञ् इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेभ्यः पौत्रा-
दावर्थे चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति । अश्वस्यापत्यं पौत्रादिः आश्वायनः ।
आश्वायनाः । विदादित्वादञपि । आश्वः । ग्रैवायणः । चापलायनः । सौम-
नसायनः । ग्रैष्मायणः । अस्योत्सादौ पाठोऽनन्तरार्थोऽनपत्यार्थश्च । एवमुत्स-
शब्दोऽपि । धौम्रायणः । पावित्रायणः । घास्यार्थयणः । धार्येत्यन्यः । बिलीनां
क्षत्रियाणामपत्यं पौत्रादिः कुरुकोसलेत्यादिना यच्चि । बैल्यः । तदपत्यं युवा
वैलयायनः । आर्जुनायनः । अस्य बाह्यादावनन्तरार्थः पाठः । गैरायणः ।
गिरिचपल इत्यपरे । वानायनः । वत इत्यप्यन्यः । क्षान्तायनः । काणायनः ।
वैशालायनः । गोमिनः । गौमायनः । वारिमिनः । वारमायनः । प्राहृता-
यनः । कैतवायनः । चाक्रायणः । रामोदायनः । पादायनः । खार्जूरायणः ।
खर्जूल इत्यन्यः । आर्कायणः । अर्कस्वनेत्यन्ये । स्वानायनः । शैवायनः । वै-
दायनः । श्यामायनः । गौलाङ्कायनः । अपरे गोल अङ्क इति छिन्दन्ति ।
काशायनः । आकाश इति चन्द्रः ॥२३९॥

विश्वानरः पिङ्गलशूद्रकोत्सातवस्फुटा धन्यगदश्रविष्ठाः ।

जनाश्मवीक्ष्याःखदिरोनमार्हपिञ्जूरवस्ताःसनखःपविन्दा २४०

विश्वानरायणः । विश्वतरइति कश्चित् । पैङ्गलायनः । शौद्रकायणः ।
श्रीत्सायनः । आतवायनः । उत्सानवेति भोजः । स्फोटायनः(१) । धान्याय-
नः । गादायनः(२) । अविष्ठायाः आविष्ठायनः । जानायनः । अस्य नडादि-
स्वात्फणि । अस्मिन्नञ् च यूनि विशेषः । आशमायनः । वैक्ष्यायणः । खादि-
रायणः । नामायनः । आर्हायणः । पैञ्जुरायणः । वास्तायनः । सानखाय-
नः (३) । पविन्दायाः पाविन्दायनः ॥ २४० ॥

(१) स्फोटोऽयनं यस्येत्यर्थे स्फोटायनः शब्दान्तरमित्यधिकम् ॥

(२) वादायन इति पा० । (३) सानखायन इति पा० ।

रोहिणभण्डितभडिलाः शुनभण्डिलदासकानडुह्यं च ।

पुटकुटकुलखडभडिताः प्राहृतचुपकितविशंपदुर्मनसः ॥२४१॥

रौहिणायनः । भाण्डितायनः । भाडिलायनः(१) । शौनायनः । भाण्डि-
लायनः । दासकायनः(२) । चुपदासक इत्यन्यः । अनडुहोऽपत्यं पौत्रादिः ।
आनडुह्यम् । तदपत्यं युवा आनडुह्यायनः । स्त्रियामत द्विजि । आनडुही-
त्यन्यः(३) । पौटायनः । कौटायनः । कौलायनः । खाडायनः । भाडितायनः ।
प्राहृतायनः(४) । चौपायनः । कैतायनः । खिव इत्यप्यन्यः । विविधं शं सुखं
पातीति विशंपः । तस्य वैशंपायनः । दौर्मनसायनः ॥ २४१ ॥

जडलतशङ्खप्राच्या ध्वनवहमन्दा भवेन्नरे जातः ।

अथ भर्गस्त्रैगर्ते स्यादात्रेये शपो भरहाजः ॥२४२॥

जाडायनः । लातायनः । शाड्हायनः । विदादित्वादांजि शाङ्कः । ग-
र्गादित्वाद्यजि शाङ्ख्यः । कुड्गादित्वात्फजि । शाङ्खायन्यः । प्राच्यायनः ।
ध्वानायनः । वाहायनः । सान्दायनः । जातायनः । पुनांश्चेत् । अन्यत्र
जाताया जातेयः । भार्गयणः । त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः । शापायनः । भार-
द्वाजायनः । आत्रेयश्चेत् । शादिर्भारद्वाजश्चान्यः । एत ऋषिवाचकाः । अस्यो-
दाहरणानिः- अथैषवातरण्यवतण्डभीकवातरण्डवातरण्डभिकप्रियाणि ।

आशवायनाश्लायनसेखितानिशुचीनिसिप्रापुलिनान्यगच्छत् ॥१॥

पौटायनास्तेषुपुटान्मृजन्तीवैदायनावेदमुदीरयन्तः ।

क्षान्तायनाःक्षान्तिभृतीऽस्यचेतःशाङ्खायनाःशङ्खभृतश्चजङ्गः ॥२॥

त्रैवायणार्हायणरौहिणायनार्कायणान्यस्तसमित्कुशेषु ।

पादायनासन्नदृषन्निषसु.चाक्रायणेष्वेषुपदंसचक्रे ॥ ३ ॥

औत्सायनैरुत्थनिहोत्पतद्भिःकाशायनैःकाशकुशलुनद्भिः ।

स्वानायनैःस्वानननुद्गृणद्भिर्ग्रैष्मायणैर्ब्रह्ममुदंसलेभे ॥४॥

(१) भालितायनः । लालितायनः । भाडितायन इत्यधिकम् ।

(२) दाशकायन इति पाठ । (३) अनडुह्येति गर्गादियजन्ताद्गोत्रे
फञ्जोऽसम्भवेन सामर्थ्याद्यून्ययम् । अनडुही युवापत्यमानडुह्यायन इति
दिप्पयाम् । (४) प्राहृतायन इति पाठ ॥

धाम्ब्यायणंधर्मसृचोजपन्तंवारमायनंवाग्मितसंयजूषि ।

गौमायनगोमिनमेषसामधान्यायनंधन्यमथावमेने ॥५॥

वैक्ष्यायणंवीक्ष्यविशालवक्षाननासनामायनमायताक्षः ।

अदुर्मनादौर्मनसायनंसमहासनाःसौमनमायनंच ॥६॥

धौमायनंसोऽध्वरधूमशुभ्रंधौम्नायणब्रह्मपरायणञ्च ।

श्यामायनंश्यासलकण्ठभक्तंकाणायनंकाणभुजञ्चभेजे ॥७॥

शैवायनेशैवमतानुकूलेकौलायनेकूलकुटीरभाजि ।

कौटायनेधान्यकुटैकवृत्तौवासायनेवाकृतवासनंसः ॥८॥

गीर्ब्रह्मगैरायणमुद्गिरन्तंजातायनंजाततदर्थबोधम् ।

ध्वानायनंसध्वनिदत्तचित्तंजाडायनंध्यानजडंपेदे ॥९॥

भक्त्यानुदुह्यायनमेषनत्वार्जुनायनंवाजुनतुल्यकीर्तिः ।

वैत्यायनंचोपजगामवैश्वानरायणंविश्वजनीनवृत्तिः ॥१०॥

आविष्टवैशालपरौकराभ्यांपावित्रपाविन्दपरौगिरान्न ।

खार्जूरपैञ्जूरपरौतुशश्वन्मूर्धाभिषिक्तोऽनमदायनौसः ॥११॥

वैशम्पगौलाङ्कपरौचतौतान्खाडातवप्राहृतदासकेभ्यः ।

रामोदतःकैतवखादिराभ्यांसचापलाद्वाचपलौववन्दे ॥१२॥

विद्वान्मुदङ्कोनवभारभारद्वाजायनंराजनिवन्दमाने ।

आत्रेयनौसीत्यभिधायतन्नात्रेयायणंवास्यविपर्ययेण ॥१३॥

सभाडिताद्वाण्डितभाडिलाभ्यांनत्वायनान्भाण्डिलतश्चभूपः ।

शापायनंशापिमथेहभार्गिभार्गायणंचैवनमश्चकार ॥१४॥ ॥२४२॥ इत्यश्वादिः ॥

विदोर्वकिंदर्भकिलातधेनुविश्वानरा भाजनकश्यपौ च ।

अश्वावतानः प्रियकोपमन्यू हर्यश्वविन्दू कुशिकर्त्तभागौ ॥ २४ ३ ॥

अश्वविदेत्यादिना पीत्रादावपत्येऽऽभवति । विदस्यापत्यम् वैदः । वैदी ।

विदाः । और्वः । कैदर्भः । कीदर्भ इति शकटाङ्गजः(१) । विदर्भ इति भोजः ।

कैलातः । धेनवः । अयमृषिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्यग्रप्रसवगव्यादिवाचकः(२) ।

वैश्वानरः । भाजनः । ताजम इत्यन्यः । काश्यपः । अय । इन्द्रहूः मत्सः

(१) किंदर्भस्य कैदर्भः कैदर्भौ किदर्भाः । किदर्भ इति शाकटायनः ।

विदर्भ इति भोजइति पा० । (२) उत्सादौ तु नवप्रसूतिकावचन इति पा० ।

काश्यपानामित्यजः श्लुक् कस्मान्न भवति । सामान्येनापत्याभिधान ऋष्यणा
सिद्धिर्भविष्यति । तस्येदं विवक्षायामणा वा सर्वेषामपि हि पितरः काश्यपा
अभेदोपचारात् । यथा—बभ्रुः । भरहुः । लमक इति ॥ आश्रवावतानः ।
आश्रवावतानाः । प्रियकः । पियकेत्यन्यः । औपमन्यवः । हार्य्यश्वः । बैन्द-
वः । कौशिकः । यथा—

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये । आर्त्तभागः ॥२४३॥

ऋषिषेणभरद्वाजापस्तम्बाः शुनकस्तथा ।

शरदत्सम्बकौ शिशुः कुचवारश्च(१)कीर्तिताः ॥२४४॥

आर्षिषेणः । भारद्वाजः । आपस्तम्बः । शौनकः । शारद्वतः । साम्बकः ।
साम्बकाः । श्यवक इति वामनः । शैग्रवः । शैग्रवाः । कूचवारः कूचवार इति
वामनः । कूवाचर इत्यन्यः । गोपवनश्यामाकश्यापर्णश्यामकास्तु गोपवनादे-
र्विदाद्यन्तर्गणात्वाद्द्रष्टव्याः ॥ ऋषिवाचिभ्यः ऋष्यणि प्राप्ते । ऋषिषेणाच्छिवा-
द्याणि । अन्विषिवाचिभ्योऽदन्तेभ्योऽतइजि । तदन्तेभ्योऽणि । परस्त्रिया ज्यङो
ढणि च पाठः ॥२४४॥ इति विदादिः ॥

कुञ्जब्रध्नुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः ।

भस्मशङ्खविपाशश्च शुण्डा शाकश्च कीर्तिताः ॥२४५॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फञ् भवति । तत्संनियोगेन
फञ् ब्रातादस्त्रियामित्यनेन स्वार्थं ज्यश्च । कुञ्जस्यापत्यं पौत्रादिः कौञ्जायन्यः ।
कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । शौभायन्यः । शुम्भइति भोजः ।
स्कान्दायन्यः । स्कन्ध इत्यन्ये । लौमायन्यः । केचिल्लोमान्तस्यैव मन्यन्ते न
लोमः । तन्मत औहुल्लोमायन्य इत्यादि । स्कास्मायन्यः । स्कम्भ इत्यपरे ।
शाटायन्यः । गाणायन्यः । भास्मायन्यः । भस्त्रेत्यन्यः । शाङ्खायन्यः । वैपाशा-
यन्यः । शौण्डायन्यः । शाकायन्यः । अस्योदाहरणानिः—

ऐक्षन्तकुञ्जानुपसृत्यकौञ्जायन्यादयोऽथर्षिवधूवधूत्यः ।

कौञ्जायनाः पार्थिवकुञ्जरतंब्राध्नायनाश्चातिकुतूहलेन ॥ १ ॥

शाङ्खायनाः शङ्खकशोभिइस्ताभास्मायनाभास्वरहेसभासः ।

गाणायनागाणपतव्रतस्थाःशाकायनाः शंकरभक्तिभाजः ॥ २ ॥

शौण्डायनासार्जनकर्मशौण्डाःशाटायनाःशाठ्यविहीनवाचः ।

स्काम्नायनाःस्कस्मिन्नसन्मधास्त्राःशौभायनाःशोभनवल्गुवाचः ॥३॥

स्कान्दायनाःस्कन्दमहौजसंबैपाशायनाःपाशभृतोपमेयम् ।

प्रियौडुलोसायनमौडुलोमायन्यंतनालोव्यनदृप्तिमायुः ॥ ४ ॥ २४५ ॥

इति कुञ्जादिः ॥

गर्गो वत्सविरोहितौ शटशकप्राचीनयोगावटा—

धूर्तः शङ्खधनञ्जयाजचमसा विश्वावसुः संकृतिः ।

वृक्षागस्त्यपुलस्तिवल्गुकलिता मन्तुर्मनायी लिगुः—

सूनुरोहितकन्धकौ श्रुवलतू मण्डुर्जिगीषुस्तनुः ॥२४६॥

गर्गादेरश्वविदेत्यादिना यञ् । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः । गार्ग्यः ।
घात्स्यः । वैरोहित्यः । शाटयः । शाक्यः । प्राचीनयोग्यः । आवट्यः ।
धौर्त्यः । शाङ्ख्यः । धानंजय्यः । आज्यः । चामस्यः । वैश्वावसव्यः । साङ्क्यः ।
वाक्ष्यः । आगस्त्यः । पुलस्तेः—पौलस्त्यः । पुलस्त्य इत्यपि प्रकृतिरस्ति ।
तस्याप्यृष्यणि पौलस्त्यः स्यात् । परं पुलस्तिशब्दस्य यज्ञभावे रूपान्तरमनिष्टं
स्यात् । आदौ च विशेषः । यजन्तास्त्रियां पौलस्ती । पौलस्त्यायनी । अण-
न्तस्य पौलस्त्येव स्यात् । बहुषु यजन्तस्य पुलस्तयः । अणन्तस्य पौलस्त्याः(१) ।
वाल्गव्यः । सान्तव्यः । सानाथ्यः । पाठसामर्थ्यान्न स्त्रीत्वनिवृत्तिः । लैगव्यः ।
सौनव्यः । लौहित्यः । कान्धक्यः । कथक इत्यन्यः । श्रौव्यः । लातव्यः । ना-
ण्डव्यः । जैगीषव्यः । तानव्यः ॥ २४६ ॥

(१) पुलस्त्य इत्यपि प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्यापि गर्गादित्वे पुलस्ति
शब्दस्य पाठ एवोपलक्षणम् । अतएव रामायणादौ रावणे पौलस्त्यपदं
प्रयुज्यमानमुपपद्यते न च पुलस्तिपदेन तस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । पुलस्त्यो-
ऽजनयत्यन्त्यानगस्त्यं च हविर्भुवि । यद्यपि पुलस्त्यस्य ऋषित्वादिणि पौलस्त्य
इत्येव स्यात्तथापि यज्ञभावे रूपान्तरमनिष्टमापद्येत । तथा हि यजन्तस्य स्त्रि-
यां पौलस्त्यायनी । अणन्तस्य तु पौलस्तीत्येव । बहुषुपत्येषु यज्ञो लुकि
पुलस्त्याः । ऋष्यणस्तु लुगभावात्पौलस्त्या इति विभावनीयमिति टिप्पण्या-
मुपलभ्यते ।

तण्डोलूकवतण्डधूमशकलाः कण्ठस्तथा कुण्डिनी—

गोकक्षैकरहूगणा वृषगणः स्थूरारराकाकताः ।

गोलन्दानडुहौ तरुक्षभिषजौ कृष्णोऽलिगुः पिङ्गला—

पूतीमाषसुलाभिनौ कुरुकतः शङ्कुस्तितिक्षैकलूः ॥२४७॥

ताण्डयः । तण्डिन्निति कश्चित् । श्रीलूक्ष्यः । वातण्डयः । शिवादिपा-
ठादणपि । वातण्डः । धौम्यः । युधिष्ठिरमन्त्री । यथा—कादम्बर्याम् । धौम्य
इवाजातशत्रोः । शाकल्यः । काशक्यः । कौण्डिन्यः । गौकक्ष्यः । ऐक्ष्यः । राहू-
गण्यः । रहोगण इत्यन्यः । वार्षगण्यः । स्थौर्यः । राराक्ष्यः । अरराकेत्यन्यः ।
कात्यः । कात्यशब्दाल्लोहितादित्वाद्वायनी । कात्यायनी । गौरी । ऋषिपत्न्या-
कारत्वादध्वं च्छा नार्यपि । गौलन्द्यः । आनडुह्यः । तारुक्ष्यः । भैषज्यः ।
काण्यः । आलिगव्यः । पैङ्गल्यः । पूतीमाष्यः । पूतिमाष इति भोजः ।
सौलाभ्यः । सुलोभिन्निति वासनः । कौरुकात्यः । शङ्कुव्यः । तैतिक्ष्यः (२) ।
ऐकलव्यः ॥२४७॥

चुलुकचणकमङ्गुः शर्कराक्षग्निवेशौ—

चिकितकुटिलदल्भाः (१) पिप्पलूतृक्षकक्षौ ।

महितमुसलरेभाः शण्डिलोकथौ च गण्डु—

विदभृदभयजाताविन्द्रहूतित्तिरी च ॥२४८॥

चुलुकचणकाभ्यां युक्तौ मङ्गुः । चुलुकचणकमङ्गुः । चौलुक्यः ।
चाणक्यः । माङ्गल्यः । शर्कराक्ष्यः । आग्निवेश्यः । चैकित्यः । कौटिल्यः ।
दाल्भ्यः । पैप्पलव्यः । ताक्ष्यः—गरुडः । काक्ष्यः । माहित्यः । मौसल्यः ।
रैभ्यः । शाण्डिल्यः । श्रीक्ष्यः । गाण्डव्यः । वैदभृत्यः । अस्य पौत्रादौ यज्ञ-
तस्य श्लुषि । विदभृतः । अभिजिदादावधीतस्य विदभृच्छब्दस्यापत्यमात्रे यज्ञ-
तस्याणि वैदभृताः । वितृन् साहसिकान् बध्नातीति वितृभत् तस्य वितृबध्य
इत्यन्यः । आभयनात्यः । आभय्यः । जात्यइत्यन्ये । ऐन्द्रहव्यः । तैत्तिर्य्यः ॥२४८॥

वृहदग्निसवर्णर्क्षजमदग्निपराशराः ।

जतूकर्णः कुटीगुश्च कर्कटाश्मरथौ मनुः ॥ २४९ ॥

(१) कुटिलद० इति पा० । (२) कौटिल्यइति पा० ।

बार्हिदग्न्यः । सावर्ष्यः । आर्क्ष्यः ।-रूक्ष इत्यन्यः । जामदग्न्यः । पारा-
शर्यः । कथंपुनरनन्तरो रामो जामदग्न्यः । व्यासः पाराशर्य इति । पुत्रोऽपि
पौत्रादिकार्य्यकरणात्तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरापत्यविवक्षायां त्वृष्यणि जाम-
दग्न्यः । पाराशर इति । अन्ये तु बभ्रुः कौशिक इति कौशिकग्रहणं गर्गादि-
यज्ञोऽनित्यत्वख्यापनार्थं मन्यन्ते । तेन पाराशर्य्यो व्यासः । जामदग्न्यो राम
इत्यनन्तरापत्येऽपि यज्ञ् सिद्धुः । वैचित्र्यार्थमित्यपरे । भोजस्त्वनन्तरापत्ये
पाराशरिः । तस्येदं विवक्षायां तु पाराशर इत्याह । जातूकर्यः । कौटीगव्यः ।
कार्कट्यः । आश्रमरथ्यः । मानव्यः । कथं मानवी प्रजा लोहितादित्वाद्वायनूडौ-
भ्यां स्त्रियां नित्यं भवितव्यम् । अनन्तरापत्यविवक्षायामृष्यण् भविष्यति ॥२५९॥

पर्णवल्कस्तलुक्षश्च यज्ञवल्कश्च मन्द्रितः

व्याघ्रपाद्भिपा देवहूस्तन्तुभण्डितमुद्गलाः ॥२५०॥

पर्णवल्क्यः । तालुक्ष्यः । याज्ञवल्क्यः ।

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वां वेदान्तानध्यजीगृपत् ।

मन्द्रं संजातस्य मन्द्रितः । तदपत्यं मान्द्रित्यः । मन्द्रित इति वासनः ।
वैयाघ्रपद्यः । भैष्यः । दैवहव्यः । यज्ञहूरित्यप्यन्यः । तान्तव्यः । भाण्डित्यः ।
मुदं मदं वा गलतीति मुद्गलः । तदपत्यं मौद्गल्यः ।

मौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां सूक्तयः ॥ २५० ॥

आङ्गिरसे बोधकपी ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे च मधुबभ्रू ।

वाजोऽसे जरमाणो भडितासंकृतितितिम्भवामरथाः ॥२५१॥

बौधयः । काप्यः । आङ्गिरसश्चेत् । अन्यत्र बौधिः । कापेयः । साधव्यः ।
ब्राह्मणश्चेत् । अन्यत्र साधवः । बाभ्रव्यः । कौशिकश्चेत् । अन्यत्र बाभ्रवः ।
अन्ये तु लोहितादिपठितादेव बभ्रोः कौशिके यज्ञं मन्यन्ते । स्त्रियां बाभ्र-
व्यायण्येव तन्मते स्यात् वाजोऽस इति वाजशब्दोऽसमासे यज्ञमुत्पादयति ।
वाज्यः । अस इति किम् । सौवाजिः । अस इत्यस्योपलक्षणत्वादन्येषामपि
गणपठितानामसमास एव प्रत्ययः । पारसविदिः । पारसगर्गरित्यादि ।
जारसायः । भाडित्यः । आसंकृत्यः । तिस्यन्तं भक्षयतीति तितिम्भः । तस्य
तैतिम्भ्यः । वासरथ्यः ॥ २५१ ॥

गुहलुर्भनत्तां मञ्जुः पिङ्गभिष्णजमन्ववः ।

आलापीकृतवीरश्चाभिजिदादित्स्त्रया गाम् ॥ २५२ ॥

गौहलव्यः । गू-लुरित्यन्यः । मानस्यः । मादृश्यः । पैङ्गवः । भिष्णव्यः ।
सास्वज्यः । आलाप्यः । कात्तथीयं ॥

अभिजिदादिः पुनरयम् । अभिजिन् गिद्भृत् शान्नायत् जितायत्
श्रुमत् कर्णावत् श्रीमत् गमीवत् शब्दाः । तेषामभिजिदादेयं नोऽदित्यनेन
यज्ञोऽण् भवति । अभिजितोऽपत्यानि आभिजिनाः । ईदृभृता इत्यादि ॥
अस्योदाहरणानि-यथा-

राजन्महाकालवनेऽन्नगार्थीवारस्यात्तात्तात्सलपान्मन्ववमम् ।

वाज्याज्यसौवाजिघट्टप्रियेगुविनोऽप्यतामाश्रममन्ववमन्वः ॥१॥

तथेतिगौरीपतयेऽप्यन्यमाऽकृत्यपत्रीकृतपाटपंसः ।

आसङ्कतीनर्त्तितमत्तवर्हिमुनेः पदंराजमुनिर्गंगाम ॥२॥

वैयाप्रपद्योपहितार्थपाद्यः प्राचीनयोऽभ्यादितमङ्गनाशीः ।

सतन्नेरेभ्यायणापृष्टवार्त्तः पीलस्यटाऽन्नेरिषधाम्न्यभासीत् ॥३॥

साग्न्याग्निवेश्येऽनुत्तसाङ्क्यशाङ्क्येधीन्यापधीम्येधुतशाटवसाध्ये ।

आवद्यवामसनसस्यधानं शय्यानष्टुस्येसजादपंतस्मिन् ॥४॥

ह्नाताक्षर्यलक्ष्मेहसकौरुकात्यवैश्वानसव्यायनजारसायान् ।

लौहित्यसांशित्यवतोऽभिवाद्यवाञ्जव्यमाणहव्यमुखानुपेये ॥५॥

समङ्क्षमाङ्क्षव्यमनस्यसाङ्क्षीत्सवल्गुवालगव्यवस्यवालीत् ।

मानव्यशाङ्कव्यमनोश्चशङ्कुर्मानाय्यमानाय्यमिवेपमेजे ॥६॥

सावद्यकार्कट्यकुटीगकौटिगव्यान्तिपङ्भिर्विद्भृद्भिरीडयान् ।

सवैद्भृत्यायनवैद्भृत्यसीलाभ्यदाल्भयान्बहुतत्रमेने ॥७॥

जिगीषवेऽस्मिन्जुगोपजैगीषव्योन्यगूहद्यदुगौहलक्ष्यः ।

तच्छ्रौव्यलैगव्यकथासुतत्वंगीर्ब्रह्मणोऽस्यस्त्रयमावभासे ॥८॥

वातरह्णाकात्यायनकाप्यकात्यमान्तव्यतान्तव्यदमैः सतस्मिन् ।

तारुक्ष्यतालुक्ष्यतपोभिराक्षर्यः कान्यक्षशाकल्यजपैश्चज्हे ॥९॥

सकाशव्यगौकक्ष्यसमक्षमस्मिन्नागस्त्यकौशिडन्यकृतातिथेयः ।

सुभाषितान्यादितपार्श्वलक्ष्यीयजूपिसूर्पादिवयाज्ञवल्क्ष्यः ॥१०॥

साहित्यसाहित्यविदेपजातूरुर्ग्यस्यसावर्ग्यसवर्णभोजः ।
 भाषित्यपाषित्यसिद्धैषराहूगयादयोवीक्ष्यतसिन्धमूचुः ॥११॥
 भाषित्यभंपज्यघोविचिन्वन्नालाप्यचैकित्यमतिंनिमानः ।
 गीसल्यपैङ्गल्यकृतीःमपारागर्वाप्रमाणीमनसालुलीके ॥१२॥
 सवार्हदग्नयायनजामदग्न्यःस्यौद्यौक्ष्यतैतिक्ष्यजिघृक्षिताभिः ।
 कौटिल्यशास्त्रार्थावपारदृश्वाननन्दगौलन्द्यमुनीन्द्रवाग्भिः ॥१३॥
 कापर्यैकलव्यायनपेप्पलव्यदाहभ्येन्द्रहव्यायनदैवहव्यान् ।
 राराव्यघाणाव्यवदाररक्ष्यनौलूक्यचौलुक्यजुषंसिषेवे ॥१४॥
 सभाजयन्नाभयजात्यवैरोहित्याश्मरध्यायनवार्पणयान् ।
 सपीतिमाप्यायणशार्कराक्ष्यशाषित्यमौद्गल्ययुजोविरेजे ॥१५॥
 माधय्यतोधानसमाधघश्रीर्माभ्रव्यधीर्वाभ्रवतःप्रभावम् ।
 कापेयतःकाप्यरुचिःप्रतापंम्रौध्याच्चत्रौधेश्वसवोधमाप ॥१६॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैककुरुकृता-
 नद्बुहसिगुशद्बुकततरुक्षवर्जिताः शब्दाः । तृतीयवृत्ते मङ्क्ष्वग्निवेशतृक्षकक्षरेभ-
 वर्जिताः चतुर्थश्लोक ऋक्षमनुवर्जिताः । पञ्चमश्लोके तलुक्षव्याप्रपत्तन्तुवर्जिताः
 षष्ठार्यायां भदिततितिस्मवामरथशब्दाः । सप्तमश्लोके भिष्णजालापिकृतवीर-
 शब्दा अभिजिदादिश्च शकलादिगणयोग्या भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन
 यज्ञहूप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२५२॥ इति गर्गादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नम्-
 होदधिवृत्तौ तद्धितप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो नाम
 तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुक्षेत्रे धान्यप्राणसभागृहाः ।

ज्ञताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये वाण् पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्पतिशब्दाद्त्राणाधि-
 कादे येऽर्थास्तत्रापत्ये वाण् भवति । श्यस्यापवादः । धनपतेरपत्यं धनपतिर्वा
 देवताऽस्य धानपतः । सेनापतेरिदम् सैन्यपतम् । एव प्राणपतम् । क्षेत्रपतम् ।

धान्यपतम् । प्राणपतम् । साभापतम् । गार्हपतम् । शातपतम् । आश्वपतम् ।
धान्यपतम् । राष्ट्रपतम् । आधिपतम् । कौलपतम् । धार्मपतम् । गाणपतम् (१) २५३

इति धनादिः ॥

उत्सोशीनरभङ्गकीयविकरा धेनूदपानोष्णिहः—

पञ्चालापवदौमहानदपृथे इन्द्रावसानः कुरुः ।

सत्वद्ग्रीष्मरथन्तरं जनपदो मध्यंदिनानुष्टुभौ—

त्रिष्टुप्पङ्क्तिमहानसाश्च भरतो ज्ञेयः सुवर्णः ककुप् २५४

उत्सादेश्चाजित्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां वास्ये तस्मात्पूर्वोऽपत्ये
कार्येऽञ् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । उत्सस्यापत्यम् उत्सो वा
देवताऽस्येति औत्सः । औशीनरः । भाङ्गकीयः । वैकरः । अस्य पद्यादि-
पाठाच्चातुरर्थिकी यएव । धेनवः । औदपानः । औष्णिहः । एवं पञ्चालेषु
भवः । पाञ्चालः । अके प्राप्ते । आपवदः । वासनसतेन । साहानदः । पृथाया
अपत्यम् पार्थः ॥ यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ मुरं द्विषन् ॥

इन्द्रावसानो नाम बाहीकग्रामस्तस्य । ऐन्द्रावसानः । कुरुषु भवः ।
कौरवः । सत्वतोऽपत्यम् । सात्वतः । यथा—

समरेषु रिपून्निजघ्नता शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।

सुचिरं सह सर्वसात्वतैर्भवविश्वस्तविलासिनोजनः ॥

यादवैरित्यर्थः । ग्रीष्मे भवम् ग्रीष्मं महः । रथन्तरो नाम राजा साम
षा तदपत्यं तत्र भवं वा । राधन्तरम् । जानपदः । माध्यंदिनः । आनुष्टुभः ।
त्रैष्टुभम् । पाङ्क्तम् । साहानसोऽग्निः । भारतः । सौवर्णं कटकदि ॥ ककुभम् २५४

वृहतीजगतीमहिमतुरुणास्तलुनो महन्महाप्राणौ ।

विन्दवृहत्पीलुकुणा वृपदंशो वष्कयश्वासे ॥ २५५ ॥

वार्हनम् । जागतम् । महिमतो भावो महिमा । तस्य माहिमः ।
महीमदित्यन्यः । तारुण्य । तालुनः । तरुण्या अपत्यं तारुणः । तालुनः ।
दधि प्राप्ते । माहतः । माहाप्राणः । महाप्राण इत्यन्यः । वैन्दः । बार्हतः ।

(१) केषुचिद्गुण्येनाशब्दो न पठन्ति तन्मते गार्हपत्यं सैनापत्यमि-
त्पुनरेण व्यप्येत्यधिकम् ।

पीलूनां पाकः । पीलुकुणः । ततोऽजि । पैलुकुणः । वृषं मूषिकं धर्मं वा दश-
तीति वृषदंशो मारजारः पापवान् वा । ततोऽजि । वार्षदंशः । जिनेन्द्रबु-
द्धिस्तु वृषदंशे इति वृषच्छब्दादंशोऽज् । वृषद अंशो वार्षदः । अंश इति
किम् । वार्षदोऽन्यः । अणोव भवति । बष्कयशब्दोऽसेऽसमासेऽजमुत्पादयति ।
वाष्कयः । अन्यत्र सुबष्कयस्यापत्यं सौबस्कयिः । अस्य समासप्रतिषेधाद्
उत्साद्यन्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य आगतं गौधेनवम् । मयङ्कूप्यौ न
भवत इति शकाटाङ्गजः । अस्मन्मते तु तदन्तानां व्यवच्छेदः ॥ २५५ ॥

देशे तूदस्थानो हंसपथं वर्धमानमहितौ च ।

दंशं कुरुकतकुणपावुत्सादिगणे पठन्त्येके ॥ २५६ ॥

उदस्थानशब्दो देशे वर्त्तमानोऽजमुत्पादयति देशेऽभिधेय इत्यन्यः ।
औदस्थानः । अन्यत्र । उदस्थानो नाम कश्चित् तस्य औदस्थानिः । हांसप-
थः । वार्धमानः । महितस्य माहितः । दंशः । कौरुकातः । कौणपः । एतेषां
यथासम्भवमुदाहरणानिः—

दूष्टोडुलोमेषु मयौडुलोमेश्रीवैरसिंहादिषुरुद्रभक्तिः ।

अपार्थिवासात्वयिपार्थिवीयांनीत्स्यौदपान्योऽपिनवर्णयन्ति ॥१॥

आनुष्टुभत्रैष्टुभकाकुभैर्यंपाङ्कौष्णिहैर्वाहंतजागतेश्च ।

स्तुवन्तिराथन्तरभाल्लकीयमाध्यंदिनाः सोऽर्हणयादृतस्ते ॥२॥

कस्तारुणस्तालुनवाष्कयौवासौबष्कयिर्वाहृदयेकरोति ।

विलासिनोवीरपतिनाकलौयद्व्यलोकिलोकेऽत्रमृगाङ्कनीलिः ॥३॥

नभारतेनैक्षिनकौरवेणनैन्द्रावसानेननसात्वतेन ।

पाञ्चालमाहानदवैनदैर्नौशीनरेणाद्ययथात्वयेशः ॥६॥

सौवर्णामुर्व्यादितथानदत्वानघैनवंजानपदद्विजेभ्यः ।

नवैकरंरत्नचयं विकीर्यत्वमीशमालोक्ययथाद्भुतोऽभूः ॥५॥

नमाहतीमृद्धिमवैमिमाहाप्राणीनकोजल्पतिवार्हतीयम् ।

भक्त्येहयोऽभ्यर्चतिरुद्रमौदस्थानंतमभ्येतिजनंजयश्रीः ॥६॥

साहानसोऽग्निः पचतेऽन्नजातंग्रैष्मंमहः पैलुकुणंगृणन्ति ।

वृषाङ्कभक्तोऽर्हतिवार्षदंशान्भेतुंविभिन्नाहिपदार्थशक्तिः ७।२५६ इत्युत्सादिः ॥

भिक्षाखण्डिकदक्षिणायुवतयो धर्मी सहस्रो युगं -
क्षेत्रं श्वा हलबन्धभिक्षुकशुकोलूकाः पदातिः पुनः ।

अङ्गारो वडबाऽथ पद्धतिरहोऽथर्वा करीषं तथा—

चर्मी चर्म च गर्भिणी युगवरत्रा स्याद्हरत्रा तथा २५७

भिक्षादेरित्यनेन षष्ठ्यन्तात्समूहेऽण् प्रत्ययो भवति । भिक्षाणां समूहः
भैक्षम् । यथा श्रीसागरचन्द्रस्य—

अकल्पितप्राणसमासनागमानलीससाङ्गाधृतभैक्षवृत्तयः ।

निर्ग्रन्थतात्वत्परिपन्थिनोगताजगत्पतेकिंत्वजिनावलम्बिनः ॥

खण्डिकानां कलायानाम् खाण्डिकम् । दक्षिणानाम् दाक्षिणम् । यौव-
नम् । युवतिपाठः पुंवद्भाववाधनार्थः । अत्रास्य पाठश्चन्द्राचार्य्याद्यभिप्रायेण ।
वस्तुतस्तु तद्वितोत्पत्तेः प्रागेव पुंवद्भावेन भवितव्यम् । ततो युवतीनां समूहो
यौवनम् । यथा । सरूपमतिनेपथ्यं कलाकुशलयौवनम् । यस्य पुण्यकृतः प्रैष्यं
सफलं तस्य यौवनम् । यत् उक्तं भाष्यकृता । भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं
पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधाविति । धार्मिणम् । ब्रह्मादिपाठान्नोऽनहो-
व्येक्षित्पणादावित्यनेन श्लुङ् न । साहस्रम् । यौगम् । क्षेत्रम् । शौवनम् ।
शकटाङ्गजस्तु श्वखलादिभ्योऽजिनित्यत्र श्वादेरञ्ज्वचनम् । शुनां समूहः
शौवम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणां चाक्रमित्यादिषु नोपदस्येति लोपार्थ-
मिति मन्यते । हालम् । पाशादिपाठाद् हल्या । वान्धम् । हलबन्ध इत्यन्यः ।
भैक्षुकम् । शौकम् । औलूकम् । यजन्तो बहूपत्यवाची श्लुका निर्दिश्यते ।
तस्येह पाठादपत्यलक्षणोऽकञ् न भवति । पादातम् । आङ्गारम् । पाशादि-
पाठादङ्गाद्यर्था । वाडवम् । पादुतम् । अह्नाम् । आहूम् । अथर्वा नामर्षिः ।
तत्प्रयुक्ता मन्त्रा अथर्वाण उपचारात्तेषाम् आथर्वणम् । कारीषम् । चार्मिणम् ।
धार्मणम् । चार्मनित्यन्यः । गर्भिणयः क्षेत्रभक्तयः । तासां गार्मिणम् । यौगवर-
नम् । वारत्रम् ॥

सुद्रकानां क्षत्रियाणां मालवानां चापत्यानि । राष्ट्राख्याद्राज्ञोऽजेवेत्यञ्
तस्य ग्लुचि । सुद्रकाश्च मालवाश्च सुद्रकमालवाः । ततोऽपत्याकञो बाधनार्थं
तेनामंज्ञायां भिक्षादिपाठादण्विधिः । क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र क्षौद्रक-
ण्यम् । भिक्षुकवहयाशुकपदातिप्रभृतयश्चित्रकाष्ठादिप्रतिभावृतयो गण-
॥४॥ प्रयोऽयन्ति ॥ २५७ ॥ इति भिक्षादिः ॥

केदाराजौ राजराजन्यवत्सा उष्ट्रोरश्रौ वृद्धयुक्तो मनुष्यः ।
उक्षा ज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ वामनाचार्यदृष्टे ॥२५८॥

अपत्यकेदारेभ्योऽकजित्यनेनापत्यान्तात् केदारादेश्चाकञ् भवति ॥ के-
दाराणां समूहः कैदारकम् । कैदार्यमित्यपि । आजकम् । राजकम् । राज-
न्यकम् । वात्सकम् । यथा—धनञ्जयस्य—

समं द्विषन्तः शुकसारिकाभिर्विपाशितावल्गुशिशुंशशंसुः ।

निर्भोक्षमाणंसहधेनुकेनगृहेगृहेवात्सकमभ्यनन्दत् ॥

श्रीष्टकम्— लोलौष्ठमौष्टकमुदग्रमुखंतरूणान-
भ्रंलिहानिलिलिहेनवपल्लवानि ॥

श्रीरश्रकम्— क्रीत्वौरश्रकमिदमाजकं च वीथ्याम् ॥

वाहुकम्— मानुष्यकम् । श्रीक्षकम् ।

रोमन्धमन्धरचलद्गुरुसास्त्रमासाञ्जक्रेनिमीलदलसेक्षणसौक्षकेण ॥

राजपुत्रकम् ॥ २५८ ॥ इति केदारादिः ॥

पाशधूमतृणाङ्गाराः पिटाकः पिटको वनम्(१) ।

गोरथौ शकटं वातः खलपोतौ गलो नडः ॥ २५९ ॥

खलपाशादिभ्यां लिन्लत्यावित्यनेन खलादेः पाशादेश्च लिन्ल्यौ क्रमेण
भवतः । पाशानां समूहः पाश्या । धूस्या । तृष्या । अङ्गार्या । भिक्षादि-
पाठादणपि । आङ्गारम् । पिटाकपिटकौ वंशदलादिमये भाण्डे । पिटाक्या ।
पिटक्या । वन्या(२) । गव्या । स्त्रीलिङ्गार्थमस्य पाठः । यप्रत्ययस्तु गोरथ्योऽजा-
देरित्यनेनैव सिद्धः । रथ्या ॥

स्नेहाद्ग्रहन्तीक्षणमुत्कटाक्षाविश्येवशल्यंहृदयेदधाना ।

उच्चात्यमानातुरगैः परैश्चस्थानाद्विरोधेनचचालरथ्या ॥

गोत्रारथकट्येत्यनेन गोत्रा । रथकट्या । शकट्या । वात्या । खलानां
पिणयाकानां धान्यमर्दनभूसीनां दुर्जनानां च समूहः खल्या । पोत्या । प्रवह-
णसंघातः । गलो मत्स्यबन्धनविशेषः । गल्या । नड्या । तृणसंघातः ॥२५९॥

हलं जनः पटाकश्च ज्ञेयः पोटगलोऽपरैः ।

खलोकौ कुन्दुमोऽन्येऽपि स्युः खलादौ प्रयोगतः ॥२६०॥

हल्या । भिक्षादिपाठात् हालम् । जन्या । ग्रामादिसूत्रेण जनतेति च ।
प्रयोगद्वयं वामनमतेन । पटाक्या । वैजयन्तीसमूहः । पोटेन सप्रलेपेण गल-
ति पोदगलः । काशो नडश्च । पोटगत्या । अपरैरिति शाकटायनप्रभृतिभिः ॥

इति पाशादिः ॥

खलानां समूहः खलिनी । खल्याऽपि । ऊककुन्दुनी निचयार्थी ।
ऊकिनी । कुन्दुमिनी ॥

यत्रैतास्तिलखलिनीशणोकिनीभिः शिप्रायास्तटमनुशालिकुन्दुमिन्यः ।
गोत्रावानिहतवसैन्यसंनिवेशः सार्धं ग्रामतयत्रतीयतेऽत्रदेशे ॥

अन्येऽपीति कुलटाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ २६० ॥ इति खलादिः ॥

तालो धनुषि पीयूक्षा कण्टकारी त्रिकण्टकः ।

श्यामाकपाटलाकाण्डा गोधूमेन्द्राविशाविमौ ॥ २६१ ॥

तालादेरित्यनेन तालादेर्गणात्पष्ठमन्ताद्विकारावयवयोरर्थयोरण् एव
भवति । तालस्य विकारः तालं धनुः । तालमयमन्यत् । पीलुवाची पीयूक्षनि-
ति(१) क्षपणकः । पीयूक्षायाः पीयूक्षम् । काण्टकारम् । त्रैकण्टकम् । श्यामा-
कस्यौषधिविशेषस्य । श्यामाकी यवागूः । पाटला वृक्षः । तस्याः पाटलम् ।
पाटलिरिति भोजः । पाटलीत्यन्यः । काण्डं भस्म । गोधूमः । इन्द्राविशस्य
वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्राविशः ॥ २६१ ॥

बर्हिणेन्द्रालिशौ मुञ्जो बिल्ववेणुगवेधुकाः ।

कुटीरव्रीहिकर्पासीकर्कन्धूशिंशपेक्षवः ॥ २६२ ॥

बर्हिणम् (२) । इन्द्रालिशस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रालिशः । मुञ्जस्य
विकारो मौञ्जी । यथा—पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम् ॥

बैल्वः । वैणवः । गवेधुका । औषधिः । तस्या गवेधुकः । कौटीरः । व्रीहः ।
कार्पासः । कार्कन्धवः । शंशपः । ऐक्षवः ॥ २६२ ॥

(१) पीयूक्षा—पीयूक्षा पीलुद्रुमः । तद्विकारः पीयूक्षमिति वर्द्धमानः ।

आपपीयूक्षेत्येकः शब्दइति तत्त्वबोधिनीस्वारस्यम् ।

(२) बर्हिणोऽयवयो बर्हिणं मयूरपुच्छम् । तद्विकारो बर्हिण इति टि० ।

चयखदिरमसूरान्(१) सीसकंतौ शिरीषं रजतचमरलोहान्
पीतदारुं पलाशम् । अपि च वचकरीरेन्द्रायुधस्पन्द-
नानि शृणु तदनु यवासोदुम्बरं तीव्रदारुम् ॥२६३॥

चायः (२)। खादिरः । मासूरः । सैसः । कांसः । शैरीषः । राजतः ।
कलशः । चामरम् । लौहः । पीतदारवः । पालाशः । वचस्य वंशविशेषस्य ।
वाचः । कारीरः । इन्द्रायुधस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रायुधः । स्पान्दनः ।
यावासः । औदुम्बरः । तीव्रदारवः । श्लेष्मातकवृक्षविशेषवाची तीव्रदारु-
रित्यन्यः ॥ २६३ ॥

विकङ्कतश्च पूलासो(३) रोहीतकविभीतकौ ।

व्याघ्रकाञ्चनमर्थे स्याद्विकारेऽवयवे तथा ॥२६४॥

वैकङ्कतः । पीलासः (४)। रोहीतकः । विभीतकः । वैयाघ्रं चर्म । काञ्च-
नस्य विकारः—काञ्चनम् । यथा—

सकाञ्चनेयत्रमुनेरनुज्ञयानवास्बुदश्यामतनुन्यविक्षत ।
यथा वा । काञ्चनेनकिमिवास्यपन्निशाकेवलंनसहतेविलङ्घनम् ।

ये तु नाधीयते तेऽभेदोपचारादेवान्न काञ्चनशब्दः काञ्चनविकारे प्रयुक्त
इति समर्थयन्ति । तालादीनामादिवृद्धिमतां नित्यं मयटि प्राप्ते तदन्येषां तु
विकल्पितेऽण्वचनम् । अन्यमते स्वरश्च प्रयोजनम् । तालादिषु हेमशब्दो द्रष्टव्य
इति केषांचिन्मतम् । तथा च । तदण्डमभवद्वैमसिति पुराणादी । पादेन हैमं
विलिलेख पीठमिति कालिदासस्य । समुद्रोपत्यका हैमीति भट्टेः । अणि हि
प्रकृतिभावे सति हैमनमिति स्यात् । न च वाच्यम् अकारान्त एवायमिति
हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नाविति कालिदासस्य—

येषामशेषभुवनाभरणस्यहेमस्तत्वंविवेक्तुमुपलाःपरसंप्रमाणम् ॥

(१) चयखदिर० इति पा० । (२) चापं धनुः । चापी कोटिः । चयेति
कचित्पाठः ॥ (३) पूलाशो० इति पा० । (४) पीलाशः । पुलाकस्तुच्छधान्यम्—
पौलाकम् । पूलाक इत्यन्ये । पूलास इति पाठे पूलासो ग्रामविशेषस्तस्यैकदेशः
पौलास इति पा० ॥

इति च भलूटस्य प्रयोगे नकारान्तस्यैवोपलब्धेः । न च मुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्येतावतोपेक्षापेक्षमेतदिति सुवचं बहुतरलद्वयक्षतिप्रसङ्गात् । तथाहि त्रिफलेत्यजादिषु मुनित्रयेणसाक्षादननुमतमित्यप्यभ्युपगतमेव । अङ्ग-
गान्नकण्ठेभ्यश्चेत्येतदपि मुनित्रयाप्रदर्शितमपि शिष्टैरिष्टमेव । शाकटायनोऽपि हेमादिभ्योऽजित्यनेनाज्ज्विधानमन्त्याजादिश्लुगर्थमाह तेन हैमं सारसनं (१) । हैमी यष्टिरिति सिद्धम् । सहृदयचक्रवर्तिना वामनेन तु हेम इति सूत्रेण विकारोऽर्थोऽन्त्याजादेर्लुक् कृत एव । अण्हेमार्थादित्यत्र मानव्यां वृत्तौ हैमी हेममयी रशनेत्युदाहृतं च ॥२६४॥ इति तात्तादिः ॥

शरदर्भकुटीसोमा भवेतां तृणबल्वजौ ।

स्तौ राजन्यात्मकामेयौ वैकर्णश्च वसातिना ॥२६५॥

शराद्येकाजप्राणिन्येवेत्यनेन मयट् । शराणां विकारोऽवयवो वा शर-
मयम् । दर्भमयम् । कुटीमयम् । सोममयम् । तृणमयम् । बल्वजमयम् ॥

येषांशरमयीर्दर्भमयीस्तृणमयीःकुटीः ।

कुटीमयीःसोममयीस्ताबल्वजमयीःस्तुमः ॥ इति शरादिः ॥

राजन्यभौरिक्षेषु कार्यादिभ्योऽकञ् विधमक्ता इत्यनेन तस्य राष्ट्रमित्यर्थे
राजन्यादेरकञ् भौरिक्यादेर्विधेषुकार्यादिर्भक्त एते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ।
राजन्यानां जनपदः राजन्यकः । पीठमर्दराजवयस्येषु रूढो राजन्यशब्द
इत्यन्यः । आत्मकामेयकः । वैकर्णकः । विकर्ण इत्यन्यः । वासातकः । अत्रास्य
भाटानङ्गीकाराद्वासातमित्यन्यः ॥ २६५ ॥

वाभ्रव्यानृतदेवयातवयुतो दान्त्रायणो वातव—

स्तीब्रोदुम्बरमालवार्जुनफणः पुत्रोऽम्बरीपात्परः ।

शालङ्कायनदाक्षितेलुकलितौ वैराटशैलूपकौ—

त्रैगर्त्तश्च वसानवैल्ववनकौ स्यात्संप्रियस्तैल्वलः ॥२६६॥

वाभ्रवकम् । आनृतस्य (२) आनृतकः । आवृतक इत्यन्यः । दैवयात-
वकः । दैवयातव इत्यन्ये । देवयात इत्यपरे । दाक्षायणकः । वतोरपत्यं

(१) हैममासनमिति पा० ॥

(२) अनृतस्य—आनृतकः । अत्रानृतशब्दस्तद्वृत्तिं वर्त्तते लक्षणपा इति पा० ॥

वातवः । तस्य—वातवकः । वात्रव इत्यन्यः । तीव्रस्य—तैव्रकः । अस्य पाठो
 धामनमतेन । औदुम्बरकः । औदुम्बर इत्यन्यः । मालवस्य राज्ञः मालवकः ।
 अर्जुनफण इति । अर्जुनायन इत्यर्थः । तस्य अर्जुनायनकः । आम्बरीषपुत्र-
 कः । शालङ्कायनकः । दाक्षकः । तेलोः तैलवकः । अस्य पाठो धामनमतेन ।
 वैराटको राजा । त्रिराट इत्यन्यः । शैलूषकः । शैलूपज इति दिग्वासाः ।
 त्रैगर्त्तकः । त्रिगर्त्त इत्यन्यः । वासानकः । बिल्ववने भवो जातो वा । बैल्व
 वनः । तस्य बैल्ववनकः । शैलूषबैल्वनशब्दौ सूत्रे कप्रत्ययान्तौ निर्दिष्टौ ।
 सान्निप्रयकः । सन्निप्रया दाक्षी च नाम्ना स्त्री पुरुषो वा राजा । तस्य—सांनि-
 प्रयकः । दाक्षक इति तु धामनः । तैल्वलकः । बैल्वल इत्यन्यः ॥

आकृतिगणोपम् । तेन जालन्धरायणः । और्णनाभः । जालन्धरः ।
 कौत्तालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२६६॥ इति राजन्यादिः ॥

भौरिकिसैकयतावथचैकयतो भौलिकिश्च काण्यः ।

चौपयतश्चैटयतो वाणिजको वालिकाज्यश्च ॥ २६७ ॥

भौरिकीणां राज्ञां जनपदः भौरिकिविधम् । विधमक्तप्रत्ययान्तानां
 स्वभावान्नपुंसकलिङ्गतैव । चन्दाद्याः पुंस्त्वमपि दर्शयन्ति । सैकयतविधम् ।
 चैकयतविधम् । क्षैजयतचौदयतावित्यपि कश्चित् । भौलिकिविधम् । काण्यवि-
 धम् । चौपयतविधम् । चैटयतविधम् । वाणिजोऽपत्यं वाणिजः । के वाणि-
 जकः । तस्य वाणिजकविधम् । वालिकाजस्यापत्यं कुरुकोसलेत्यादिना यद्यच्च ।
 वालिकाज्यः । तस्य वालिकाज्यविधम् ॥ २६७ ॥ इति भौरिक्यादिः ॥

ऐषुकारिः शयण्डश्च सौवीरो वैश्वमानवः ।

दासमित्रिर्नडः शौण्डः शायण्डो वैश्वधेनवः ॥ २६८ ॥

इषुकारस्यापत्यानि ऐषुकारयो राजानः । तेषां जनपदः । ऐषुकारिभ-
 क्तम् । शयण्डभक्तम् । शयाश्च इत्यपि भोजः । सौवीरभक्तम् । वैश्वमानव-
 भक्तम् । वैश्वमाणव इत्यन्यः । दासमित्रिभक्तम् । दासमित्र इत्यन्यः । नडभ-
 क्तम् । शौण्डभक्तम् । शायण्डभक्तम् । शायण्डिरित्यन्यः । वैश्वधेनवभक्तम् ।
 अन्ये तु वैश्वभक्तं धैनवभक्तमिति पृथगाहुः ॥२६८॥

द्व्यक्षत्रयक्षौ दासमित्रौडचान्द्राः खाडः शौद्रो
दाक्षिसारस्यजौलाः । शायणडोऽथो ताक्ष्यशौभ्रौ
फणन्ता एते ज्ञेया विश्वतुण्डाञ्च देवः ॥ २६९ ॥

द्व्यक्षायणभक्तम् । त्र्यक्षायणभक्तम् । गणपाठाद्बृद्ध्यभावः । द्वाक्षा-
यणः । त्र्याक्षायण इत्यन्यः । दासमित्रायणभक्तम् । श्रौडायनभक्तम् । चान्द्रा-
यणभक्तम् । खाडायनभक्तम् । खादायन इत्यन्यः । शौद्रायणभक्तम् । शौद्रका-
यण इत्यन्ये । दाक्षायणभक्तम् । राजन्यादिपाठाद् दाक्षायणकम् । सारस्याय-
नभक्तम् । जौलायनभक्तम् । शायणडायनभक्तम् । ताक्ष्यायणभक्तम् । शकटा-
ङ्गमतेन । सौभ्रायणभक्तम् । चन्द्रमतेन । वैश्वदेवभक्तम् । तुण्डदेवभक्तम् ।
अन्ये तु विश्वभक्तं तुण्डभक्तं देवभक्तमित्याहुः । इत्येषुकार्योदिः ॥२६९॥

नडप्रक्षकपोतेक्षुकाष्ठत्रिवेत्रवेतसाः ।

कतह्रस्वन्लुचौ क्रुञ्चातक्षाणौ विल्ववेणु च ॥२७०॥

नडादेः कुक् छ इत्यनेन नडादेश्चातुरर्थिकश्लो भवति । नडा अत्र देशे
सन्ति नडकीयः । नड्वल इति च । मूक्षकीयः । कपोतकीयः । इक्षुकीयः ।
काष्ठकीयः । त्रिभिर्ऋषिभिर्निर्वृत्तं नगरम् । त्रिकीयम् । वेत्रकीयः । वेतसकीयः ।
क्रुञ्चकीयः । तक्षणा निर्वृत्तस्तक्षणां निवासः तक्षकीयः । विल्वकीयः । वेणु-
कीयः । खान्तं केचित्पुंस्युदाहरन्ति । अपरे स्त्रियाम् ॥२७०॥ इति नडादिः ॥

अशमयूथनददर्भशिखांषा वृन्दकन्दगुदकाण्डकुलानि ।

मीनगह्वगुडकुण्डलखण्डाः पीनपामनगकोटगुहाश्च ॥२७१॥

रादयोऽश्मादिभ्य इत्यनेनाश्मादिभ्योऽष्टादशभ्यो गणेभ्यश्चातुरर्थिका
वयाययं र इत्यादयोऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति । अश्मानोऽत्र देशे सन्ति । अ-
श्मरम् । एवं यूथरम् ॥ यूष इत्यन्यः । नदरम् । दर्भरम् । शिखरम् । ङ्पाट्त्वे
ह्रस्वश्च बहुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे सति । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः । ऊपरम् । वृन्दरम् ।
कन्दरम् । गुदरम् । काण्डरम् । कुलरम् । मीनरम् । गह्वरम् । गुडरम् ।
कुण्डलरम् । वामनमतेन । खण्डरम् । पीनरम् । वामनमतेन । पामरम् ।
नगरम् । कोटरम् । गुहरम् । ह्रस्वत्व नेत्यन्यः ॥२७१॥ इत्यश्मादिः ॥

सखिकरवीराशोका वासवसख्यग्निवायुतो दत्तः ।

छगलो गोफिलदत्तौ भल्लः पुरपालवज्राश्च ॥ २७२ ॥

सख्यादेर्ढण् । सख्या पुरुषविशेषेण निर्वृत्तम् । साख्यं नगरं, मण्डलं वा । कारवीरेयम् । वैरेयमित्यन्ये । आशोकेयम् । वासवदत्तेयम् । साखिदत्तेयम् । आग्निदत्तेयम् । वायुदत्तेयम् । छगलो मुनिप्रदागलश्च । छागलेयम् । गोफिलेयम् । गोभिल इति भोजः । दत्तेयम् । भाल्लेयम् । अन्त्यजातिभिर्भल्ल इत्यन्यः । भल्लपालइति समस्तं भोजः । पौरेयम् । पालेयम् । वाज्जेयम् ॥२७२॥

कदलस्तमालरोहौ समलचक्रौ कुशीरकः सरकः ।

सुरसः सीकरसमलौ सरमसरसचीरचक्रवाकाश्च ॥२७३॥

कादलेयम् । तामालेयम् । रोह्येयम् । सामलेयम् । चाक्रेयम् । कौशीरकेयम् । शीरक इत्यन्यः । सारकेयम् । सौरसेयम् । सैकरेयम् । वामनमतेन । सामलेयम् । सारमेयम् । सारसेयम् । चैरेयम् । वीर इत्यन्ये । चाक्रवाकेयम् ॥

एते सख्यादयः प्रायः पुंविशेषवृत्तयः । ततस्तन्निवासेऽपि ढण् विधेयः । करवीरसीकरचक्रछगलप्रभृतयः स्वार्थवृत्तयः । तेषां च तदत्रास्तीत्यर्थे प्रत्ययः ॥ २७३ ॥ इति सख्यादिः ॥

संकाशकश्मीरपचारनासाश्रूडारयूपौ पलितानुनाशौ ।

मन्दारकूटौ दशकोविदारशीर्षाश्मतीर्थाशमडारकुम्भाः ॥२७४॥

संकाशादेश्यः । संकाशेन राज्ञा निर्वृत्तम् । सांकाश्यम् । काश्मीर्यम् । पाचार्य्यम् । वामनमतेन । नास्यम् । चौडार्य्यम् । यूपो अस्मिन् सन्ति यौष्यम् । पालित्यम् । आनुनाश्यम् । वामनमतेन । मन्दाराणामदूरभवं मन्दार्य्यम् । कौट्यम् । कुट इत्यन्यः । दशस्य दाश्यम् । कौविदार्य्यम् । शैर्ष्यम् । आश्मन्यम् । तैर्ष्यम् । आंश्यम् । माडार्य्यम् । मजार इत्यन्यः । कौम्भ्यम् ॥२७४॥

नाशिकासरकसूरचिरन्ताः कम्पिलः समलखण्डितसीराः ।

पञ्जरप्रगदिनाथनलाङ्गा रोमलोमपुलिना मगदी च ॥२७५॥

नाशिका नाम राक्षसी । तस्या निवासस्तथा निर्वृत्तं वा । नाशिक्यम्(१) । सारक्यम् । सौर्य्यम् । चैरन्त्यम् । काम्पिल्यम् । कम्पील इत्यन्यः । समलेन

निर्वृत्तम् सामल्यम् । खाण्डित्यम् । सैर्यम् । पाञ्चर्यम् । मागद्यम् । नगरं देशो वा । नाथ्यम् । नाल्यम् । आङ्गम् । रौमथ्यम् । लौमन्यम् । पीलिन्यम् । नागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ २७५ ॥

सुपरिः कटिपः कलिवो मलिनागस्ती सकर्णको वृष्टिः ।

पन्थादेशः सुपथी मादितविकरौ च सूरसेनश्च ॥ २७६ ॥

सुपरिः कश्चिद्राजा । तेन निर्वृत्तम् । सौपर्यम् । काटिप्यम् । कालियम् । कलित इत्यन्ये । मालिन्यम् । अगस्तिकुशिह्न्योरगन्तिकुशिह्नी वेति श्लुचि । अगस्तीनां निवासः । आगस्त्यम् । अन्ये त्वगन्त्यस्यापत्यम् आगस्त्यः । ऋष्यणि । तस्यागस्त्यम् । साकर्णवपम् । वृष्टिना निर्वृत्तम् धार्ष्ट्यम् । सृष्टिर्नाम काचित्स्त्री । तस्या निवासी धार्ष्ट्यमित्यपरे । सुपथोऽदूरभवं सुपथं यात्रास्तीति सौपथ्यम् । मादिता स्त्री काचिदित्यन्यः । वैकर्यम् । सौरसेन्यम् । गोभिल-
घक्रचक्रवाकाशोकच्छगलकुशीरकयमलमुरसन्मघगब्दानभयनन्दी गणेशस्मिन्
ददर्श ॥ २७६ ॥ इति संकाशादिः ॥

बलश्रुलः पुलोलौ च नलो दुलदलौ वनम् ।

वडशब्दः कुलं मूलं लकुलोरलसंयुतम् ॥ २७७ ॥

वलादेर्यः । वलेन निर्वृत्ता । वल्या नाम नगरी । एवं चुल्या । पुल्या । वामनमतेन । तुल इति शाकटायनः । उल्या । नल्या । दुल्या । दल्या । वन्या । वड्या । वामनमतेन । कुल्या । मूल्या । मुल इत्यन्ये । लकुलबा । उरल्या । एते यप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अन्ये तु वल्यादीनां नपुंसकता-
माहुः ॥ २७७ ॥ इति वलादिः ॥

पक्षतुषचित्रकुम्भाः कुण्डोमकराण्डहंसका रोम ।

लोमसुवर्णकसमलाः कम्बलिकाकुत्ससकलाश्च ॥ २७८ ॥

पक्षादेः फण् । पक्षेण निर्वृत्तं पक्षस्य निवासी वा । पाक्षायण नगरं राष्ट्रं वा । लौषायणम् । तुक्ष इति वामनः । चैत्रायणम् । चित्रेत्यन्यः । कौम्भायनम् । कौरुहायनम् । माकरायणम् । वामनमतेन । आण्डायनम् । हंसकायनम् । रौमायणः । लौमायनः । सौवर्णकायनः । वामनमतेन । सामलायनः । कम्बलिकायनः । कौत्सायनः । वामनमतेन । साकलायनः ॥ २७८ ॥

पन्थादेशे विहिते पन्थिन्शब्दो निगद्यते कृतिभिः ।

यमलविलहस्तिहस्ताःसिंहकसरकौ खिलास्त्यतिश्वानः॥२७९॥

पान्थार्यनः । यामलायनः । बैलायनः । हास्तिनायनः । हास्तायनः ।
सैहकायनः । सारकार्यणः । खैलायनः । आस्तायनः । द्वयं वामनमतेन ।
आतिश्वायनः । अतिश्व इत्यन्यः ॥ २७९ ॥

सीरको लोमकः शीर्षनिवातौ च सकर्णकः ।

अंशुकः(१) सरसः पाकः सहको वलिकः कला ॥२८०॥

सैरकायणः(२) । लौमकायनः । शीर्षायणः । नैवातायनः । वामनमतेन ।
साकर्णकायनः । आंशुकायनः(३) । सारसायनः । पाकायनः । साहकायनः ।
वालिकायनः । कालायनः ॥ २८० ॥ इति पक्षादिः ॥

कर्णार्कजीवन्तजवानडुह्या आण्डीवतोऽथ द्रुपदश्च जैत्रः ।

स्फिगर्कलूषाकनपाञ्चजन्याः कुन्तीवशिष्टः कुलिशश्चजित्वा २८१

कर्णादेः फिज् । कर्णेन निर्वृत्तः । कर्णस्य निवासो वा । कार्णायनिः ।
अर्को गुल्मः स्फटिकश्च । आर्कायणिः । जीवन्त ऋषिः । जैवन्तायनिः । जावा-
यनिः । वामनमतेन । आण्डुह्यायनिः । आण्डीवतायनिः । आण्डीवदित्यन्यः ।
द्रुपदायनिः । जैत्रायणिः । स्फैजायनिः । फिगेत्यन्यः । अर्कलूषऋषिः । आ-
र्कलूषायणिः । अन्ये त्वर्कलूष इति । आकनायनिः । आकिनी स्त्रीत्यन्यः ।
पाञ्चजन्यायनिः । कौन्त्यायनिः । कुम्भी कुरुभो वेत्यपरे । वाशिष्ठायनिः (४) ।
कौलिशायनिः । जित्वा धर्मः जैत्रायनिः(५) । जित्येत्यन्यः॥२८१॥इति कर्णादिः॥

ज्ञेयाः सुतङ्गमाजिरजीवार्जुनविप्रचित्तमुनिचित्ताः ।

श्वन्शुकमहापुत्राः खण्डिककर्णा महाचित्तः ॥ २८२ ॥

सुतंगतादेरिज् । सुतंगमेन निर्वृत्तं सुतंगमस्य निवासो वा । सौतंगमिः ।
आजिरिः । जैविः । अर्जुनं तृणं अर्जुनश्च पार्थः । आर्जुनिः । वैप्रचित्तिः ।

(१) अंशुक इति पा० । (२) सैरकायण इति पा० । (३) आंशुकायन-
इति पा० । (४) वाशिष्ठायनिरिति पा० । (५) जित्वनां निवासो जैत्रायनि-
रित्यधिकम् ।

सौनिचित्तिः । शौवनिः । शौक्रिः । माहापुत्रिः । खाण्डिकिः । वामनमतेन (१)
खण्डितइत्यन्यः । कार्णिः । माहाचित्तिः ॥ २२२ ॥

बीजवापिस्वनश्वेतगडिकाविग्रविग्रहौ ।

एषां सुतंगमादित्वादित्रूचे चातुरर्थिकः ॥ २८३ ॥

बीजवापिः । अन्ये तु बीजइति वापिनिति पृथगाहुः । स्वानिः ।
वामनमतेन । श्वैतिः । गाडिकिः । गदिक इत्यन्यः । वैग्रिः । वैग्रहिः । चा-
तुरर्थिक इति निवासोऽदूरभवो नाम्नि देशे तेन निर्वृत्तस्तदत्रास्ति च ॥ २८३ ॥

इति सुतङ्गमादिः ॥

वराहबाहू अथ शर्करा निमग्नः शिरीषश्च तथाविदग्धः ।

ज्ञेयो वलाहः खदिरो विभग्नः स्थूलः पलाशः पिनिनद्धबद्धौ २८४

वराहादेः कज् । वराहा अत्र देशे सन्ति । वाराहकम् । बाहुकम् ।
शार्करकम् । बलवजादिपाठादुः । शर्करिकम् । शर्करायाष्ठण्छौ वेत्यनेन
शार्करिकम् । शर्करीयम् । शार्करम् । शर्कराइति देशमङ्गलास्वभावादभेदोपवा-
राद्वा । नैमग्नकम् । शीरीषकम् । वैदग्धकम् । निजग्ध इत्यप्यन्यः । वालाह-
कम् । खादिरकम् । वैभग्नकम् । विभक्त इत्यन्ये । स्थूलकम् । पालाशकम् ।
पिनिनद्धवद्धाविति पिनिभ्यां नद्धबद्धौ क्रमेण ज्ञेयावित्यर्थः । पैनद्धकम् ।
नैवद्धकम् ॥ २८४ ॥ इति वराहादिः ॥

कुमुदं कुण्डलकूटौ मुनिस्थलाश्वत्थघासकुन्दाश्च ।

मधुकर्णदशग्रामौ शालमलिस्थकारगोमठशिरीषाः ॥ २८५ ॥

कुमुदादेष्टज् । कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । कौमुदिकम् । कौण्डलिकम् ।
कौटिकम् । कूर्ण इत्यन्यः । सौनिस्थलिकम् । मुनिः स्थलाश्वेत्यन्ये (२) ।
आश्वत्थिकम् । घासकुन्दिकम् । माधुकर्णिकम् । सुचुकर्णइति शकटाङ्गजः ।
शुधिकर्ण इत्यभयनन्दी । विगृहीतादपीप्यते । माधुकम् । कार्णिकम् । दाश-
ग्रामिकम् । शालमलिकम् ॥ रथकारेण निर्वृत्तं तस्य निवासो वा । राथकारि-
कम् । गोमठिकम् । पर्वतो हृदो वा । गोमेध इत्यन्ये । शीरीषिकम् । अरीह-

(१) खाण्डिकिः । खाण्डिकिवामनमतेनेति पा० ।

(२) मुनिश्चवदति पाठे । सौनिकम् । उवा छागाश्छामिकमिति पा० ।

शादिपाठाच्छैरीपम् । शिरीपा इति बहुवचनान्तः । संज्ञावाची स्वभावात् सो-
ऽयमिति सम्बन्धाद्वा । शार्करिकशब्दः पृथक् सूत्रेण सिद्धइति नात्र पाठः २८५
इति कुमुदादिः ॥

अरीहणोद्दण्डविपाशांशपाभलन्दनोदञ्चनखाण्डवीरणाः ।

सुयज्ञजम्बूकशकृत्स्नरैवताः शिरीपबिल्वौबधिरोऽथजाम्बवान् ॥

अरीहणादेरकञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् । आरीहणकम् । औद्दण्डकम् ।
वैपाशकम् । शिंशपानां वृक्षविशेषाणामदूरभवं । शिंशपा अत्र सन्तीति वा ।
शांशपकम् । देविकाशिंपाश्रेयोदीर्घसत्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः । भालन्द-
नकम् । औदञ्चनकम् । खाण्डवैरणकम् (१) । सीयन्नकम् । जाम्बवकम् ।
काशकृत्स्नकम् । काशकृत्स्न इति भोजः । रायावती रैवतः । रैवतइत्यन्ये ।
रैवतकः पर्वतः । शैरीपकम् । बैल्वकम् । नाधिरकम् । जाम्बवता निर्वृत्तम् ।
जाम्बवतकम् । अन्ये जाम्बवतोऽपत्यं जाम्बवत इत्याहुः ॥ २८६ ॥

खाण्डगौमतमैत्रोष्ट्रैर्गता वैमतस्तथा ।

शाण्डिल्यसांपरौ भास्त्र आयनान्ता अमी मताः ॥ २८७ ॥

खाण्डायनकम् । गौमतायनकम् । मैत्रायणकम् । श्वैत्रायणक इत्यपरः ।
औष्ट्रायणकम् । त्रैगर्तायनकम् ॥ वैमतायनकम् । शाण्डिल्यायनकम् । सां-
परायणकम् । भास्त्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खदिरो विपथः खण्डुर्भगलो द्रुघणस्तथा ।

सुशर्मकनलोलन्दा(२) रायस्पोषश्च वीरणः ॥ २८८ ॥

खादिरकम् । विपथकम् । खण्डुना निर्वृत्तम् । खाण्डवकम् । खण्डुरि-
त्यन्यः । भागलकम् । द्रुघणा अत्र सन्ति । द्रुघणकमिति वामनः । द्रुहणइति
भोजः । सौशर्मकम् । कानलकम्(३) । औलन्दकम् । रायः पोषः । रायस्पोषः ।
अतएव निपातनाद्विभक्तोरलुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्पोषकम् । वैरणकम् ॥ २८८ ॥

(१) खाण्डवैरणकम् । खाण्डवैरणकमिति केचित् । अनुशक्तिकादेरा-
कृतिगणत्वादिति पा० । (२) सुशर्मकतलो० इति पा० ।

(३) सौशर्मिकम् । कानलकमिति पा०

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायनः ।

क्रौष्ट्रधौमतसौमैन्द्रसौसकौद्राः फणन्तकाः ॥ २८९ ॥

कैरणकम् । याज्ञदत्तकम् । दलत्रा निर्वृत्तं दलतुः पर्वतस्य घाटूरभवम्
दालत्रकम् । सौमतायनकम् । कौष्ट्रायणकम् । धूमतस्यापत्यं धीमतिः । तस्या-
पत्यं युवा धीमतायनः । तस्य (१) धीमतायनकम् । सोमस्य सौमायनकम् ।
इन्द्रस्य । ऐन्द्रायणकम् । सुष्टु स्यतीति सुसः । तस्य सौसायनकम् । कुद्रस्य
कौद्रायणकम् । एतेषां धीमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८९ ॥ द्वत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेशमलोमशा विशालधूमौ सुकरश्च वर्चलः ।

अरिष्टमौद्गल्यपराशरारूपः सुवर्चलारिश्मपुरारसूकराः २९०

कृशाश्वदेश्छण् । कृशाश्वेन निर्वृत्तम् कार्शाश्वीयम् । कौटीयम् ।
आजिनीयम् । वैश्वीयम् । लौमशीयम् । वैशालीयम् । धौमीयम् । सौक-
रीयम् । वार्चलीयम् । वर्तुलइत्यन्ये (२) । आरिष्टीयम् । मौद्गलीयम् । पारा-
शरीयम् । आरुषीयम् । सौवर्चलीयम् । आरिश्मीयम् । आरिष्य इत्यन्यः ।
पौरारीयम् । वामनमतेन । सौकरीयम् (३) ॥ २९० ॥

अवनतसदृशायोरोमका लोमकश्च प्रतरसुखविविक्तासायसाः
पूतरश्च । विनतपुरगदासीपूकराः पूगरश्चाऽजिनतसतुलवेष्ये-
रोऽरसा धूकरश्च ॥ २९१ ॥

आवनतीयम् । सादृशीयम् । आयसीयम् । रौमकीयम् । लौमकीयम् ।
प्रातरीयम् । सौखीयम् । सिपल इत्यन्ये । वैविक्तीयम् ॥ आसायसीयम् ।
सायसइत्यन्यः । पूतरो जलजन्तुः । पौतरीयम् ॥ त्रय वामनमतेन ॥ वैनती-
यम् । पौरगीयम् । पुरगा नाम काचिद्राक्षसी तथा भक्षितं पाटलिपुत्र तस्या
निवासः पौरगीयमित्यन्यः ॥ दासीयम् । पुत्र करोति पूकरः । तस्य पौकरी-
यम् । पूगान्यस्य सन्ति पूगरः । तस्य पौगरीयम् । आजिनतीयम् । सातुलीयम् ।

(१) धीमतायनः । तस्य धीमतायनकमिति पा० । (२) वर्तुलशब्दं
केचित्पेठुः । वार्तुलीयम् इति पा० । (३) शौकरीयम् इति पा० ।

घामनमतेन । वैष्णव्यम् । ऐरसीयम् । भारसीयम् (१) । धौकरीयम् । केचि-
त्पुंलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति ॥ २९१ ॥

विकुट्यासासुरावेतौ शबलश्चाभितो जनः ।

रोमशश्च कृशाश्वादौ ज्ञेयाश्छण्प्रत्ययान्युते ॥ २९२ ॥

वैकुट्यासीयम् (२) । विकुट्यइत्यन्ये । आसुरीयम् । शाबलीयम् ।
आभिजनीयम् । रामशीयम् ॥ २९२ ॥ इति कृशाश्वादिः ॥

ऋश्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि—

न्यग्रोधाः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा ।

अशमांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ—

दण्डश्चानडुहोत्तराशमपरितो वृत्तोनिबन्धारडू ॥ २९३ ॥

ऋश्यादेः कः । ऋश्या अत्र देशे सन्ति । ऋश्यैर्निर्वृत्तं वा । ऋश्य-
कम् । स्थूलकम् । निलीनकम् । कर्दमकम् । शरकम् । बाहुकम् । निधान-
कम् (३) । अशनिकम् । न्यग्रोधकम् । परिगूढकम् । खण्डकम् । खदिरकम् ।
वेणुकम् । सितकम् । शर्करकम् । अशमकम् । अंशुकम् । परिवंशकम् । वीर-
णकम् । मतकम् । वेश्मकम् । उपगूढकम् । दण्डकम् । अनडुहोत्तराशमेति
समाहारद्वन्द्वः । अनडुहकम् (४) । उत्तराशमकम् । परितोवृत्तइति परिवृ-
त्तइत्यर्थः । तस्य परिवृत्तकम् । निबन्धकम् ॥ अरुडुस्तरुविशेषः । तस्य अर-
डुकम् ॥ २९३ ॥ इत्यृश्यादिः ॥

बल्वजः कूपबीजे च यवासेकटकङ्कटाः ।

शिरीषः शकटाश्वत्थपरिवापविकङ्कतम् ॥ २९४ ॥

बल्वजादेरिकः । बल्वजा अत्र देशे सन्ति । बल्वजिकम् । कूपिकम् ।
वीलिकम् । यवासिकम् । यवाषइत्यन्यः । इक्कटिकम् । कङ्कटः संनाहः सीमा

(१) औरसीयमिति कश्चित् । (२) वैकुट्याशीयमिति पा० । (३) विधान
इत्यन्ये । (४) आनडुहोत्तर० आनडुहकमिति ।

च कङ्कटिकम् । शिरीषिकम् । शकटिकम् । अश्वत्थिकम् । परिगापिकम् ।
विकङ्कतिकम् ॥ २९४ ॥

शर्कराऽथ दशग्रामो न्यग्रोधः कुमुदं कचः ।

मध्यश्वसंकटा गर्तनिर्यासौ गदिताविह ॥ २९५ ॥

शर्करिकम् । दशग्रामिकम् । न्यग्रोधिकम् । कुमुदिकम् कचिकम् ।
मधुकम् । अश्विकम् । द्वयं वासनमतेन । संकटिकम् । गर्तिकम् । निर्यासि-
कम् । केचिद्बल्वजिकाकुमुदिकेत्यादिस्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति तत्र लोकः प्रमाणम्
॥ २९५ ॥ इति बल्वजादिः ॥

काशापाशतृणाश्वत्थाः पलाशवनकङ्कटाः ।

वासकर्दमपीयूक्षा गुहाकर्पूरवर्बराः ॥ २९६ ॥

काशादेरिलः । काशास्तृणविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशिलम् ।
पाशिलम् । तृणिलम् । अश्वत्थिलम् । पलाशिलम् । वनिलम् । कङ्कटिलम् (१)
वासी गुल्मविशेषः । वास्यन्ते रुत्रन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः । वासिलम् ।
कर्दमिलम् । पीयूक्षिलम् । गुहिलम् । कर्पूरिलम् । वर्बरो स्लेच्छजातिः ।
वर्बरिलम् ॥ २९६ ॥

मधुरग्रहवच्छूलाः कपित्थश्वरणो विसः ।

नडोऽथ जतुसीपालौ गणे काशादिसंज्ञिते ॥ २९७ ॥

मधुरिलम् । ग्रहिलम् । वच्छूलिलम् । कपित्थिलम् । श्वरणिलम् ।
विसिलम् । नडिलम् । जतुविलम् । सीपालिलम् (२) ॥ २९७ ॥ इति काशादिः ॥

तृणमूलसुवर्णाण्या वराणवर्णौ वनार्जुनौ पर्णम् ।

नडबलबिलबुलचरणा बुसः फलं चात्र विज्ञेयम् ॥ २९८ ॥

तृणादेः सः । तृणान्यस्मिन्देहे सन्ति । तृणसा नदी नगरी सरसी
पर्वतिका । मूलसा । सुवर्णसा । अर्णौ जलम् । तदत्रास्तीति । अर्णसा नदी ।
पाठसानशर्णात्सलोपः । अर्ण इत्यकारान्ता प्रकृतिरित्यन्ये (३) । वराण इति

(१) कण्टकिलमिति पा० । (२) सीपालो नाम कश्चित्तेन निर्वृत्त सीपा-
लिकमिति पा० । (३) गणे लुप्तसकारस्योपादानात्सकारनिवृत्तिः । अदन्त
एवायमित्यन्ये इति पा० ।

वीरणाभिधानम् । तदस्तित्वाद् वराणसी । तस्या अदूरभवा वाराणसी नग-
री । वराणसी देशस्तत्र भवा वाराणसी नगरीत्यन्ये । वर्ण इति वीरणाख्या।
वर्णसा । वनसा । अर्जुनसा दिग्बस्त्रमतेन । जन इति शकटाङ्गजः । पर्णसा ।
नहसा । बलसा । बिलसा । पुलसा । चरणसा । बुससा । फलसा । दिग्ब-
स्त्रमतेन ॥२९८॥ इति तृणादिः ॥

प्रेक्षा स्यात्परिवापसंकटकटाः कूपो यवासः पुटः—

संलक्ष्या ध्रुवका महश्च ध्रुवका कैश्चित्कपिः कोविदैः ।

ज्ञेयः कङ्कटवन्धुकापुकबुका गर्तेकटौ कूपको—

न्यग्रोधक्षिपकाहिरण्यफलकाः प्रेक्षादिरेवं गणः ॥२९९॥

प्रेक्षादेरिन् । प्रेक्षा बुद्धिः । तथा हेतुना निर्वृत्तः । प्रेक्षी ग्रामः । अथवा
प्रेक्षा अत्र सन्ति । प्रेक्षी देशः । प्रेक्षाशब्दो यद्यपि प्रेक्षणवाची तथाप्यत्र पक्षे
रूढिनो नदीसरसीस्यत्यादिवृत्तिर्द्रष्टव्यः । परिवापो बीजनिक्षेपः । परि-
वापी । सङ्कटं सङ्कीर्णता । सङ्कटी । कटः पर्यन्तः । कटी । कूपी । यवासो
दुःस्पर्शः । यवासी । पुटी=ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी । मह उत्सवः
मही । ध्रुवका=आवपनविशेषः । ध्रुवकी । कैश्चिदिति दिग्बस्त्रप्रभृतिभिः
कपिशब्दः संलक्ष्यः । कपी । कङ्कटः । सन्नाहः । कङ्कटी । बन्धुरेव बन्धुका ।
बन्धुकी । पुको दानम् । पुकी । बुको हास्यम् । बुकी । गर्तेऽवटः । गर्ती ।
इकट चषकः । इकटी । कूपको गुणवृक्षः । कूपकी । न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधी ।
क्षिपका—आयुधम् । क्षिपकी । हिरण्यं सुवर्णम् । हिरण्यी ॥ फलकम् (१) ।
आकाङ्क्षितमिद्विरावरणं वा । फलकी । कूपगर्तपरिवापयवामहिरण्यशब्दाः
शकटाङ्गजमतेनोपात्ताः ॥२९९॥ इति प्रेक्षादिः ॥

मधिवक्षू शररोमवेणुमरुतः शक्तीष्टकारिष्टयो—

वार्दालीशकलाकरीरकिशरासन्दीशलाकाहिमाः ॥

स्याणुस्तक्षशिलाविसासुतिशमीसर्पाणपार्दामिपी—

कर्कन्धूवटवेटऋष्यरुमणो वल्मीकपीडाखडाः ॥३००॥

(१) हलका पुरविशेषस्तस्यादूरभवो हलकी ग्रामइत्यधिकम् ।

सध्वादेर्भत् । सधु पुष्परसादिः । तदत्र देशोऽस्ति । सधुमान् देशः ।
 इक्षु रसालः । इक्षुमान् । शरो मुञ्जः । शरावान् । शरादीत्यादिना दीर्घत्वे ॥
 शरुरित्यन्यः । रोम तनूरुहम् । रोमवान् । वेणुमान् । भरुतो देवा वायुश्च ।
 भरुत्वान् । शक्तिः प्रहरणम् । शक्तिमान् । शुक्तिरित्यन्यः । इष्टका मृद्विकारः ।
 इष्टकावान् । रिष्टिश्चन्द्रहासः । रिष्टिमान् । मदिराजातीयः सन्यानविशेषो
 रिष्टिशब्दइति वामनः । वार्दाली । ओषधिविशेषः वार्दालीवान् । पार्दाली-
 त्येके । शकली सत्स्यः । शकलावान् । कृतदीर्घोऽयं पठितः । शकलीवानि-
 त्यन्ये । करीरो वृक्षविशेषः । करीरवान् । किशरो गन्धद्रव्यम् । किशरावान्
 वृणजातिः । किशरुरित्यन्यः । आसन्दी वेत्रासनम् । आसन्दीवान् । शलाका-
 एषणी पूरणरेखा द्यूतोपकरणं च । शलाकावान् । हिमं तुहिनम् । हिमवान् ।
 स्थाणुमान् । यवादेराकृतिगणत्वाद्भवत्वाभावः । तक्षशिला नगरी । तक्षशिला-
 वान् । अक्षशिलेत्यन्यः । अक्षवान् । शिलावानित्येके । बिसवान् । आसुतिः
 सोमरसः । आसुतिमान् । आसुतीवानिति वामनाद्याः । ते ह्यासुतीशब्दं
 पठन्ति । सुत्येत्यन्य । शमी वृक्षः । शमीवान् । सय्याणः पर्वतः । सय्याणावान् ॥
 सार्याण इत्यन्ये ॥ पार्दो वृक्षः । पार्दोवान् । पार्दानाम काचित्स्त्रीत्यन्ये ।
 आमिपी । ओषधिः । आमिपीवान् । कर्कन्धूः क्षुद्रबदरी । कर्कन्धूमान् । कर्क-
 न्धुरित्यन्यः । बटो न्यग्रोधः । बटावान् । वेटः पीलुवृक्षः । वेटावान् । ऋष्यो
 मृगविशेषः । ऋष्यावान् । रुमांल्लवणविशेषस्तस्त्विशेषो वा । रुमशवान् । रुव-
 दित्यन्यः । वल्मीकी नाकुः । वल्मीकावान् । अयं दिग्बस्त्रमतेन । पीडावान् ।
 सडस्त्वणजातिः । खडावान् । अनद्यर्थमारम्भः ॥३००॥ इति सध्वादिः ॥

उत्कराश्मखदिरास्तृणवृक्षाविन्द्रवृक्षतिकपिप्पलशाकाः ।

आर्द्रवृक्षकपलाशसुवर्णश्यावनायसहिता विजिगीषा ॥३०१॥

उत्कादेशब्दः । उत्करो दृपत्पासुप्रचयः । सोऽस्यास्तीत्युत्करीयं नगरम् ।
 अशमीयम् । सदिरो वृक्षः । सदिरीयम् । तृणीयम् । वृक्षीयम् । इन्द्रवृक्षी-
 यम् । मिकी राजा । तिकीयम् । पिप्पलीश्वत्थः पिप्पलीयम् । शार्कं भक्ष-
 यिगेय । शाकीयम् । आर्द्रवृक्षीयम् । पलाशीयम् । सुवर्णीयम् । श्यावनायो
 मुनिः । श्यावनायीयम् । विजिगीषीयम् ॥ ३०१ ॥

शालानेकखलाजिनातपफला जन्याजिनं पिप्पली—

मूलं संपरशूर्पणायपिचुका भस्त्रा च नैवाकवः ।

उत्क्रोशार्कनितान्तवृक्षशफरा गर्ताग्निवैराकणाः—

काशारण्यनिशान्तपर्णकितवाः क्षुद्राणकक्षान्तयः ॥३०२॥

शालीयम् । अनेकीयम् । खलाजिनीयम् । खगडाजिन इत्यन्यः । आत-
पीयम् । फलीयम् । जन्या वधूस्तद्वाहिका वा । जन्यीयम् । अजिनीयम् ।
पिप्पलीमूलीयम् । सम्परो मुनिः । संपरीयम् । शूर्पणायो मुनी राक्षसी वा ।
शूर्पणायीयम् । पिचुकस्तूलकम् । पिचुकीयम् । भस्त्रीयम् । निवाकुर्निर्गुणः ।
तस्य निवासो नैवाकवः । तस्यादूरभवं नैवाकवीयम् । उत्क्रोशः कुररः ।
उत्क्रोशीयम् ॥ अर्को गुल्मः सूर्यश्च । अर्कीयम् । नितान्ता वृक्षा यत्र सन्ति स
नितान्तवृक्षो देशः । तस्यादूरभवं नितान्तवृक्षीयम् । शफरो नत्स्यः । शफरी-
यम् । गर्तीयम् । अग्नीयम् । वैराकणो नामर्षिः । वैराकणीयम् । काशीयम् ।
अरण्यीयम् । निशान्तम् अन्तःपुरम् । निशान्तीयम् । पर्णीयम् । कितवो धूर्तो
गन्धद्रव्यञ्च । कितवीयम् । क्षुद्रीयम् । क्षुद्रा राक्षसी तन्निवासः क्षुद्रीयमित्यन्ये ।
अणकम्—अधमम् । अणकीयम् । क्षान्तीयम् । क्षान्त इति भोजः ॥३०२॥

अश्वत्थनीचापकण्डुकरेडावरोहितक्षारविशालवेत्राः ।

अरीहणत्रैवणचर्मखण्डवातागराः सम्पल्लमन्त्रणार्हौ ॥३०३॥

अश्वत्थीयम् । नीचानाम्रोतीति नीचापकः । नीचापकीयम् । शङ्करीयम् ।
इडाः स्त्रियः । इडीयम् । अवरोहितो नामर्षिः । अवरोहितीयम् । क्षारीय-
म् । क्षोध इत्यन्यः । विशालो नामर्षिः । विशालीयम् । वेत्रीयम् । क्षारवेत्री
ग्रामनमतेन । अरीहणः पुंविशेषः । अरीहणीयम् । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।
तस्य निवासस्त्रैवणीयम् । चर्मीयम् । शास्त्राभिधानवाचि वण्यणित्यन्यः ।
खण्डीयम् । वातागरीयम् । सम्पलो मुनिः । सम्पलीयम् । मन्त्रणार्हीयम् ।
उत्करादीञ्छप्रत्ययान्तान् केचित्पुंस्त्रिङ्गान् अपरे स्त्रीलिङ्गानाहुः ॥

एतेऽष्टादशाकृतिगणा वेदितव्याः । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्ट-
व्याः । अन्यैस्तु नैयत्यमेषां प्रतिपादितम् । एतदीयशब्दानां चत्वारोऽप्यर्था
यथासम्भवं द्रष्टव्याः ॥३०३॥ इत्युत्तरादिः ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयौ रज्जुकण्ठकठशाठकषायाः ।

स्कन्धसाङ्गरवतुम्बुरुताण्ड्या रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥३०४॥

शौनकादिभ्यो णिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वेत्यर्थयो-
र्णिन् भवति । शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा । शौनकिनः । ता-
लिनः । वाजसनाया अपत्यं वाजसनेयः । वाजसनेयिनः । राज्जुकण्ठिनः ।
काठशाठिनः । कठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवेदकाः । काषायिणः । कषय इति वाम-
नः । स्कान्धिनः । स्कन्ध इति चन्द्रः । साङ्गरविणः । तौम्बुरविणः । ताण्डि-
नः । शकटाङ्गजभोजमतेन । राज्जुभारिणः । कामलिनः । आरुणिनः ॥३०४॥

हरिद्रुशाष्पेयपलिङ्गयुक्ताः शापेयखाडायनदेवदर्शाः ।

श्यामायनालम्बिऋचाभदण्डाः स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्च ॥

हारिद्रविणः । शष्पनिव शष्पः । तस्यापत्यं शाष्पेयः । शाष्पेयिणः ।
पालिङ्गिनः । पुलिङ्ग इति वामनः । शपस्यापत्यं शापेयः । शापेयिनः ।
शाफेय इत्यन्ये । खड्गस्यापत्यं नडादिफणि । खाडायनः । खाडायनिनः । दैव-
दर्शिनः । वेददर्श इति वामनः । श्यामायनिनः । अलम्बस्यापत्यम् आलम्बिः ।
आलम्बिनः । आर्चोभिनः । ऋषभाग इत्यभयनन्दी । दाण्डिनः । चन्द्रवा-
सनमतेन । स्तम्भिनः । रुक्म इति शकटाङ्गजः । श्रौतपिनः । परुषे अंसे
अस्य परुषांसकः । पारुषांसकिनः ॥ सर्वेऽप्येते सौपन्नवेदशाखानां प्रणेतारः
प्रसिद्धाः । तदभिधायिनस्तु प्रोक्तप्रत्ययान्ताः शब्दा अध्येत्रादिष्विषयत्वात्स्वा-
तन्त्र्यमुल्लङ्घ्य प्रयोगभाजो न स्युः । भोजमतमाश्रित्य वामनीक्तः कलापिशष्प-
प्राच्यादिविशेषो नाश्रितः । आकृतिगणोऽयम् । तेन तलवकाराश्रवपञ्चमदाव-
कण्ठतरेयभास्त्रविशाद्यायनप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३०५॥ इति शौनकादिः ॥

उक्थन्यासवसन्तयज्ञशिशिरं चर्चा पुराणं गणः—

सञ्ज्ञातर्कपदक्रमाश्च गणितं लक्ष्यं च लोकायतम् ।

आयुर्वेदगुणेतिहासचरमं हेमन्तहेतू यजु—

वर्षाज्योतिषसंहिताशरदयो सङ्घाटवृत्तीतरम् ॥३०६॥

ऋतूययादिष्टण् इत्यनेन क्रतुवाचिन उक्थयादेश्च ठण् । उक्थशब्दः सामस-
ल्लसतो मन्य औचिष्यक्ष्ये वर्त्तमानो गृह्यते । उक्थं वेत्त्यधीते वा । औचिष्यकः ।

श्रौक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् शकटाङ्गजस्तु याञ्चिकौक्थिक-
लौकायतिकान् ब्रह्मणीत्येतत्सूत्रमाह । यञ्चोक्थाभ्यां ठण् । याञ्चिक्यौक्थिक्य-
शब्दाभ्यां च ठण् इक्यलोपश्च निपात्यते । यज्ञं याञ्चिक्यं वा वेत्यधीते वा ।
याञ्चिकः । एवम् । श्रौक्थिकः । लौकायतशब्दाद्वृणीकारः । लौकायतिकः ।
लौकायतिक इति न्यायादिपाठात्सिद्धम् । न्यासः पञ्जिका नैयासिकः । वस-
न्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते । एवं शिशिरहेमन्त-
वर्षांशरद्ग्रीष्मशब्दा द्रष्टव्याः । वासन्तिकः । यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः । याञ्चिकः ।
चर्चा विधारणा(१) । चार्चिकः । चर्चाक इति वामनः ॥

सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वन्तराण्यिच । वंशानुवंशचरितंपुराणंपञ्चलक्षणम् ॥

पुरापि न नवं पुराणमिति निरुक्तम् । पौराणिकः । गाणिकः । सा-
ङ्गिकः । तार्किकः । पादक्रमिकः । अन्यस्तु पदक्रमावित्याह । तन्मते क्रमा-
दिपाठाद्बुनपि । गाणितिकः । गाणित इति वामनादयः । लाक्षिकः ।
लौकायतं बृहस्पतिनतानुसारिचार्वाकशास्त्रम् । लौकायतिकः । आयुवदिकः ।
गौणिकः ॥ इत्येवं हासश्चित्तविकाशो यस्मिन् स इतिहासः । अथवा । इति ह
आसीदिति यत्रेति । इत्येवमर्थे । हः किलार्थे पूर्वचरितम् । ऐतिहासिकः ।
चारमिकः । चरमप्रथमशब्दौ विशेषणवृत्तौ विशेष्यस्य तु ग्रन्थस्य प्रक्रमात्प्र-
तीतिः । यद्वा क्रियाविशेषणवृत्तौ चरममधीते चारमिकः । चरमो गुणश्चरम-
गुणः । तस्य चारमगुणिक इत्यन्ये । हैमन्तिकः । हेतुकः । याजुष्कः । वामन-
मतेन । वार्षिकः । ज्योतीष्यधिकृत्य कतो ग्रन्थः ज्योतिषम् । सञ्ज्ञापूर्वकी
विधिरनित्य इति ॥

अथवा । अनुबन्धकृतमनित्यमित्यौर्न भवति । ज्योतिषिकः । गण-
निपातनादैशभावः । ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्यौतिषिक (२) इति
वामनक्षीरस्वामिनौ ॥ सांहितिकः । संहितापदे विषयभूते प्रत्ययं लभते । पद-
विषयां संहितामधीयानः सांहितिकः । अन्यत्राण् । सांहित इत्यन्यः । शार-

(१) यद्वाङ्गरागश्चर्चा तत्प्रकारख्यापको ग्रन्थोऽपि चर्चा इत्यधिकम् ।

(२) ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद
ज्यौतिषिकः । इति पा० ।

दिकः । सांघाटिकः । सङ्गता घटाः सङ्घटेत्यन्यः । सहघटया सघटेत्यन्यः ।
सङ्घट इत्यपरः (१) । वार्त्तिकः । ऐतरिकः । वामनतेन ॥ ३०६ ॥

श्लक्ष्णानुसूलक्षणसङ्ग्रहास्युर्ग्रीष्मो निरुक्तं पुनरुक्तमत्र ।

आथर्वणोऽथ प्रथमानुकल्पौ क्रमेतरन्यायकृतान्ततन्त्रम् ३०७

ज्ञाक्षिणकः । केचित् श्लक्षणाशब्दात्स्त्रीलिङ्गात्प्रत्ययं मन्यन्ते (२) । अनु-
सूर्यन्धविशेषः । आनुसुकः । केऽण्डा इति ह्रस्वत्वे । लाक्षणिकः । साङ्गहिकः ।
ग्रीष्मिकः । चन्द्रमतेन । नैरुक्तिकः । पौनरुक्तिकः । अथर्वण्यः । तेन प्रोक्तो
वेद आथर्वणः । त वेद्यधीते वा । आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् श्लुग् न
भवति । प्राथमिकः । प्रथमो गुणः प्रथमगुण इत्यन्यः । प्रथमकल्पादन्योऽनु-
कल्पः । आनुकल्पिकः । क्रमादितरः क्रमेतरः (३) । अक्रम इत्यर्थः । क्रामे-
रिकः । नैयायिकः । कृतान्तं वेत्ति कार्तान्तिको मौहूर्त्तः । कृतान्तमाह पृच्छति
वा । कार्तान्तिक इत्यन्यः । तन्यते तन्त्र्यते वानेन । तन्त्रं वैदिकं ज्योति-
षादि । तान्त्रिकः । ज्ञातसिद्धान्तः ॥ ३०७ ॥

अनुगुणवर्षाशरद्विपदा भारतपदपदानुपदम् ।

अनुलक्ष्याख्यानं स्याद्विशेषपरिषन्मुहूर्त्तमप्येके ॥ ३०८ ॥

गुणस्य सदृशं गुणमनुगतं वा । अनुगुणम् । आनुगुणिकः । वर्षाञ्च
शरञ्च वर्षाशरदम् । वर्षाशरदिकः । द्वैपदिकः । विपदेति वामनः । भार-
तिकः । पदं पदमध्येता । वीप्सायां द्विर्वचने निपातनात्पूर्वपदस्यैत्वे । पादेप-
दिकः । पदमनुगतम् अनुपदम् । आनुपदिकः । लक्ष्यमनुगतम् अनुलक्ष्यम् ।
आनुलक्ष्यिकः । आख्यानिकः । अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुर्विशेषः । त तत् शास्त्रं
वा वेत्ति । वैशेषिकः । पारिषदिकः । पर्षच्छब्दोऽपि । परिषदकार्षदाविति
वामनः । मौहूर्त्तिकः । वामनमतेन तु । मौहूर्त्तः । मुहूर्त्तमित्युपलक्षणम् ।
तेन नैमित्तिकः । अस्मिन्मते नैमित्तः ॥ ३०८ ॥

(१) सट्टेत्यन्यः । सट इत्यपरः । सङ्घट्टो रचना । या पांचालीवैदभीत्यादिपदैर-
लङ्कारशास्त्रे व्यवह्रियते तल्लक्षणपरो ग्रन्थोऽपि लक्षणया सङ्घट्टस्तमधीते वेद वा
साङ्घट्टिकः । केचित् सङ्घाटस्पठन्तीत्यधिकम् । (२) पुनरुक्तं श्लक्षणमनुपदमिति
त्रितयं ग्रन्थविशेषवाचीत्यधिकम् । (३) क्रमेतरेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञेति पा० ।

सुलक्षब्राह्मणावेतौ पदोत्तरपदादिकाः ।

असंसर्गाङ्गधर्मत्रिक्षत्राद्विद्या परा मता ॥ ३०९ ॥

सौलक्षिकः । ब्राह्मणिकः । पदोत्तरपदं वेत्यधीते वा पादोत्तरपदिकः । शकटाङ्गजस्तु पदोत्तरपदेभ्यश्च इति सूत्रमाह । अस्यार्थः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दात्पदोत्तरशब्दाच्च ठः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्यानाख्यायिकादृष्ण इत्यनेन तु पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदात्पदिकः । पदोत्तरपदात्पदोत्तरपदिकः । बहुवचनं सर्वभङ्गपरिहारार्थम् । संसर्गादिवर्जितात्परो विद्याशब्ददृष्णं लभते । वायसविद्यिकः । सार्वविद्यिकः । असंसर्गादेरिति किम् । सांसर्गविद्यः । शकटाङ्गजमतेन । आङ्गविद्यः । धर्मविद्यः । त्रैविद्यः । त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्येति कर्मधारयात्प्रत्ययश्रुतिः । तिस्रणां विद्यानां बोद्धेत्यर्थं द्विगोः श्लुच्चि त्रिविद्यः । क्षात्रविद्यः ॥३०९॥ कल्पलक्षणसूत्रान्तमकल्पादिमतं बुधैः ।

आख्यानाख्यायिकावाची श्लुग्द्विगोः सर्वसादितः ॥३१०॥

मातृणां ब्राह्म्यादीनां कल्पः पूजाद्यर्थं शास्त्रम् सातृकल्पिकः । रासायनकल्पिकः । गौलक्षणिकः । वार्त्तिकसूत्रिकः । साङ्गसूत्रिकः । अकल्पादीति सूत्रस्यैव विशेषणं तेन काल्यसूत्रः । आख्यानवाचिभ्य आख्यायिकावाचिभ्यश्च ठण् इत्यर्थः । यावक्रीतमाख्यानमधीते यावक्रीतिकः । एवं प्रियगवाविमानप्रभृतयः (१) उदाहार्याः । वासवदत्तामाख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः । एवं सुमनोहरानमैदासुन्दरीतरङ्गवतीविलासवतीप्रभृतय आख्यायिकाशब्दादृष्णि द्रष्टव्याः । वासवदत्तादिसाहचर्याद्ग्रन्थोऽपि तथोच्यते । यथाऽग्निसहचरितो ग्रन्थोऽग्निः । द्विगोः समासात्सर्वशब्दादेः सादेश्च शब्दादृष्णं तस्य च श्लुक् । शकटाङ्गजस्त्वण्ठणोः । पञ्चकल्पः । त्रिलक्षणः । त्रिसूत्रः । असंसर्गत्यादिना ठण् तस्य श्लुक् तथा द्वितन्त्रः । पञ्चव्याकरणः । सह वार्त्तिकेन यो ग्रन्थः स सवार्त्तिकः । त वेत्ति ठणो लोपे सवार्त्तिकः । एवं ससङ्ग्रहः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । आकृतिगणोऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥३१०॥ इत्युक्त्यादिः ॥

(१) यावकिकः । प्रियगविकः । प्रियंगुकः । आविमारविकः । अविमारकरित्यधिकम् ।

क्रमः शिक्षा पदं चैव मीमांसा सामसंयुता ।

उपनिषत्तथा ज्ञेया गणे क्रमादिसञ्ज्ञिते ॥ ३११ ॥

क्रमादिभ्य इत्यनेन क्रमादेस्तद्वैत्यधीतेऽर्थे को भवति । क्रमं वैत्यधीते क्रमकः । शिक्षा ग्रन्थविशेषः । शिक्षकः । पदकः । मीमांसा ग्रन्थविशेषः । मीमांसकः । सामकः । उपनिषद्वेदान्तो रहस्यं च । उपनिषदकः । एतदर्थमेवाकारोच्चारणम् । शेषाणां कप्रत्ययेऽपि साध्यं सिद्धम् । अकप्रत्ययस्य टित्वप्रज्ञानं युक्तम् । तेन शिक्षकी मीमांसकीत्याद्युपपन्नं स्त्रियां लक्ष्यते न त्वाङ्गीति ॥३११॥

इति क्रमादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नमहीदधिचृत्ती समूहविकाराभयचतुरर्थवैत्यधीतेविहिततद्धितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अध्यात्ममुक्तीहपरत्रशेषा—कस्मादमुत्रोर्ध्वदमाधिदेवाः ।

ऊर्ध्वदमश्वोर्ध्वमुहूर्त्तसर्वलोकावसुष्मिन्नधिभूतनिष्ठाः ॥ ३१२ ॥

अध्यात्मादेरित्यनेनाध्यात्मादेः शेषे ठञ् भवति । अध्यात्मे भवम् आध्यात्मिकम् । मुक्तौ भवम् मौक्तिकम् । ऐहिकम् । आगमिकोऽयं शब्दः । यथा—पञ्चायतनमैहिकम् । किमस्य गणपाठेन । लोके चेहत्यमित्येव भवतीति कश्चित्सचेताः । परत्रामुष्मिन्नमुत्रशब्दाः परस्य लोकावसुष्मिकाः । परत्रलोके भवम् पारत्रिकम् । शेषे भवाः शैविकाः । अकस्मादित्यनेन हेतुशून्यः कालो लक्ष्यते । तत्र भवम् । आकस्मिकम् । अमुत्रलोके भवम् आमुत्रिकम् । और्ध्वदमिकम् । ऊर्ध्वं भव इत्यर्थः । केचिदूर्ध्वदमोर्ध्वदेहशब्दावनुशतिकादिषु मन्यमाना और्ध्वदमिकम् । और्ध्वदैहिकमित्युदाहरन्ति । अधिदेवे भवम् आधिदैविकम् ॥ और्ध्वदमिकम् । ऊर्ध्वं शब्दप्रगणानार्थोऽव्ययमनव्ययमूर्ध्वशब्दोऽप्यस्ति । मुभागमोऽन्येषाम् । और्ध्वमीहूर्त्तिकम् । तत्रोर्ध्वमीहूर्त्तिक इति कापकादुत्तरपदस्य ॥ सर्वलोकिकम् । अमुष्मिन्नलोके भवम् आमुष्मिकम् ॥ अगर्भानिहम् । निष्ठायां भवम् । नैष्ठिकम् । यथा—

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विसृज्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ ३१२ ॥

स्यात्समानस्तदादिश्च तथा लोकः परेहतः ।

ऊर्ध्वोर्ध्वमः परो देहोऽध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ३१३ ॥

सामानिकः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । पारलौकिकम् ।
ऐहलौकिकम् । और्ध्वदेहिकम् । यथा—अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या
पितृकार्यफल्यवित् ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ ३१३ ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥

नदीपावापुरो मावा श्रावस्ती धातकी मही ।

वनाहासी च कौशाम्बी शाल्वाथो वडबा वृषे ॥ ३१४ ॥

नदीकत्र्यादेर्द्वज्दकजित्यनेन नद्यादिकत्र्यादिभ्यां शेषेऽर्थे द्दज्दकजौ
क्रमेण भवतः । नद्यां जातो भद्रो वा नादेयः । पावा नगरी । पावेयः ।
पामेति वासनः । पाठेति भोजः । पौरियः । मावा नगरी । मावेयः । मायेति
भोजः । वामेति वासनः । श्रावस्ती नगरी । श्रावस्तेयः । धातकेयः ॥
माहेयः । वनवासी नगरी । वानवासेयः । वानकौशाम्बेयः । शाल्वेयः ।
शाल्वा नगरीत्यन्यः । वाडबेयः । वृषः । वाडबोऽन्यः ॥ ३१४ ॥

कौशाम्बी वनसेतकी गिरिगरी वाराणसी खादिरी—

दावा काशफरी च पूर्वनगरी नद्यादिरेवं गणः ।

कत्त्रिः कुण्डिनपुष्करौ च नगरीकुम्भ्युम्भिमहाहिष्मती—

वर्मत्योऽथ च पौदनो निगदितो ग्रामस्तथा पुष्कलः ॥ ३१५ ॥

कौशाम्बी नगरी । कौशाम्बेयः । कौशाम्बीयेन वणिजेति चिन्त्यम् ।
कौशाम्बीत्यन्यः । वानेयः । सेतकी पुरी सैतकेयः । गिरेरिदं गैरेयम् । शिला-
जतु । गारेयः । वाराणसी नदी । तस्या अदूरभवा वाराणसी । वाराणसेयः ।
खादिराणामदूरभवा खादिरी नगरी । खादिरेयः । दावा पुरी । दार्वेयः ॥
काशफरी नगरी । काशफरेयः । अन्यस्तु शफरीत्याह । काशस्थलीति वास-
नः । पौर्वनगरेयः । अन्यस्तु निपातनादित्वे ह्रस्वत्वे च पूर्वनगरेय (१)

(१) केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति । विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति ।
पौरियम् । वानेयम् । गैरेयम् । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणमित्यधिकम् ॥

इत्याह ॥ आद्वैजाद्यग्भ्यो ङे प्राप्ते । आवस्त्यादिभ्य ईरीपान्त्यादकञ् इत्यने-
नाकञि । शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ इति नद्यादिः ॥

कुत्सितास्त्रयः कन्नयः । बहुव्रीहिर्वा कत्तिः । अस्मादेव निपातनात् कु-
शब्दस्य किं शब्दस्य वा कदादेशः । कन्नयाणां कन्नेर्वा गर्दभ्या इदम् । कात्ते-
यकम् । कुण्डिनं पुरम् । कौण्डिनेयकः । कुण्डिनेति वामनः । पौष्करेयकः ।
नागरेयकः । नगरशब्दः संज्ञावाची गृह्यते । कुम्भिनर्नाम ग्रामः । कौम्भेयकः ।
श्रौम्भेयकः । श्रौम्भिरित्यन्ये । उम्बिरित्यन्यः । माहिष्मती नाम नदी पुरी
वा । माहिष्मतेयकः । वर्मती नदी । वार्मतेयकः । चर्मेश्वतीति वामनः ।
पुदना नाम नदी । तस्या अदूरभवं पौदनं नाम नगरं ग्रामो वा । पौदनेय-
कः । सोदन इति भोगः । सोदन इति वामनः । ग्रामेयकः । ग्रामाद्यञ्खजा-
वित्यनेन ग्राम्यो ग्रामीण इत्यपि ॥ पुष्कलो बाहीकग्रामः पौष्कलेयकः ॥३१५॥

कुण्ड्याकुड्ये ग्रामात्कुण्ड्याकुण्यावुल्ये वन्यामुल्ये ।

उख्यातृण्ये भाण्ड्यावुल्ये प्राज्ञैः प्रोक्ते यल्लोपे च ॥३१६॥

कुण्ड्या अन्नदेशे नदी । कौरुडेयकः । कौडेयकः । ग्रामस्य कुण्ड्या ।
ग्रामकुण्ड्या ग्रामो नगरं वा । ग्रामकुण्डेयकः । कौणेयकः (१) । वालेयकः ।
वानेयकः । मौलेयकः । श्रौखेयकः । तार्णेयकः । भारुडेयकः । वौलेयकः ।
यल्लोपे चेति यस्य लोपइत्यर्थः । कुड्याया यलोपश्चेति गणसूत्रं वामनोक्तमुप-
लक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ विद्युन्माला छन्दः । मौगौचेत्सा विद्युन्माला ॥३१६॥

इति कत्र्यादिः ॥

गहानृशंसी समशुक्लपक्षौ खाडायनानन्तरपार्श्वतोऽन्याः ।

इष्वग्रसाङ्ग्यन्तरभौजिवैज्याध्यश्वीष्वनीकैकपलाशिकाङ्गाः ३१७

गहादित्यदाद्याद्वैजाद्यची जिह्वाकात्यहरितकात्याच्छ इत्यनेन गहादेः
शेषेर्गे छो भवति । गहे ग्रामे भयो जातो वा । गहीयः ॥ नृञ् शंसति
द्रुक्षतीति नृगंसः । द्रोहार्ये शंसतिर्द्रष्टव्यः ॥ न नृशंसोऽनृशंसः । तस्यापत्यम्
सानृशंसिः । सानृशंसियः । समीयः । समादागतं समीयम् । नृहेतोर्मयङ्कूप्यी

जा । समरूप्यं सममयमपि । शुक्लपक्षीयम् । खाडायनो मुनिः । खाडायनीयः ।
खाडायनिरिति भोजः । अनन्तरीयः । पार्श्वत आगतः पार्श्वतीयः । मुखपा-
श्वैकात्तपो लोपश्चेति गणसूत्रमाह वामनः । अस्माभिस्त्वन्यदीयमतमाश्रित्य
त्रयाणां सामान्येन पाठः कृतः । अन्यदीयः । तथा च—

अन्यदीयविशिखेन केवलं—निस्पृहस्य भवितव्यमाहृते ॥

इषोरग्रम्—इष्वग्रम् । इष्वग्रीयः (१) ॥ साडस्यापत्यं साडिः । साडी-
यः । अन्तरीयः । तथा च—

पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं—संज्ञेयुतकृन्निवान्तर्रीयमूर्धोः ॥

भोजस्यापत्य भौजिः । भौजीयः । भोजिरित्यन्यः । बैजीयः । अश्वस-
धितिष्ठति अश्वश्वः । तस्यापत्यं आश्वश्विः । आश्वश्वीयः । इषूणामनीकम्
इष्वनीकम् । इष्वनीकीयम् । एका चासी पलाशिका च एकपलाशिका ।
एकपलाशिकीयः । एकपलाश इति वामनः । अङ्गीयः ॥ ३१७ ॥

अन्तस्थोत्तमदैवशर्मिर्विषमव्याज्यासुरिश्रौतयः—

शौङ्गिः शौशिरिपूर्वपक्षमगधा दन्ताग्रकाठेरणी ।

मत्वर्थापरपक्षमुत्तरकतौ वाल्मीकिवाराटकी—

कामप्रस्थसनानशाखमुखतोऽवस्यन्दनामित्रयः ॥ ३१८ ॥

अन्ते तिष्ठतीत्यन्तस्थः । अन्तस्थीयः । अन्तस्था नगरीत्यन्यः । उत्त-
सीयः । देवशर्मणोऽपत्यं दैवशर्मिः । दैवशर्मियः ॥ विषमे देशे भवो विषनीयः ।
विषमादागतं विषनीयम् । विषमरूप्यम् । विषममयम् । समविषमौ नाम
ग्रामावित्यन्ये । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्याडीयः । असुरस्य श्रुतस्य शुङ्गस्य
शिशिरस्यापत्यं तत्र भवः । आसुरीयः(२) । औतीयः । शौङ्गीयः । शौशिरियः ।
पूर्वपक्षीयः । केचित्पूर्वपक्षापरपक्षभव इति पठन्ति । तन्मते पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां
तत्र भव इत्यर्थे ङोऽन्यत्र ठणेव । पूर्वपक्षिकः । आपरपक्षिकः । मगधीयः ।
दन्तयोरग्रं दन्ताग्रम् । अन्यइष्वग्रदन्ताग्रौ ग्रामावित्याह ॥ दन्ताग्रीयः । कठ-
स्येरणः कठेरणः । तस्यापत्यं काठेरणिः । काठेरणीयः । काठेरिणिरित्यन्यः ।
मत्वर्धीयः । मतुवर्ध इति वृद्धः । अपरपक्षीयः । उत्तरीयं वस्त्रम् । तथा च—

(१) इष्वग्रीयो ब्रह्मणः । इष्वग्रं नाम ग्राम इति केचित् ।

(२) आसुनोतीत्यासुत् क्विबन्तमेतत्—आसुनीयमिति पा० ।

सरिदुत्तरीयमिवसंहतिमत्सतरङ्गरङ्गिकलहंसकुलम् ॥

कतीयः । वात्मीकीयः । यथा—रथस्वनोत्कर्णसृगे वात्मीकीये तपोवने ।

वराटकस्य वाराटकः । वाराटकीयः । वाराटिकिरित्यन्यः ॥ कामप्र-

स्थीयः । इति वामनः (१) । समाना शाखा यस्यासौ समानशाखः । समानशा-
खीयः । मुखतीयः । अवस्यन्दनीयः । अवस्यन्द इत्यन्ये । अग्नित्रस्यापत्यं
आग्निः ॥ आग्नीत्रीयः ॥ ३१८ ॥

एकाधमोत्तमाच्छाखो ग्रामश्चैकसमानतः ।

लावेरएयग्निशर्माणावाहिंस्येकतसौ तथा ॥ ३१९ ॥

शाख इति क्त ह्रस्व इत्यर्थः । एकशाखीयः । अधमशाखीयः । उत्तम-
शाखीयः । एकग्रामीयः । समानग्रामीयः । लावस्येरणो लावेरणः । तस्यापत्यं
लावेरणिः । लावेरणीयः । सौवेरणिरित्यन्यः । अग्निशर्मायः । अग्निशर्मा-
रित्यन्यः । अहिंसस्यापत्यम् आहिंसिः । आहिंसीयः । एकतीयः ॥ ३१९ ॥

क्षेमघृत्विश्च सौमित्रिरेकवृक्षौपविन्दवी ।

हंसवद्भौ तथाश्वत्थितन्त्वग्रौद्वाहमानयः ॥ ३२० ॥

क्षेमघृत्विनोऽपत्पं क्षेमघृत्विः । क्षेमघृत्वीयः । सौमित्रीयः । एकवृ-
क्षीयः । औपविन्दवीयः । हंसीयः । वद्भीयः ॥ अश्वत्थो नाम कञ्चिद्भोत्रकारी ।
तस्यापत्यम् अश्वत्थिः । अश्वत्थीयः । तन्त्वग्रौयः । औद्वाहमानीयः ॥ ३२० ॥

कुट् च स्वराजपरजनदेवानां पिच्छवेणुकादिभ्यः ।

प्रस्थोत्तरपदवेत्रकमध्योत्तरकाश्च मध्यमिका ॥ ३२१ ॥

स्वकीयः । पाणिन्यादयस्तु स्वदेवशब्दौ न पठन्ति । तन्मते सौवं दैव-
मित्येय भवति । वामनमतेन । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् कुट्छाभावेऽण्
प्रत्यये सौधम् । उत्सादेश्चाजित्यनेनाजि । दैवमित्यपि संभाव्यते । महाकवि-
प्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत्स्वीक्रीयते । तदा गहादिपाठः समाश्रयणीयः ॥ तथाहि

रुद्रस्य— यिद्वोकःसहजःपयोधरतटःकान्तोऽङ्गुली विभ्रमः ।

कण्ठारलेपमुद्गच्च पञ्चमरयः ह्याद्यो गुरुर्मन्मथः ।

(१) वामप्रस्थीय इति वामन इति पा० ।

मन्वन्थी विनयश्चिरंसहघरीलीलेतिपश्याङ्गना-
यस्यांस्त्रीयपरिग्रहं न रहयन्त्येकान्तयाता अपि ॥

यथा वा । एभिर्निर्दर्शनैः स्त्रीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः ॥ राजकीयः ।
राज्ञ इदं राजकीयमित्यपि ॥ परकीयः । जनकीयः । देवकीयः ॥

णिच्छेति षोऽनुबन्धच्छप्रत्यय इत्यर्थः । वेणुभिर्निर्वृत्तो वेणुकः । तत्र
भवो जातो वा । वैणुकीयः । प्रास्थीयम् । प्रस्थके भवः—प्रास्थकीय इत्यन्यः ।
श्रौत्तरपदीयः । वैत्रकीयः । माध्ययः । श्रौत्तरकीयः । मध्ये भवा—मध्यमि-
का नाम नगरी । तस्यां भवो माध्यमिकीयः । मध्यमक इत्यन्यः । एते त्रयो
वामनमतेन । निपुणके भवो निपुणकीय इति केचिदुदाहरन्ति । वेणुकादिर्ग-
हादावाकृतिगणः । तेनाभयनन्दिस्त्रीकृतौ पितृकमातृकशब्दावपि संगृहीतौ ।
अङ्गमगयशब्दयोराष्ट्रात्कञि । पूर्वपक्षशुक्लपक्षापरपक्षशब्दानां कालाट्टञि ।
कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थेत्यादिना कञि । इजन्तानामाद्यात्पौत्रादीज इत्यादि-
नाञि । शेषेभ्यस्त्वणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२१ ॥ इति गहादिः ॥

काश्यच्युतौ मोदनमोदमानौ गोवासनारिन्दमदेवदत्ताः ।

संवाहसां याति च हस्तिकर्षूः कुनामचेदीकरणं हिरण्यम् ३२२

काश्यादिबाहीकग्रामाच्छेद्वृज्जिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देशावाचिभ्यो
वाहीकग्रामेभ्यश्च ठञ्जिठौ प्रत्येकं भवतः । काशयो जनपदाः । तेषु भवा
जाता वा । काशिकी । काशिका । अच्युतो ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ।
मोदनानां निवासो ग्रामो मोदनः । मौदनिकी । मौदनिका । मोदमानो
ग्रामः । मौदमानिकी । मौदमानिका । गवां वासना गोवासनः । तन्निवासो
ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका । गौवासन इत्यन्ये । एषां
देशादेवेडाद्यचेति छे प्राप्ते । अरिन्दमयति अरिन्दमो ग्रामः । आरिन्दमिकी ।
आरिन्दमिका । देवदत्तः प्राग्रामः । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्या-
दिषु पाठः प्राग्देशार्थः । यस्तु बाहीकेषु ग्रामस्तस्मादणेत्र । दैवदत्ती । संवा-
हयतीति संवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सांवाहिका ।
सांवाह इत्यन्ये । संयातस्यापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्यं युवा सांयात्यः ।
कुरुकोसलेत्यादिना ण्यञि तस्य बहुषु श्लुञि । सांयातयः । तन्निवासोऽपि
जनपदसाहचर्यादुच्यते ॥ संयातो नाम कश्चित् तस्यापत्यं सांयातिः ॥ तस्य

निवासी ग्रामः । सांघातिरित्येके । सांघातिकी । सांघातिका । हास्तिकर्पुकी ।
हास्तिकर्पुका । कुत्सितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासीपि ग्रामः कुनामा ।
कौनामिकी । कौनामिका । कुनास्नोऽपर्यं कौनाम इत्यन्ये । कुननाम इति
वामनः । चेदयो जनपदः । चैदिकी । चैदिका । करणं देशविशेषः । कार-
णिकी । कारणिका । हैरण्यिकी । हैरण्यिका ॥ ३२२ ॥

शकुलाददशग्रामौ हिरण्यकरणस्तथा ।

सिन्धुदारसुधासोमच्छागान्मित्रस्तथा सघात् ॥३२३॥

शकुलान्मत्स्यानत्तीति शकुलादः । अथवा शुनां कुलान्यत्तीति निपात-
नाद्वलोपे । शकुलादः । तन्निवासीऽपि ग्रामः । शाकुलादिकी । शाकुलादिका ।
शाकुलाद् इति वामनः । स्वकुलाल इत्यन्यः । दाशग्रामिकी । दाशग्रामिका ।
दाशग्राम इत्यन्ये । हैरण्यकरणिकी । हैरण्यकरणिका । अन्येषां हैरण्य इति
प्रकृतिः । करण इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरण्यकः । परप्रवादि करणमुच्यते ।
अन्ये ग्रामवाची हैरण्य इति पठन्ति तन्मते हैरण्यकी । कुठारी कुट्टालो वा
करणम् । सिन्धुवो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः । सैन्धुमित्रिकी । सैन्धुमित्रिका ।
सुवं दासमित्रः । दासमित्रिकी । सौधामित्रिकी । सौममित्रिकी । छागमित्रि-
की । सहमित्राण्यस्य सधमित्रः । निपातनाद् इत्यं धकारे । साधमित्रिकी ॥३२३॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।

शौवावतानभारङ्गी अरित्रो भोजसम्मतः ॥३२४॥

युवराजस्य निवासीपि युवराजः । यौवराजिकी । एवं देवराजोपराजौ
ग्रामौ । दैवराजिकी । औपराजिकी । कालात्कोपादिपूर्वत इति कोपादयः ।
पूर्वं यस्यासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी । कौपकालिका । आपत्कालिकी ।
पौर्णकालिकी । और्ध्वकालिकी (१) । प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीन-
प्रभृतिप्रयोगेषु सप्रत्ययो दृश्यते । स चानुक्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा बहुत-
रलक्ष्यक्षतिप्रसङ्गः स्यात् । शुनोऽवतानः शवावतानो मणिः । तेन निर्वृत्तो
ग्रामः । शौवावतानः । शौवावतानिकी । भारङ्गेनिवासीऽपि भारङ्गिः ।
भारङ्गिकी । तारङ्गिरित्यन्ये । अरित्रस्य निवासीप्यरित्रः । आरित्रिकी ॥

देशादिति किम् । काशीनां क्षत्रियाणां छात्राः काशीयाः । देवदत्ती नाम कश्चित् । तस्य छात्राः देवदत्तीयाः । देवदत्ताः । अच्युतादीनां छ-
विषयाभावेपि काश्यादिपाठसामर्थ्याद्दृञ्जिठौ भवतः । काशिचेदिभ्यां प्रस्थ-
पुरेत्यादिना बहुत्वैत्त्वित्यादिना वाऽकञि । सांयातिभारङ्गिम्याम् आद्यात्पौ-
त्रादीजोऽद्वयप्राम्यभरताभ्यामित्यनेनाणि । आदैजाद्यचं छे । हस्तिकर्षूशब्दात्
प्राच्योष्ठजीत्यनेन ठञि । सिन्धुनित्रादिभ्य ईरोपान्तादकञ् इत्यनेना कञि ।
शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२४ ॥ इति काश्यादिः ॥

पलदी गोमती गोष्ठी परिखा परिषत्तथा ।

बाहीकः शूरसेनश्च नैकती च पटञ्चरः ॥ ३२५ ॥

कोपान्तपलदीभ्योऽण् इत्यनेन कोपान्तात्पलद्यादेश्च देशवाचिनः शे-
पेऽर्षेऽण् प्रत्ययो भवति । पलद्यां देशविशेषे जातो भवो वा पालदः ।
पालदी । बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः प्राप्तयोः । गोमती नदी । तत्स-
हचरितो देशो गोमती । गौमतः । ईरोपान्तादकञि प्राप्ते । गौष्ठः(१) । बाही-
कग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः । पारिखः । पारिषदः । पार्षदो वा । अनयो-
ष्ठेऽस्य बाहीकलक्षणयोष्ठञ्जिठयोर्वा । बाहीकेषु भवो बाहीकः । गहादी-
त्यादिना छे ॥ शौरसेनः । प्रस्थपुरेत्यादिना । नैकतः । नैकीति वामनः ।
पटञ्चरः । ईरोपान्तादकञि प्राप्ते ३२५ ॥

वहोः कमलजालाभ्यां कालात्कीटोऽथ रोमकः ।

सकल्लोमोदपानौ च कमलात्कीकरो भिदा ॥ ३२६ ॥

बाहुकीटः । कामलकीटः । जालकीटः । कालकीटः । कलकूट इति
वामनः । रोमकः । देशादेवैराद्याश्च इत्यनेन छे ॥ सकल्लोमिभवः । सकल्लोमः ।
निपातनान्नलोपः । अयं भोजमतेन । यकल्लोमन् इति वामनः । यकल्लोमनखं
चेत्यन्येऽपि । शकटाङ्गमस्तूदग्रामाद् यकल्लोम इति विशेषसूत्रमाह । उदग्राम-
वाची यकल्लोमोऽञि । अन्यो यकल्लोमनः । औदपानः । कामलकीकरः ।
कामलभिदः । अनुक्तानां तु बाध्यबाधकभावः स्वयं द्रष्टव्यः ॥ ३२६ ॥

इति पलद्यादिः

(१) गौष्ठी । अन्ये तु गोष्ठीति पा० ।

कच्छः कुलूतः परिसिन्धुसाल्वौ गन्धारसिन्धु स्थलसिन्धुवर्णौ ।

कश्मीररङ्कू कुरुसक्तुसिन्धू विजापकद्वीपकुलानुपण्डाः ३२७

कच्छादेरित्यनेन कच्छादेः शब्दगणादेशवाचिनः शिपेऽर्घेऽण् भवति ।
कच्छे भवः काच्छः । कौलूतः । रलूप इत्यन्ये । परसिन्धुपु भवः पारसै-
न्धवः । हृद्गसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच् ॥ साल्वः । गान्धारः । सिन्धुपु
भवः—सैन्धवः । कम्बलः । स्थालसैन्धवः । वर्णुर्नाम हृदः । तस्यादूरभवो
देशो वर्णुः । तत्र भवो वार्णवः । कश्मीरेषु भवः काश्मीरः कुङ्कुमः । रा-
ङ्गवः । यद्वा रङ्गुर्मृगविशेषः । राङ्गवं मृगरुमजम् । कौरवम् । कुरुयुगन्धरा-
द्वैत्यनेनाकञ्चपि कौरवकोऽशवादिः । साक्तुसैन्धवः । विजापकः । विजावक इति
भोजः । द्वैपः । कौलः । अयं वामनमतेन । कुत्त्व इत्यन्यः । आनुपण्डः ।
अनूपण्ड इत्यन्ये ॥ ३२७ ॥

अङ्गारानूपकम्बोजा रज्जुकर्णुविरूपकाः ।

मधुमानन्तरीपश्च वापवाहाबजात्परौ ॥ ३२८ ॥

आङ्गारः । चन्द्रमतेन । आनूपः । काम्बोजः । राज्जवः । कर्णवः ।
वैरूपकः । त्रयं वामनमतेन । मधुमान् पर्वतः । तत्र भवो माधुमतः । आ-
न्तरीपः । आणवापः । द्वयं चन्द्रमतेन ॥ आणवाहः ॥

एतेषां शब्दानां नृततस्थेऽकञ् इत्यनेनाकञि ॥ काच्छकी मनुष्यः । काच्छ-
कमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य जल्पितम् ।
एवं सर्वत्र । तथा अपदातौ साल्वात् । गोयवाग्वोरित्याभ्यामकञ् भवति ।
साल्वको मनुष्यः । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिः । साल्वमस्य
हसितम् । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । द्वैपान्वर्थीति वचनात् ।
यमुना द्वीपे जातो भवो वा । द्वैपको व्यासः (१) । राष्ट्रार्थादकञि प्राप्ते ।
बहुत्वैत्वित्यनेन वा वचनम् । अत्र प्रायेण कच्छादयः शब्दाः । जनपदवा-
चिनः ॥ ३२८ ॥ इति कच्छादिः ॥

(१) द्वीपादनुसमुद्रं शयः । द्वैपो मनुष्यः । द्वैप्यमस्य हसितम् । अनु-
चमुद्रमिति किम् । अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपको व्यासः । द्वैपकमस्य
हसितम् । इति पा० ।

धूमार्जुनावावयगर्त्तघोषाः-षडण्डसाकेतशशादनाश्च ।

संस्तीयतीर्थारुणमित्रवर्चा-हीपान्तरीपोज्जयनीविदेहाः ३२९

धूमादिदेशप्राक्छाग्निवक्त्रवर्त्तान्तादित्यनेन धूमादेः शब्दागणादंकञ् भवति । धूमो ग्रामः । तत्र भवो धौमकः । ऋज्व्यो नावोऽस्य ऋजुनीः । तस्य निवासस्तन्निर्वृत्तो वा । आर्जुनावः । तत्र भवः । आर्जुनावकः । छेप्राप्ते । अथायं बाहीकग्रामस्तदाद्यापवादयोष्ठज्जिठयोरकञ् । आवये भवः-आव-यकः । आवयो नदीग्राम इत्यन्ये । आवयात्तीर्थे । आवयकं तीर्थम् । आवय-मन्यदित्यन्यः । गार्त्तकः । घौषकः । षाडण्डकः । षडाण्ड इत्यन्यः । साकेतकः । शशादनकः । साषादन इति वामनः । सांस्तीयकः । संस्तीय इत्यन्ये । तीर्थकः । अरुणो ग्रामः । आरुणकः । मैत्रकः । वार्चकः । द्वैपकः । आन्तरीपकः । औज्जयनकः । विदेहकः ॥ ३२९ ॥

सत्रासाहानर्त्तपाठेयपल्लयः शष्पाराङ्ग्यौ धार्त्तराज्ञी च कुक्षिः ।

द्वयाहावत्रयाहावपाथेयवर्ज्या आञ्जीकूलो माठरो वर्बरश्च ३३०

सत्रासाहो राजा । तन्निवासोऽपि सः । सत्रासाहकः । आनर्त्तः क्ष-त्रियः । तन्निवासोऽपि सः । आनर्त्तकः । पाठेयस्य निवासोऽपि सः । पाठे-यकः । पल्लिभिर्ल्लनिवासः । पाल्लकः । शष्पाणां बालवृणानां स्थानं शष्पम् । शाष्यकः । आराज्ञीनाम काचित्स्त्री । तस्या निवास आराज्ञी नगरी । आरा-ज्ञकः । आराज्ञीत्यन्यः । धृता राजानो येन स धृतराजो नृपः । तन्निर्वृत्ता धार्त्तराज्ञी नगरी । धार्त्तराज्ञकः । धार्त्तराष्ट्रीत्यप्यन्ये पठन्ति । तत्र धृतं राष्ट्र-मनेन धृतराष्ट्रो राजा । तन्निर्वृत्ता धार्त्तराष्ट्री नगरी । धार्त्तराष्ट्रकः । कुक्षिर्न-गकुक्षी ग्रामः । कौक्षकः । समुद्रकुक्षिरित्यन्ये पठन्ति । तन्मते सामुद्रकुक्षकः । द्वावाहावौ यस्मिन् द्वावाहावो ग्रामः । एवं त्रयाहावः । द्वैयाहावकः । त्रैया-हावकः । पाथेयो ग्रामः पाथेयकः । वर्ज्यो ग्रामः । वर्ज्यकः । आञ्जी कूलो नाम ग्रामः । आञ्जीकूलकः । अञ्जिकूल इति भोजः । माठरो ग्रामः । माठरकः । वर्बरो देशविशेषः । वर्बरकः । वर्बड इत्यन्यः ॥३३०॥

दक्षिणापथपट्टारौ समुद्रो नौमनुष्ययोः ।

मद्रकूलं च भक्षाली राजशब्दात्स्थलीगृहे ॥३३१॥

दक्षिणः पन्था दक्षिणापथः । इषादत्त्वे ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचना-
दतः पाठाद्वा दीर्घः । दक्षिणापथकः । पट्टारो ग्रामः । पाट्टारकः । सामु-
द्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र सामुद्रं लवणं जलं वा । मद्राणां कूलं
मद्रकूलम् । तत्समीपे ग्रामो मद्रकूलः । माद्रकूलकः । भक्षाली ग्रामः । भक्षा-
लकः । भक्षादीत्यन्यः । राजस्थलकः राजगृहं नगरम् । राजगृहकः ॥३३१॥

माहकादानकान्माषाद्धोषमानाद्वमद्रकात् ।

दाण्डायनसमुद्राभ्यां स्थलीशब्दः परो मतः ॥३३२॥

माहकानां स्थली माहकस्थली । माहकस्थलकः । आनकस्थलकः । मा-
पस्थलकः । घौपस्थलकः । मानस्थलकः । मानकस्थलीत्यन्यः । आट्टस्थलकः ।
माद्रकस्थलकः । दाण्डस्यापत्यं दाण्डिः । तस्यापत्यं युष्वा दाण्डायनः । तस्य स्थली
दाण्डायनस्थली । दाण्डायनस्थलकः । सामुद्रस्थलकः । अयं दिग्बस्त्रमतेन ॥३३२॥

अर्जुनवातण्डायनविनादवणियावसायवाटूराः ।

कूलात्सौवीरेष्विमकान्तशकुन्तीकषायाश्च ॥३३३॥

अर्जुनः पार्थोऽन्यो वा । तन्निवासोऽपि ग्रामोऽर्जुनः । आर्जुनकः ॥
वातण्डायनकः । अयं वासनमतेन । अवतण्ड ऋषिग्राम इत्यन्यः । वतण्ड
इत्यपरः । विनादो ग्रामः । वैनादकः । अनुकम्पितो वणदत्तो वणियः ।
वाणियकः । अवसायो ग्रामः । आवसायकः । अयं वासनमतेन । वाटयतीति
वाटूरो ग्रामः । वाटूरकः । खाटूर इत्यन्यः । कौलको भवति सौवीरश्चेत्
फौलोऽन्यः । कुलादित्यन्ये पठन्ति ॥ इमः कश्चित् । तस्य कान्त इमकान्तः ।
ऐमकान्तकः । शाकुन्तकः । फापायकः । अयं वासनमतेन । छविपयेभ्यः प्राप्ते
बाहीकग्रामेभ्यष्टज्जिठयोः परिशिष्टेभ्योऽपि । विदेहानर्त्तपाठेयपाथेयानां प्र-
स्थपुरेत्यादिनाऽकजि सिद्ध आदेशार्थः पाठः । तेन विदेहानामानर्त्तानां च
सत्रिपाणां स्थं वैदेहकम् । आनर्त्तकम् । पाठेयस्य स्वं पाठेयकम् । एष पट्टा-
रमाठराराष्ट्रीघार्त्तराष्ट्रीनामीरोपान्तत्वाद्कजि द्रष्टव्यम् ॥३३३॥ इति धूमादिः ॥

सन्ध्या पञ्चदशी शश्वदमावास्या त्रयोदशी ।

प्रतिपत्सन्धिवेलाथ पौर्णमासी चतुर्दशी ॥३३४॥

सन्ध्यादिभाषतेभ्योऽण् इत्यनेन । सन्ध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषेभ्योऽण् भवति । सन्ध्यास्तमयकालः । तत्र भवं सान्ध्यं कर्म । यथा—मसैव सिद्धुराज-
वर्णने— जातेयस्यप्रयाणेतुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपञ्चे—

तीव्रंध्वान्तायमानेप्रसरतिब्रह्मेसर्वतोदिक्कमस्मिन् ।

भास्वच्चन्द्रार्कविस्वग्रहगणरहितंव्योमवीक्ष्यप्रमुग्धाः—

सांध्यंकर्मरभन्तेशिशुमुनिवटवोजातसंध्याभिश्ङ्गाः ॥

पञ्चदशानां पूरणीयं पञ्चदशी । पाञ्चदशः । शश्वद्भवं शाश्वतम् ॥
अशश्वत इत्यतः शाश्वतिक इति ठणपि । शकटाङ्गमनतमेतत् । सम्पदिति
वामनः । आमावस्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्याशब्दादपि भवति ॥
आमावस्यः । त्रयोदशानां पूरणी त्रयोदशी । त्रायोदशः । प्रतिपद्यन्तेऽहा-
न्यस्याः प्रतिपत् पक्षतिः ॥ सन्ध्याप्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना हिमांशुना ॥

सन्धिवेलां सन्धिकालः । सांधिवेलः । पूर्णो मासश्चन्द्रो मासो वाऽस्यां
तिथौ पौर्णमासी । अतएव गणपाठादणि । तत्र भवः पौर्णमासः । चातुर्दशः ।
कन्या कालाट्टञ् इत्यनेन ठञि प्राप्तेऽण् विधानम् ॥ ३३४ ॥

इति सन्ध्यादिः ॥

अश्रमपादाशनिह्लादपिशाचाः शकुनिर्जयः ।

त्सर्वाकर्षपिचण्डाश्च निचयश्च नयो हृदः ॥ ३३५ ॥

कोऽश्रमादेरित्यनेनाश्रमादेः सप्तम्यान्तात्तत्र साधुरित्यर्थे को भवति ॥
अश्रमन्यश्रमकर्मेणि कुशलः अश्रमकः । पादप्रक्षालनादौ कुशलः पादकः । अश-
निनिपातने साधुः अशनिकः । ह्लादे प्रह्लादने साधुः ह्लादकः । पिशाचा-
पनयये साधुः पिशाचकः । शकुनिस्तग्रहणादौ साधुः शकुनिकः । जयकः ।
त्सरुकरणे साधुः त्सरुकः । आकर्षणम् । आकृष्यत आकर्षन्त्यस्मिन्निति वा ।
आकर्षां द्यूतम् । अक्षः शारिफलकं च (१) तत्करणे साधुः आकर्षकः । पिच-
ण्डापनयने साधुः पिचण्डकः । निचयकः । चय इत्यन्यः । नयकः । हृदकः ॥

(१) सारिफलकम् । आकृष्यते सुवर्णादिकमस्मिन्नित्याकर्षो निकषोपलः ।
तत्र कुशल आकर्षकः । आकषेति रेफरहितो मुख्यः पाठ इति दीक्षिताः ।
तत्राप्याकषन्ति सुवर्णादिकमस्मिन्नित्येव विग्रह इति पा० ।

द्वाद इत्यन्ये ॥ तत्र साधुरित्यर्थयोगादश्मादयः शब्दास्तद्विषयायां क्रियायां
वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ ३३५ ॥ इत्यश्मादिः ॥

कथेक्षुमांसौदनवृत्तिसंग्रहाः प्रवाससङ्घातनिवाससक्तवः ।
गुडो वितण्डाजनवादवेणवो गणोपवासौ विकथागुणाविमौ ३३६

कथाप्रतिजनादिभ्यां ठञ्खजावित्यनेन कथादेः प्रतिजनादेश्च ठञ्खजौ
क्रमेण भवतः । कथायां साधुः काथिकः । ऐक्षुकः । मांसौदन इति व्यस्तस-
मस्तस्य ग्रहणम् । सांसिकः । औदनिकः । मांसौदनिकाश्चेदयः । वार्त्तिकः ।
धर्मदेशनानिपुणो वार्ताख्याननिपुणो वा । सांग्रहिकः । प्राधासिकः ।
सांघातिकः । नैवासिकः । साक्तुका यवाः । गौडिका इक्षवः । वैतण्डिकः ।
जनवादः कौलीनम् । जानवादिकः । वैणुका गिरयः । गाणिकः । औपधा-
सिकः । स्त्रीभिक्षादिविषया कथा विकथा । वैकथिकः । गौणिकः ॥ ३३६ ॥

आयुर्वेदजनेवादौ सङ्ग्रामापूपसङ्कथाः ।

विश्वात्कथा च कुलमापो जनोवादोऽथ कुष्ठवित् ॥ ३३७ ॥

आयुर्वेदिकः । ननु वृत्तिसङ्ग्रहगुणगणायुर्वेदानां पाठो निरर्थकः । उ-
च्यते पाठादृण् सिद्धः । यो हि वृत्त्यादिषु साधुः स वृत्त्यादीनां योद्धा
भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विवर्थः । द्वयोर्वृत्योः साधुः द्वैवृत्तिकः ।
त्रैवृत्तिक इत्यादि सिद्धम् । जने वादो जनेवादः । सप्तम्या अलुग् अतएव
निपातनात् पठ्या वैत्वम् । जानेवादिकः । सांग्रहिकः । आपूपिका गोधूमाः ।
सङ्ग्रामान्योऽप्य संलापः । सांकथिकः । विश्वस्य कथा विश्वकथा । वैश्वकथिकः ।
कौलमापिकाः कलायाः । जनेषु निष्ठुरो वादो जनोवादः । उकारो निपातो
सध्यभूतो नैष्ठुर्यं द्रष्टव्यः । अथवा पठ्यसप्तम्योः स्थान उकारोऽत एव निपातनात् ।
जानोवादिकः । कुष्ठस्य शिवत्रस्य विद्विज्ञानम् । तत्र साधुः कौष्ठवित्कः । अयं
यामनमतेन ॥ ३३७ ॥ इति कथादिः ॥

जनः प्रतिमहद्विश्वपञ्चसर्वानुतः कुलम् ।

परामुष्यपरस्येभ्यः समेदं संपराद्युगः ॥ ३३८ ॥

जनं जनं प्रति प्रतिजनम् । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधु-
रित्यर्थः । साहाजनीनः । विश्वो जनो विश्वजनः । वैश्वजनीनः । पञ्च

लनेषु साधुः पाञ्चजनीनः । तद्वितद्विगोः राज् । अथवा पञ्चानां जनः पञ्च-
जनः । पाञ्चजनीनः ॥ सर्वो जनः सर्वजनः । सार्वजनीनः । शकटाङ्गजस्तु
सर्वजनानाम् इत्यनेन सूत्रेण सार्वजन्यः । सार्वजनीन इत्याह । अनुगती
जनम् अनुजनः । जनं जनमनु अनुजनः । आनुजनीनः । अयं शकटाङ्गज-
दिग्ब्रह्मतेन । कुणमिति परामुष्यपरस्थेभ्यः परं द्रष्टव्यम् । परं कुलं परकुलम् ।
परस्य वा कुलं परकुलम् । पारकुलीनः । आमुष्यकुलीनः । गणपाठात्पष्टलुक् ।
पारस्यकुलीनः । गणपाठात् पष्टलुक् । आक्रोश इत्यनेन वा यदा परकुल-
सम्बन्धेनाक्रुष्यते । सतो युगोऽस्मिन् सप्तयुगो बलीवर्दः । सतो युगः सप्तयुगः ।
सप्तविपसं वा युगं कालविशेषः सप्तयुगीनः । ऐर्दयुगीनः । अस्मिन्काले
साधुरित्यर्थः ॥ संयुगं संग्रामः । सांयुगीनो भटः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ॥

परमिष्टमनवरम् अन्यद्वा युगं परयुगम् । पारयुगीणः ।

अत्र साधुर्योग्यः प्रवीणो वा शृण्यते । उपकारकवाची तु हितमित्यनेन
संगृहीतः । अत्र हि सूत्रकदम्बके सप्तम्यन्तारप्रत्ययः । अथै तु हितार्थे अतुष्य-
न्तात्प्रत्ययः । अतो न वाच्यवाचकभावः ॥ ३३८ ॥ इति प्रतिजनादिः ॥

दिग्बर्गपूगा गणपक्षमेधा वंशानुवंशौ वनमित्रमेधाः ।

धाट्यादिसाच्चयन्तरवेशकाशा अव्यूथकालान्तरहोमुखाश्च ३ ३ ९

दिगादिदेहांशाद्य इत्यनेन तत्र भव इत्यर्थे दिगादेर्यं प्रत्ययो भवति ।
दिशि भवम् दिश्यम् । यथा—

विक्रीय दिश्यान्ति धनान्युरूणि द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं सांयान्निकानावपतीऽभ्यनन्दत् ॥

वर्ग्यः । पूग्यः । गण्यः । पक्ष्यः । मेध्यः । वंश्यः । अनुवंश्यः । वन्यः
करी । मित्र्यः । मेध्यः । धाय्या सामिधेनी । धाय्या मित्रमस्येति ह्रस्वत्वे धाय्य-
मित्र इति केषित् । आद्यः । साक्ष्यः ॥ अन्तरे भवः अन्तर्यः । अन्तरित्यन्ये ।
तन्मतेऽन्त्यः । वेशे प्रतिकर्मणि पुरे वा भवा वेश्या(१) । यथा—

स्वास्तीर्णतत्परचित्तावसथः क्षणेन वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाभ्यः ।

(१) वेशो नेपथ्यं वेश्यागृहं वा । तत्र भवा वेश्येति पा० ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान् प्रत्यग्रहीच्चिरनिधिष्ट इवोपचारैः ॥

काश्यः । अस्तु भवः अस्तव्यः । यूध्यः । काल्यः । अन्त्यः । रहस्यम् । मुख्यम् ३३९

अभिन्नजघनालीका आकाशाकालपथ्युखाः ।

माघन्यायकशा देशः सञ्ज्ञायामुदकं तथा ॥३४०॥

अभिन्नः । जघन्यः । अलीक्यः । आकाश्यः । अकाल्यः । अयं च-

न्द्रवामनसतेन । पथ्यम् । उख्यम् । आकारान्तादप्युखाशब्दात् पिठरादिवाच-

काद्यः । कर्णपाश्र्वभाषकात्तु देहांशद्वारेणैव सिद्ध इति केचित् । माघ्यं कुन्द

कुसुमम् । न्याय्यम् । कशे देशे भवम् कश्यं मद्यम् । देश्यः । सञ्ज्ञायाम्

उदक्या-रजस्वला स्त्री । सञ्ज्ञायाम् अन्यत्र । औदकी मत्सी । मुखजघनवंशा-

नुवंशानामदेहांशार्थः पाठः । यथा-शरीरस्य मुखं प्रधानमग्रभागो वा जघनं

निकृष्टं पश्चाद्भागो वा तथाऽन्यस्मिन्नर्थे मुखजघनसदृशे यदैतावुपचारेण वर्तते

तदापि यप्रत्ययः स्यात् । तद्यथा । मुखे प्रधाने पदेऽग्रे वा भवो मुख्यः । सेना-

जघने निकृष्टे पश्चाद्भागे वा भवो जघन्यः ॥३४०॥ इति दिगादिः ॥

मुखोलूखलसीरोष्ठहनुशीलरथाः परेः ।

उपात्स्थूलाकलापौ च स्थानसीरादि सम्मतम् ॥३४१॥

परिमुखादेरव्ययीभावादित्यनेन परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेऽस्त्वत्र भव

इत्यर्थेऽयः प्रत्यग्रो भवति ॥ परिमुखं भवः पारिमुख्यः सेवकः । सहि यतो

यतः स्वामिनी मुखं तत्र सन्निहितो भवन्नेवमुच्यते । पार्युलूखल्यः । पारिची-

र्यः । पारिसिरमित्यप्यन्यः । पार्योऽव्यः । पारिहनव्यः । पारिशील्यः ।

पारिरथ्यः । एतौ दिग्बस्तमतेन । स च परिशालशब्दमप्याह । परेरिति परि-

शब्दादित्यर्थः । उपस्थूले भवम् औपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन हलिरुच्यते । स्थू-

णेत्यन्यः । औपकलाप्यः । औपस्थान्यः । अयं वामनसतेन । औपसीर्यः ।

आदिशब्दात्कपालशालशब्दौ सङ्गृहीतौ ॥३४१॥

पदयूपर्वंशसीताः पथितिलमाषाः ससातयवभङ्गाः ।

गङ्गासीरे सरथे सर्वेऽप्येतेऽनुतो लक्ष्याः ॥३४२॥

आनुपद्यः । आनुयूप्यः ॥ आनुयूप्य इति वामनसतेन । आनुवंश्यः ।

अनुवशेति दिगादावपि पठ्यते तत्राव्ययीभावादन्वयत्रयः । केचित्तु तत्राप्यव्य-

यीभाव एवेति मन्यन्ते । आनुसीत्यः । आनुपथ्यः । आनुतिल्यः । आनुमाष्यः ।

ससातेति सह सातयवभङ्गाभिर्वर्त्तन्ते । ससातयवभङ्गाः । स्यति दुःखमिति सातं सुखम् । सातमनु-अनुसातम् । आनुसात्यः । अयं दिग्बस्त्रमतेन । आनुयव्यः । आनुभङ्गयः । अयं भोजमतेन । आनुगङ्गयः । अयं वामनादिम-तेन । आनुसीर्ष्यः । आनुरथ्यः । अयं दिग्बस्त्रमतेन । ननु मुखं परित इत्यर्थे कथमव्ययीभावः । सत्यम् अस्मादेव निपातनात् । अथवा परेर्वर्जनार्थवृत्तित्वे सति बहिःपर्यपाञ्चाजित्यनेनाव्ययीभावः । अनुसीरादीनां तु सामीप्यवृत्ति-त्वात्स्वलक्षणेनैवाव्ययीभावः । अव्ययीभावादन्यत्र । परिगतं मुखं परिमुखम् । तत्र भवः पारिमुखः ॥ ३४२ ॥ इति परिमुखादिः ॥

ऋगयनपुनरुक्तन्यायशिक्षानिमित्ता उपनिषद्विषयज्ञ-
श्लक्षणावर्चामुहूर्त्ताः । अपिनिगमनिरुक्तोत्पातसंवत्सराख्या
करणमथपदव्याख्यानविद्यात्रिविद्याः ॥ ३४३ ॥

ऋगयनेभ्योऽण् इत्यनेन ऋगयनादेस्तस्य व्याख्यानो ग्रन्थस्तत्र भव इति वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति ॥ ऋचासयनम् ऋगयनम् । न क्षुभनादेरित्यनेन णत्वा-भावः । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्गयणः । रत्ननिमित्तं तु णत्वं भवत्येव । आर्गयन इत्यन्यः । अस्मन्मते तु गिरिनद्यादित्वाद्बुभयम् । पौनरु-क्तः । नैयायः । शैक्षः । नैमित्तः । औपनिषदः । आर्षः । याज्ञः । स्नाक्षणः । घार्चः । मौहूर्त्तः । निगच्छन्त्यनेन निश्चयमिति निगमो ग्रन्थविशेषः । नैगमः । नैरुक्तः । उत्पातः प्रतिपादकशास्त्रम् । औत्पातः । सांवत्सरः । वैयाकरणः । पदानां व्याख्यानं पदव्याख्यानम् । पादव्याख्यानः । अन्ये तु पदं व्याख्यान-मिति च्छिन्दति । तन्मते प्रादं वैयाख्यानम् । वैद्यः । त्रैविद्यः ॥ ३४३ ॥

छन्दसो विजितिर्भाषामानं विचितिनामनी ।

क्षत्राङ्गवास्तुतो विद्या स्यादुत्पादः क्रमेतरः ॥ ३४४ ॥

छान्दोविजितः । छान्दोभाषः । छान्दोमानः । छान्दोविचितः । छान्दोव्याख्यान इत्यप्यन्यः । छान्दोनामः । अयं वामनमतेन । क्षात्रविद्यः । आङ्गविद्यः । वास्तुविद्यः । औत्पादः । क्रमेतरः । ऋद्यञ्चद्वयगृगादिभ्यष्टञ् इत्यनेन ठञि प्राप्ते वचनम् । आदैजाद्यतस्यौ(१) ॥३४४॥ इति ऋगयनादिः ॥

(१) व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः प्राप्त इति ठञादेरपवादोऽयमण् इत्यधिकम् ।

ऋग्व्राह्मणाध्वराख्यातनामाख्यातानि नाम च ।

आद्यन्तप्रथमावेतौ पत्वणत्वनतानतौ ॥ ३४५ ॥

ऋद्यज्ञद्वयगादिभ्यष्टञ् इत्यनेन ऋकारान्ताद्व्यञ्जवाचिनो द्वयच ऋगा-
देश्च तस्य व्याख्यानस्तत्र भव इत्यर्थे ठञ् भवति । ऋवां व्याख्यानस्तत्र भवो
वा आर्चिकः । ब्राह्मणिकः । आध्वरिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ।
नामिकः । नामशब्दस्य द्वयञ् द्वारेण ठञ् सिद्धः । परं वासनपाणिनिचन्द्रादिमते
न गणे पठितः ॥ आद्यन्तिकः । प्राथमिकः । षात्वणत्विकः । नातानतिकः ॥
आकृतिगणश्चायम् । तेन पुरश्चरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३४५॥ इति ऋगादिः ॥

शुण्डिकोलपतीर्थान्युदपानतृणभूमयः ।

कृकणस्थण्डिलौ पर्णोपतीर्थोदकपिप्पलाः ॥ ३४६ ॥

आयस्यानादशुण्डिकादेरित्यनेन शुण्डिकादिषर्जितात्त आगत इत्यर्थे
ठञ् भवति । शुल्क शालाया आगतः शौल्कशालिकः । आकरिकः । शुण्डि-
कादेः शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः(१) । तत आगतः शौण्डिकः । औलपः ।
उपल इति शकटाङ्गजः । तैर्धः । औदपानः । तार्णः । भौसः । कार्कणः ।
स्याण्डिलः । पर्णः । औपतीर्थः । अयं चन्द्रवामनमतेन । औदकः । पैप्पलः ॥
एतौ शकटाङ्गजमतेन ॥ ३४६ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कुलालसेनोपनिषन्निषादा मधुश्वपाकौ रुरुदेवराजौ ।

रुद्रो वधूब्राह्मणकुम्भकाराः कर्मरचण्डालयुतः सिरिन्ध्रः ३४७

कुलाभ्योऽकञ् इत्यनेन कुलालादेः शब्दगणान् कृत इत्यर्थे सञ्ज्ञावि-
पयेऽकञ् भवति । कुलालेन कृतं कौलाजकम् । घटघटीशराबोदश्चनादि
भाण्डम् । सैनकं नगरोपरोधादि । औपनिषदकम् । अयं वामनमतेन । निषा-
दकम् । माघवकी मध्वासवः । अयं चन्द्रमतेन । शौवपाककम् । रौरवकम् ।
दैवराजकम् । देवराजन्निति केषित् पठन्ति । तत्र दैवकम् । राजकम् । रौद्र-
कम् । शकटाङ्गजद्वयस्त्रमतेन । वाधवकम् । ब्राह्मणकम् । ब्रह्मन्निति शकटा-
ङ्गादयः । कौम्भकारकम् ॥ कार्मरकम् ॥ चाण्डालकम् । उपानदादिकम् ॥
अदामो दामवृत्तिर्यः स सिरिन्ध्र इति स्मृतः । सैरिन्ध्रकम्(२) ॥ ३४७ ॥

(१) सुरापणः सुराविक्रपी बोध्यत इति पा० । (२) सीरं हलमेव सै-
रम् । षट्स्तीति सैरम् । सैरिकः सिरिघ्नोऽपि स एव । सैरम्भकमिति पा० ॥

अनड्वान्परिषञ्चैव सैरिन्ध्री वरुटस्तथा ।

अक्प्रत्यययुजो ज्ञेयाः सञ्ज्ञायां बुधपुङ्गवैः ॥ ३४८ ॥

आनडुहकम् । पारिषदकम् । पर्वच्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः । सैरिन्ध्रकः । अयं श्रीभोजराजमतेन । वारुटकम् । शूर्पपिटकादि । सञ्ज्ञाया अन्यत्र । कौलालः श्लोक इत्यादि ॥ ३४८ ॥ इति कुलालादिः ॥

असुरो देवरत्नोभ्यां गुणान्मुख्यः परो मतः ॥ ३४९ ॥

देवासुरः । राक्षोऽसुरः । गौणमुख्यः । अत्र शिशुकन्दाद्यदेवासुरादि-
द्वन्द्वाच्च इति छो न भवति ॥ ३४९ ॥ इति देवासुरादिः ॥

शिशुप्रद्युम्नसीतेन्द्रयमाद् यथाक्रमं मताः ।

क्रन्दोऽभिगमनं चैवान्वेषणं जननं सभः ॥ ३५० ॥

शिशुकन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इत्यनेन शिशुकन्दादेः शब्दगणात्
देवासुरादिवर्जिताच्च द्वन्द्वाद् द्वितीयान्तादधिकृत्यकृतो ग्रन्थ इत्येतस्मिन्नर्थे
छप्रत्ययो भवति । शिशवो बालास्तेषां क्रन्दस्तमधिकृत्यकृतो ग्रन्थः । शिशु-
क्रन्दीयः । बालपुस्तकः । शैशुकन्द इत्यन्यः । प्रद्युम्नस्याभिगमनं प्रद्युम्नाभि-
गमनम् । प्रद्युम्नाभिगमनीयः । सीतान्वेषणीयः । द्वन्द्वजननीयः । यमस्य
सभा यमसभम् । यमसभीयः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन प्रद्युम्नप्रत्यागमनप्र-
द्युम्नोदयनसीताहरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३५०॥ इति शिशुकन्दादिः ॥

सिन्धुस्तक्षशिलावसानदरदो गान्धारशाल्वोरसाः-

कर्णः सामलकाण्डधारच्छगलाः कैर्मेदुरो ग्रामणीः ।

कंसार्धासनसिंहकर्णमधुमत्कश्मीरसिंहा इमे-

स्याद्दत्सोद्धरणोथ बर्बरयुतो वर्णस्तथा किन्नरः ॥ ३५१ ॥

सिन्धुशुण्डिकादिभ्योऽण्यथावित्यनेन सिन्ध्वादेः शुण्डिकादेश्च सीऽस्या-
भिजन इत्यर्थेऽण्यथौ क्रमेणः भवतः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । सिन्धवो
जनपदः । सीऽभिजनोऽस्य सैन्धवः । ताक्षशिलः । आवसानः । दरदो जनपदः ।
दारदः । गान्धारः । शाल्वः । उरसा जनपदः । औरसः । कारणः । सामलः ।
द्वयं ग्रामनमतेन । काण्डधारः । काण्डधरक इति शकटाङ्गजः । छगलो ग्रामः

छागलः । कैर्मेदुरः । ग्रामणः । कांसः । आर्धासनः । अयं वामनमतेन ।
 सैहकर्णः । सिंहकर्ण इति भोजः । मधुमान् पर्वतः । माधुमतः । काशमीरः ।
 सैहः । अयं वामनमतेन । वात्सोद्दरणः । बार्बरः । वार्णवः ॥ कैतरः ॥३५१॥

गब्दिकावासकम्बोजक्रोष्टुकर्णसुमङ्गलाः ।

सङ्कुचितोऽथ किष्किन्धा पर्वतोऽपि निगद्यते ॥३५२॥

गब्दिका जनपदः । गाब्दिकः । आवासः । अयं वामनमतेन । का-
 म्बोजः । क्रौष्टकर्णः । क्रोष्टुकर्णक इति भोजः । क्रोष्टुकशब्दो वामनमतेन । सौ-
 मङ्गलः । अयं वामनमतेन । साङ्कुचितः । कैष्किन्धः । पार्वतः । येऽत्र कच्छा-
 दिषु च पठ्यन्ते तेषां तत एवाणि सिद्धे नृतत्स्थलक्षणोऽकञ्जि । अन्येषां च
 राष्ट्रलक्षणोऽकञ्जि प्राप्ते वृद्धेभ्यश्चवाहीकग्रामेभ्यश्चज्जिठयोश्शेषेभ्योऽणि प्राप्ते
 वचनम् ॥ ३५२ ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥

शुण्डिका कुचवारोऽथ सर्वसेनशटौ शकः ।

सर्वकेशरहौ बोधश्वपकः शङ्खशङ्करौ ॥ ३५३ ॥

शुण्डिका ग्रामः । अभिजनोऽस्य शौण्डिक्यः । अयं वामनमताभिप्रायः ।
 पाणिन्यादयस्तु शण्डिकस्य ग्रामजनपदवाचिनः शौण्डिक्य इत्युदाहरन्ति ।
 कौचवार्यः । सर्वसेना जनपदः सार्वसेन्यः । शटा जनपदः शाठ्यः । शका
 जनपदः शाक्यः सुगतः । रक इत्यपि शकटाङ्गजः । सर्वकेशा जनपदः
 सार्वकेश्यः । राक्ष्यः । अयं भोजमतेन । वह इति वामनः । औध्यः । चाणक्यः ।
 शङ्ख्यः कपिलः । शाक्यः । कत इति वामनः । राष्ट्रवाचिभ्योऽकञ् शेषे-
 स्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५३ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कर्णाक्षिकेशा नखपादगुल्फभ्रूशृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यष्टमम् ॥

कर्णादिपक्षान्मूलं जाहतिरित्यनेन करणादेः शब्दगणात्पक्षशब्दाच्चास्य
 मूलानित्यर्थे जाहतिप्रत्ययौ भवतः । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । यथा—
 अपिकर्णजाहविनिवेशिताननः ॥

पपा च— दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षती ॥

भक्तिजाहम् । केशजाहम् । नखजाहम् । पादजाहम् । गुल्फजाहम् ।
 भ्रूषृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यष्टमम् । अष्टमम् इत्यपि चन्द्रः । भ्रूजाहम् । शृङ्गजाहम् । दन्तजाहम् । औष्ठजाहम् ।

सुपजाहम् । आस्यजाहम् । अयं शकटाङ्गमतेन । पृष्ठजाहम् । अयं वामनम-
तेन । पुष्प इति चन्द्रादयः । वक्तृफले अपि शकटाङ्गजः । इति कर्णादिः ॥

कर्णादिरेपोऽथ च पीलुशम्भ्यावश्वत्यकर्कन्धुकरीरयुक्तौ ॥ ३५४ ॥

पीलवादेः पाके कुण इत्यनेन पीलवादेः शब्दगणादस्य ऋक इत्यर्थे
कुण प्रत्ययो भवति ॥ पीलूनां वृक्षाणां फलानां वा पाकः पीलुकुणः । शमी-
कुणः । अश्वत्यकुणः । कर्कन्धुकुणः । करीरकुणः ॥ ३५४ ॥

कुवलं बदरं पुष्पकर्कन्धूखदिरास्तथा ।

वदरीकुवलीशब्दौ शकटायनसम्मतौ ॥ ३५५ ॥

कुवलकुणः । बदरकुणः । पुष्पकुणः । अयं चन्द्रमतेन । कर्कन्धुकुणः ।
खदिरकुणः । वदरीकुणः । कुवलीकुणः ॥ ३५५ ॥ इति पीलवादिः ॥

रैवतिकवैजवापी गौरग्रीबिस्तथौदमेधिश्च ।

स्वापिशिरथौदवापिः परिपठितः क्षैमवृत्तिश्च ॥ ३५६ ॥

रैवतिकादेश्च इत्यनेन रैवतिकादेः शब्दगणादस्येदमित्यर्थे ऋप्रत्ययो
भवति ॥ रैवत्या अपत्यं रैवतिकः । रैवत्यादेष्टुण् इत्यनेन ठणि । रैवतिकस्यायं-
रैवतिकीयः शकटाशवादिः । वीजवापस्यापत्यं वैजवापिः । वैजवापीयः ॥
गौरग्रीवीयः । औदमेधीयः ॥ स्वःपिशः स्वपिशः ॥ तस्यापत्यं स्वापिशिः ।
अतएव गणपाठाद्द्वारादेरित्यनेन टैज् न भवति । औदवापीयः । औदवा-
हिरित्यन्ये । क्षैमवृत्तीयः ॥ अस्वापि शिष्येत्यादिनाऽकञि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५६ ॥

इति रैवतिकादिः ॥

गोहविःखरदरासुरमेधा अष्टकायुगखदाविषकूपौ ।

स्रुक्खदाध्वसहिताक्षरवेदावूधसोऽनडिः नभेऽपि च नाभेः ३५७

गवाद्योस्तु य इत्यनेन गो इत्यादेः शब्दगणाह् उवर्णान्ताच्च यप्रत्ययो
भवति वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु । गव्यम् । हविर्होतव्यं वस्तु । हविषे हितं तदर्थं वा ।
हविष्यम् । खर्यम् ॥ दर्यम् ॥ असुर्यम् । मेधम् ॥ अष्टका आहूकालः । अष्ट-
क्यम् । युगाय हितं युगोऽस्यस्यादिति वा । युग्यम् । खदतीति खदो हिंसकः ।
खद्यम् ॥ विष्यम् । कूप्यः ॥ स्रुच्यः ॥ खदा कुहाली । तदर्थं खद्यं लोहम् ।

अध्वन्यः । अक्षर्यः । वेद्यः । अयं वामनमतेन । ऊधस इत्यूधःशब्दस्यानङ्गा-
देशे सति पाठः । ऊधसेहितः ऊधन्योऽभ्यङ्गः । नाभये हितम् । नभ्यमञ्जनम् ।
नभ्योऽङ्गः । प्रायङ्गवाचिनस्तु नाभिश्ब्दादुत्तरसूत्रेण य एव । नाभ्यं तैलम् ३५७

शूनो यण इति ज्ञेयं दीर्घत्वं च विभापया ।

कूर्पबीजक्षरादीसबर्हिःशब्दौ मताविह ॥ ३५८ ॥

शुने हितं शुन्यम् । शून्यं च । रक्षपालमात्रेणापि रहितं गृहं कुटीर-
कादिपर्वतारण्यादिस्थानं तूपचारेण ॥ कूप्यो देशः । वीजेभ्य इमे । बीज्या
व्रीहयः । क्षरायेदम् क्षर्यं काष्ठम् । दीसः श्लेषः । तदर्थं काष्ठं दीस्यम् ॥
बर्हिर्दर्मः । बर्हिष्यम् ॥ ३५८ ॥ इति गवादिः ॥

अपूपयूपौ कटकोऽथ किएवः सूपौदनौ तण्डुलकर्णवेष्टौ ।

अवोषदीपौ पृथुकश्च षत्रं स्थूणार्गलाश्वा मुसलोऽपि पूपः ३५९

हव्यापूपादेर्वेत्यनेन बह्व्यसारेणेष्वर्थेषु हविर्विशेषवाचिनोऽपूपादेश्च यप्र-
त्ययो भवति वा । आनिह्यम् । आनिह्यीयं दधि । अपूप्यम् । अपूपीयम्
अन्नम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । यूपो यज्ञस्तम्भः । यूप्यम् । यूपीयम् ।
कटक्यम् । कटकीयं हेम । किशवं मदिराकित्टः । किण्व्यम् । किशवीयम् ।
सूप्यम् । सूपीयम् । ओदन्यम् । ओदनीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् ।
कर्णवेष्टम् । कर्णवेष्टीयम् । कर्णवेष्टक इत्यन्ये ॥ अवोष्याः । अवोषीयाः क-
लायाः । दीप्यम् । दीपीय वैश्व ॥ पृथुष्याः । पृथुकीया व्रीहयः ॥ पत्र्यम् ।
पत्रीयम् । अश्वपत्र्यम् । अश्वपत्रीयमित्यपि । स्थूण्यम् । स्थूणीयं काष्ठम् ॥
अरेण कर्षणेन गलति अर्गला दारुमयो लोहमयो वा दण्डः । अर्गल्यम् । अर्ग-
लीयम् । अयं भोजमतेन । वामनाद्यास्त्वर्गल इति पेटुः । अश्व्यम् । अश्वी-
यम् ॥ मुसल्यम् । मुसलीयम् ॥ पूप्यम् । पूपीयम् ॥ शाकटायनमतमाश्रित्या-
न्नविकाराश्चेति न पठितम् । एभ्यस्तु सुर्याः सुरीयास्तण्डुला इत्याद्युदाहर-
णम् । सादेश्चेत्यधिकारात् । प्रदीप्यम् । प्रदीपीयमित्यादि । अन्येतु प्रदी-
पशब्दमपि पठन्ति । तन्मते नियमार्थं विदीपीयमित्यादि । अन्नविकारेभ्यस्त्व-
यंपरत्वान्न भवति । यवसुरीयम् । पिष्टसुरीयम् । अतएवापूपाद्यन्नविकाराणां
पृथग्रहणमर्धवद्भवति । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपाद्यस्तेषां केनचि-

दाकारसादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानमिति शकटाङ्गजः । अस्माकं
स्वयन्नाशयः । शष्कुलीनोदकप्रभृतयोऽन्नविकाराः पृथुकापूपादयस्त्वन्नमेव
विशिष्टावस्थं नान्नविकार इति पृथगुपादानम् ॥ ३५८ ॥ इत्युपादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
स्वीयगणरत्नसहोदधिद्वृत्तौ शेषसाध्वर्थभवाख्यानागतार्थ-
कृताभिजनपाकेदमर्थविहिततद्विगतप्रत्ययगणनिर्णयो
नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

संशयपष्ठान्नव्रतभारतरामायणैकभक्तानि ।

अष्टममासक्षपणोपवासपारायणानि स्युः ॥३६०॥

तत्संशयादेः करोतीत्यनेन द्वितीयान्तात्करोतीत्येतस्मिंल्लोकप्रसिद्धेर्षे ठञ्
भवति ॥ संशय करोति सांशयिकः स्यात्वादिः । पाष्ठान्नव्रतिकः । भारतिकः ।
रामायणिकः । अनयोः करोतिः कथने वर्तते । ऐकभक्तिकः । आष्टमिकः ।
मासक्षपणिकः ॥ औपवासिकः । पारायणं साकल्यवचनम् । पारायणिकः ।
अथवा पारायणमिति सामान्येनाभिधानात् धातुपारायणं नामपारायणं वा-
भिधीयते । तत्करोति पठनपरिसमाप्तिं नयतीत्यर्थः । एतच्च करोतेरशेषधात्व-
र्थानुगतवृत्तित्वात्प्रसिध्यते । तदुक्तम्—

विकारभेदसंसर्गोत्कर्षहानादिरूपतः । करोतिः परिणामार्थं चित्रमाह स्वभावतः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन तुरायणचान्द्रायणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३६०॥

इति संशयादिः ॥

अजशङ्कूत्तरा वारि कान्तारस्थलजङ्गलाः ।

तेनाजाद्यादेराहृतं वेत्यनेनाजादिपूर्वपदात्पविशब्दात् तेनाहृतं तद्गच्छ-
तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ अजपथेनाहृतम् अजपथं गच्छति वा । आज-
पथिकम् । आजपथिकः । शङ्कुरिष ऋजुः पन्थाः शङ्कूपथः । शाङ्कूपथिकम् ।
श्रौत्तरपथिकम् । वारिपथिकम् । कान्तारपथिकम् । स्थालपथिकम् । जाङ्ग-
लपथिकम् ॥ इत्यजादिः ॥

ऋतुस्तथोपवस्ता च प्राशिता च बुधैर्मतः ॥३६१॥

ऋत्वादिभ्योऽण् इत्यनेन ऋत्वादेरस्य प्राप्त इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति ॥
 ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्यम् । आर्त्तवी कलिका । आर्त्तवः पुष्यवन्धः ।
 उपवस्ता । उपवासव्रती । स प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रं पर्वभोज्यं वा ॥ प्राशिता
 भोक्ता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रं भोजनम् । प्राशित्री रसवती । ऋत्वादयः प्रयोग-
 गम्याः ॥३६१॥ इति ऋत्वादिः ॥

सन्तापसङ्घातनिसर्गयोगोपवाससम्पादनसम्परायाः ।

सङ्ग्रामसंयोगविसर्गमांसप्रवासमांसौदनसन्निपाताः ॥३६२॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इत्यनेन सन्तापादेश्चतुर्थ्यन्तात्तस्मै प्रभव-
 तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ सन्तापाय प्रभवति सांतापिकं दुर्जनसंगतम् ।
 सांतापिको यीष्मकालः । सांतापिकी वीचसेवा ॥ सांपत्तिकम् । नैसर्गिकम् ।
 निसर्ग इत्यपि धामनः । यौगिकम् । अयं शकटाङ्गजमतेन । औपवासिकः ।
 सांपादनिकः । सांपरायिकः । सांयामिकः । सांयोगिकः । वैसर्गिकः । मांसिकी
 व्याघागमः । प्रावासिकः । मासौदनिकः । शुकुमांसौदन इत्यन्यः । सांनिपा-
 तिकः ॥ ३६२ ॥

संनाहौदनसंवेशसक्तुसंमोदनं निरः ।

पेषवोपावुपात्सर्गः पेषवासक्रमाः समाः ॥ ३६३ ॥

सांनादिकः । औदनिको दानपतिसंयोगः । सांवेगिकः । सक्तुभ्यः
 गक्तः सारक्तुः । समोदनं हर्षः । सासोदनिकः । नैष्पेपिकः । नैर्घोपिकः ।
 औपमर्गिकः । सापेपिकः । सांवासिकः । सांक्रामिकः । अयं शकटाङ्गजमतेन ।
 ॥ ३६३ ॥ इति संतापादिः ॥

व्युष्टोपवासौ परिपत्प्रवासौ सङ्ग्रामतीर्थं समुदायनित्यम् ।

प्रवेशनां निष्क्रमणः समांश्रेर्घातः पदं पीलुपरं च मूलम् ३६४

व्युष्टादिभ्योऽण् इत्यनेन व्युष्टादेश्चकार्यं दीयत इत्येतयोरर्थयोरण्
 भवति । व्युष्टं प्रगतम् । तत्र कार्यं दीयते वा । व्युष्टम् । औपवासम् ।
 परिपत्तम् । प्रायामम् । सांयामम् । नैर्घम् । समुदायम् । नित्यगच्छो दिवसा-
 न्तरांश्रेर्घातः प्रवेशनां निष्क्रमणं । पदं पृष्टन्वाशाशादियस्तुवृत्तिस्ततः

सर्वेष्वभावकाला इति सप्तमीप्रसंगे द्वितीया स्यात् । नैत्यः । सर्वकालं दीयत इत्यर्थः । प्रवेशने गृहान्नगराद्वा काव्यं दीयते वा । प्रवेशनम् । एवं नैष्क-
मणम् । सांघातम् । आग्निपदम् । पैलुमूलम् । परिषत्समुदायशब्दौ न्यासक-
न्मतेन । आकृतिगणश्चायम् । तेन लोकयात्राप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६४ ॥

इति व्युष्टादिः ॥

चूडा श्रद्धा द्वादशाहस्तथायं ज्ञेया यात्रा देवतीर्थात्परेह ।
स्वर्गः कामो बोधनायुर्यज्ञांस्यनेकोलक्षयो धीमता लक्षयतश्च ३६५

चूडास्वर्गात्थापनास्वस्तिवाचनादेरण् यच्छठज्जुलुगित्यनेन चूडादिस्व-
र्गाद्युत्थापनादिस्वस्तिवाचनादीत्वेतेभ्यो गणेभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्य प्रयोजन-
मित्येतस्मिन्नर्थेऽण् यच्छठज्जुलुगिरयेते क्रमेण भवन्ति ॥ चूडाप्रयोजनमस्य घीडम् ।
यथा— सवृत्तचौलञ्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सद्योभिरन्धितः ॥

एवं आहुम् । द्वादशाहम् । दैवयात्री पुष्पप्रधितिः । तैर्यथाञ्चनपङ्क्तिः ।
इति चूडादिः ॥

स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यं घनम् । स्वर्ग्यां देवपूजा । काम्या हृष्टयः ॥
धन्यम् । आयुष्यम् । येशस्या विद्या ॥ ३६५ ॥ इति स्वर्गादिः ॥

उदुपाभ्यां परात्स्थापेरनोऽनोः प्रवचेर्वचेः ।

विज्ञेर्वासेस्तथाङ्प्राञ्च रुहेः समाविशेरभेः ॥ ३६६ ॥

उत्थापनम् । उत्थापना वा प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । उपस्थाप-
नीयम् । अनुप्रवचनीयम् । अनुषचनीयम् । अनुपश्चाद्वाचनम् अनुवाचनमिति
वाचनः । अनुधादनम् । अनुपानमित्यपरः । अनुवेशनीयम् । संवेशनमिति
वाचनः । अनुधासनीयम् । आङ्प्राञ्चेति चकारेणानोरित्यनुरुध्यते । आरो-
हणीयम् । प्ररोहणीयम् । अनुरोहणीयम् । समावेशनीयम् । समारम्भणीयम् ३६६

विशेः पदे रुहेः पूरेः समापेश्व सपूर्वतः ।

स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनम् ॥ ३६७ ॥

अन हृत्यनुवर्त्तते । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । अश्व-
प्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् । प्रपापूरणीयम् । व्याकरणसनापनीयम् ।
सपूर्वत इति गृहादिपूर्वपदोपेतात् ॥ इत्युत्थापनादिः ॥

स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । पुरयाहवाचनम् । शान्ति-
वाचनम् । सत्यापनादयः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्याः ॥ ३६७ ॥

इति स्वस्तिवाचनादिः ॥

देवतिलदेशविरतेर्महतः सामायिकादृतं गदितम् ।

दीक्षावान्तरपूर्वात्रिश्रुतिकाः स्युर्महानाम्न्यः ॥ ३६८ ॥

सच्चरति देवव्रतादिभ्यो ङिन् इत्यनेन तदिति द्वितीयान्ताद्देवव्रतादि-
शब्दगणाच्चरतीत्यर्थे ङिन् भवति । देवव्रतं चरति देवव्रती । तिलव्रतं चरति
तिलव्रती । देशविरतिव्रती । महाव्रती । सामायिकव्रती । आवान्तरदीक्षी ॥

इति देवव्रतादिः ॥

त्रिश्रुतिका इति त्रिशब्दो महानाम्न्यादिरित्यर्थः । महानाम्न्यादेरि-
त्यनेन महानाम्न्यादेर्द्वितीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् । महानाम्न्यो नाम ऋचः ।
सत्सहचरितं व्रतं सच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः । आख्या-
तरूपत्वाद्स्त्रीत्वाभावः । आदित्यव्रतिकः । गौदानिकः । तथाऽस्य ब्रह्मचर्यं
इत्यनेन ब्रह्मचर्येऽभिधेय एषां तुल्यं रूपम् ॥ ३६९ ॥ इति महानाम्न्यादिः ॥

अश्ववस्वदमभङ्गोमावर्षोर्णागणमित्यपि ।

वंशवल्बजमूलाक्षस्थूणाखट्वाकुटेक्षवः ॥ ३६९ ॥

ब्रह्मवर्चसद्वरचोऽसङ्ख्यामानाशवादेर्यं इत्यनेन ब्रह्मवर्चसशब्दात्सङ्ख्या-
मानाशवादिषर्जिताच्च द्वरचः शब्दात् तस्य हेतुः संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे
यप्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो या । ब्रह्मवर्चस्यः ।
द्वाचः । धनस्य निमित्तम् धन्यम् । स्वर्गमित्यादि । सङ्ख्यामानाशवादि
प्रतिषेधः किम् । पञ्चकः । सप्तकः । प्रास्थिकः । खारीकः । अशवादेः आश्वि-
कः । वासुकः । आशिमकः । भाङ्गिकः । श्रीमिकः । वार्षिकः । श्रीर्णिकः ।
गाणिकः । इत्यशवादिः ॥

यंशादिभारं हरति बहत्यावहतीत्यनेन वंशादेः पराङ्गारशब्दाद्भारभू-
ताद्वा यंशादेर्द्वितीयान्ताद्हरति बहत्यावहतीत्यर्थे ठञ् भवति । वंशभार हरति
बहत्यावहति या । वाशभारिकः । वाह्वजभारिकः । नीलभारिकः । आक्ष-
भारिकः । स्वीणाभारिकः । खाट्वाभारिकः । कीटभारिकः । कुटन इति

वामनः । ऐक्षुभारिकः । अश्वत्थ इत्यपि दिग्बस्त्रः । श्लक्ष्ण इत्यपि भोजः ।
मारभूतान्वा वंशान् हरति वहत्यावहति वा । वांशिकः । बाह्वजिकः ।
नीलिकः । आक्षिकः । स्थौणिकः । खाट्विकः । कौटिकः । ऐक्षुकः । अश्वत्थ-
शब्दौ गणे द्रष्टव्यौ । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा आवहत्युत्पा-
दयतीत्यर्थः ॥३६८॥ इति वंशादिः ॥

छेदं भेदं सम्प्रयोगं विकर्षं दोहद्रोहौ विप्रकर्षप्रकर्षौ ।

कर्षं नर्त्तं विप्रयोगप्रयोगौ संवेः प्रश्रं प्रेषणं विद्धि विहन् ॥३७०॥

छेदादेर्नित्यमित्यनेन छेदादेस्तदर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥
छेदं नित्यमर्हति छैदिकस्तरुः । भैदिकः शत्रुः । साम्प्रयोगिकः । वैकर्षिकः ।
द्रीहिकी गौः । द्रीहिकः ॥ वैप्रकर्षिकः । प्राकर्षिकः । कार्षिकः ॥ नार्त्तिकः ।
गोनर्त्त इत्यन्ये । वैप्रयोगिकः । प्रायोगिकः । साम्प्रश्निकः । वैप्रश्निकः ।
प्रेषणिकः । प्रेषण इति शकटाङ्गजः । विरागविरङ्ग चेति गणसूत्रं वामनमते-
न । वैरङ्गिकः ॥३७०॥ इति छेदादिः ॥

दण्डार्धमेधामुसलानि मेधो वधोदकेभा मधुपर्कयुक्ताः ।

युगं कशासौ पितृदेवता च दण्डादिरेवं विबुधैः प्रणीतः ३७१

दण्डादेरित्यनेन दण्डादेः शब्दगणादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति ।
दण्डमर्हति दण्ड्यः । दण्डो दमनं न तु यष्टिः । यथा स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान् ।
ननु दण्डयत इति दण्ड्यः पूर्वतीत्यादिना सिद्धम् । सत्यम् । दण्डमर्हतीति
ठञ् प्रसज्येत ॥ अर्घ्योऽतिथिः । यथा—तमर्घ्यमर्घादिकयादिपूरुषः ॥ मेध्यः ।
मुसलघातो मुसलः । मुसल्यः । मेध्यः । वध्यः । उदक्यः । इत्यो घनी ।
मधुपर्क्यः ओन्नियो गृहागतः । युग्यो दस्यः । कशाघातोऽपि कशा । कश्योऽश्वः ।
पितृदेवत्यः । आहुकालः । आकृतिगणध्यायम् । तेन रथकन्धादयो द्रष्टव्याः ॥३७१॥
इति दण्डादिः ॥

सुस्नाताभ्युन्नतीबन्धुमैत्रीनिद्रासुखात्परा ।

सुखाच्छय्यातपो रात्रिर्दिवसः शयनं शयः ॥३७२॥

सुस्नातादेः पृच्छतीत्यनेन सुस्नातादेर्द्वितीयान्तात्पृच्छतीत्यर्थे ठञ्
भवति । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । यथा । सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।

आभ्युन्नतिकः । वान्युसैत्रिकः । सौखनित्त्रिकः । सौखशयिकः । सौखतप-
सिकः । सौखरात्रिकः । सौखदिवसिकः । सौखशयनिकः । अयं शकटाङ्गम-
तेन । अस्मन्मते तु सौखशयनिक इति स्यात् ॥ सौखशयिकः ॥३७२॥

इति सुस्नातादिः ॥

परदारा गुरोस्तल्पं माथोत्तरपदं तथा ।

पदव्यनुपदाक्रन्दजन्ययात्राः प्रकीर्तिताः ॥३७३॥

परदारादेर्गच्छतीत्यनेन परदारादेर्गणोद्वञ् भवति ॥ परदारान् गच्छति
कामयते पारदारिकः । गुरोस्तल्पं कलात्रं गुरुतल्पम् । गौरुतल्पिकः ।
दाण्डसाधिकः ॥ शौलकसाधिकः ॥ माथशब्दः पथिपर्यायः । पादविकः ।
आनुपादिकः । अनुगतप्रत्युत्तरवक्ता प्रत्यासत्त्या घावति वा । कृष्टविपत्ताबु-
लघणरुदिताराव अक्रन्दः । अक्रन्दन्त्यस्मिन्नित्याक्रन्दो देश आर्त्तेशरणं वा ।
आक्रन्दिकः । जान्ययात्रिकः ॥ अन्येऽपि प्रयोगगम्याः ॥३७३॥

इति परदारादिः ॥

प्रभूतस्वागतस्वस्तिपर्याप्तागमनं स्वरः ।

नित्यमाकार्यतः शब्दः प्रभूतादिगणे मतः ॥३७४॥

आह प्रभूतादिभ्य इत्यनेन ठञ् । प्रभूतमाह प्रभूतिकः । प्रभूतं भवतां
धनधान्यादिकमभीष्टं स्यादिति प्रियाशिपं वदन्नेवमुच्यते । स्वागतिकः ।
सौवस्तिकः । पार्याप्तिकः । सौवर्गमनिकः । नित्यशब्द इति ब्रुवाणः । नै-
रयशब्दिकः । माकथाः पापमनाचारं वेति ब्रुवाणः माशब्दिकः । कार्यशब्द
इति ब्रुवाणः कार्यशब्दिकः । माशब्दादिभ्यो वाक्यात्प्रत्ययविधातम् ॥३७४॥

इति प्रभूतादिः ॥

पर्पश्वत्यावाकपजालव्यासारथाश्वधासाः स्युः ।

कृतपञ्जावः पादो निर्दिष्टोऽर्थध्वनिः कैश्चित् ॥३७५॥

पर्पादिष्ठङ् इत्यनेन तेन चरतीत्यर्थं ठङ् भवति । पर्पो दारुनिर्मितः ।
शकटप्राय उपकरणविशेषः । तेन । चरति पर्पिकः । पर्पिकी । अश्वत्थिकः ।
अश्वत्थिकी ॥ आकपन्ति सुषणंमत्र परीक्षार्थमित्याकपो निकपोपलः ॥
आकपन्ति पियन्त्यस्मिन्नोपघोरित्याकपः पायाण इत्यके । आकपिकः ।

आकपिकी ॥ आकषी लोहोपकरणविशेष इति वासनः ॥ जालिकः । व्यासो
सहाजालम् । व्यासिकः । व्याल इत्यप्यन्यः ॥ रथिकः ॥ अश्विकः ॥ घासिकः ॥
पदिकः । पदातिर्लखवाहकादिर्वा ॥ अर्थिकः ॥३७५॥ इति पर्पोदिः ॥

स्युर्वेतनप्रेषणशक्तिदण्डवाहार्धवाहोपनिषत्सुखानि ।

वेशोपवस्तीश्रुतिपादवेशोपवेशशय्याः स्फिगचालजालम् ॥३७६

वेतनादेशीवतीत्यनेन तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति । वेतनेन
जीवति वेतनिकः कर्मकरः । प्रैषणिकः । शाक्तिकः । दाण्डिकः ॥ वहनं वाहनं
वा वाहः ॥ वाहिकः ॥ आर्धवाहिकः ॥ औपनिषदिकः । सौखिकः । वैश्वि-
कः ॥ द्वय वासनमतेन ॥ औपवस्तिकः ॥ भार्त्तिकः ॥ पादिकः ॥ वेशो दारि-
कावाटः । वैशिकः । औपवेशिकः । शायिकः । अन्ये सुखशय्येति पठन्ति ।
त आहुः सुखशय्यया जीवति किं सुख शयितवन्तो भवन्त इति यः परमज्ञेन
जीवति स सौखशय्यिक इति ॥ चलनं चालः ॥ स्फिगस्य चालः स्फिगचालः ॥
स्फैगचालिकः ॥ पुतचाल इत्यन्ये ॥ जालिकः ॥३७६॥

उपदेशधनुर्दण्डोपनिजस्तधनुःस्फिजः ।

उपाञ्च हस्तिवेषस्थस्थानान्युपास्तिरित्यपि ॥३७७॥

उपदेशेन जीवति औपदेशिकः ॥ धानुर्दण्डिकः ॥ उपनिजस्तं किल
पैशुनम् । औपनिजस्तिकः ॥ धानुष्कः । स्फैजिकः ॥ औपहस्तिकः ॥ औप-
वेशिकः ॥ औपस्थिकः (१) ॥ औपस्थानिकः ॥ औपास्तिकः ॥ ३३७ ॥
इति वेतनादिः ॥

उत्सङ्गपिटकावुक्तावुद्गुपोत्तुपसंयुतौ ।

उडुपोऽथ पिटाकश्च स्यादुत्पुटोत्पुतौ तथा ॥ ३७८ ॥

हरत्युत्सङ्गादेरित्यनेन तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ उत्सङ्गेन हरति
औत्सङ्गिकः कुमारः । पैटाकिकः । उत्पूर्वात् तुपतुम्पहिंसायासित्यत इगुपा-
न्तलक्षणो के । अतएव निपातनात्कारस्य पक्षे टकारः । औट्टपिकः । औ-
त्तुपिकः । औडुपिकः । पैटाकिकः । औत्पुटिकः । उद्गतं पुतम् उत्पुतम् ।
औत्पुतिकः ॥ ३७८ ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥

(१) उपस्थेन जीवति-औपस्थिकी घराङ्गनेत्यधिकम् ।

प्रोक्ता भस्त्राभरणं शीर्षभारः शीर्षेभारो भरटश्चांसभारः ॥

अंसेभारः करणं पङ्कभारो ज्ञेयः प्राज्ञैः करटोऽन्येऽपि शब्दाः ३७९

भस्त्रादेष्टु इत्यनेन तेन हरतीत्यर्थे ठञ् भवति । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः ।
भस्त्रिकी । श्रियते भरणम् । भरणिकः । शीर्षे भारः शीर्षभारः । शीर्षभारिकः ।
शीर्षेभारिकः । भरटः स्रवविशेषः । भरटिकः(१) । अंसभारिकः । अंसेभारिकः ।

करणिकः—शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोधराः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥

करटिकः । एतौ वामनमतेन । खातोमीयं गदिता स्मीतगौ ग इति
वृत्तम् ॥ ३७९ ॥ इति भस्त्रादिः ॥

अक्षद्यूतोऽथ जङ्घाप्राद्धतं हृतं गतागतम् ॥

पादस्वेदनं यातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेरित्यनेनैतस्मात्तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठञ् भवति । अक्षद्यूतेन
निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम् ॥ जाङ्घामहतिकम् । जाङ्घामहतिकम् । गतं च तद्
आगतं च गतागतम् । गातागतिकम् । गतानुगतमित्यन्ये । पादयोः स्वेदनं
पादस्वेदनम् । पादस्वेदनिकम् । पादस्वेद इत्यन्ये । यातोपयातिकम् । या-
तिकम् । औपयातिकमित्यन्ये । कण्टकमर्दनिकम् । कण्टकमर्द इत्यन्ये ॥३८०॥

शर्करामर्दनं सत्त्ववागङ्गानुगतानि च ।

अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षद्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शर्करामर्दनिकम् । शर्करामर्द इत्यन्ये । सरवं मनो गुणो वा । सार्वि-
कः । वाचिकः । आङ्गिकः । आनुगतिकः । अन्येऽपीत्याकृतिगणत्वादिति
शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा ।

श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र वसतीत्यर्थे ठञ् भवति । निकटे वसति
नैकटिकः । यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स एवमुच्यते प्रसिद्धेः(२) ।

(१) सरटः स्रवविशेषः—सरटिकः । भरटेति केचित् । (२) नैकटिकः ।
आरण्यपकेन भिक्षुणा ग्रामात् क्रोशे वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रतो वासः स
एवोच्यते इति पा० ।

वार्धमूलिकः । आवसथिकः । श्माशानिकः । आभ्रावकाशिकः । अभ्यवकाश
इति शकटाङ्गजः ॥ ३८२ ॥ इति निकटादिः ॥

महिषी मणिपाली प्रानोर्लेपिका पुरोहितः ।

प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिकाः ॥ ३८३ ॥

ऋमहिष्यादेरण् इत्यनेन ऋकारान्तान्महिष्यादेश्चास्य धर्म्यमित्यर्थेण्
भवति । होतुर्धर्म्यम् हौत्रम् । महिष्या धर्म्यं न्याय्यं युक्तमित्यर्थः । माहिषम् ।
मणीन् पालयतीति मणिपाली स्त्री । माणिपालम् । प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा
प्रलेपिका । अनुलेपिका । प्रालेपिकम् । आनुलेपिकम् । पुरो दधाति स्म ।
पुरोहितः । पीरोहितम् । प्रजानां पतिः प्रजापतिः । प्राजापतम् । प्रजा
अस्याः सन्ति प्रजावती । प्राजावतम् । अनुचरति अनुचारकः । आनुधारकम् ।
विलिम्पतीति विलेपिका । विलेपिकम् ॥ ३८३ ॥

यजमानोऽनुवाकश्च नरो वर्णकपेषिका ।

यजते यजमानः । याजमानम् । होतृयजमानेति केचित्पठन्ति । तत्र
होता च यजमानश्च होतृयजमानम् । तस्य धर्म्यं हौतृयजमानम् । आनुवाकम् ।
नारम् । पिनष्टीति पेषिका । वर्णानां पेषिका वर्णकपेषिका । अकयाजकादि-
भिरित्यनेन समासे । वर्णकपेषिकम् । अन्ये तु वर्णक पेषिकेति च्छिन्दन्ति ।
इति महिष्यादिः ॥

शक्तियष्ट्यष्टमा दण्ड ईषेष्टी कम्पनाम्भसी ॥ ३८४ ॥

शक्त्यादेष्टीकण् इत्यनेन शक्तादेरस्य प्रहरणमित्यर्थे ङीकण् भवति ।
शक्तिः प्रहरणस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी ।

स्खलन्ती न क्वचित्तैक्षयादभ्यग्रफलशालिनी ।

असोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥

याष्टीकः । यथा—धनञ्जयस्य—

याष्टीकं ते स्मरव्यग्राः खेचरस्त्रीवृता वराः ।

याष्टीकं ते स्मर व्यग्रास्तं प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥

अष्टमः प्रहरणस्य आष्टमीकः । अयं जिनेन्द्रबुद्धिमतेन । दाण्डीकः ।

ईषा प्रहरणस्य ऐषीकः । इष्टिः प्रहरणस्य ऐष्टीकः । कम्पनं प्रहरणस्य

काम्पनीकः । आम्भः प्रहरणस्य आम्भस्त्रीकः । अपरेषां मते ठञेव । दाण्डिकः ।

ऐष्टिकः । काम्पनिकः । आम्भसिकः ॥ ३८४ ॥ इति शक्त्यादिः ॥

छत्रं चुराप्ररोहौ च विशिकाविशिखे तथा ।

अनृतं स्यादुदस्थानं पुरोडा कृषिसंयुता ॥ ३८५ ॥

छन्नादेर्णे इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति । छादनादावरणा-
च्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः । छत्रशीलः शिष्यः । छान्नः ।
अन्ये त्वाहुः । छत्रशीलः छान्नः । छत्रस्येव शीलमस्येत्यर्थः । छत्रं यथा धार्य-
माणं वातातपवर्षत्राणाय भवति पुरुषस्य । एवमुपाध्यायो धार्यमाणः शिष्यस्य
रागद्वेषक्रोधभीहन्नाणाय भवति । स शिष्यं धर्मं ब्रूते । एवमसावुपाध्यायश्छ-
त्रमिव छत्रम् । तच्छीलानुकारिशीलः शिष्यश्छान्न इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ।
चौरणं चुरा मिदादिः । चुरा शीलश्चौरः । प्रारोहः । विशिका परहृदयानुप्रवेशः ।
वैशिकः (१) । बहुक्षमतया विशिखेव विशिखा । वैशिखः । अनृतभाषणम् अनृतम् ।
आनृतः । उदके स्थानम् उदस्थानम् उदवासः । औदस्थानम् । पुरो दीयत
इति पुरोडा । अतएव वचनादनुपसर्गादप्यङ् । पौरोडः ॥ पुरोद इत्यन्ये ।
कर्षणं कृषिः । कार्षः ॥ ३८५ ॥

भक्षाशिक्षाविश्वधाकर्मभिक्षा-विक्षाचुक्षामन्द्रसत्यास्तितिक्षा ।

स्थोपस्थानं वा तपः स्याद्वुभुक्षा छत्रादिर्विज्ञायतामेष द्वचैः ३८६

मक्ष अदने-भक्षणं भक्षा । भाक्षः । शैक्षः । विश्वं दधाति विश्वधा सुधा ।
वैश्वधः । कामः । भैक्षः । विक्षुचुक्षी इत्यपरिपठितौ घातू । विक्षणं विक्षा ।
वैक्षी । चुक्षणं चुक्षा शौचम् । चौक्षः । चोक्षा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति वामनः ।
मन्द्रशीलः सान्द्रः । सत्यभाषणं सत्यम् । तच्छीलमस्य सात्यः । तैतिक्षः ।
स्याशब्दोऽत्र पठते । स प्रादिपूर्वो गृह्यते । आतो गोजन्तः । प्रादेरित्यङ्-
प्रत्यये । आस्था नियतविषये प्रत्याशा । संस्था । व्यवस्था । आस्थः । सांस्थ
इत्यादि । औपस्थानः । तापसः ॥ वीभुक्षः । शकटाङ्गस्तु चौरौ तापसी-
त्यादौ ङीविधानार्थं छत्रादेरङ् इत्यनेनाजमाह । अस्मन्मते तु गौरादिपाठा-
श्रयणाद् ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ३८६ ॥ इति छत्रादिः ॥

(१) परहृदयप्रवेशरूपा विशिखक्रियापि विशिखेत्युच्यते । वैशिखः !
वैशिकोऽपि अस्यैव पर्यायः । इत्यधिकम् ।

किशरस्तगरोशीरपर्णीहरिद्रुगुगुलु ।

हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो नरदस्तथा ॥ ३८७ ॥

फिसरादेष्टु इत्यनेन किशरादेरस्य पश्यमित्यर्थं ठङ् भवति । किश-
रादयो गन्धविशेषघनाः ॥ किशरं पश्यमस्य किशरिकः । किशरिकी । तग-
रिकः । तगरिकी । चशीरिकः । चशीरिकी । पर्णिकः । पर्णिकी । हरिद्रुकः ।
हरिद्रुपर्णीत्यन्ये । गुगुलुकः । हरिद्रिकः । नलदिकः । स्थगलिकः । स्थगर
इति शकटाङ्गः ॥ नरदिकः ॥३८७॥ इति किशरादिः ॥

इति श्रीनोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नमहो-
दधिवृत्तौ करोत्याहृतगच्छतिप्राप्तप्रभवतिकार्यदीयतेप्रयोजनघरत्यु-
त्पातसंयोगहरतिवहृत्यावहतिपृच्छतिगच्छत्याहृतेनचरतिजीव-
तिहरतिनिर्वृत्तघसतिधर्म्यप्रहरशाशीलपश्यलक्षणार्थविहितत-
द्वितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।

मञ्जरीस्तवकवर्णकतन्द्रा दुःखशास्त्रसुखमूत्रतरङ्गाः ॥३८८॥

सञ्जातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य संजातमित्यर्थं इतो भवति ॥
तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । तारकशब्दोऽप्यत्र ग्राह्यः ॥ कुसुमितस्त-
रुः । पल्लवितः ॥ वेगितः ॥ वेगवान् पुष्पितः ॥ गौरवितः ॥ विचारितः ॥
पिपासितः ॥ मञ्जरितः ॥ स्तवकितः ॥ वर्णकितः ॥ कर्णकितो(१)वेणुरित्यप्यन्यः ॥
तन्द्रितः ॥ दुःखितः ॥ शास्त्रितः ॥ सुखितः ॥ मूत्रितः ॥ तरङ्गितः ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाश्चन्द्रकाभ्रान्धकारा—

गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।

हर्षोत्कर्षवणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं—

क्षुत्सीमन्तज्वरभरगरा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

निद्रितः । मुद्रितः—साधुवादः ॥ पुलकितः तन्वी तवेयं तनुः ॥ ति-
लकितः ॥ चन्द्रकितः ॥ ददर्श काले दिवसभ्रितामिव ॥

(१) कर्ण इव कर्णको दासुविकारः कर्णकितः स्तम्भ इत्यधिकम् ।

अन्यकारितः ॥ गर्भितः । उत्कण्ठितः ॥ मुकुलितः ॥ सुकुर आदर्शो
मुकुलं च ॥ मुकुरितः । द्रोहितः । दोहितः । बुभुक्षितः ॥ हर्षितः ॥ उत्कर्षितः ॥
व्रणितः ॥ कुवल्यितः । व्याधितः ॥ गर्धितः ॥ पुरीपितः ॥ क्षुधितः ॥ सीम-
न्तितः ॥ ज्वरितः ॥ भरितः ॥ गरितः ॥ रागितः ॥ रोमाञ्चितः ॥ रोगितः ॥ ३८८ ॥

पण्डा कन्दलकज्जलं किरलयं तृट्कण्टकं कोरकः—

कल्लोलस्थपुटं कुतूहलफलं चाङ्गारकः कञ्चुकः ।

शृङ्गाराङ्कुरशैवलानि बकुलश्वभ्रप्रचारास्तथा—

वर्मारालकलङ्ककर्मयुतं श्रद्धा ऋजीषं मतम् ॥ ३९० ॥

पण्डा बुद्धिः ॥ पण्डितः ॥ कन्दलितः ॥ कज्जलं मषी । कज्जलितः ।
किंसलयितः ॥ वृषितः ॥ कण्टकितः । कोरकितः ॥ कल्लोलितः ॥ स्थपुटितः ॥
कुतूहलितः ॥ कलितः । अङ्गारकितः पलाशः(१) अथवा—

अङ्गारितमिषोत्पाते धारिराशेरिवोदकम् ॥

कञ्चुकितः ॥ शृङ्गारितः ॥ अङ्कुरितः ॥ शैवलितः । ब मुकुकुलमूलं ।
बकुलितस्तरुः । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ श्वानो अमन्त्यत्र श्वेधं गर्त्तः ।
श्वध्रित भूतलम् ॥ प्रचारितः । वर्मितः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः(२) सञ्ज्ञा ।
आरालितः ॥ कलङ्कितः ॥ कर्मितः ॥ अद्वितः ॥ ऋजीषम्=उपहतं मूलं पि-
ष्टपचनं च । ऋजीषितः । ऋजीषमित्यन्यः ॥ ३९० ॥

सञ्ज्ञाकुड्मलमूर्छानिष्क्रमणाङ्गारहस्तकोञ्चाराः ।

प्रतिविम्बविघ्नतन्त्रप्रत्ययदीक्षा भवेद्दर्जा ॥ ३९१ ॥

सञ्चितः । कुड्मलितः । मूर्च्छितः । निष्क्रमणितः ॥ अङ्गारितः ॥ हस्तकि-
लः(३) ॥ उच्चारितः ॥ प्रतिविम्बितः ॥ विघ्नितः ॥ तन्त्रं सञ्ज्ञातमस्य तन्त्रितः ।
तन्द्रा—आलस्यमिति द्रुमिडाः पठन्ति । प्रत्यय आशवासः । प्रत्ययितः—आप्तः ।

(१) अङ्गारकशब्दोङ्गारसदृशेषु पलाशकुसुमेषु लक्षणया वर्तते ।

(२) पुंसूत्रपुरीषयोः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः सञ्ज्ञेति वर्द्धमानः ।

आरालः कुटिले सर्जस्वे समददन्तितीति मोदनीकारः ॥

(३) हस्तको हस्तावलम्बः ।

यथा सुरारेः । ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः । दीक्षितः ॥ गर्जितः—सत्तो
गणः ॥ ननु क्तप्रत्यये भुजेः पिवतेश्च सनन्तस्य विहिते सिद्धं बुभुक्षितः पिपा-
सित इति । तथा पुष्पविकसनं इति दैवादिकधातोः पुष्पित इति ॥ सुखितो
दुःखित इति घुरादिशयन्ताद्घातोः । नैघम् । अर्थवैषम्यात् । तथा हि ।
भोक्तुमिष्टो बुभुक्षित ओदनो नरेण पातुमिष्टं पिपासितं क्षीरमिति कर्मणि
क्तप्रत्यये बुभुक्षितादिशब्द ओदनादौ कर्मणि वर्तते न तु नरि कर्त्तरि ।
इतप्रत्ययान्तस्तु भोक्तुपुरुषवृत्तिः । पुष्पितशब्दोऽपि क्तान्तः पुष्पिता कलिका ।
पुष्पितं कमलमिति वा विकासक्रियोपेतेऽर्थे प्रतीत इतप्रत्ययान्तस्तु प्रसवोपेते
घम्पकादौ वर्तते ॥ सुखितदुःखितशब्दयोस्त्वपेक्षितापरकर्तृव्यापारः सुखादि-
संखितिसांश्चैत्रादिः प्रतीयते । इतप्रत्यये त्वनपेक्षित परव्यापारः सुखाद्यनु-
भवयुक्त इति ततो युक्तोऽमीपामत्र पाठः । एवमन्येषामपि फलं दर्शनीयम् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन शिक्षाजिगीषाद्धिद्रारोहप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३९१ ॥

इति तारकादिः ॥

पृश्वाशुप्रियपाण्डुचण्डपटवः खण्डूरुखण्डाणवः--

साधुः स्वादुमृदू महल्लघुतनुक्षिप्राणि वृद्धो गुरुः ।

वक्राकिञ्चनचारुपाकबहवो वत्सर्जुतृप्राणि च--

क्षुद्रः कालवृषौ महिश्च बहुलं ह्रस्वोऽथ होडः ऋडुः ॥ ३९२ ॥

पृश्वादेरिमन् इत्यनेन तस्य भाव इत्यर्थं इमन् वा भवति । पक्षे यथा
प्राप्तम् । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् ॥ पृथुत्वम् । पृथुता ॥ आशिमा ॥
प्रेमा ॥ अयमिमन्तः । पुंलिङ्गस्सर्वत्र व्याकरणग्रन्थे पटिमालघिमेत्युदाह्रिय-
माणो दृश्यते । भर्त्रीश्वरेणापि वारणार्थानामित्यत्र पुंलिङ्गं एव प्रयुक्तः । सत्त्वेन
परिगृहीतः प्रेमा संनिविशते । लिङ्गकारिकास्वप्ययं नित्यं पुंलिङ्ग एव ।
ततश्चार्धार्धान्तर्भावप्रसारिकापि कर्तुं न युज्यते ॥

भवतोऽपजनोपपदे अङ्गपदे पुंसि नित्यमिमनिच्च ॥

अपशब्दजनशब्दोपपदे यथासंख्यमङ्गपदे नित्यं पुंसि भवतः । अय-
मपाङ्गः । अयं जनपदः । इमनिच्च नित्यं पुंसीति वर्तते । पटिमालघिमे-
त्ययमर्थोऽस्याः । एवं च एते काव्यनाटकप्रयोगाः ।

प्रेमकारयति वा निरन्तरम् । प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ।

प्रेम ज्ञानमवधूय वधूः स्वाः । सामर्थ्यं च तवाङ्गुनस्य च समं दुर्बोधने प्रेम च ॥
 इत्येकवाक्यतया नपुंसकेन दृश्यन्ते । तेष्वियं गतिः । स्नेहपर्याय
 औशादिकी मनिन् प्रत्ययान्तः प्रातिपदिको वा व्युत्पन्नः प्रेमन् शब्दोऽस्तीति ।
 पाण्डिमा ॥ अयं श्रीभोजमतेन ॥ चण्डिमा ॥ पटिमा ॥ खण्डोर्भावः खण्डि-
 मा । दण्ड इत्यन्यः ॥ अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ परिमा । उरुत्वम् । खण्डस्य
 भावः खण्डिमा ॥ अखिमा । साधिमा । स्वादिमा । अदिमा । महिमा ।
 महारक्षम् । महत्ता । लधिमा । तनिमा । क्षेपिमा । क्षिप्रत्वम् । वर्षिमा ।
 वृद्धत्वम् । गरिमा । गुरुत्वम् । वक्रिमा । अकिञ्चुनिमा । अकिञ्चुन्यसिति ब्राह्म-
 णादित्वात् ॥ चारिमा । चारुत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन । पाकिमा ॥ वयो-
 ऽर्थलक्षणोऽणि पाकम् ॥ बहोर्भावः । भूमा । यथा—परं भूमानमातन्वते ॥
 बाह्वम् ॥ वत्सिमा ॥ वात्सम् ॥ ऋजिमा ॥ आर्जवम् ॥ दृग्निमा ॥ अयं श्री-
 भोजमतेन ॥ क्षोदिमा ॥ क्षुद्रत्वम् ॥ कालिमा ॥ कालत्वम् ॥ अयं श्रीभोजम-
 मतेन ॥ वृषिमा ॥ महिमा ॥ महित्वम् । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ बहिमा ॥
 बाहुत्वम् ब्राह्मणादिपाठात् गयट् । मनोज्ञादिपाठात् बाहुलकम् ॥ इत्सिमा ।
 इत्स्वत्वम् । होडिमा(१) ॥ वयोऽर्थलक्षणोऽणि प्राप्ते ॥ ब्राह्मणादित्वात् । हौड्यम् ।
 कडुर्मन्तुः । कडिमा । कडुत्वम् ॥ कार्ढवम् ॥ ३९२ ॥ इति पृथ्वादिः ॥

दृढपरिवृढौ मूकशुक्रौ विशारदसम्भती--

बधिरमधुरौ वालो मूलं कलोजडपाण्डितौ ।

लवणतरुणावुष्णः शीतः स्थिराम्लकशावृढो--

विमतिविमनोमन्दा मूर्खो विघातभृशं तथा ॥ ३९३ ॥

वर्णदृढादेश्यद्वैत्यनेन वर्णवाचिनो दृढादेश्चास्य भावः इत्यर्थेणयद्भवति ।
 इमन् च वा शौक्यम् । दृढस्य भावः दार्ढ्यम् । द्रुडिमा । द्रुडता । द्रुडत्वम् ।
 परिवृढस्य भावः पारिवृढ्यम् ॥ परिव्रुडिमा ॥ मौक्यम् । मूकिमा । चुक्रम्
 असम् (२) ॥ चौक्रम् । चुकिमा ॥ वैशारद्यम् ॥ शारदशब्दः प्रत्यग्रवाची ।
 यथा—रज्जुशारदमुदकम् । द्रुपच्छारदाः सक्तवः । सद्यो हि रज्ज्वोद्धतमुदकं
 प्रत्यग्रमनुपहत रज्जुशारदमुच्यते । सद्यश्च द्रुपदा पिष्टाः सक्तवो द्रुपच्छारदाः ।

(१) होडबालशब्दौ समानार्थौ । (२) चुक्रोऽस्त्वितसः ।

तत्रायं गुणप्रधानः । शारदं प्रत्यग्रत्वम् । अभिनवत्वम् । तद्धितसस्य विशा-
रदः प्रवीणः । प्रवीणो लक्षणया । तथा हि—यो यत्र नवः स तत्र सूढः ।
यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति ॥ अथवा—व्युत्पत्तिशून्यः प्रवीणवाची विशा-
रदशब्दः । सङ्गता सतिर्यस्यासौ सम्मतिः । तस्य साम्प्रत्यम् । सम्मतिना ।
शकटाङ्गजमते तु सांमतमित्यपि । स हि लघ्वादेरिक इत्यस्य सूत्रस्यैवंविधस-
र्थमाह । तथा हि—लघुरादिः सनीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाण्-
प्रत्ययः । वामनादीनामप्येतत्सम्मतम् ॥ केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमि-
च्छन्ति । काशानवम् आरातमित्यप्युदाहरन्ति । सांमतमिति च नेच्छन्ति ॥
वाधिर्यम् ॥ नाधुर्यम् ॥ बाल्यम् । मौल्यम् ॥ काल्यम् ॥ जाड्यम् ॥ पाण्डित्यम् ॥
लावण्यम् ॥ लवणिसा ॥ ताह्वयम् ॥ औष्ण्यम् । शैत्यम् ॥ स्थैर्यम् । आस्त्यम् ॥
अस्तिना ॥ काश्यम् ॥ क्रशिना ॥ वाढ्यम् ॥ ब्रुहिना ॥ रत्वविधौ परिवृढशब्दे
परिरतन्त्रः । अन्ये तु परिशब्दं विना वृढशब्दं पठन्ति । अयं शकटाङ्गजवा-
सनमतेन ॥ विविधा सतिर्यस्यासौ विमतिः ॥ वैमत्यम् ॥ वैमतम् ॥ विविधं
सनो यस्यासौ विमनाः । वैसनस्यम् ॥ मान्द्यम् ॥ सन्दिना ॥ मौर्ख्यम् ॥
वैयात्यम् (१) । भाश्यम् ॥ अशिना ॥ ३९३ ॥

विलातः स्यात्तथा शुक्रदीर्घसम्भनसो मताः ।

ताम्रमास्रं तथा तृष्णां प्राह श्रीशकटायनः ॥३९४॥

विलातो विलासी वयोवचनश्च ॥ वैलात्यम् । विलातिना(२) ॥ वयोर्थल-
क्षणोऽणि । वैलातम् ॥ शुक्रं वीर्यम् । शौक्रम् । शुक्रिना ॥ दैर्घ्यम् ॥ द्राधिना ।
वामनादयस्तु दीर्घसन्दबालशब्दान् दृश्यादिगणे पठन्ति ॥ सामनस्यम् ॥ सन-
निना ॥ ताम्रं शुल्बम् । ताम्रम् । ताम्रिना ॥ आम्नम् । आम्निना । अयं
वामनमतेनापि ॥ ताण्यम् । तृष्णिना ॥३९४॥ इति वृढादिः ॥

ब्राह्मणो वाडबो धूर्तः कुशलालसबालिशः ।

सममध्यपुरोभ्यः स्थः कविर्नुश्चार्हतो मतः ॥३९५॥

ब्राह्मणादिपत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः पत्यन्ताद्गुण-
वचनाच्चास्य भावः कर्मवेत्यर्थे षयट् वा भवति । पक्षे यथा प्राप्तम् च । ब्राह्मणस्य

(१) विरुद्धं यातं चेष्टितमस्येति वियात उद्धतः । (२) विलातशब्दः
प्रथमवयोवाची । विलातिपर्याय इति केचित् ।

भात्रः कर्म वा ब्राह्मण्यम् ॥ षाडव्यम् ॥ धीर्यम् ॥ क्रीशल्यम् । न विद्यते लसः
 क्रीडनं यस्य सोऽलसः । न लसोऽलस इति वा । षालस्यम् । वालिश्यम् ॥
 सामस्यम् ॥ साध्यस्यम् ॥ इष्टेऽप्यत्रलन्वितेर्षे ॥ पीरःस्यम् ॥ काव्यम् ॥
 आर्हन्त्यम् ॥ आर्हन्ती ॥ ३९५ ॥

निपुणचपलचोरास्तत्परेदंपरोस्तः—

सुहितपिशुनदीना माणवोऽथ प्रकामम् ।

उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः स्यात्—

तरतमविषमस्थावेकभावान्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ चापत्यम् ॥ चौर्यम् ॥ तात्पर्यम् ॥ ऐदंपर्यम् ॥

यथा भवभूतेः—इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मनचिवः ।

सुतादानान्मित्रं भवतु स भवानन्दन इति ॥

सौहित्यम् ॥ पैशुन्यम् ॥ दैन्यम् ॥ माणव्यम् ॥ प्रकाममित्यस्य भावः
 प्राकास्यम् ॥ प्राकास्यं ते विभूतिषु ॥ औचित्यम् । औचिती ॥ गडुरस्यास्ती-
 ति गडुलः ॥ गाडुल्यम् ॥ शैल्यम् । शैली ॥ नैष्कुल्यम् ॥ दौष्कुल्यम् । तरतमे-
 त्यस्य भावः तारतम्यम् । द्विवह्वपेक्षः प्रकर्षः ॥ वैषमस्यम् ॥ एको भावो यस्य
 तस्य भाव ऐकभाव्यम् ॥ आन्यभाव्यम् ॥ ३९६ ॥

विदग्धदायादयथापुरहिभावा यथाकामयथातथौ च ॥

विराधयः कापुरुषस्वभावाभीक्ष्यं समग्राधिपतित्रिभावाः ॥ ३९७ ॥

वैदग्ध्यम् । वैदग्धी । दायमादत्ते दायदः । दायद्यम् । यथापुरं पुरा-
 तनमित्यर्थः । यथापुरमित्यस्य भावः याथापुर्यम् । द्वैभाव्यम् । यथाकामनि-
 त्यस्य भावः याथाकाम्यम् । याथाकामी । यथातथ सत्यम् । याथातथ्यम् । यथा-
 तथेत्यन्यः । विपूर्वाद्दूराधयतेरत्रि जेर्लुं न भवति गणपाठात् । जनपदसमान-
 नामा क्षत्रियः ॥ तस्मादपत्यार्थे विहितस्याजः कस्वीजादित्वात् इल्लुकि । वैरा-
 ध्यम् । एवम् उपराधयाविराधयाराधयशब्देषु द्रष्टव्यम् । कापुरुष्यम् । स्वाभा-
 व्यम् ॥ अभीक्ष्यमित्यस्य भावः अभीक्ष्यम् । साम्यम् । सामग्री । आधि-
 पत्यम् । त्रैभाव्यम् ॥ ३९७ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठप्रकटनिकटा विश्वरूपाभिरूपौ-

साक्षी तत्स्थश्चतुरपरमस्थेतिहाः शीर्षघाती ।

ऋत्विक् सभ्राड् गणपतिमहाराजसंवादिदूताः-

सात्मस्तेनौ सुकरसदृशौ मानुषाराधयौ च ॥३९८॥

ज्यैष्ठ्यम् । श्रैष्ठ्यम् । प्राकट्यम् । नैक्यम् । वैश्वरूप्यम् । आभिरूप्यम् । साक्ष्यम् । तस्मिंस्तिष्ठतीति तत्स्थः । तात्स्थ्यम् । चातुर्थ्यम् । चातुरी । पारमस्थ्यम् । ऐतिह्यम् । शीर्षघात्यम् । आत्विज्यम् । साम्राज्यम् । गणपत्यम् । माहाराज्यम् । सांवाद्यम् । दौत्यम् । लिङ्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायाद्दूतीशब्दादपि भवति । दूतीनां कर्म दौत्यम् । आगतप्रियकथैरपि दौत्यम् । वणिकसखिदूताद्य इत्यनेन ये दूत्यम् । दूतता । दूतत्वम् ॥ सहात्मना वर्तते सात्म शरीरम् । तस्य कर्म भावो वा । सात्म्यम् । सात्मी । स्तेनञ्चौरः । तस्य भावः कर्म वा स्तैन्यम् । आगमिकोऽयं शब्दः । स्तेन्याशयेनाभिमतं यदेवेति किमस्य लक्षणचिन्तया लोके । स्तेयमित्येव भवतीति कश्चित्स चेताः ॥ सौकर्यम् ॥ सादृश्यम् ॥ मानुष्यम् ॥ आराधय्यम् ॥ ३९८ ॥

पूर्वापरं दुष्पुरुषो विशायो विशालसंवेशिविघातिनश्च ।

स्वाराजसंभाषिविशस्तयोऽपीश्वराभिजातौ परिमण्डलश्च ३९९

पूर्वापर्यम् ॥ दौष्पुरुष्यम् ॥ वैशाय्यम् ॥ वैशात्यम् ॥ सांवेश्यम् ॥ वैघात्यम् ॥ स्वाराज्यम् ॥ सांभाष्यम् ॥ वैशस्त्यम् ॥ विशायविशस्तिभ्यां त्वतलौ त्वनभिधानान्न भवतः ॥ ऐश्वर्यम् । आभिजात्यम् ॥ परिमाण्डल्यम् ॥ ३९९ ॥

परिशेषराजपुरुषौ युगपत्प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।

प्रतिभूसुराजबहुभाषिपरंपरमुत्तराधरसधर्मवणिक् ॥४००॥

पारिशेष्यम् ॥ राजपौरुष्यम् ॥ युगपद्यम् ॥ प्रातिकूल्यम् ॥ नास्तिक्यम् ॥ पौनःपुन्यम् । प्रातिभाव्यम् । सुराज्ञो भावः कर्म वा सौराज्यम् ॥ बाहुभाष्यम् ॥ पारंपर्यम् ॥ औत्तराधर्यम् ॥ साधर्म्यम् । वणिजो भावः कर्म वा । वणिज्यम् ॥ अयं शकटाङ्गमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वासनः ॥ प्रसिताक्षरा सजयुलायथ सी ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः ।

युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ सामाचार्य्यम् ॥ सामाचारी ॥ पारिख्यात्यम् ॥ पारि-
ख्याती ॥ औपराधय्यम् ॥ अपिराधय इत्यपि । अपि भृशार्थं ॥ यौवराज्यम् ॥
याथात्स्यम् ॥ आनुपूर्व्यम् । आनुपूर्वी ॥ ह्यौड्यम् ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचर्मिकास्तिकाः—

स्वस्थोऽथ शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः ।

वालानुकूलं शिलिकोऽथ सूचिकः—

संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः । ग्रामिक्यम् ॥ चर्मास्यास्तीति
चर्मिकः । चार्मिक्यम् ॥ आस्तिक्यम् । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठति स्वस्थः । तस्य
स्वास्थ्यम् ॥ शौण्डीरो गर्ववान् । शौण्डीर्यम् ॥ वैधर्म्यम् ॥ कर्मास्तित्वात्
कर्मिकः । कार्मिक्यम् ॥ वाल्यम् । यथा—

अथाप वाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूलाकलनामिधोरः ।

आनुकूल्यम् । शिलम्—उज्जम् । तदस्तित्वात् । शिलिक उज्जवृत्तिकः ॥
शैलिक्यम् ॥ सौचिक्यम् ॥ सारक्ष्यम् ॥ सारथ्यम् ॥ आधिराज्यम् ॥ दण्डास्तित्-
त्वाद् दण्डिकः ॥ दण्डिक्यम् ॥ ४०२ ॥

पर्पिकवर्मिकचौक्षोदासीनाः स्वण्डिकस्तथाऽजनिनः ।

प्रविकाऽजलिकच्छत्रिकसूचकविश्वस्तविफलाश्च ॥ ४०३ ॥

पार्पिक्यम् (१) । परिषदिक इति वामनः ॥ अयं भोजमतेन ॥ चर्मास्या-
स्तीति चर्मिकः । चार्मिक्यम् (२) ॥ चुक्षाशीलश्चौक्षः ॥ चौक्ष्यम् ॥ औदासीन्यम् ॥
स्यण्डोऽस्यास्तीति स्वण्डिकः । स्वण्डिक्यम् ॥ अजजनसस्यास्तीति अजजनिकः ।
अज्जनिन्यम् ॥ अज्जनक (३) इत्यपि शकटाङ्गजः ॥ प्राविक्यम् ॥ अयं भोज-

(१) पर्पः सेकोऽस्यास्तीति पर्पो अभिपिक्तः स एव पर्पिक इत्यधिकम् ।

(२) चर्मास्यास्तीति चर्मिकः । चार्मिक्यमिति पा० ।

(३) जनादागतं ज्ञानं न जानमज्ञानं तद्वान् अजानिकः । अज्जनिकः ।
अज्जनयान् । इत्यधि० ।

नतेन ॥ अञ्जलिरस्यास्तीति अञ्जलिकः । आञ्जलिक्यम् ॥ छात्रिक्यम् ॥
सूचयतीति सूचकः । सौचक्यम् ॥ सूतक (१) इत्यन्यः ॥ वैश्वस्त्यम् ॥ विगतं
फलमस्य विफलः । वैफल्यम् ॥ ४०३ ॥

क्षेत्रज्ञोऽथ यथातथापिशुनविदूरा यथापुरनृशंसौ ।

कुशलेश्वरनिपुणा अपि नञपूर्वाः सूरिभिः कथिताः ॥४०४॥

अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा । आक्षेत्रज्ञम् ॥ नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलशुचि-
निपुणानामित्यनेन नित्यमुत्तरस्यारैच् पूर्वपदस्य वा ॥ आयथातथ्यम् ॥ यथा-
गुणानामायथातथ्यात् । अयाथातथ्यम् ॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेणेत्यने-
नारैच् । अन्येषां मतमेतत् ॥ आपिशुन्यम् ॥ आविदूर्यम् ॥ आयथापुर्यम् ।
अयथापुर्यम् ॥ आनृशंस्यम् ॥ आकौशल्यम् । अकौशल्यम् ॥ आनैश्वर्यम् ॥
अनैश्वर्यम् ॥ आनैपुण्यम् । अनैपुण्यम् ॥ भाष्यकारस्य त्वक्षेत्रज्ञानीश्वरश-
ब्दावेष संमतौ नञस्तत्पुरुषपादित्यनेनैतेषां त्वतलोरेव प्राप्तयोः पाठः । शकटा-
ङ्गजस्तु नञपूर्वाणां संवादिन्सर्वेशिन्बहुभाषिन्शीर्षघातिन्समस्यविषमस्यपु-
रःस्यपरमस्यमध्यस्यदुष्पुरुषकापुरुषविशालशब्दानामेतेषां ष्यणमाह ॥ ब्राह्मण-
वालिशशब्दौ प्राणिजातिष्योऽर्थौ ताभ्यामण्वाधनार्थम् ॥ माणववाडवशब्दौ
घरणावघनौ ताभ्यामण्वाधनार्थम् । तत्स्यसमस्यविषमस्यपरमस्यमध्यस्यश-
ब्दानां नञ्समासेऽपि पाठः ॥ विराधयाराधयोपराधयापिराधयशब्दानामप-
त्यलक्षणस्याकणो वाधनार्थः । गणपत्यधिपत्योः पाठः परमसिद्ध्या । गडुल-
दायाद्विशस्तिविशंपुरशब्देभ्यस्त्वनलौ न भवत इति वृद्धाः । शकटाङ्गजस्तु
वालिशसंवादिन्बहुभाषिन्शब्दानामपि नेच्छति । भोजः पुनर्विशस्तिविशा-
यवर्जितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि त्वनलाधिच्छति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यथा दर्श-
नमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४०४ ॥ इति ब्राह्मणादिः(२) ॥

(१) सूक्तिकायाः सौतिक्यमिति पा० । (२) गडुलादीनामपि पाठं
केचिदिच्छन्ति । अन्ये तु बुधादीनामष्टानामेव [बुध । चतुर । संगत ।
लयण । वंड । कत । रस । लस] प्रतिषेधनिच्छन्ति । एषामेव विकल्पमपरे ।
अथ अणान्तानामेषां नञ्समासे भवति वा न वा । बुधस्य भावः कर्म वा बी-
ध्यम् । न बौध्यमबौध्यमिति । भवतीत्येके । न भवतीत्यन्ये । पृथ्वादेरिस-
न्वा । वण्डूढादिभ्यष्टम्यथा । प्रतिराजान्तगुणाङ्ग राजिस्यः कर्मणिचेत्यधिकम् ।

युवमिथुनकुलीनभ्रातृसुस्त्रीप्रशास्तृ—

स्थविरचपलदुःस्त्रीदुष्टवो होतृसुष्ठु ।

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि—

श्रमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोऽर्थहायनान्तयुवादिलघ्वादीकोऽण् इत्यनेन युवादेस्तस्य भावः कर्मवेत्यर्थेऽण् भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् । युवत्वम् । युवता । यौवनिकेत्यपि मनोज्ञादिपाठात् ॥ एवं युवतिशब्दस्यापि लिङ्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ मैथुनम् । कौलीनम् ॥ आत्रम् ॥ सौस्त्रम् । प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ स्थविर इव स्थविरः ॥ स्याविरम् । स्याविर्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वात् ॥ चापलम् ॥ केचिन्नज्पूर्वस्याप्यस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आचापलम् । अचापलम् ॥ एवं क्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानामपि ॥ अभ्यघाति मुनिचापलारवया । निन्दिता स्त्री दुःस्त्रीः । दौःस्त्रम् ॥ दुष्टु निन्दितम् दौष्टवम् । होता ऋत्विक् । हौत्रम् । होतुरित्यपि भोजः । हौतवम् ॥ सुष्ठु शोभनम् । सौष्ठवम् ॥ कुतुकम् कुतूहलम् ॥ विवाहवाचीत्यन्ये । कौतुकम् ॥ कैतवम् ॥ कुरिचता स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ कार्त्रम् । अयं भोजमतेन ॥ समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी । चाब्रह्मचारम् । ब्रह्मादीनामित्यनेनान्त्याजादिलुकि ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वामनः ॥ तन्मते सौब्रह्मचारिणम् ॥ ब्रह्मचारिन्निति चन्द्रः । तन्मते ब्राह्मचारिणम् । अतपर्ये चेति प्रतिषेधात् इनोऽनोऽणादाविति नान्त्याजादिनोपः ॥ आस्यतीति श्रमणः । आमणम् ॥ कथं आमणयं प्रतिषेदिर इति प्रयोगो ब्राह्मणादित्वाद्भवति ॥ शृणोति तपोपदेशं श्रमण इति वामनादयः ॥ नैपुणम् ॥ वाधवम् ॥ अध्वर्युर्ऋत्विग्धिशेषः । अध्वर्यवम् ॥ कान्दुकम् ॥४०५॥

कुशलवृपलौ क्षेत्रज्ञोऽथानृशंसकुतूहलम्—

पिणुनसुहृदावुन्नेताथो सहश्च कमण्डलुः ।

अपि च हृदयं दुःसोः पत्तेरथाद्रणकस्तया—

हृदयपुरुषो ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥४०६॥

कौशलम् ॥ वार्षलम् ॥ क्षेत्रज्ञम् ॥ आनृशंसम् ॥ कौतूहलम् ॥ पैशुनम् ॥
 शोभनं हृदय यस्य सुहृन्मित्रम् ॥ निन्दितं हृदयं यस्य दुर्हृद् अमित्रः ॥
 सुहृद्दुर्हृन्मित्रमित्र इति हृदादेशः ॥ वामनमतेन हृच्छब्देनैतयोः सिद्धिः ।
 सौहार्दम् । दीहार्दम् । हृद्भगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच् । शोभनं हृदयं
 यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदय यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य
 हृत्सासलेखाय इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दीर्हार्दम् । ब्राह्मणा-
 दित्वनप्येषाम् । तेन दीर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं दीर्हृदय्यमित्यपि ।
 इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दावेव पठितव्यौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दावेव वा न तु चत्वारः ।
 अन्यतरपाठेऽपि हि सौहार्दं दीर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात्
 सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ मित्रामित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि
 प्रशस्तनिन्दितहृदयसम्बन्धमात्रे वर्तते । उभयत्रापि च सौहार्दं दीर्हार्दमि-
 त्युभयपाठः ॥ सौहृदं दीर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा—तत्सौहृदं यत्क्रियते
 परोक्षे । कुसुमं कृतदीर्हृदस्त्वया । तदर्थमेकत्रोभयपदारैच् ना भूत् । अन्यथो-
 भयत्राप्येकरूपत्व उभयपाठानर्थक्य स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वासन-
 स्यापि हृद्भगेत्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः सम्मतो लक्ष्यते ।
 जयादित्यस्तु सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ च पपाठ । सचैवं मन्यते ।
 ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण् प्यञ्च भ-
 विष्यतः । असाक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितवत्क-
 ल्पत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भाषे त्वामित्यादयस्तु कविप्रवाहे
 छन्दोवत्कवयः प्रयुञ्जत इत्युक्तम् ॥ घन्द्रस्तु सौहृदमिति हृदयस्याणि हृदादेशो
 न हृदुत्तरपद हृद्भगेत्युत्तरपदारैजभावमाह ॥ भोजस्तु सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्र-
 योरित्यत्र निपातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये सौहृदं दीर्हृदमिति हृद्भगसिन्धोः
 पूर्वपदस्य चेत्युत्तरपदारैज् न भवति ॥ उन्नेता गवेषणशील ऋत्विग् वा । औ-
 न्नेत्रम् । साहसम् । कामखडलवम् । लघ्वादीक इत्यनेन सिद्धे त्वतलोर्निवृत्यर्थः
 पाठः । कमखडलुकमित्यन्ये ॥ पात्तिगणकम् ॥ राथगणकम् ॥ हार्दम् । पीरुषम् ॥
 समासे तु सहृदयता । सहृदयत्वम् ॥ सत्पुरुषता । सत्पुरुषत्वम् ॥४०६॥

परिव्राजकस्तुभ्रातृसुभगोद्गातृहायनाः ।

यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भ्रातृविपुलौ दुर्हृत् ॥ ४०७ ॥

पारिव्राणकम् । अयं शकटाङ्गमतेन ॥ सौभ्रात्रम् । यथा-सन्तानेऽपि
 हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुभगस्य भावः कर्म वा । सौभागम् ।
 हृद्भगसिन्धोः पूर्वस्य चेत्युभयपदारैच् ॥ अयं चन्द्रमतेन । जयादित्यस्तु सुभ-
 गमन्त्र इति पठति । यथा । महते सौभगाय । सर्वं विधयच्छन्दसि धिकल्पन्त
 इत्युभयत्ररैच् न भवति । मन्त्र इति किम् । सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् व्यजेव
 भवति । वामनस्यापि संमतमेतत् । उद्गतो गायत ऋत्विग् वा । उद्गाता । श्रीद्वा-
 त्रम् । हायनस्य हायनम् ॥ अयं वामनमतेन । याजमानम् । भर्तुः भार्त्तम् ॥
 निन्दितो श्राता दुर्भ्राता । तस्येदं दौर्भ्रात्रम् ॥ वैपुलम् । अयं वामनमतेन ॥
 दुहृदुदाहृत एव ॥ ४०७ ॥

प्रतिहर्ता तथा पोता यलोपः श्रोत्रियस्य च ।

वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि ॥ ४०८ ॥

प्रतिहर्ता ऋत्वक् । प्रातिहर्त्तम् । ये तु लघ्वादीक इत्यत्र लघ्वादेरि-
 गन्तस्य विशेषणं मन्यन्ते तेषां मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्त्तम् ॥ परत्वात् त्वतल्भ्यां
 बाध्यत इत्यधिधानम् । उद्गात् । उन्नेत् । हीत् । पोत् । प्रशास्त् । अध्वर्युं
 इत्येतेषां यदा ऋत्विगश्चनत्वं तदा होत्राभ्यश्च इति छे प्राप्ते पाठः ॥४०८॥
 इति युष्वादिः ॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः कल्याणचौरप्रियरूपधूर्ताः ।

षाढ्यस्तथा श्रोत्रियसारपत्रारुछात्रो युवच्छान्दसविश्वदेवाः ४०९

मनोज्ञादिगुरुपोत्तमयोपान्तादकञ् इत्यनेन मनोज्ञादेस्तस्य भावः कर्म
 वेत्यर्थेऽकञ् वा भवति । मनो जानाति परितोषयतीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य
 भावः कर्म वा । सानोज्ञकम् ॥ नैधाषकम् ॥ शोभनं रूपस्य रूपमभिगत
 इति वा । अभिरूपः । तस्य आभिरूपकम् ॥ वार्द्धकम् । यथा—

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगे नान्ते तनुत्यजाम् ॥

अन्ये तु षर्यांलक्षणेऽपि स्वार्थिकेऽके च वार्द्धकमित्याहुः । काल्याणकम् ॥
 घोरिका । स्वभावात् स्त्रीत्वम् । अन्यस्तु चौरिकं धीर्त्तकमिति नपुंसकलिङ्गे
 दर्श । प्रियं रूपं यस्य तस्य प्रैयरूपकम् ॥ धीर्त्तिका । आपूर्णं ध्यायतीत्याह्वयः ।
 आह्वयकम् ॥ श्रोत्रियकम् ॥ साराणि पत्रारण्यस्य सारपत्रः । सारपत्रिका ।

सारपत्रकमित्यन्यः ॥ सरप्रयुक्तं पत्रं वाहनं सरपत्रमित्यन्यः । सारपुत्र इति भोजः । कृत्तशीलः क्रात्तः । क्रात्तकम् ॥ यौवनिका । अके राजन्यसनुष्ययूना-मित्यनेनान्त्याजादिलुगभावः । यथा समैत्र ।

नवे यौवनिकोद्भेदे यस्य न स्वलितं मनः ।

बृंहितं नापि सिद्धेश प्रसादेन मनीषिणः ॥

यथा वा धनञ्जयस्य-क्षणभङ्गुरसङ्गमङ्गिनां न गता यौवनिका निवर्त्तते ।

विभवास्त्वृणवारिचञ्चलानिचयामर्मरपत्रसंनिभाः ॥

खान्दसकम् ॥ वैश्वदेवकम् ॥ ४०९ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यङ्कुपुत्रकुलपुत्राः ।

पुत्रकुमारकुलाला ग्रामात्सण्डश्च सुकुमारः ॥४१०॥

बाहुलकम् । दूढादिपाठाद् बंहिमा । बाहुल्यमित्यपि ॥ आमुष्यकुलि-का । आमुष्यकुलकमित्यन्ये । अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ अदो रूपम् । अदो रूपम-स्येति वा । अदोरूपम् । तस्य आदोरूपकम् ॥ अदोरूपशब्दो रूपप्रशंसायाम् ॥ आवश्यकम् । कौपुत्रकम् ॥ अयं वामनमतेन । कौलपुत्रकम् । ग्रामपुत्रिका । ग्रामकुमारिका । ग्रामकुलालिका । ग्रामकुलमित्यप्यन्यः ॥ सण्डो वृषः । ग्रामस्य सण्डो ग्रामसण्डः । तस्य ग्राममण्डिका । पुरुषादिवह्नीर्घत्वे ग्राम-साण्ड इत्यन्ये । ग्राममण्ड इति जयादित्यादयः । एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा इत्यन्ये । सुष्ठु कुमारः सुकुमारः । सौकुमारकम् ॥४१०॥ इति मनोज्ञादिः ॥

इष्टार्चिती निपठितागणितावकीर्णपूर्त्तोपसादित-
गृहीतनिराकृताश्च । संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-
म्नातश्रुतानुगणितास्त्ववकल्पितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्योऽनेनेत्यनेनेष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थ इन् भवति ॥ इष्टोऽनेन यज्ञः । इष्टी यज्ञे । इष्टमनेन वा । इष्टी यज्ञे ॥ अर्चिती सिद्धराजे । निपठिती जीमांसायाम् ॥ अगणिती सदाने ॥ अवकीर्णी दुर्नये । पूर्णी दाने । उपसादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये ॥ उपासिती मुक्तुले । गृहीती वि-द्यासु । निराकृती कुकाष्ये । संरक्षिती प्रजासु । अनुपठिती वेदे ॥ उपकृती

मन्त्रे । अनुयुक्ती शास्त्रे । आन्नाती छन्दसि ॥ श्रुती इतिहासे ॥ अनुगणितौ
निरुक्ते । अवकल्पितौ जल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोद्गृहीतपरिकलिताः ।

उपपादितपरिगदितौ सङ्कलिताधीतपरिगणिताः ॥ ४१२ ॥

आसेवितौ सिद्धपतौ ॥ परिरक्षितौ परिजने ॥ निकथितौ कथासु ।

निकथित इत्यन्यः । गणितौ ज्योतिषि ॥ उद्गृहीतौ उद्योगे । परिकलिता
कलासु ॥ उपपादितौ धने ॥ परिगदितौ परेषु ॥ संकलिता पदार्थेषु ॥ अधी-
तौ व्याकरणे ॥ परिगणितौ याज्ञिक्ये ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलितौ निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।

अवधारितपठितकृतानिगदितमनुगणितमायुक्तम् ॥ ४१३ ॥

अवगणितौ वादिनि ॥ व्याकुलितौ रिपुजने ॥ निषादितौ हास्तिके(१) ॥

उपाकृता पशौ । अवमुक्ती पापे । अवधारितौ शास्त्रार्थे ॥ पठितौ वेदे ॥
कृता धर्मे ॥ निगदितौ नयेषु ॥ अनुगणितौ अनुपदे ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ मत्व-
र्थीयेनेनासिद्धे ठन्निवृत्त्यर्थमिन्विधानम् ॥ ४१३ ॥ इति इष्टादिः ॥

यवोर्मिवासाकमिभूमिवन्धवः क्रुञ्चाककुत्कान्तिहरीन्दुविन्दवः ।

हनुस्तिमीक्षू मधुसानुभानवोद्राक्षाहरिच्छिम्बिगरुद्द्रुचारवः ४१४

ऋयसान्भोपान्ताम्भोवोऽयवादेरित्यनेन ऋयन्तान्मकारान्तादवर्णान्ता-
न्भोपान्तादवर्णान्ताच्च यवादियजितान्मतोर्मकारस्य वकारो भवति ॥ यवा
अस्यात्र वा सन्ति यवमान् ॥ कर्मिमान् ॥ वासामान् ॥ वासाशब्दः स्त्रीलि-
ङ्गः । कर्मिमान् ॥ भूमिमान् ॥ बन्धुमती ॥ बन्धुमान् ॥ क्रुञ्चामान् ॥ ककुच्चान् ।
ककुच्चानेष हेपते ॥ कान्तिमान् ॥ हरिमान् ॥ इन्दुमती ॥ विन्दुमती ॥ हनु-
मान् ॥ तिमिमान् ॥ इक्षुमती ॥ मधुमान् पर्वतः ॥ सानुमान् ॥ भानुमान् ॥
द्राक्षामान् ॥ प्रातेत्यपि भोजः ॥ हरिन्मान् ॥ शिम्बिमान् ॥ शिम्बीमानित्य-
न्यः ॥ गरुत्मान् । गरुहः ॥ द्रुमती । श्रुमतीत्यपि भोजः ॥ चारुमती ॥ केषा-
न्निदवर्णान्तात्प्राप्तः ॥ केषांचिद्योपान्तादिति । केषांचिज्ऋय इति । केषाञ्चि-
रमञ्ज्यायामिति । आकृतिगणायाम् । तेन दलिसमदंशुमतीश्रीसतीगोमती-
प्यजिनमत्प्रभृतयो श्रेयाः ॥ ४१४ ॥ इति यवादिः ॥

(१) निषादितौ याद्येत्थिति पा० ।

वत्सन्तमुदन्नष्टीचक्रीकक्षीरुमण्विवो ज्ञेयम् ।

राजन्वान्सौराज्ये ज्योत्स्ना चर्मएवती नाग्नि ॥ ४१५ ॥

उदन्वदादिरित्यनेनोदन्वदादयः शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायाम् ॥ उद-
कमस्मिन्नस्तीति उदन्वान् उदधिः ॥ उदन्वान्नाम ऋपिः । उदन्वान्नामा-
अनः ॥ अन्यस्तु धारणक्रियासम्बन्धाद् उदन्वान् घट उदन्वान् मेघ इत्यपि
मन्यते ॥ अष्टीवान्नाम जङ्घोरुचन्धिः ॥ अत्रास्थिशब्दस्याष्टीभावो निपात्यते ॥
चक्रीवान् रासभः ॥ चक्रीवान्नाम राजा । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ॥
कक्षीवान्नाम ऋषिर्लौकिकः ॥ अत्र कक्षाशब्दस्य कक्षीभावः । रुमण्वान्नाम
पर्वतः । रुमण्वान्नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमण् भावः ॥ रुमन्निति
प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके । तस्य वा शत्वम् (१) ॥ विशिष्टा वसधः किरणा यस्य
विष्वान् । आदित्यः ॥ राजन्वान् देशः । राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना चन्द्र-
प्रभा । चर्मएवती नाम नदी ॥ नाग्नीति किम् । उदकवान् । अस्थिमान् ।
चक्रवान् । कक्षावान् ॥ लवणवान् ॥ वसुमान् । ज्योतिष्मान् । चर्मवान् ॥
४१५ ॥ इत्युदन्वादिः ॥

ज्योत्स्नाशब्दस्तमिस्रा च कुतुपः स्याद्विपादिका ।

विसर्पौ नखरश्चापि कुण्डलोऽपि मतो बुधैः ॥४१६॥

प्रज्ञाज्योत्स्नापिच्छसिधमलोमपानादेर्णागिललशना इत्यनेनैतेभ्यस्तद-
स्यात्र वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे ण अण् इल ल श न इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ।
अतुश्च ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्तीति ज्योत्स्नः पक्षः । ज्योत्स्नी रात्रिः ॥ तनोऽ-
स्यामस्तीति तमिस्रा रात्रिः ॥ साऽस्यास्तीति तामिस्रः पक्षः ॥ कौतुपं गृहम् ॥
वैपादिकं कुष्ठम् ॥ विसर्पौ व्याधिः ॥ नखरः श्वापदः ॥ कौरहलः पक्षे ।
ज्योत्स्नावान् ॥ तमिस्रावान् ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥

(१) लवणस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । अन्ये त्वाहुः ।
रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैव तन्निपातनं नकारलोपाभावात् च । अर्थं
तु यथागोगमस्त्येवेति पा० ।

पिच्छोदरत्रीहिगुहाः पिचएडस्तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।
वर्णग्रहौ पङ्ककले च काकप्रज्ञे तुफेनो ध्रुवका च पर्णम् ॥४१७॥

पिच्छादेरिलः ॥ पिच्छान्यस्य सन्ति पिच्छिलः । उदरिलः ॥ त्रीहिलः ।
दिगम्बरस्तु त्रीहिग्रहणं स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं चेति (१) ब्रुवाणः शालिलो
त्रीहिल इत्याह ॥ गुहिलः ॥ पिचशिडलः ॥ तुन्दिलः । उदकिलः ॥ उरसिलः ॥
यविलः ॥ चूर्णिलः ॥ पक्षिलः ॥ वर्णिलः ॥ ग्रहिलः ॥ पङ्किलः । कलिलः ॥
काकिलः ॥ प्रज्ञिलः ॥ फेनिलः । ध्रुवकिलः । ध्रुवकेत्यपि यामनः ॥
पर्णिलः ॥ पक्षे पिच्छानिरयाद्यपि भवति ॥ तुन्दोदरपिचएडप्रभृतीनां
तुन्दादावपि पाठाद्वेनौ भवतः । भोजनसतेन लविषयेऽपि बीजप्रभृतीनां
केषाञ्चित् ॥ ४१७ ॥ इति पिच्छादिः ॥

सिध्मस्नेहौ पांसुपृथुश्यामचटूनि प्रज्ञाग्रन्थीबीजकपी-
पिङ्गमृदू च । कर्णः शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्तः पत्रं नाभिः
श्रीमणिकएडूदककृष्णाः ॥ ४१८ ॥

सिध्मादेर्लः ॥ सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः ॥ स्नेहलः । पांसुलः ॥
पृथुलः ॥ श्यामलः ॥ चटुलः ॥ प्रज्ञालः ॥ पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिलः ॥ अ-
न्यिलः । यथा मुरारेः-इयमेभिरालवालैः पदे पदे ग्रन्थिलासु कुल्यासु ॥
वीजलः ॥ कपिलः ॥ पिङ्गलः ॥ मृदुलः ॥ कर्णलः ॥ शीतलः । मांसलः ॥ हनुलः ॥
हनूल इत्यपि ॥ मञ्जुलः । पृष्ठग्रन्थिर्गडुः । गडुलः-कुब्जः ॥ पत्रलः ॥ नाभिलः ॥

(१) त्रीहिग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु त्रीहिशब्दः पठ्यते तत्र
इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवंतर्हि तुन्दादिषु त्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं वि-
द्यायते । शालयोऽस्य सन्ति । शालिलः । शालिनः । शाली । शालिकः ।
शालिमानिति । त्रीच्यादिभ्यस्तौ । त्रीच्यार्णतुन्दादेरिलश्च । त्रीच्यार्थे । कलमा
शस्य अस्मिन् या सन्ति । कलमिलः । कलमिकः । कलमो । कलमवान् । शा-
लिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । त्रीहिशब्दोऽपि त्रीच्यार्थो भवति ।
किं तु तस्य पूर्वत्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् ।
भयसंतीत्येके त्रीहिलइत्यधिकं पु० ॥

श्रीलः श्रीमान् ॥ मणिलः ॥ करडूलः ॥ उदकलः ॥ पिच्छादिपाठाद्
उदकिलः ॥ कृष्णलः ॥४१८॥

सक्थि श्लेष्मा पित्तनिष्पाद्धमन्यः पेशः पाष्णी वात-
निष्पावपुष्काः । पार्श्वस्तुण्डिः पक्ष्मपर्शु कुशः स्याद्-
धारासक्तू वर्धर्मफेनोष्मपर्णम् ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ श्लेष्मलः कफी ॥ पित्तलः ॥ निष्पादयतीति निष्पात्
क्लिप् । निष्पाह्लः ॥ निष्पदनं निष्पत् । निष्पह्ल इत्यन्ये ॥ निष्पाह्लान् ।
अयं शकटाङ्गमतेन ॥ धमनीलः ॥ पेशलः ॥ पाष्णीलः ॥ धमनीपाष्णीशब्दौ
दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते ॥ तेन दीर्घान्तास्यामेव लः । ह्रस्वान्तास्यामेव मनुः ॥
घातलः ॥ निष्पावलः । निष्पानं निष्पा । निष्पाल इत्यन्यः ॥ पुष्कलः ।
पार्श्वलः ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिवलेर्भ इति भ्रमत्यथे तुण्डिभ इत्यपि ॥
पक्ष्मलः । पर्शुलः । पर्शूल इति भोजराजः ॥ कुशलः । धारालः ॥ यथामुरारेः-

प्रेक्षाधारालवैरमसृमरसमरोडुमरौजाविडौजाः ॥

सक्तुलः ॥ वर्धर्मन् । वर्धर्मलः । पामादिपाठाद्बर्ध्मेन इत्यपि ॥
फेनलः । यथा—वैदेहि पश्या मलयार्द्धिभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
कप्पला । यथा—यनुप्सन्तौ वत्सौ दशमुखभुजैरुष्मलतमाः ॥

पर्णलः । पर्णिल इत्यपि । यथामट्टेः—अस्यर्णोऽम्भःपतनसमये पर्णलीभूतसानुम् ।

किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुक्षीवगुञ्जद्द्विरेफम् ॥ ४१९ ॥

क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां प्राणयङ्गादात् एव च ।

कालाघाटाजटाः क्षेपे वातादेरूडपि स्मृतः ॥४२०॥

क्षुद्रजन्तुरानकुलात् । यूकालः । मक्षिकालः । उपतापो रोगः । मूर्खालः ।
विचर्चिकालः । विपादिकालः । प्राणयङ्गादाकारान्तादित्यर्थः । चूडालः ॥
जडालः ॥ कालादयः क्षेपे प्रत्ययार्थस्य निन्दायां गस्यमानायां लभाजः । काला
कूर्चम् ॥ कालालः (१) ॥ घाटाग्रीवावयवः । घाटालः (२) ॥ जटालः ॥ पिच्छा-
दिपाठात् कालिलः । घाटिलः । जटिलः । यथा—

(१) कालेति डोपान्त्यं केचित्पठन्ति । काडालः । काडिलइत्यधिकम् ॥

(२) घटा सभा संलापो वा घटालः । घाटा ग्रीवा घाटाल इति वर्धमानः ।
कटा क्षेपे कटालो गर्हितगखडस्यलो गजइतिके० ॥

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोधनम् ॥

कालाशब्दस्य ल प्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते ॥ क्षेप इति किम् ॥ काला-
वान् । घाटावान् । णटावान् । क्षेपोऽत्र मतुना न गम्यत इति क्षेपे मतुर्न
भवति ॥ घातादेरूडपि स्मृत इति वातदन्तवल्ललाटानां लो भवति तत्संनि-
योगेनोडागमश्च ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः ॥ गलशब्दस्यापि
गलूल इति मन्यते भोजः ॥ पक्षे सिध्मवानित्यादि ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन
वर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४२० ॥ इति सिध्मादिः ॥

लोमवस्तुमुनिः कर्को गिरिबभ्रू हरिः कपिः ।

लोमादौ विबुधैर्ज्ञेया रुरु रोम तथा भुरुः ॥ ४२१ ॥

लोमादेः शः । लोमान्यस्य सन्ति लोमशः ॥ वस्तुशः ॥ मुनिशः ॥
कर्कशः ॥ गिरिशः ॥ बभ्रुशः ॥ हरिशः ॥ कपिशः ॥ रुरुशः ॥ रोमशः ॥ भु-
रुशः ॥ पक्षे लोमवानित्याद्यपि ॥ ४२१ ॥ इति लोमादिः ॥

पामा वामा वलिः श्लेषमा सामहेमोष्मकद्रवः ।

कल्याणादङ्गशब्दाच्च लक्ष्म्या अञ्च कृमिस्तथा ॥ ४२२ ॥

पामादेर्नः ॥ पामनः ॥ वामनः ॥ वलिनः ॥ श्लेषणः ॥ सामनः ॥
हेमनः ॥ ऊष्मणः ॥ कद्रवः ॥ कल्याणमङ्गमस्या अस्ति अङ्गना ॥ कल्याण इति
किम् । अङ्गवती ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥ कृमिणः ॥ ४२२ ॥

विष्वचो कृतसन्धिः स्याल्लुक् पदस्थोत्तरस्थ च ।

शाकीदद्रूपलालीनां ह्रस्वत्वं च स्मृतं बुधैः ॥ ४२३ ॥

विष्वक्शब्दान्नो भवति ॥ तत्संनियोगेन चाकृतसन्धिरुत्तरपदलोपः ।
विष्वच्चोऽर्थास्ते दिवसा वा रश्मयो वा गतिविशेषा वाऽस्य सन्ति विषुणः सू-
र्यः ॥ विष्वच्चन्तीति विष्वच्चो गतिविशेषा अस्य सन्ति विषुणो वायुः । विष्व-
वान् ॥ विषुशब्दश्चादिर्नानात्वे वर्तते । महच्छाकं शाकसमूहो वा शाकी ।
शाक्यस्मिन्नस्ति शाकिनम् ॥ दद्रुर्नाम व्याधिः । दद्रुणः ॥ भोजन्तु प्राक्सूत्रे
दद्रुशब्दम् । अस्मिन् सूत्रे च नागमाद्गृहगोधापर्याय कद्रुशब्दमाह ॥ पला-
लिनम्(१) ॥ ४२३ ॥ इति पामादिः

(१) महत्पलालं पलालसमूहो वा पलाली तद्वत् पलालिनमितिके० ॥

बलफलपरिणाहोदाममालाबलाका—

व्रतनिचुलमनीषामेखलामानशाखः ।

कुलमुकुलपताकाकर्मचर्मप्रयामाः—

स्तवकवडबचूडायामवीणोपयामाः ॥ ४२४ ॥

बलादेरिन् इत्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं इन् भवति मनुश्च ॥ बलम-
स्यास्तीति बली । बलवान् । फली । फलवान् । परिणाही । परिणाहवान् ।
एवं सर्वत्र ॥ उद्दामी ॥ उद्दास इत्यन्धः ॥ माली ॥ बलाकी ॥ व्रती ॥ निचुली ॥
मनीषी ॥ मेखली । मानी ॥ शाखी ॥ कुली दुर्गमतेन । मुकुली ॥ पताकी ॥
कर्मी ॥ चर्मी । कर्मिकश्चर्मिक इत्येके ॥ प्रयामी ॥ स्तवकी ॥ वडवी । स्तव-
कश्च वडवा च स्तवकवडवम् । पञ्चाच्छेषैः सह द्वन्द्वः ॥ चूडी ॥ आयामी ॥
वीणी । यथा—सिद्धद्वन्द्वैर्जनकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ॥ उपयामी ॥ ४२४ ॥

कूलं जरोत्साहृष्टुणोलदंष्ट्रा व्यायामधन्वोद्यमवर्मकेकाः ।

संज्ञाशिखारोहगदावरोहाः पुलाष्टकायासमुलानि सूना ॥ ४२५ ॥

कूलिनी कूलस्थाने । मूलमिति पठन्ति ॥ जरी ॥ उत्साही ॥ घृणी ॥
उली । यस्य कस्यचित्सञ्ज्ञा ॥ दंष्ट्री ॥ व्यायामी ॥ धन्वी । यथा—
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषधः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले ।

उद्यमी ॥ वर्मी ॥ वर्मिक इत्यप्यन्ये ॥ केकी ॥ सञ्ज्ञी ॥ शिखी वह्नि-
मैयूरश्च ॥ आरोही ॥ गदी । गदावान् ॥ अवरोही ॥ पुली । यस्य कस्यचि-
त्सञ्ज्ञा ॥ अष्टकी ॥ अष्टकिक इति केचित् । आयामी ॥ मुली ॥ सूना घास-
नस्थानम् । सूनी ॥ उद्भास इत्यपि केचित् । इन्प्रत्यये सिद्धे ठवाधनार्थम्
॥ ४२५ ॥ इति बलादिः ॥

मणिर्विषुर्विम्बहिरण्यराज्यो मताः कुमारः कुररेष्टकार्णाः ।

गाण्डीधनुर्गाण्ड्यजके च नास्ति पतञ्जलिर्नेच्छति गाण्डिशब्दम्

मणयादेर्व इत्यनेनैतस्मात्तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं वो भवति मनुश्च । मण-
योऽस्य सन्ति मणिवः । मणिवान् ॥ मणिव इति कस्यचिन्नागस्य सञ्ज्ञा ॥ विषु
सास्ये चादिः । तद्विद्यतेऽस्य विषुवम् । विषुवत् । यथा—

समरात्रिन्दिवे काळे विषुवद्विषुवं च तत् ॥

विषुवानित्यमरमालाकारः ॥ सतीर्थत्वं लक्ष्यात् ॥ विषुर्नाम मुहूर्तः । सोऽस्यास्तीति विषुमान् । अहोरात्रप्रविभाग इति तु शाकटायनः । विम्बान्यस्यास्मिन्वा सन्ति विम्बावम् । ड्राट्त्वेऽच् ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचनाद्वीर्घः । विम्बव इतिभोजः । हिरण्यवम् । हिरण्यवान् । हिरण्यवो नाम निधिः । कुबेरइत्यपरे ॥ राजीवम् । राजिशब्दस्यापि । कुमारवम् । कुररावम् । इष्टकावम् । अर्णशब्दः कृतसलोपो द्रष्टव्यः । अर्णवः समुद्रः । गाण्डी गाण्डिर्वा दारुखण्डम् । दात्रादिग्रहणे मुष्टिस्थानभूतं ग्रन्थिव्यवच्छिन्नं मध्यपर्वं वा । गाण्डीवं गाण्डिवं वा पार्थधनुः । यथा—

गाण्डीवधन्वनः खेस्यो निश्चचार हुताशनः ॥

यथा—वेणीसंहारे—हस्ताकृष्टविलीलकेशवसनाटुःशासनेनाज्ञया—

पाञ्चालीममराजचक्रपुरतो गौर्गौरितिव्याहृता ।

तस्मिन्नम्ब स किं नु गाण्डिवधरोनासीत्पृथानन्दनो—

यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥

ह्रस्वादपि भवति ॥ गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिताह्रस्वदीर्घयोर्भययो सूत्रं मणीतमित्येतन्न संगतम् । कुतः । न आगमो न युक्तिः । आगमस्तावन्नास्ति वार्तिकभाष्ययोरभावात् । यदि च ह्रस्वसूत्रे गाण्डिशब्द उपात्तो दीर्घस्य न प्राप्नोति नापि गाण्डिगाण्डीशब्दयोरेकशेषोऽस्तीति भाष्यकारमतानुसारिणा केनाप्येतद्विचारितम् ॥ अजकावम् । पिनाकम् ॥ अजकवमिति वामनः ॥ यत्तु पिनाकोऽजगवं धनुरिति पाठो दृश्यते तत्राजगवोऽस्थिविशेषो विद्यतेऽस्य । अर्णआदित्वादत्प्रत्ययेऽजगवमिति सिद्धम् ॥ मर्यादयः प्रयोगतो गम्याः ॥ ४२६ ॥ इति मर्यादादिः ॥

सुखप्रतीपप्रणयास्त्रसोढास्तृप्रास्त्रकच्छ्रा दलशीलकक्षाः ।

धलीकदुःखे कृपणं हलं स्यात् क्षेपे तु माला करुणश्च शोफः ४ २७

सुखादिधर्मशीलवर्णान्तादित्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थे इन्नेव भवति । सुखमस्यास्तीति सुखी । प्रतीपी । मणयी ॥ अस्त्री ॥ सोढी ॥ तृप्री ॥ आस्त्री ॥ कच्छ्री ॥ दली ॥ शीली ॥ कक्षी ॥ अलीकी ॥ दुःखी ॥ कृपणी ॥ हली ॥

माली निन्दायाम् ॥ अन्यत्र मालावान् ॥ करुणी ॥ शोफी ॥ वलादिषु माला-
शब्दः पठ्यते । इह तु पाठः क्षेपे मनुर्माभूत् ॥ ४२७ ॥ इति सुखादिः ॥

पुष्करो नडतमालहिरण्यकैरवाणि कुमुदं च शिरीषम् ।
कर्दमस्तटतरंगकपित्थाः पङ्कजोत्पलकरीषसरोजम् ॥४२८॥

पुष्करादेरिन् इत्यनेन पुष्करादेरस्त्यर्थे देशेऽभिधेय इन् भवति ॥ पुष्क-
राणि विद्यन्तेऽस्यामस्या वा । पुष्करिणी भूमिः ॥ नडिनी ॥ तमालिनी ॥
हिरण्यिनी ॥ कैरविणी ॥ कुमुदिनी ॥ शिरीषिणी ॥ कर्दमिनी ॥ तटिनी ॥
तरंगिणी ॥ कपित्थिनी । पङ्कजिनी ॥ उत्पलिनी ॥ करीषिणी ॥ सरोजिनी ॥४२८॥

राजीवनालीकसरोरुहाणि सृणालपद्मं पुटकारविन्दम् ।

अम्भोजमञ्जं कमलं विगर्हः कल्लोलशालूकबिसं यवासः ॥४२९॥

राजीविनी ॥ नालीकिनी ॥ सरोरुहिणी ॥ सृणालिनी ॥ पद्मिनी ॥
पुटकिनी ॥ अरविन्दिनी ॥ अम्भोजिनी ॥ अडिजनी ॥ कमलिनी ॥ विग-
र्हिणी । अयं जयादित्यमतेन । विगर्ह इत्यन्यः ॥ कल्लोलिनी ॥ शालूकिनी ॥
बिसिनी ॥ यवासिनी ॥ वाननस्तु बृहद्भूतौ यवमापेति पठति । ततो यविनी ।
मापिणी ॥ दुर्गस्तु पय इति पठति ॥ देश इति किम् ॥ पुष्करवान् हस्ती ।
कमलवान् । बिसवान् । पुष्कराणि तीर्थान्यस्मिन्देसे सन्ति । अनभिधा-
नादिन्न भवति ॥ एते च नियतार्थविषया एव शब्दा द्रष्टव्याः ॥ ४२९ ॥

इति पुष्करादिः ॥

कृष्यासुतीभ्रातृशिखापितासावुत्साहपुत्रौ परिषच्च माता ।

उत्सङ्गपर्षद्रजसोऽथदन्तः कृष्यादिसंज्ञे गदिता गणोऽस्मिन् ४३०

कृष्युपार्श आदेर्वलरात् इत्यनेन कृषीत्यादेरस्त्यर्थे वलः । जप इत्यादे-
रः । अर्श इत्यादे रकारो भवति । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः कुटुम्बी ॥ रुढि-
शब्दोऽयम् ॥ अन्यत्र । कपिमत् क्षेत्रम् । डराङ्त्वेऽच् ह्रस्वश्च बहुलमिति दीर्घ-
भावः ॥ आसुतिः सुरापानम् ॥ आसुतीवलः—शौरिडकः ॥ नाममालास्वा-
सुतीवलो यज्जोच्यते ॥ आतृवलः ॥ शिखावलो मयूरः ॥ शिखावलं नगरम् ॥
शिखावला स्थूणा । पितृवलः ॥ उत्साहवलः ॥ पुत्रावलः ॥ परितः सीदति

परिषत् । परिषद्द्वली राजा ॥ परिषदनं परिषत् पङ्कः सर्वतोऽधतारो(१) वा ।
सोऽस्यास्तीति परिषद्दलं तीर्थमित्यन्ये ॥ सातृवलः ॥ उत्सद्गावलः ॥ पर्वद्दलो
राजा । यथा सिद्धनागार्जुनस्यः—

लोकातीतामचिन्त्यां शमसुकतफलामात्मनो यो विभूतिम् ।

पर्यन्तमध्ये विधिनां कथयति सहतीं धीमतां प्रीतिहेतोः ॥

रजस्वला स्त्री ॥ दन्तावलो नाम राजा गजश्च ॥

आसुतिपरिषद्गजःशब्दानां यौगित्वं केचित्प्रतिपन्नाः । तन्मत आसुति-
सान् परिषद्गान् रजस्वान् ग्राम इत्यपि भवति ॥ परिषच्छब्द एव गृह्यते ।
यस्त्विदानीन्तनपुस्तकेषु संयोगः परिषच्छब्दो दृश्यते स प्रमादपाठ एव ।
पुराणेषु हि साध्यपुस्तकेषु परिषदो बलच् । काव्येषु—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्रहिणी ।

इत्यादिषु परिषच्छब्द एव दृश्यते । कथं तर्हि—

परिषद्दलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाप्रसान् ।

इत्यनुष्टुप् । अत्र हि रिशब्दे पृथगवस्थिते नवाक्षरः पादो भवति । न
चैतद्युक्तम्—त्रयः पादा अष्टाक्षरा अनुष्टुब् एको नवाक्षरः ।

इत्युच्यते । अयमप्यस्ति वृत्तप्रभेदो यत्रैकः पादो नवाक्षरोऽन्येऽष्टाक्षराः ।
यथा—प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गणन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अत्र ह्याद्य एव पादो नवाक्षरः परि शिष्टा अनुष्टुभ एवेति क-
श्चित् व्रूते । तत्त्वतिनूहमेक्षिकयोच्यते यतो व्याकरणालत्यञ्च द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यां
व्याप्तम् । क्षीरस्वामिनापि सार्षसारिष इत्यपि यथा—पर्यत्परिषदिति(२) टीकायां
पिवृतम् । किञ्च । यो नवाक्षरः पाद उदाहरणीकृतः सोऽपि न संगच्छति ।
प्रधाने कर्मण्यार्येय इति दर्शनात् ॥ ४३० ॥ इति कृष्यादिः ॥

उपनखपांसुकुञ्जाः खपाण्डुसधुतिन्धु [बन्धु] नगमुष्काः ।

पुष्कं कण्डूमुखगुपिनिर्मितह्रस्वा तथा कच्छूः ॥ ४३१ ॥

(१) परिषद्दलः । पर्यद्गान् । परिषद्दलं तीर्थं पङ्किलमित्यर्थः । परिष-
द्दम् । इति पाठः । (२) सार्षणात्सद्दलान्मारिषः । सार्षोऽपि यथा परिषत् ।
इति पाठः ।

ऊपादे रः । ऊषोऽस्मिन्नस्तीति ऊषरं क्षेत्रम् । ऊषवत् अन्यत् । नखरः ।
 पांसुरः(१) । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः करी । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्यायः ।
 कुञ्जवान् अन्यः । खं महत्कण्ठे विवरसस्यास्ति खरो गर्दभः । खवान् अन्यः ॥
 पाण्डुरः ॥ मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः स्वादुत्वलक्षणे गुणसामान्ये गुणै
 च वर्तमानो गृह्यते । न तु द्रव्यवृत्तिः । तत्र मधुमान् घटः ॥ सिन्धुरो हस्ती ।
 सिन्धुमान् अन्यः ॥ बन्धुरं नगरम् ॥ नगा वृक्षाः पर्वता वाऽस्मिन् सन्ति
 नगरम् ॥ मुष्कौ वृषणावस्य स्तः मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः । पुष्करः ॥
 कण्डूरः पुरुषः ॥ मुखं सर्वस्मिन् वक्तव्येऽस्यास्ति मुखरो वाचालः । अथवा ।
 मुखविषया वाग् मुखम् ॥ मुखवान् अन्यः । शुषिश्छिद्रम् । शुषिरं काष्ठम् ।
 कच्छुरः ॥ ४३१ ॥ इत्युषादिः ॥

अर्शोऽभ्रतुन्दचतुरबलकर्दमोरः कामाम्लतुण्डलवणाः
 पलितं जटा च । घाटाघटे अघसुरे अपि श्रुक्रपद्मे
 स्वाङ्गाच्च हीनगुणतः परतश्च वर्णात् ॥ ४३२ ॥

अर्श आदेरत् । अर्शो गुदकीलकः । तदस्तित्वाद् अर्शसः पुमान् ।
 विनि प्राप्ते । अभ्रं नभः । टेनोः प्राप्ती ॥ तुन्दः । तुन्दिलः ॥ चतुरा अस्य
 सन्ति चतुरः सिद्धराजः ॥ बलः । बली । बलवानित्यपि ॥ कर्दमः प्रदेशः ।
 उरसा बलं लक्ष्यते । उरसः ॥ उरसिल इत्यपि ॥ कामः । कामीत्यपि ॥ अस्त्री
 रसोऽस्यास्तीति अम्लः ॥ तुण्डः—वाचाटः(२) ॥ लवणो रसोऽस्यास्तीति लवणः
 सूपः । लवणा यवागूः ॥ पलितः ॥ जटनं जटा । साम्नास्तीति जटा—केशवि-
 न्यासः । जटास्तित्वाच्चाट इत्यन्यस्य मतम् । घाटे अस्य स्तः घाटः(३) । निन्दाया
 अन्यत्र घटनं घटा । सास्त्यस्मिन् घटा व्यूहविशेषः ॥ अघः पापी । यथा—
 अविमृश्य गोवधससुत्थमघमयनसीसरद्रूपा ।

सुरैषामस्ति सुरा देवाः । यतीऽविधजा सुरा तैः पीता । शुक्रं तेजोऽस्या-
 स्ति शुक्रो दैत्यगुरुः ॥ पद्ममस्या अस्ति पद्मा लक्ष्मीः ॥ हीनगुणत इति
 हीनोपाधिकादित्यर्थः ॥ खण्डः कर्णोऽस्यास्ति कर्णः । छिन्ना नासिकाऽस्या-
 स्तीति नासिकः । हीनगुणादिति किम् । कर्णवान् । नासिकावान् ॥ अन्ये तु

(१) पांसु विद्यतेऽस्मिन्निति पांसुरो मार्गहृत्यधि० । (२) वाचालइ-
 त्यधि० । (३) घाटा ग्रीवा तद्धान् घाट इति पा० ।

काणसस्याक्षयस्तीति काणः । खल्लुः पादोऽस्यास्तीति खल्लुः । कुण्ठः पाणिरस्या-
स्तीति कुण्ठः । खल्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्वाट इत्याद्युदाहरणान्याहुः ॥
शुक्लो वर्णोऽस्यास्तीति शुक्लः पट इत्यादि ॥ आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्न-
रूपेण शब्देन तद्धतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ॥४३२॥ इत्यर्शआदिः ॥

विमुक्तदेवासुरसत्त्वदग्ना-विष्णूर्वशीडामरुतो महित्री ।

सुपर्णरक्षोवसुवृत्रहन्तृदशार्णरक्षोऽसुरबर्हवन्तः ॥ ४३३ ॥

विमुक्तादेरण् इत्यनेन विमुक्तादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण् ॥
विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ देवासुरशब्दोऽस्मिन्नस्ति
दैवासुरः ॥ अपरे विग्रहीतादप्युदाहरन्ति । दैवः । आसुरः । एवं सात्वतः ॥
सर्वन्तुरित्यपि केचित् । तन्नते सात्वन्तवः । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू ॥
अग्नाविष्णुशब्दोऽस्मिन्नस्ति अग्नाविष्णवः ॥ भोजस्तु देवताद्वन्द्वे चेत्युभय-
पदारैचि । अग्नावैष्णव इत्युदाहरति । उर्वशी शब्दोऽस्मिन्नस्ति । श्रीर्वशः ।
ऐडः । लत्व ऐल इत्यपि । मारुतः । महयतीति महित्री । तृप्रत्ययेऽस्येडभा-
वोनुकार्यं तदनुकरणादण् । माहित्रः । सौपर्णः । राक्षसः । वासवः । वार्त्र-
हन्त्रः । वृत्रहन्निति वामनः । दाशार्णः । राक्षोऽसुरः । बार्हवतः ॥४३३॥

उपसद्वयोऽस्यहत्याः सोमापूषापतत्रिवसुमन्तौ ।

परिसारको दशार्हः पत्नीवानथ हविर्धानः ॥ ४३४ ॥

औपसदः । अकारान्तोऽप्यन्येषां सतेन । वायसः । अस्यहत्यशब्दोऽस्य-
हत्याशब्दो वास्मिन्नस्ति । आस्यहात्यः । सोमश्च पूषा च सोमापूषाणौ । देवता-
द्वन्द्व इति दीर्घत्वम् । सोमापूषन्शब्दोऽस्मिन्नस्ति । सौमापूष्णः । सौमापूष्ण
इति भोजः । पातत्रिणः । वासुमतः । परिधावतीति परिसारकः । स शब्दोऽ-
स्मिन्नस्ति परिसारकः ॥ दशार्हः ॥ पत्नीवन्तः । पत्नीवत इति शाकटाय-
नः ॥ हाविर्धानः ॥ विमुक्तादयः स्वरूपनिष्ठा अनुकरणभूताः प्रत्ययभाजो
द्रष्टव्याः ॥४३४॥ इति विमुक्तादिः ॥

गोषदेवस्यत्वादेवीरापस्तदेवकृष्णोऽस्यौ ।

देवीधियप्रतूर्णेपेत्वारक्षोहणोशानाः ॥ ४३५ ॥

गोपदादेरफ इत्यनेन गोपदित्यादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकधीरको भवति ॥
गाः सीदति गोपत् । सुपामादित्वात् षत्वम् । गोपदस्मिन्नस्ति गोपदकोऽध्या-
योऽनुवाको वा । देवस्येति षष्ठ्यन्तं त्वेति युष्मदादेशः । तत्समुदायानुकरणाद-
कः । देवस्यत्वकः ॥ देवीरिति छान्दसो जसन्तः । दीर्घाज्जसि च वा छन्दसीति
हि छान्दसं सूत्रम् ॥ आप इति च जसन्तः । तत्र देवीराप इत्यकारान्तभा-
गानुकरणादकः । देवीरापकः । तदेवकः । अयं भोजमतेन ॥ कृष्णोऽस्यकः ।
कृष्णोऽस्याखरेष्ठक इत्यन्ये ॥ देवींधियशब्दयोर्योऽकारान्तसमुदायस्तदनुकरणा-
दकः । देवींधियकः ॥ प्रतूर्णकः ॥ इषे । इतीच्छतेः क्लिबन्ताच्चतुर्थी । त्वेति
युष्मदस्त्रामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । तत्समुदायस्य । इषेत्वा इत्यखण्ड-
मिदमनुकरणम् । इषेत्वाशब्दोऽस्मिन्नस्ति इषेत्वकः ॥ रक्षांसि हन्तीति
रक्षोहा । बहुत्वे जसि । रक्षोहणः ॥ तत्राकारान्तभागानुकरणादकः । रक्षो-
हणकः ॥ उशानकः ॥ ४३५ ॥

वाचस्पतिः कृशानुश्च स्वाहाप्राणोऽञ्जनं तथा ।

पत्वासहस्रशीर्षश्च मातरिश्वा च घोषदा ॥ ४३६ ॥

वाचस्पतकः । कृशानवकः । स्वाहाप्राणकः । अञ्जनकः । पदेः क्त्वा ।
परवकः । सहस्रशीर्षकः । मातरि श्वयति गच्छति मातरिश्वा वायुः ।
तदनुकरणादकः । मातरिश्वकः । घोषदकः ॥ ४३६ ॥ इति गोषदादिः ॥
इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नम-
होदधिवृत्तावस्य सञ्जातमस्य भावः कर्म वानेनास्यात्र वास्त्यर्थबिहित-

प्रत्ययगणनिर्णयो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

शेभ्यस्तद्धितसिंहेभ्यः शाब्दिकेभैः पलायितम् ।

गव्येनापि मया दत्तं पदं तद्गणमूर्धसु ॥

कण्डूज्मेधातुरणभुरणा गद्गदो दुःखवेदो—

केलालाटौ समरभिषजौ तन्तसो मन्तुवल्गू ।

एलावेलासपरमगधाः पम्पसेरोमहीडः—

खेलालोटावुरणचरणासूपसो वेड्हणीडौ ॥ ४३७ ॥

कण्डूवादेर्यमित्यनेन कण्डूजित्यादेर्गणात्स्वार्थं यम्भवति । कण्डू अङ्गघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । नखादिना गात्रं घर्षति ॥ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ तुरणयति । त्वरत इत्यर्थः । तुरण धारणपोषणयोरित्यन्ये ॥ भुरण प्रहरणधारणयोः(१) ॥ भुरणयति । युष्यते धारयतीति वा ॥ गद्गदवाक्यस्खलने ॥ गद्गद्यति । अन्ये तु गद्गदङिति पठन्ति । तन्मते गद्गद्यते । डित्वात्तड् ॥ दुःख तत्क्रियायाम् । दुःख्यति ॥ वेद्यति(२) । मायाप्रपञ्चमाचरति ॥ वेटलाजित्यन्ये ॥ वेटलायते । वेटलाङिति भोजः । केलालासे । केलायति । विलसतीत्यर्थः ॥ लाट जीवने । लाटयति ॥ समर रणक्रियायाम् । समर्यति ॥ भिषज कुत्सायाम् । भिषजयति कुत्सयत इत्यर्थः । चिकित्सायामित्यन्ये ॥ तन्तस दुःखे । तन्तस्यति । दुःखी भवतीत्यर्थः । मन्तु रोषे वैमनस्ये च ॥ मन्तूयति ॥ मन्तूज् मन्तूयति । मन्तूयत इति चन्द्रः ॥ वल्गु साधुर्यं पूजायां च । वल्गूयति ॥ एला विलासे ॥ एलायति । इलाशब्द इत्यन्ये ॥ वेला कालविशेषे ॥ वेलायति ॥ सपर पूजायाम् । सपर्यति पूजयतीत्यर्थः । सपर्यया साधु स पर्यंपूजत् ॥ मगध परिवेषने । मगधयति । परिवेषित इत्यर्थः । नीचदासादिवृत्तिमनुतिष्ठतीत्यपरः । पम्पसदुःखे । पम्पस्यति दुःखायत इत्यर्थः ॥ डरस् ईर्ष्यायाम् । डरस्यति ॥ महीड् वृद्धौ पूजायां च । महीयते । डित्वात्तड् ॥ खेला स्खलनविलासयोः । खेलायति ॥ खेल इत्यकारान्तमित्यन्ये । तन्मते

(१) भुरण रणधारणयोः । चुरण चौर्यं । प्रहरणधारणयोरिति बर्द्धमानः । इति पा० । (२) वेद् धीर्यं स्वप्ने चेत्यधि० ।

खेस्यति ॥ लोट्यति षटुः । भूमौ विपरिवर्त्तत इत्यर्थः । लेट् दीप्तावित्यन्ये(१) ॥

चरयति सादिनम् ॥ चरण गतौ ॥ चरयति ॥ वरण इति भोजः । यथा—
चरयन्वारणैर्वैलां तरयन्तौभिरर्णवंम् ॥

असु मानस उपतापे च । असूयति ॥ अन्येतु असूडिति डितं दीर्घान्तं पठन्ति । तन्मते । असूयते ॥ उपस्यति रात्रिः प्रभाती भवतीत्यर्थः । वेडि-
डि धौत्यै स्वप्ने च । वेडयति ॥ हृणीङ् रोषे लज्जायां च । हृणीयते वीरवती
न मुनिः ॥ ४३७ ॥

रेखाम्बरेयोद्भवसः सुखेरजौ भिष्णक्तिरोलाडिषुधेरधोऽगदः ।
लोखालितौ लेट् चुरणाररोरसोवेटाऽथलोटातरणौ तथा पयः ४३८

रेखायति श्लाघामासादयति । रेखाकर्माचरंश्चित्रकरादिर्वोच्यते ॥ अ-
म्ब्यति । सम्बर(२) इति वामनः ॥ इयस् ईशैश्वर्ययोः ॥ इयस्यति । अयं
दुर्गमतेन ॥ द्रवस् परितापे परिचरणे च । द्रवस्यति ॥ सुख तत्क्रियायाम् ।
सुख्यति ॥ सुखीभवतीत्यर्थः ॥ इरज् ईर्ष्यायाम् । इरजयति । भिष्णज्
उपसेवायाम् । भिष्णजयति । उपसेवत इत्यर्थः ॥ तिरस्यति अन्तर्हिती भ-
वतीत्यर्थः ॥ लाडिति वेट् वत् । लाड्यते । इषुध अस्त्रधारणे ॥ इषुध्यति ॥
इरध्यति ॥ अगद्यति(३) । द्वयं भोजनमतेन ॥ लेखार्थं रेखार्थवत् ॥ लिट् अ-
ल्पार्थं कुटसायां च ॥ लिट्यति ॥ लेट्यति ॥ भूमौ विपरिवर्त्तत इत्यर्थः ॥
चुरण गतौ चौर्ये च । चुरयति ॥ गच्छति । चोरयति । अरर आराकर्मेणि
अरर्यति । अररेति नाम । आरापर्यायवाचि ।

स राक्षसेन्द्रस्य निशाचरेन्द्रो विभेति चर्मारर एष चर्मा ॥

अररो यज्ञाङ्गं रणश्चेत्यन्यः ॥ अरस्यति ॥ वेटायति । लोटायति ॥
एतौ वामनमतेन ॥ वेटालाटेति केचित्पठन्ति । तेषां मते वेटालाड्यति ॥
तरण गतौ । तरयति ॥ पयस्यति गौः । पयः प्रसूत इत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

सम्भूयोभरणौ नन्दपुरणौ कुषुभेमसौ ।

ईयस्पुष्पौ तथा गोधा चित्रङ्गाश्चर्य इष्यते ॥ ४३९ ॥

(१) लेट् लोट् धौत्यैपूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येकइति पा० ।

(२) अगध्यति । सम्बर सम्बर संभरणे इति पा० । (३) अगद नीरो-
गत्वे । इरज् ईर्ष्यायाम् ।

सम्भूयस्यति सस्यम् । वर्षति पर्जन्ये प्रभूतं भवतीत्यर्थः ॥ भरण धार-
णपोषणयोः । भरयति ॥ नन्द ससृद्धौ । नन्दति ॥ पुरण गतौ । पुरयति
गच्छतीत्यर्थः । कुषुभ क्षेपे । कुपुभ्यति क्षिपतीत्यर्थः ॥ कुडुभ्यति खदेहाश्रयां
परकर्तृकां निरोधक्रियासनुभवतीत्यर्थ इत्यन्ये ॥ इमस् ईयस् ईर्ष्यायाम् ॥
इमस्यति । ईयस्यति ॥ पुष्प सन्तोषे । पुष्प्यति ॥ गीधायति । अयं चन्द्रम
तेन ॥ चित्रीयते आश्चर्यमुत्पादयति ॥

कुसुमादीनानकारलोपश्च । द्विविधाः कण्ठादयः स्मर्यन्ते भ्वाद्यश्च नामानि
च । तत्र भ्वाद्यधिकाराद् भ्वादिभ्यः प्रत्ययः । तदुक्तमुभयम् । कण्ठादीनि
धातवश्चैव प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्ठूयतीति ह्यङ्गचर्षणे प्रयु-
ज्यते । अस्ति मे कण्ठूरिति वेदनामात्रे ॥ अपरोधात्तु धात्वस्य विकल्पे युक्ति-
माह धातोरित्यधिकारात् । ककारस्य च गुणप्रतिषेधार्थस्यासञ्जनादवसीयते ।
धातवस्तावत्कारण्वाद्य इति कण्ठूञ् ह्यङ्गीड् इति च दीर्घं गणे पठति । यदि
च नित्यः प्रत्ययः स्याद् व्यप्तेगित्यनेनैव दीर्घत्वस्युसिद्धत्वादनर्थकं दीर्घाच्चा-
रणं स्यात् कृतं च तस्मादवसीयते धातुत्वमेव कण्ठ्वादिषु विभाषितमिति ।
तदुक्तम्— धातुःप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं नन्ये धातुर्विभाषितः ॥

स्वाद्यधिकारः किम् । कण्ठूनाम्नः स्यादयो भवन्ति । नदीसञ्ज्ञकश्चायं
श्चाख्यत्वात् । तेन नित्याड् भवन्ति । रणेन कण्ठ्वास्त्रिदशैः सप्तं पुनः ।
मन्तुः वल्गः । प्राणिनिशकटाङ्गजदिग्वस्त्रवासनसतेन स्वार्थे कण्ठ्वादिभ्यः
प्रत्ययः । चन्द्रादीनां मतेन करोत्यर्थे । आकृतिगणोऽयम् । तेन रैधवलप्रभृतयो
द्रष्टव्याः ॥४३९॥ इति कण्ठ्वादिः ॥

भृशत्पञ्चपलाण्डररेहतो हरितपण्डितकण्डररेफतः ।

अभिमनःशुचिदुर्मनसोजसः सुमनसोन्मनसोत्सुकवेहतौ ४४०

कर्तुर्भृशादेर्हल्लुक् चाच्चेरित्यनेन भृशादेरच्चयन्ताद् अभूततद्भावविषयात्
कर्तृभूतात् षड् भवति । तत्संनियोगेन हलो लुक् । अभृशी भृशी भवति
भृशायते । वृपत् चन्द्रः समुद्रश्च । वृपायते । वपलायते । आण्डरी मूर्खो
मुष्करो वा । आण्डरायते । अण्डर इत्यन्ये । रेहत् नैर्घृणयधर्मवृत्तिर्भिक्षाभि-
लाषधर्मवृत्तिर्वा । रहसि वर्तत इत्यन्ये । रेहायते ॥ हरितायते । पण्डितायते ।

कण्ठरायते ॥ रेफत् सदोष इत्यर्थः ॥ रेफायते ॥ अभिमनायते । शुधीयते ।
दुर्मनायते ॥ ओजःशब्दस्तद्धति वर्त्तते । ओजायते ॥ सुमनायते ॥ उन्मनायते ॥
उत्सुकायते ॥ वेहत् गर्भचातिनी । वेहायते ॥ सुसनसोन्मनसेति तृतीयान्ते पदे४४०
शीघ्रं फेनो नीलमन्दौ च वर्चः संश्वन्मद्रौ भद्रयुक्तौ भृशादौ ॥

शीघ्रायते ॥ फेनायते ॥ नीलायते ॥ दिशि सन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ॥
वर्चायते ॥ संश्रायते सातरयेन भवति ॥ शश्वदिति शाकटायनः ।
सद्रायते ॥ भद्रायते ॥ ननु उदमनायतेत्यादयः प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति ? ।
सप्रादीनामेषां पाठात् । नैवम् । सद्भासयतेः सप्रादेः स्वादिषु पाठात् ।
अन्येभ्योऽपि निरुपसर्गेभ्य एव व्यङ्गादिविधिः । तेन । उदपुच्छयत समभा-
स्यतेत्यादयोऽपि सिद्धाः ॥ इति भृशादिः ॥

शब्दाटाव्याकएवमेघाभ्रकोटाः पोटासोटाशुभ्रनीहारशीकाः ४४१

शब्दादि करोति ष्यङ् वेत्यनेन शब्दादेः करोतीत्यर्थे ष्यङ् वा भवति ॥
शब्दं करोति शब्दायते ॥ शब्दयति शाब्दिक इत्यपि ॥ अटाट्यायते । कण्वं
पापम् । कण्वायते ॥ मेघायते तपात्यये वायुः ॥ अश्रायते ॥ कुट कौटिल्ये ।
कोटयतीति कोटा स्त्री । कोटायते । पोटा स्त्री । पोटायते ॥ सोटायते ॥
शुश्रायते शशी ॥ नीहारायते हिसर्तुः ॥ शीकायते । शीत्कारं करोतीत्यर्थः ॥४४१॥

सुदिनं दुर्दिनं युद्धं वैराटाटाट्टशीकराः ।

मुष्वावेगौघकण्ड्वाटा ममश्च कलहो मतः ॥४४२॥

सुदिनायते शरत् ॥ दुर्दिनायते प्रावृट् । युद्धायते सुभटः ॥

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥

अटाटायते ॥ अट्टायते ॥ शीकरायते ॥ मुषदाहे । अन्नप्रत्यये । मुष्वा ।
मुष्वायते(१) । वेगायते तुरगः ॥ ओघायते ॥ कण्वेर्बप्रत्यये ङक्चागलः ॥ कण्डूज्
इत्यस्य वा वप्रत्यय ऊकारसोपश्च । कण्ड्वा कृपा । कण्ड्वायते ॥ अट्टायते ।
ममेति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । ममायते ॥ कलहायते ॥४४२॥ इति शब्दादिः ॥

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा जिह्वचर्मणी ॥४४३॥

(१) मुष्वा मुष्वायते । मुष्वा मुष्वायत इत्यधि० ।

डालोहितादेस्तु क्यप् । इत्यनेन लोहितादेर्गणात् क्यप् भवति ॥ अलो-
हितो लोहितो भवति लोहितायते । लोहितायति । यथा—

लोहितायति सहस्रमरीचौ ॥

श्यामायति । श्यामायते । यथा—श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥
दुःखायति । दुःखायते ॥ हर्षायति । हर्षायते ॥ गर्वायति । गर्वायते ॥ सुखा-
यति । सुखायते ॥ सूर्च्यायति । सूर्च्यायते ॥ निद्रायति । निद्रायते ॥ कृपायति ।
कृपायते ॥ धूमायति । धूमायते ॥ करुणा दया । करुणायति । करुणायते ॥
जिह्वायति । जिह्वायते ॥ चर्मायति । चर्मायते ॥

लोहितश्यामवर्जमन्येषा तद्धति प्रत्ययः । तेनादुःखवान् दुःखवान् भव-
तीत्यादि वाक्यम् ॥ तुग्रहणं क्यपोऽधधारणार्थम् ॥ लोहितादेरेव क्यप् नान्येभ्यः ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । असृतं यस्य विषयति । इत्यादयः सिद्धाः ॥ ४४३ ॥

इति लोहितादिः (१) ॥

सुखदुःखास्त्रकृच्छ्राणि प्रतीपः करुणस्तथा ।

कृपा चालीकृतप्रास्त्रकृपणाः सोढसंयुताः ॥ ४४४ ॥

सुखादिर्भुङ्क्ते इत्यनेन सुखादेर्गणाद् भुङ्क्ते वेदयतेऽनुभवतीत्यर्थे क्यप्
भवति ॥ सुखं वेदयते सुखायते ॥ दुःखायते ॥ अस्यतेऽनेन अस्रम् । अश्रु(२)
रुधिरं वा । अस्त्रायते ॥ कृच्छ्रायते ॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् । प्रतीपायते ॥ करुणं
शोचनम् । करुणायते ॥ कृपायते ॥ अलीकम् अन्तम् । अलीकायते ॥ वृप्रं(३)
दुःखम् । वृप्रायते ॥ अस्त्रमेवास्त्रम् । आस्त्रायते ॥ कृपण दैन्यम् । कृपणायते ॥
सोढं सहनम् अग्निभक्षी वा । सोढायते ॥ सुखादीन्येके लोहितादिष्विच्छन्ति ।
तेषां मते । अशुखः सुखी भवति सुखायति ॥ सुखायते ॥ ४४४ ॥ इति सुखादिः ॥

ग्रहस्निहौ वदं दीधीभणौ रणपठौ कुचम् ।

लिखं च कम्पमन्दोलिमुम्भिं लोचं मथिं विदुः ॥ ४४५ ॥

(१) यत्तु गणरत्नमहोदधौ लोहितश्यामदुःखानि० इति पठित्वा श्यामादि-
भ्योऽपि क्यपि पद्यद्वयमुदाहृतं तत्तूक्तभाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः
क्यप्तेवेति ध्येयमिति के० ॥ (२) अस्यतेऽस्रु अस्रं च । अश्रुते आकण्ठ अश्रु
वाप्यो नानार्थे । इत्यधि० । (३) वृप्रं दुःखं वृद्रं समुद्रं वा वृप्रायते इति० ।

क्षौरग्रहादेरित्यनेन ग्रहादिवर्जितात्परस्य क्षौरिङ् न भवति ॥ निगृ-
हीतिः ॥ अपस्निहितिः ॥ उदितिः ॥ दीधितिः ॥ भणितिः ॥ रणितिः ॥
निपठितिः ॥ निकुचितिः ॥ लिखितिः । विकस्मितिः ॥ अन्दोलितिः ॥ उ-
स्मितिः ॥ आलोचितिः । मथितिः ॥ ४४५ ॥ इति ग्रहादिः ॥

वारतर्परगराः शरभरे कन्दरः करभमण्डरकाराः ।

रध्वरं कपरिकाङ्कुरिरेखा रोमकर्मपुरुषासुररिक्षाः ॥४४६॥

वारादेर्वेत्यनेन रश्रुतेर्लश्रुतिर्वा भवति ॥ वारः क्रियाभ्यावृत्तिः । बालः
केशः ॥ तर्परः पशूनां कण्ठघण्टा । तल्पलो गजपृष्ठैकदेशः ॥ गरो विषम् ।
गलः प्राणयङ्गम् ॥ शरभोऽष्टापदः । शलभः पतङ्गः ॥ इराऽमृतम् । इला भूनिः ॥
कन्दरो गिरिगुहा । कन्दलः कन्दविशेषः ॥ करभ उष्ट्रः । कलभो बालहस्ती ॥
मण्डरो जीवविशेषः । मण्डलं बिम्बं सङ्घातो वा ॥ कारो रक्षानिर्वेशः । कालो
वर्णः ॥ रघुः राजा । लघुः अपचितपरिमाणः ॥ अरम् अत्यर्थम् । अलं पर्या-
प्तम् ॥ एतेषामर्थभेदे लत्वं रूढिवशात् । भोजस्तु सामान्येनाह ॥ कपरिका ।
कपलिका ॥ अङ्कुरिः । अङ्कुरिः ॥ रेखा । उखा ॥ रोम । लोम ॥ कर्म ।
कर्म ॥ पुरुषः । पुलुपः ॥ अक्षुरः । अक्षुलः ॥ रिक्षा । लिक्षा ॥४४६॥

पांसुरकरीरमूरं तिर्पिरिकातरुणशुक्रपर्यङ्काः ।

परियोगसुकुरसरिरं रोहितपरिधौ सरोहियौ ॥४४७॥

पांसुरः । पांसुलः ॥ करीरः । कलीलः ॥ मूरम् । मूलम् ॥ तिर्पिरिका ।
तिल्लिपलिका ॥ तिर्परीकमिति घासनः ॥ तरुणः । तलुनः ॥ शुक्रः । शुक्तः ॥
पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ॥ परियोगः । पलियोगः ॥ सुकुरम् । सुकुलम् ॥ सरिरम् ।
सलिसम् ॥ रोहितम् । लोहितम् ॥ परिधः । पलिधः ॥ रोहिणी । लोहिनी ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येषामपि लत्वं भवति ॥४४७॥ इति वारादिः (१) ॥

समादितः षडिं सडिं विडिं नहिं वृषिं प्रुपिम् ।

इणं वृतिं यतिं श्रुवं स्रुवं भरिं विदेन्धिना ॥४४८॥

(१) ऋषिहादीनां डञ्चलः । ऋषिडः । वृषिडः । लृतकः । ऋतकः ।
कपरिका । कपलिका । इत्यधिकम् ।

सम्पदादेः क्षिप् क्तिरित्यनेन सम्पदादेः स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके
 क्षिप्क्लिप्रत्ययी भवतः ॥ सम्पत्तिः । सम्पत् ॥ विपत्तिः । विपत् ॥ व्यापत्तिः ।
 व्यापत् ॥ प्रतिपत्तिः । प्रतिपत् ॥ संसत् । परिषत् । उपसत् । उपनिषत् ॥
 संषित् । निषित् ॥ उपानत् ॥ प्रावृट् ॥ विप्रुट् ॥ समित् ॥ नीवृत् । उपा-
 वृत् ॥ संषत् ॥ प्रतिश्रुत् ॥ उपश्रुत् । उपभृत् ॥ विदेति जानात्यर्थेत्यन्यः ॥
 सप्तधितेऽनया ससित् ॥ वासगमते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥४४८॥

ऋधिं द्युधिं क्षुधिं तृषिं त्विषिं रुषिं रुजं शुचम् ।

ऋचिं मुदिं मृदिं गिरिं ह्रियं भिवं लुवं भुवम् ॥४४९॥

ऋत् ॥ युत् ॥ क्षुत् ॥ वृट् ॥ त्विट् ॥ रुट् ॥ रुक् ॥ शुक् ॥ ऋक् ॥ मुत् ॥
 सृत् ॥ गीः ॥ अत्रापि क्तिप्रत्ययो वाननसतेन ॥ भोजस्तु क्तिप्रत्ययं न ददर्श ॥
 ह्रीतिः । ह्रीः ॥ भीतिः । भीः ॥ लूनिः । लूः ॥ भूतिः । भूः ॥४४९॥

कृजं भिदिं छिदिं नुदिं दृशिं नशिं युजिं ज्वरम् ।

अवं त्वरं श्रिवं मवं शकिं नुवं विदुर्बुधाः ॥४५०॥

कृतिः । कृत् ॥ भित्तिः । भित् ॥ छित्तिः । छित् ॥ नुत्तिः । नुत् ॥
 दृष्टिः । दृक् ॥ नष्टिः । नक् ॥ युक्तिः । युक् ॥ जूर्तिः । जूः ॥ कृतिः । कृः ॥
 तूर्तिः । तूः ॥ श्रूतिः । श्रूः ॥ सूतिः । सूः ॥ शक्तिः । शक् ॥ नुत्तिः । नुत् ॥
 भोजोऽपि क्तिक्लिपौ ददर्श ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन शास्त्रैकवहूयप्रभृतयो
 द्रष्टव्याः ॥४५०॥ इति सम्पदादिः ॥

भिदिं छिदिं विदिं दयिं रुजिं मृजिं प्रछिं चुरिम् ।

अनामनि क्षिपिं तथा गुहिं तुलिं वसिं वपिम् ॥४५१॥

पिङ्गिदादिभ्योऽह् इत्यनेन पितो भिदादेश्च स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कार-
 केऽह् भवति ॥ भिदा विदारणम् ॥ छिदा द्वैपीकरणम् ॥ विदा लाभो ज्ञानं
 वा । दया करुणा । रुजा [रोगः] ॥ मृजा [शरीरसंस्कारः] ॥ पृच्छा [प्रश्नः] ।
 यात्र च्छन्दोभङ्गभयाद् द्विर्न कृतः ॥ चुरा चौर्यम् ॥ क्षिपा [प्रेरणम्] । अनां-
 मीति किम् । भित्तिः । विच्छित्तिः । विक्षिप्तिरित्यन्तः ॥ अत ऊर्ध्वं नामनि ॥
 गुहा पर्यंत कुहरम् औपधिविशेषश्च ॥ तुला उन्नानम् ॥ वसा (१) स्नेहः ।
 वसा नेदोविशेषः ॥ ४५१ ॥

(१) वसा स्नेहद्रव्यं धातुविशेषज्ञ । उष्टिरन्या इति पा० ॥

क्षपिं क्षियं रिस्विं लिस्विं शुभिं सिधिं मिधिं गुधिम् ।

अरिं गदिं घृजं तरिं करिं हरिं सिदिं विदुः ॥ ४५२ ॥

क्षपा रात्रिः (१) ॥ क्षिया आचारभेदः ॥ रेखा राजिः ॥ लेखा सैव ॥ रिस्वि-
लिस्विः समानार्थः सौत्रधातुः ॥ शोभा कान्तिः ॥ सेधा सरवम् । मेधा बुद्धिः ॥
गोधा प्राणिविशेषः । एतेषामरेङ् च ॥ आरा शस्त्री ॥ गदा प्रहरणम् ॥ धारा
प्रपातः । तारा ज्योतिः ॥ कारा गुप्तिः । हारा मुक्ताफलमाला ॥ मानमिति
भोजः ॥ एतेषां वृद्धिश्च ॥ खेद्रा दैन्यम् ॥ निपातनादरेङ् ॥ आकृतिगणश्चा-
यम् । तेन बूडा पीडा ऊहा प्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥४५२॥ इति भिदादिः ॥

नन्दिर्वासिर्वर्धिनर्दी च रोचिर्-दूषिर्भीषिर्भूषिःशोभी मदिश्च ।
साधिर्यन्ताः सर्व एते च नास्ति क्रन्दिः कर्षिः स्यात्समोहर्षियुक्तः ॥

नन्दिपचिग्रहादिभ्योऽनाजिणान इत्यनेन नन्द्यादिभ्यः पचादिभ्यो ग्रहा-
दिभ्यश्चाऽन अच् णिन् इत्येते क्रमेण कर्त्तरि प्रत्यया भवन्ति ॥ नन्दयतीति
नन्दनः ॥ वास्यणास्तु शब्दे (२) । वासयतीति वासनः ॥ वर्धनः ॥ नर्दनः । अर्थं
भोजयतेन ॥ रोचनः ॥ दूषणः । विभीषणः ॥ भूषणः । शोभनः ॥ मदनः ।
साधनः ॥ संक्रन्दनः ॥ संकर्षणः । संहर्षणः ॥ ४५३ ॥

रमिरुचिकृतितपितृदिपूदहिसहिषुक्ता जुजल्पिदमथः स्युः ।

सञ्ज्ञायाम् लवणोऽथो आद्याद्दम्यर्दिनाशिसूदिमतम् ॥४५४॥

रमयतीति रमणः ॥ रोचत इति रोचनः विरोचनः ॥ विकर्त्तनः ॥
तपनः ॥ तर्दनः ॥ पवनः ॥ दहनः ॥ सहनः ॥ जवनः (३) ॥ जल्पनः ॥ दमनः ॥
सुनातीति लवणः (४) निपातनास्तत्त्वम् ॥ सर्वदमनः । जनार्दनः । वित्तविना-
शनः । मधुसूदनः ॥ असञ्ज्ञायामपि । रिपुदमनः । पुरार्दनः । रोगनाशनः ।
अरिसूदनः ॥ इति नन्द्यादिः ॥ ४५४ ॥

(१) क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा । इत्यधि० ।

(२) वास्य शब्दे । वाशि-वाशनः । इति पा० । (३) यु यीति मिश्रभायं
प्राप्नोतीति यवन इति पा० । (४) लवणो राक्षसविशेषः । क्षारविशेषं
लवणमिति के० ।

पचं पतं वदं वशं व्रणं रणं क्षमं भृजम् ।

वृत्रं गुपिं सृपिं नृतिं वृशिं मिपिं मिधिं विदुः ॥४५५॥

पचः । श्वपच इत्यपि ॥ पततीति पतः । पारापत इत्यपि । गस्तु
उन्नलादिपाठात्पक्षे अवत्येष निपातः ॥ वदतीति वद् ॥ कृद्दो यद्द इत्यपि ॥
वष्टीति वशः ॥ व्रणयतीति व्रणः (१) ॥ अरिव्रणाशक्तिरित्यण् न भवति ॥ रण-
यतीति रणः ॥ क्षमः । भरः । जारभरः ॥ वृणोतीति वरः । कन्यावर इत्यपि ॥
गोपः । सर्पः ॥ नर्त्तः । दर्शः । मेघः । अनिमिष इति बहुलाधिकारात् कोऽपि
भवति ॥ मेघः ॥ लगौ प्रमाययन्तरम् ॥ ४५५ ॥

मिहिदिहिरुहयो नदभषदिवयः सिचिचोरिगाहिगृचिलयः ।

तृदृचरयः सूदिस्कन्दी शिषिदृभिवहकुदंशाः स्युः ॥४५६॥

मेघः ॥ देहः ॥ प्रारोहः ॥ नदः ॥ भषः ॥ देवः ॥ सेवः ॥ चोरः ॥
गाहः ॥ गरः ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ तरः ॥ दरः ॥ चरः ॥ सूदः ॥ स्कन्दः ॥ शेषः ॥
दर्भः ॥ घहः । रघूदृहः ॥ रसावहः ॥ स्रवः ॥ दंशः ॥ आकृतिगणोऽयस् ॥
तेनान्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४५६ ॥ इति पचादिः ॥

ग्रहिसंमर्दी मन्त्रिः स्याद् अपराधिरवरुध्युपरुधिस्थाः ।

ह्रस्वो वाभवः परिवेरुत्पूर्वा भासिदसिरहयः ॥ ४५७ ॥

गृह्णातीति ग्राही ॥ सम्मर्दी ॥ मन्त्री ॥ अपराध्यतीति अपराधी ॥
अवरोधी ॥ उपरोधीति भोजः (२) ॥ स्यायी ॥ परिभाषी । परिभवी ॥ विभा-
वी । विभवी । द्वयं भोजमतेन ॥ उद्गासी ॥ उद्गासी ॥ उत्साही ॥ ४५७ ॥

श्रुविशौ वपिरक्षी श्रावसिशीडश्च नेः पराः ।

याचिसंव्यवहृव्याहृव्रजा वदवसौ नजः ॥ ४५८ ॥

निग्राही ॥ निवेशी ॥ निवापी ॥ निरक्षी ॥ निश्यति निशायी ॥
निवासी ॥ निशायी ॥ न याचते अयाची ॥ असंव्यवहारी । असंव्याहारीति
शकटाङ्गवामनौ ॥ अव्याहारी । अत्राजी ॥ अवादी ॥ अवासी ॥ ४५८ ॥

(१) व्रणयति शब्दं कारयतीति व्रणः इति पा० ॥

(२) उपराधोतीत्युपराधी । एवमपराधी ।

नऽपूर्वादेव स्याद्वचश्च धातोरचित्तकर्तृकतः ।

अभिवेर्भुवस्तु भूते विशयीविषयी च देशे स्यात् ॥ ४५९ ॥

अकारी परशुः ॥ अहारी गन्धः ॥ अचित्तकर्तृकादिति किम् । अकर्ता । अहर्ता ॥ फेचिन्नज्पूर्वादि न मन्यन्ते । तन्मते कारी हारीति स्यात् ॥ अभि-
भूतवान् । अभिभावी ॥ विभूतवान् । विभावी ॥ गुणैश्चित्ते विशेते विशिनोति
वा । विशयी विषयी वा देशः । निपातनारणत्वम् ॥ ४५९ ॥ इति ग्रहादिः ॥

मूलविभुजो महीध्रः पृथ्व्यादिभ्यो रुहश्च विज्ञेयः ।

रुत्र्याख्योषर्बुधनखमुचकुमुदं दायादकाकगुहौ ॥ ४६० ॥

मूलविभुजादेरित्यनेन मूलविभुजा इत्यादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥
मूलानि विभुजति वक्री करोति मूलविभुजो रथः ॥ महीं धारयतीति महीध्रः ॥
पृथ्व्यां रोहति पृथ्वीरुहः । तरुरित्यादयः ॥ स्त्रियनाघष्टे स्त्र्याख्यः ॥ उपसि
बुध्यते उषर्बुधोऽग्निः ॥ नखान् मोचयन्ति नखमुचानि धनूंषि ॥ कौ पृथिव्यां
मोदते कुमुदम् ॥ दायमादत्ते दायादः ॥ काकेभ्यो गूहितव्याः काकगुहास्तिलाः ॥
आकृतिगणोऽयम् (१) ॥ ४६० ॥ इति मूलविभुजादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्वीयगणर-
त्नमहोदधिपृष्ठावाख्यातकृदाश्रितप्रत्ययगणनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

किञ्चित्कञ्चित्कथञ्चिद्रचितं पद्यानुसारतोऽस्माभिः ।

सुन्दरमसुन्दरं वा तल्लक्ष्यं सहृदयैरेव ॥ १ ॥

सप्तमवत्यधिकैष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥ २ ॥

इति श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः समाप्तः ॥

(१) अपो विभर्ति अन्धं मेघः धर्माय प्रददाति धर्मप्रदः । एवं कामप्रदः ।
स्वर्गप्रदः । शास्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रदः । एवमागमप्रद इत्यधिकम् ॥

अथ गणरत्नमहोदधेः-शुद्धिपत्रम् ॥

५०-५०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२-२६	गणनाह	गणानाह
३-१६	कारे वार्थो	कारेवार्थो
८-८	तुष	तुवै
८-२५	लोधं न यन्ति-	लोभं नयन्ति
१४-१५	द्युर्दिन	द्युर्दिन
१५-१५	भोजं	भोज
१६-२	उपकुम्भन	उपकुम्भंन
१६-१७	दीप्त्यादन	दीप्त्यादान
१८-२२	नभयन्ती	नभयन्ती
२२-२२	पुरा	पुरः
२१-२३	अन्नस्	अन्नस्
३२-१	क्रोष्टमा० ।	क्रोष्टुमा०
	क्रोष्टमा०	क्रोष्टुमा०
३६-११	काश्यावतानी	काशवावतानी
३७-६	चैयट	चैटय
३८-४	गौकक्ष्या	गौकक्ष्याः
३८-१७	पायति	पाययति
४३-२	गोरिष	गोरिषा
४५-१४	कोषातका	कोशातका
४९-१३	नेच्छौ	नेच्छायां
५०-४	५६	५६
६०-३	कुक्कटं ।	कुक्कुट ।
	कुक्कटः	कुक्कुटः
७१-१८	९९	९९
७२-११	कथनमयं	कथमयं

५०-५०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
७८-२६	गोप्ठ	गोप्ठ
१००-१०	दूर	दुर
१०१-२२	लक्ष्यो	लक्ष्म्यो
१०२-१	मनसी	मनसो
१०३-१०	उद्य	उद्यद्
१०३-२७	ऋषीणा	ऋषीणा
१०४-१८	आर्चयत	आचर्यत
१०६-१३	श्रद्धन्दासि	श्रद्धन्दासि
१-२२	समा-	समानः
	नः ।	समानः
१०७-२३	सुजू	सुज्
१०८-३	दुन्दुभि-	दुन्दुभि-
	सेचनम्	षेचनम्
११४-२४	राहोरत्यम्	राहोरपत्यम्
११७-२१	हूत	हूतै
१२३-१७	पञ्चम्य	पञ्चम्य
१२४-६	ऽत्यो	ऽत्पो
१२३-११	कश	कशा
१२४-१९	०जीव०.	०जीवि०
१२७-१०	कृष्णाय	कृष्णस्य० ।
	यथा	यथा
१२८-४	न्मुनेः	मुंनेः
१५०-२३	द्वपगण	द्वपगण
१५१-२९	वमुञ्ज	वमुञ्ज
१५४-१९	जहः	जहः
१६३-७	शकाटा	शकटा

५०-५० अशुद्धम् ।

१६९-७ बैलवन

१९७-१८ सप्तम्यन्ता

१७३-२२ सुतंगता०

१७५-१ च्छैरीषम्

१७६-६ इन्द्रस्य

१८३-१३ आयुर्वदि

१८४-२ तेन

१८५-२७ अविमारक-
रित्यधिकम्

१८६-१४ वसुष्मि०

१९१-१६ देशा

१९०-२३ स्त्रीक्रियते

१९४-२५ द्वैषो

१९५-१५ क्षत्रियः

”-१८ आराज्ञी

२०४-७ क्रौष्टकर्णः

२०५-५ पीलुकुणः

२१२-२७ इत्यके

२१७-३ किसरा

शुद्धम् ।

बैलवन

सप्तम्यन्ता

सुतंगमा०

च्छैरीषकम्

इन्द्रस्य

आयुर्वदि

मतेन

०

०

वसुष्मि

देश

स्त्री क्रियते

द्वैष्यो

क्षत्रियाः

आराज्ञी

क्रौष्टकर्णः

पीलुकुणः

इत्यके

किसरा

५०-५० अशुद्धम् ।

२१८-१३ व मुकुकु-
लमूलं

२१८-२५ मोदनी

२१९-७ भोक्तु

२२०-१२ भोजममतेन

”-२५ रज्जुश्रोतु

२२२-१९ वैदग्ध्यम्

२२५-६ आक्षैत्रज्ञम्

२२७-३ दुर्हन्मि

”-४ दौर्हार्दम्

२२८-४ विधयच्छन्द

”-९ दुर्हदु

२३०-२८ याद्योष्विति

२३१-२६ यथायोग

२३४-१६ कद्रुणः

”-२५ दद्रु० कद्रु

२४४-१० अपरोघात्तु

धात्वस्य

२४७-२५ लफिहः

शुद्धम् ।

वकुलं मु-
कुलम्

मेदिनी

भोक्तु

भोजमतेन

रज्जुश्रोतु

वैदग्ध्यम्

आक्षैत्रज्ञम्

दुर्हन्मि

दौर्हार्दम्

विधयश्छन्द

दुर्हदु

वाद्योष्विति

यथायोग

कद्रुणः

दद्रु० कद्रु

अपरो

धातुत्वस्य

लफिहः

अथ गणरत्नमहोदधेः शब्दानुक्रमणिका ॥

अङ्क	१५३-१६	अकलुष	१५२-१६	अग्निपद	२०९-३
अङ्कुर	२१८-१३	अकाल	२००-५	अग्निवेश	१५८-१९
अङ्कुश	५८-१०	अकिञ्चन	२२०-८	अग्निशर्म	१५०-६
अङ्ग	१०-६	अकिञ्चन	८७-२६	अग्निशर्म	१३९-१०
अङ्ग	१७२-२	अकुतोभय	८९-५	अग्नीषोमी	९१-२३
अङ्ग	२१४-१९	अकुशल	२२५-१०	अग्नीन्द्री	६९-१
अङ्ग	१७२-२	अकारी	२५१-३	अग्न्याहितः	७०-९
अङ्गविद्या	२०१-२५	अक्ष	२११-३	अग्नीकृत्य	७७-१६
अङ्गार	५७-१७	अक्षर	२०६-१	अग्नीकृत्वा	" "
अङ्गार	१९४-१४	अक्षकितव	८०-५	अग्र	१४९-१५
अङ्गार	१६५-१७	अक्षय	९६-२१	अग्रतः	१२२-२५
अङ्गार	२१८-२०	अक्षयक	" "	अग्रवणम्	६५-७
अङ्गार	१६४-२०	अक्षधूर्त	८०-७	अग्रे	११-१६
अङ्गारक	२१८-११	अक्षभार	२१०-२६	अग्रेवणम्	६५-३
अङ्गारवेषु	११२-२	अक्षद्युत	२१४-१२	अग्निशर्म	१९०-११
अङ्गिरस्	३१-१	अक्षशौण्ड	७९-१९	अग्र	२३९-२१
अङ्गीकृत्य	७४-२१	अक्षि	२०४-६७	अग्रपल	२२६-११
अङ्गुरि	२४७-१४	अक्षिभ्रुव	६८-५	अच्युत	१९१-१८
अङ्गुलि	" "	अक्षेत्रज्ञ	२२५-६	अच्युतन्त	१३५-३
अंशु	१७७-१४	अगद	२४३-१६	अज	१५७-१२
अंश	१७१-२२	अगस्त्य	१५७-१३	अज	१६५-४
अंशुक	१७३-९	अगणित	२२९-२४	अज	१४९-१३
अंस	५७-३	अगारवेषु	११२-१	अजक	२३६-१९
अंसभित्ति	८६-२	अगारधेनु	"-२	अजधेनु	१३८-१०
अंसभार	२१४-५	अग्निशर्म	१३८-९	अजपथ	१२७-१४
असेभार	"-५	अग्ना विष्णु	२४०-१२	अजपाद	९३-१९
अ	१३-२३	अग्निसमीरणौ	६९-८	अजवदित	३१-१८
अकस्मात्	११-१०	अग्निवेशदशेरक	३६-२	अजभार	१४०-२०
अकशाय	१४५-६	अग्निष्टुत्	१०८-२२	अजभारक	१४०-२०
अकशाप	"-"			अजतुन्द	१०४-२५

अजस्तुन्द	१०४-२४	अगडर	२४४-२७	अधीनाभ	७२-१७
अजवाप	१९४-१६	अगहम्	५३-२३	अध्वर	१५०-१
अजस्रम्	१९-२५	अत्	९-२१	अध्वर	२०२-५
अजा	३८-१०	अतसी	४५-२	अध्वर्यु	२२६-२२
अजाविक	९२-४	अतिथि	१४५-२	अध्वन्	२०६-१
अजाशत्रु	११३-८	अतिखर	६३-११	अध्वर	६१-१३
अजाकृपाणीय	१३३-२०	अन्नि	३०-१८	अध्यापकोदिता	८४-२१
अजिर	१४४-१४	अतीव	२०-७	अध्ययनतपसी	९१-१४
अजिर	१७३-२३	अथ	१२-३	अनुगङ्ग	२०१-३
अजिरवती	९९-१७	अथकिम्	९-१०	अनन्त	१२०-२६
अजिनफला	४०-१	अथर्वन्	१६४-२१	अनहुह	१५४-५
अजीगर्त	१३७-१०	अथो	१०-१९	अनहुह	१३७-१२
अजैहकम्	९२ १५	अदस्	२७-२४	अनहुह	१५८-१०
अञ्जन	२४१-१५	अदोरूप	२२९-१२	अनहुह	२०३-३
अञ्जनक	२२४-२३	अर्द्धासन	२०४-१	अनहुही	४५-१९
अञ्जनिक	२२४-२२	अद्य	१४-१०	अनहुवाही	" २४
अञ्जलिक	२२५-१	अद्वा	२०-१७	अनभिहित	३४-१
अञ्जनागिरिः	९८-२४	अद्य द्वितीया	९०-२५	अनभिज्ञान	१४२-९
अञ्जना	२०-१८	अद्यपञ्चमी	" "	अनिधि	१४५-१७
अञ्जीकूल	१९५-२४	अथ	१०-२४	अनिपुण	२२५-११
अञ्जिकूल	" "	अर्द्धाकृत्य	७७-२०	अन्तिषत्	१०८-५
अज्ञातक	१२८-२०	अथरेद्यु	१४-८	अनीक	५३-१८
अट्ट	२४५-२१	अधिकारी	४७-५	अनीश्वर	२२५-१०
अट्ट	२४५-२३	अधमर्ण	६५-१९	अनुकूल	२२४-१६
अटाट	" २१	अधरौष्ठम्	६७-२६	अनुगत	२१४-१९
अटाट्या	२४५-१३	अधमशाख	१९०-९	अनुगणित	२३०-१
अड	१३-२०	अधिदेव	११२-२२	अनुगणित	"-१३
अहारक	३३-१०	अधिपति	१६२-२	अनुषरी	४१-२१
अशीव	१४४-१६	अधिपति	२२२-२५	अनुचारक	२१५-१०
अशु	६४-३	अधिराज	२२४-१७	अनुजन	१९९-४
अणु	१२९-१७	अधिभूत	११३-७	अनुजन्	१९९-४
अणुक	१२९-१७	अधुना	१४-१०	अनुदृष्टि	१४५-७
अणुक	१२४-८	अधेनु	११२-२		
अणह	१७२-२५				

अनुदृष्टि	१४६-१०	अनुसीर	२०१-४	अन्यतर	२७-१५
अनुतिल	२००-२८	अनुसीत	२००-२८	अन्यतरेद्यु	१४-८
अनुनाश	१७१-२०	अनुसूप	"-२६	अन्यत्र	१२-१
अनुपथ	२००-२८	अनुसंवरण	११२-१८	अन्येद्युः	१४-८
अनुपथ	९५-११	अनुसंवत्सर	११२-१६	अन्योऽन्यस्य	९-३
अनुपद	३२-२४	अनुसृष्टि	"-१७	अन्यभाव	२२२-१६
अनुपद	२१२-१०	अनुहोड	"-५	अन्यभाव	१२१-११
अनुपद	२००-२६	अनुयूप	२००-२६	अन्वक्ष	९५-१९
अनुपान	२०९-२०	अनूप	१९४-१४	अन्वक्	२१-११
अनुप्रवचन	२०९-१९	अनृत	२१६-१२	अन्ही	४८-७
अनुभङ्ग	२०१-३	अनृशंस	२२५-१०	अपजरथ	३४-२०
अनुमाष	२००-२८	अनृशंस	२२७-१	अपदरथ	" "
अनुपूर्व	२२४-४	अनेकप	६०-२१	अपदक्षिण	७३-१६
अनुयुक्त	२३०-१	अन्त	२००-२	अपधारथ	१३५-२३
अनुरथ	२०१-४	अन्तर	२९-२६	अपर	२८-२९
अनुरहत्	"-१९	अन्तरेण	१२-१३	अपर	६१-३
अनुरहत्	११२-४	अन्तरे	१२-१९	अपरसमम्	१३-२५
अनुरोहण	२०९-२२	अन्तरा	१८-११	अपराधि	२५०-१७
अनुलेपिका	२१५-८	अन्तर्	१८-१४	अपराह्ल	५५-१३
अनुलोम	३४-२१	अन्तरीप	१९४-१५	अपरापहाणा	३९-११
अनुपठित	२२९-२६	अन्त	१२२-२५	अपरेद्यु	१४-८
अनुवचन	२०९-१९	अन्तादी	६९-२	अपवद	१६२-१२
अनुवश	२००-२६	अन्तेगुरु	७१-२	अपस्तम्ब	१५६-९
अनुवादन	२०९-२०	अन्तेवासि	९७-३	अपिधान	६२-०२
अनुवासन	२०९-२१	अन्तस्थ	१८९-१७	अपिराधि	२२४-४
अनुवाक	२१५-१४	अन्दोलि	२४७-३	अपिशुन	२२५-९
अनुवेशन	२०९-२०	अन्धकार	५८-९	अपूप	१९८-१८
अनुषण्ड	१९४-१०	अन्य	२६-२२	अपूप	२०६-१३
अनुषण्ड	"-"	अन्योऽन्य	२७-१२	अपेहिप्रकसा	८७-२१
अनुशक्तिक	१११-२१	अन्धकवर्तक	१३३-८	अपेहिप्रघसा	" "
अनुष्टुम्	१६२-१९	अन्यतः	१२२-२७	अपेहिस्वागता	८७-२०
अनुसात	२०१-२	अन्यत्	११-१४	अपेहिद्वितीया	" "
		अन्यतर	१४४-२१	अपेहिविघसा	"-२०

अपेहिवाणिजा	८७-१८	अमितौजस्	१३८-२७	अयःस्थूणा	४४-२५
अवन्धक	३४-२४	अम्भोज	२३७-१२	अयःस्थूण	१४२-५
अवदुक	५-२५	अमुत्र	२१-७	अयि	९-१२
अञ्ज	२३७-१२	अमुत्र	१८६-२०	अयुत	५५-५४
अभय	१५८-२४	अमुष्य	१५०-७	अये	९-११
अभयजात	१५८-२४	अमुष्मिन्	१८६-२५	अरर	२४३-१८
अभिगम	११२-९	अमुष्यकुल	२२९-१२	अरम्	२४७-१२
अभिजात	२२३-१९	अमुष्यपुत्र	५-५	अरस	१७७-१
अभिजित्	१६०-५	अमुष्यकुल	१९९-६	अरद्	१४८-१८
अभिधान	५५-१४	अमूला	४०-३	अरद्दु	१७७-१७
अभिधानतः	१२३-१	अमृत	६०-१९	अरशय	१८१-१३
अभिन्नतर	१२८-१३	अस्र	२३९-१८	अरराका	१५८-८
अभिभूतवान्	२५१-४	अस्र	२२१-११	अरश्या	१४८-१७
अभिमनस्	२४५-१	अस्रस्	२१-२२	अरम्	१८-६
अभिरूप	२२३-५	अम्बर	५५-५	अराली	४९-२
अभिरूप	२२८-२२	अम्बर	२४३-१०	अरविन्द	२३७-१२
अभिहित	३४-२	अम्बरीष	५८-१९	अरिसूदन	२४९-२२
अभीक्षण	२२२-२५	अम्बरीषपुत्र	१३९-३	अरिन्दम	१९१-२२
अभीक्षण	१९-२३	अम्बा	३८-२२	अरिन्न	१९२-२६
अभ्यवकाश	२१५-१	अम्बिका	१४४-७	अरिन्नम	१७६-१३
अभ्युन्नति	२१२-१	अम्भस्	२१६-१	अरिष्ट	१७६-१२
अभ्र	२३९-१५	अम्भस्	१३८-२७	अरीहणी	४१-१९
अभ्र	२४५-१४	अम्भोज	६०-१८	अरीहण	१८१-२१
अभ्र	१४८-१८	अयस	१७६-१८	अरुण	१९५-१०
अभ्र	२१७-२१	अयघातघ	२२५-७	अरुप	१७६-१३
अभ्रायकाश	२१५-१	अयघातशय	२२५-८	अरुण	१३८-६
अमरी	४३-२७	अयघापुर	५-९	अररे	७-८
अगा	५-१२	अयस्कुण्ड	२४-१७	अरे	९-१६
अमाकृत्य	७७-२०	अयस्कान्त	२५-६	अर्क	१८१-१०
अनावस्या	१८७-८	अयस्कायह	२५-१४	अर्क	१५३-१५
अनायास्या	५-५	अयःस्थूण	३२-२	अर्क	१७३-१४
अग्नित्र	२००-५	अयःस्थूणी	४४-२४	अर्कलुप	१७३-१७
अग्नित्र	१४८-८				

अकलूप	११३-१६	अपिंतोत	६४-२१	अवस्यन्दन	१९०-५
अकलुष	६९-२	अर्बुदः	५६-१५	अवस्यन्द	१९०-५
अकलुष	१५२-१५	अर्भ	६२-२१	अवादि	२५०-२४
अकलुष	१५२-१६	अर्वाक्	२२-२४	अशक्तिनपक्व	६४-६४
अकलुष	" "	अर्शस	२३९-१४	अवटकच्छप	६२-१५
अकलुष	१५३-१५	अर्श	१५३-२४	अवदातिका	१२५-६
अकलुष	२०६-२०	अर्शन्	१२७-४	अवधारित	२३०-१२
अकलुष	१७८-२३	अर्शत्	२२२-४	अशमुक्त	२३०-१२
अकलुष	२३६-७	अलका	५२-२२	अशमुक्तीपानत्क	९६-३
अकलुष	१९६-१४	अलङ्कारवती	९९-१७	अशर	२८-२९
अकलुष	१७९-३	अलिगु	१५८-११	अशरोह	२३५-१८
अकलुष	१३६-२७	अलिम्	७-६	अशश्य	२२९-१४
अकलुष	१५३-११	अलिम्	२४७-१२	अशश्यम्	१९-१०
अकलुष	६९-१४	अलिस	२२२-२	अशसि	२५०-२४
अकलुष	९६-२५	अलिन्दी	४१-२४	अशसान	२०३-२४
अकलुष	" "	अलीक	२००-५	अशरसम	७३-२५
अकलुष	" २६	अलीक	२३६-२७	अशसाय	१९६-१७
अकलुष	२१३-३	अलीक	२४६-१८	अशसानविरस	६०-११
अकलुष	६८-२५	अलेखन	१४२-४	अशस्कर	१०४-१९
अकलुष	" २६	अल्पभाः	१५-१४	अशि	१२८-१५
अकलुष	" २५	अल्पदृशवा	६१-१८	अशरोधि	२५०-१८
अकलुष	७०-१७	अव	१३-२०	अशरोहित	१८१-१९
अकलुष	७७-१०	अवस्	२०-२०	अशविदूर	२२५-९
अकलुष	६०-४	अवका	५२-२२	अशविषम	७३-२४
अकलुष	१२३-१	अवकरः	१०४-२१	अशवेरे	१०-१५
अकलुष	२०४-१	अवकल्पित	२३० २	अशवोष	२०६-१७
अकलुष	२१३-८	अवगणित	"-११	अशव्यय	५७-५
अकलुष	१३३-१०	अवकीर्ण	२२९-२४	अश्याहारी	२५०-२४
अकलुष	५३-७	अवट	१०१-८	अश्याजी	२५०-२४
अकलुष	६२-२०	अवट	१५७-११	अशानि	४८-१७
अकलुष	१२४-१९	अवतंस	५६-१६	अशानि	१९७-२०
		अवतण्ड	१९६-१५	अशानि	१७७-१३
		अवनत	१७६-१८	अशानि	१३४-१४

अशीतिपदी	८४-२४	अशवावतान	१५६-३	अस्ति	१७३-४
अशोक	६०-२१	अष्टक	२३५-१९	अस्तु	१७-४
अशोक	१७१-४	अष्टकिक	२३५-१९	अस्थि	१२९-७
अशोक	१४४-१०	अष्टका	२०५-२४	अस्मद्	२७-७
अश्म	१७७-१४	अष्ट	१३८-५	अस्मभ्यम्	४०-१४
अश्म	२१०-२२	अष्टम	२०७-१३	अस्यहत्या	११२-३
अश्मरथ	१५९-८	अष्टम	२१५-२६	अस्यहेति	॥-६
अश्मर	१७०-२१	अष्टापद	५६-९	अस्यहेत्वा	॥-७
अश्मन्	१७१-२१	अष्टापदी	८४-१४	अस्युद्यत	७१-२५
अश्रीतपिबता	९०-१	अष्टीवान्	२३१-६	अस्त्र	२४६-१६
अश्र	१५०-१	अस	११६-१७	अस्त्र	२३६-२६
अश्व	१७८-६	असङ्कुला	७५-२४	अस्त्रव्याह	७९-२६
अश्व	२०६-२१	असंकृति	१५९-२६	अस्मद्	२७-६
अश्व	२१०-२१	असम्प्रति	७३-१७	अह	३-९
अश्व	२१३-२	असंव्यवहारी	२५०-२३	अहह	१२-२२
अश्वकुञ्जर	८५-१८	असायस	१७६-१९	अहहा	१२-२४
अश्वल	१५०-६	असि	१७-९	अहकम्	२७-७
अश्वतथामा	१०१-१२	असि	६१-३	अहरणि	४८-१९
अश्वतथ	१००-७	असिनास	११६-२१	अहर्पतिः	२६-२४
अश्वतथ	१७८-१२	असिहत्य	११२-४	अहःपतिः	॥ ॥
अश्वतथ	१८१-१८	असिबन्ध	११६-१६	अहर्पुत्रः	॥ ॥
अश्वतथ	२०५-६	असु	२४३-४	अहःपुत्रः	॥ ॥
अश्वतथ	२१२-२५	असुर	११६-३	अहस्कर	२५-१५
अश्वतथ	१७४-२२	असुर	१७७-५	अहमहमिका	८९-१६
अश्वतथकपित्थी	६९-१४	असुर	२४०-९	अहपूर्विका	९०-१४
अश्वपति	१६२-१	असुर	२४७-१५	अहंप्रथमिका	॥-२४
अश्वपत्र	२०६-१९	असुल	॥-॥	अहा	४८-७
अश्वप्रपदन	२०९-२४	असुर	२०५-२४	अहाय	९-१२
अश्वपाली	१४७-१२	असुर	१३४-७	अहिर्योग	३१-१७
अश्वमतल्लिका	८५-२४	असुर	१३७-२०	अहिंस	११६-१३
अशवा	३८-११	अस्तम्	२१-१५	अहीवती	९९-८
अशवावतान	३६-१६	अस्त	२१-१५	अहो	१०-१

(आ)

आ	१३-१६	आज्यानुवाक्ये	९१-२३	आदित्यव्रत	२१०-१३
आकाश	५६-७	आटरूपः	११९-२१	आनन्दी	४२-९
आकाश	२००-५	आट्टस्थली	१९६-९	आनट	५३-२५
आकाश	१५३-१७	आढकम्	५३-१४	आनुषक्	२१-१७
आकन	१७३-१७	आढकी	४१-२३	आनुषद्	१-१८
आकर्ष	१९७-२२	आढगी	१-२३	आनुतिः	११६-२७
आक्रन्द	२१२-१२	आढ्यः	१०२-१९	आनुराहति	११७-१
आकष	१-२६	आणीवि	१४४-१६	आनुष्टुभम्	११७-२५
आकर्ष	२१३-१	आण्डर	२४४-२६	आनुषुकः	११९-५
आकथम्	१०४-२६	आण्डायन	१७२-२५	अनुगादिक	१३२-१२
आकस्मिक	१३२-१२	आण्डीवत	१७३-१५	आनर्त	१९५-१५
आखनिकवकः	८१-२८	आत्	११-९	आनकस्थ	१९६-८
आख्यान	१८४-२०	आत्	१५-११	आनुहुह्य	१७३-१५
आख्यात	२०२-५	आतङ्क	१६-२६	आनृत	१६८-२४
आग्रहायणी	४७-१७	आत्मम्भरिः	४८-१८	आनृशसि	१८८-२३
आग्रहायण	११८-२१	आताली	७६-१	आपिक्षिति	३७-१
आग्नीध्र	११९-३	आत्मचतुर्थ	७९-४	आपिशलि	१-७
आग्रयण	१-२४	आतपरमणीय	८०-१३	आपञ्चिक	४७-७
आग्रयणम्	१-२५	आत्ययिक	१३२-१०	आपद	१०५-६
आग्रायणी	१-१	आत्मकामेय	१६८-१८	आपत्काल	१९२-२१
आगारम्	१२०-२	आतव	१५३-२१	आम्	१३-२०
आङ्गुलिक	१३१-२१	आतप	१८१-५	आमलकी	४६-९
आङ्गुलिकी	१-१	आथर्वण	१८४-८	आमिष	५८-१५
आचारनिपुण	७९-२६	आदह	१६-२२	आमात्य	११९-१५
आचपराचम्	८९-४	आदङ्क	१७-८	आमिषी	१८०-१६
आचोपचम्	१-७	आद्यन्ती	६९-२	आमित्रि	१९०-७
आच्यपदि	९६-६८	आदित्यघन्त्री	६९-३	आम्र	२२१-२१
आचर्यम्	१०४-१९	आदितः	१२२-२४	आम्रात	२३०-१
आच्युतदन्ति	१३५-१	आदित्य	१२७-४	आयतीगव	७३-२३
आङ्गीकूल	१९५-२३	आद्यवसाने	९१-८	आयतीसन	१-२५
आजमारक	१४०-२०	आध्यशिव	१८९-१०	आयःस्थूणी	४४-२३
		आदि	१९९-२४	आयःस्थूणी	४४-२५
		आद्यन्त	२०२-७		

आयाम	२३५-१०	(आर्जुनायनक)	१६९-३	आशु	२१९-१६
आयास	२३५-१९	आरि	१७६-१३	आपाढ	६०-१७
आयुध	५५-२६	आरुणि	१८२-८	आस	१६-१६
आयुर्वेद	१८३-१३	आरोहण	२०९-२१	आसन्दी	४२-९
आयुप्	२०९-१५	आरोह	२३५-१८	आस्थानी	४४-११
आयुक्त	२३०-१३	आलम्बी	४५-१	आसन	५६-६
आराव	५९-२६	आलक्षी	४६-४	आस्थाकृत्य	७७-२८
आरट्टी	४५-४	आलजी	५-५	आस्कथम्	१०४-२५
आरटी	४२-२	आलब्धी	४६-१०	आस्पद	१०५-६
आरकूट	६३-२४	आलिगव्यायनी	५१-१६	आसन्दी	१८०-९
आरट्ट	६७-१४	आलम्बीकृत्य	७६-१५	आसुति	५-१३
आरट्टायनि	६७-१४	आलम्बि	१८२-१५	आसुरि	१८९-२०
आरट्टायनिचान्धनि	६७-१६	आलापी	१६०-४	आसुत्	५-५
आरट्टायनिबन्धनि	६७-१७	आलोष्ठी	७६-१६	आस्य	२०५-१
आरट्टायनिबन्धकि	५-५	आक्ती	५-१६	आस्या	२१६-२३
आरवध	१०२-१८	आलेखन	१४२-४	आस्तिक	२२४-११
आराक्षी	१९५-१७	आलीढ	१४४-१६	आसेवित	२३०-५
आराल	२१८-१५	आवसथ	२१५-१	आस्र	२३६-२६
आराधय	२२३-१४	आवय	१९५-६	आसुति	२३७-२४
आरा	२४९-५	आवसथ	१२१-१४	आहोस्वित्	७-१
आर्ह्यायणी	५१-२८	आवास	२०४-६	आहि	१५-१०
आर्द्रकृत्य	७७-२६	आवान्तरदीक्षी	२१०-८	आह	१७-१५
आर्द्रकृत्य	५-२७	आविः	१९-१६	आहिताग्नि	७०-९
आर्द्रपदी	९४-१२	आविष्कृत्य	७७-४	आहूतब्राह्मण	७१-१७
आर्द्रवृक्ष	१४०-४	आविदन्तीय	१३५-१	आहरचेला	८८-४
आर्यश्वेता	१४२-३	आवृत्	१६८-२४	आहरवसना	५-५
आर्य	२२-२३	आशु	१८-२५	आहरवनिता	५-६
आर्यहलम्	५-२२	आश्वक्या	३७-२७	आहरवितता	५-५
आर्द्र	६०-४	आश्वत्थि	१९०-१७	आहोपुरुषिका	८९-१३
आर्यमित्र	८६-१	आश्रम	५७-७	आहिंसि	१९०-१२
आर्गयण	१०९-१०	आशीविष	१०२-९	इकट	१७७-२२
आर्द्रवृक्ष	१८०-२६	आश्वर्य	१०४-१८	इकट	१७९-१८
		आशन	११८-३		

इ	१३-२३	इन्द्रायुध	१६७-६	ईषत्	२१-१२
इक्रम	५८-१७	इन्द्राविश	१६६-१६	ईषा	२१५-२७
इमुक	१२५-२	इन्द्रालिश	२-२०	(उ)	
इक्षु	२३०-२२	इन्दुमौलि	७१-३	उकणी	४६-३
इक्षु	१९८-६	इन्द्रोद्यान	१०९-२०	उषथ	१८२-२६
इक्षु	१६६-२३	इन	१४०-१२	उषथ	१५८-२१
इक्षु	१८०-२	इभ	२११-२०	उक्षन्	१६५-११
इक्षुकीय	१७०-१४	इमकान्त	१९६-१९	उखा	२००-६
इक्षुभार	२११-१	इमस्	२४४-४	उखा	४१-४
इडा	१८१-१९	इयस्	२४३-११	उख्या	१८८-१६
इडा	२४०-१३	इरज्	२-१३	उच्चनीच	८८-२६
इतः	१२२-२७	इरध्	२-१६	उच्चावच	२-२१
इत्	१२-७	इरा	२४७-९	उच्चार	२१८-२१
इतर	२७-१२	इला	२४७-९	उच्चैः	१९-९
इतर	१८४-२	इला	२४०-१३	उचित	१२२-१३
इतरा	१४४-१५	इला	१४२-३	उज्	१२-२४
इतरेद्युः	१४-८	इव	४-२२	उज्जयनी	१९५-११
इतिश	१५०-७	इषु	६३-२२	उज्जहिजोडम्	९०-६
इति-	१३-६	इषुक	१२४-१५	उज्जहान	११५-१८
इतिक	१४९-४	इषुध	२४३-१५	उज्जिहान	२-१७
इतिहास	१८३-१४	इषेत्वा	२४१-१०	उटज	६३-३
इतिह	५-१७	इसका	५२-९	उटुप	२१३-२४
इतिह	२२३-७	इसका	१८०-४	उडुप	२१३-२५
इदम्	२७-२४	इसका	२३६-७	उडुलोमन्	१३७-९
इदंपर	२२२-९	इष्टि	२१५-२७	उत	११-१०
इदंयुग	१९९-९	इह द्वितीया	९०-२५	उताही	४-१०
इडा	२१-२४	इहपञ्चमी	८९-१४	उत्तम	१८९-१७
इधमात्रहिंषी	९१-२३	इहपञ्चमि	२-१५	उत्तमर्ण	६५-१९
इन्द्रजनन	२०३-१५	इहलोक	११२-८	उत्तमशाख	१९०-९
इन्द्रवृक्ष	१८०-२४	(इ)		उत्तुप	२१३-२५
इन्द्रशर्मन्	१३८-९	ई	१३-२३	उत्कराठा	२१८-१
इन्द्रहू	१५८-२१	ईयस्	२४४-५	उत्कर्ष	२१८-२
इन्द्रावधारिताः	८४-२२	ईश्वर	२२३-१९		
इन्द्रावसान	१६२-१४				

उत्कर	१८०-२३	उदञ्जन	१७५-९	उद्गाहनी	४७-७
उत्कास	३०-१५	उदस्थान	२१६-१३	उन्मनस्	२४५-२
उत्क्रोश	१८१-९	उदकशुद्धि	११३-२	उन्नेवृ	२२७-२३
उत्थापन	२०९-१८	उदभृज्ज	११५-२	उन्मृजावमृजा	९०-२२
उत्पचनिपचा	८९-२०	उदमेघ	„-३	उपक	३२-१८
उत्पल	५७-२८	उदन्वान्	२३१-४	उपकलमक	३५-८
उत्पन्नवृषा	७१-१४	उदपान	२०२-१४	उपरिमेखला	३०-२२
उत्पत्यपाकला	९०-१२	उदर	२३२-३	उपवास	५९-२२
उत्पतनिपता	„ २०	उदपान	१९३-२४	उपशरद	९५-४
उत्पात	२०१-१८	उदपान	१६२-११	उपविपाशम्	९५-४
उत्पाद्	„ २५	उद्गृहीती	२३०-६	उपचतुरम्	„-१४
उत्पुट	२१३-२५	उद्गावृ	२२७-६	उपतदम्	„ ”
उत्पुत	„ ”	उद्गरोत्सृजा	९०-१७	उपजरसम्	„ १४
उत्तर	२९-१५	उद्गानम्	१००-२०	उपनिपद्	२०२-२१
उत्तरक	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिपद्	२०१-१५
उत्तरपद्	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिपद्	२४८-३
उत्तरपथ	२०७-२५	उदारी	४९-४	उपनिषद्	२१३-८
उत्तराश्म	१७७-१६	उदासीन	२२४-२१	उपगूढ	१७७-१५
उत्तराहि	१५-१०	उदशिवत्	१३७-७	उपवास	१९८-१२८
उत्तरात्	„-११	उदुम्बर	१६७-७	उपाकृत	२३०-१९
उत्तराधर	२२३-२४	उदुम्बरकमि	८१-१९	उपानच	९५-१
उत्तरेद्युः	१४-८	उदुम्बर	१६९-२	उपाशु	२१-८
उत्स	१६२-१०	उदुम्बरमशक	८२-२४	उपास्ति	२१३-१५
उत्सङ्ग	२१३-२३	उद्गरावसृजा	८८-१८	उपसित	२२९-२३
उत्साहि	२५०-१९	उद्गमविधमा	८९-१३	उपोपानहम्	९५-१४
उत्साह	२३७-२६	उद्यान	५५-१६	उप्तगाढ	६५-१
उत्साही	२३५-१४	उद्गृह	१७५-६	उपकलाप	२००-२२
उदस्थान	१६३-११	उद्गाम	२३५-७	उपस्थान	„-”
उदङ्ग	३२-२०	उद्गास	„ ”	उपस्थूल	„-२१
उदककृत्य	७७-२६	उद्यम	२३५-१७	उपसीर	„-२२
उदक	२००-९	उद्यम	६२-१६	उपवस्ता	२०८-३
उदक	२०२-१५	उद्यतासि	७१-२४	उपवास	„-११
उदक	२३२-५	उद्योग	५४-३	उपवास	„-२४
उदक	२११-२०	उद्दपनिषपा	८९-१२	उपवस्ती	२१३-९

उपवेश	२१३-१०	उभयाकर्णि	॥-१०	उलूखलमुसल	६८-४
उपदेश	॥-१६	उभयत	१२२-२७	उलूखनमुसले	९१-२०
उपनिजस्त	॥-१६	उभाञ्जलि	९७-९	उलूखल	१०२-२३
उपहस्तिन्	॥-१७	उभादन्ति	॥-१०	उशीरबीजम्	६७-१९
उपवेश	॥-॥	उभापाणि	॥-॥	उशीरबीजः	॥-२०
उपस्थ	॥-१८	उभाकर्णि	॥-॥	उशीरबीजसिञ्जास्य	
उपस्थान	॥-॥	उभाबाहु	॥-११		६७-२२
उपयात	२१४-१५	उभाहस्ति	॥-१३	उशीनर	१३४-१३
उपस्थान	२१६-२४	उम्	७-११	उशीनर	१३६-५
उपराधि	२२४-४	उसा	४२-२५	उशीनर	१६२-१०
उपसादिता	२२९-२५	उम्भि	१८८-७	उशीर	२१७-५
उपकृत	॥-२६	उम्भि	२४७-३	उषस्	२४३-५
उपपादित	२३०-७	उररी	७४-२५	उषर्बुधा	२६-७
उपयाम	२३५-११	उरःकवाट	८६-६	उषर्बुध	२५१-१२
उपसत्	२४०-१८	उरश्च	१६५-१०	उषान	२४१-१२
उपसदि	२४८-३	उरल	१७२-१९	उष्ण	१२९-१९
उपानत्	॥-॥	उरस	२३२-५	उष्णक	॥-॥
उपावृत्	॥-४	उरण	२४३-२	उष्ट्रखर	९२-२१
उपस्रुत्	॥-५	उपचार	१३२-१७	उष्ट्रशश	९३-२
उपभृत्	॥-॥	उपमा	१२१-१६	उष्णिहा	३९-२३
उपकृधि	२५०-१८	उपाय	१३२-१७	उष्णिक्	॥-॥
उपधारय	१३५-२३	उरसा	२०३-२५	उष्णिक्	१६२-११
उत्तगाढम्	६५-१४	उरस्	२३९-१७	उष्णिक्	११९-९
उत्तककुम्	३५-१८	उरस्	१४७-२६	उष्ण	२२१-१०
उभय	२७-१	उरस्	२४३-२१	उष्ट्र	१६५-८
उभ	२७-१०	उरस्यः	१३०-१७	उष्ट्र	१७५-१६
उभय	४३-१६	उरु	२२०-५	उष्ट्रग्रीवा	१८७-१६
उभयेद्यु	१४-८	उदीर्	४६-५		
उभयद्यु	॥-॥	उर्वशी	२४०-१२		
उभयाञ्जलि	९७-९	उर्वभुद्	२६-७	ऊ	
उभयादन्ति	॥-॥	उल	२३५-१५	ऊ	१३-२४
उभयापाणि	॥-१०	उल	१७२-१७	ऊक्	१६६-६
उभयाबाहु	॥-११	उलूक	१६४-१९	ऊक	८४-२५
उभयाहस्ति	॥-१३	उलूक	१५८-५	ऊकावकल्पिता	८४-२५
				ऊम्	६-१२

कढभार्य्य	७०-१७	ऋजुनी	१९५-४	एहिविघसा	८७-२०
कधस्	२०६-१	ऋतभाग	१५६-६	एहिप्रघसा	"-२१
करीकृत्य	७४-२१	ऋतम्	८-१४	एहिप्रकसा	" "
करीवत्	"-२६	ऋतु	२०८-२	एहीडम्	८८-११
कर्णनाभ	१४१-२६	ऋत्विक्	२२३-७	एहियवम्	"-१६
कर्णनाभ	७१-९	ऋते	१८-१८	एहिरेयाहिरा	९०-१०
कर्णा	२१०-२२	ऋश्य	४५-१८	एकपदी	९४-८
कर्णावत्	१६०-६	ऋषि	२०१-१६	एकतः	१८२-२७
कधर्वदम	१८६-२०	ऋषीवती	९९-९	एरण्डक	१२५-१३
कधर्वदम	"-२३	ऋष्य	१७७-११	एक	२७-२३
कधर्वमुहूर्त्त	"-२४	ऋष्य	१८०-१८	एक	१५८-७
कधर्वदेह	१८७-६	ऋषिषेण	१४३-१६	एकलू	"-१३
कधर्वदेह	"-७	ऋषिषेण	१५६-९	एकपलाशिका	१८९-११
कधर्वकाल	१९२-२२	(ए)		एकशाख	१९०-९
कर्मि	२३०-१९	ए	१३-२४	एकग्राम	"-१०
कष	२३९-१	एकपदे	१२-२२	एकतर	"-१२
कषर	२६९-१	एधा	१५-९	एकवृक्ष	"-१५
कषर	१७०-२३	एतर्हि	"-८	एकभक्त	२०७-१३
कष्मन्	२३३-१७	एन	"-१०	एकभाव	२२२-१५
कष्मन्	२३४-"	एहि	१७-८	एडका	१४०-६
कहा	२४९-८	एतद्	२७-"	एरका	१४०-७
ऋ		एक	२७-२३	एला	२४२-१९
ऋ	१३-२५	एडका	३८-१४	(ऐ)	
ऋक्सामे	९१-८	एकपुष्पा	४०-४	ऐ	१३-२४
ऋक्	२०२-४	एव	३-१६	ऐकपदि	९७-४
ऋक्ष	१५९-१	एवम्	३-१६	ऐकाग्रः	११९-२०
ऋक	१५०-१७	एषणी	५१-१०	ऐकभाव	१२७-१०
ऋक्	१०५-१२	एषया	" "	ऐक्य	१४-११
ऋक्	२४८-९	एरका	५६-१३	ऐतिह्य	१२१-७
ऋगयन्	२०१-१३	एडका	"-२५	ऐषुकारिभक्त	१६९-२२
ऋगिन्ध	१५०-१२	एकान्त	७२-२७	ऐहलौकिकम्	११२-७
ऋचभाग	१८२-१५	एहिवाणिजा	८७-१७	ऐन्द्रायण	१७६-६
ऋजीप	२१८-१६	एहिस्वागता	"-१९	ऐरस्	१७७-१
ऋजु	२२०-११	एहिद्वितीया	"-२०	ऐरावत	५५-५

(ओ)

ओ	१३-२४
ओकशी	४६-३
ओजस्	२४५-२
ओडवि	१३४-२३
ओदन	२०६-१६
ओदन	२०८-१७
ओद्य	२४५-२५
ओदन	५६-२१
ओदन	१९८-७
ओम्	११-५
ओम्	२०-१
ओष्ठ	२०४-२८

(औ)

औहायनभक्त	१७०-५
औदमस्त्रि-	११५-१६
औज्जिहानिः	"-१७
औज्जहानिः	"-१८
औदव्रजि	११५-१३
औदन्यि	"-"
औदशुद्धि	११५-११
औदकशुद्धि	११५-११
औदस्त्रि	११४-२४
औद्गाहमानिः	११५-१५
औद्गाहमानी	४६-९
औरसलङ्कट	३५-६
औपध	५५-२५
औपचेय	११९-१८
औपध	१२०-२०
औपयक	१२३-१७
औपविन्दवि	१९०-१६
औद्गाहमानि	१९०-१७

औदमेघि	२०५-१६
औदवापि	"-१७
औदवाहि	"-"
औलपि	१३५-१
औदङ्कि	१३५-१

(क)

कं	४-७
कम्	२०-२
ककट	५३-२१
कंथक	१५७-१८
कंस	२०४-१
कंस	५९-२४
कंस	१६७-४
कवाट	६०-३
कंकट	१७७-२२
कंकट	१७८-१२
कङ्कटिल	"-१२
ककुप्	१६२-२०
ककुभ	६४-१०
ककुभ	१४१-१८
ककुरस्य	"-१३
कच्छु	२३९-१०
कच्छ	१९४-४
कञ्चुक	२१८-१३
कज्जल	२१८-९
कठशाठ	१८२-६
कटोलपाद	९३-१८
कहम	३२-५
कहारजैमिनि	६९-२२
कणक	१२६-१३
कराटकारी	१६६-१४
कराटकमर्दन	२१४-१५
कणठ	१५८-७

कणठेगडु	७१-१
कण्डू	२३९-८
कण्डू	२३३-१
कण्डूज्	२४२-८
कण्डर	२४५-१
कणटक	२१८-१०
कणत्र	२४५-१४
कण्ड्वा	"-२३
केचन	३-२६
कच	१७८-५
कचन	६-४
कच्चित्	१०-४
कट	१७९-१
कटक	६२-२०
कटक	२०६-१५
कटा	५१-९
कटी	"-"
कटुमन्थ	३१-२१
कटुक	३१-२१
कटेट	४७-३
कटोलपाद	९३-१८
कठेरणि	३३-१२
कत	२०४-१९
कत	१९०-२
कत्	१०-२२
कतम	२७-२६
कत	१५८-९
कधम्	१४-१५
कथा	१९८-६
कधञ्जन	३-२६
कधक	१५७-१८
कधञ्जित्	१३२-१६
कदली	४२-१८

कदरी	॥—॥	कवन्ध	५८-६	करीर	२०५-६
कदम्ब	१२६-११	कम	४-९	करीर	२४७-१८
कदम्बक	॥—॥	कमक	३२-२२	करीर	१८०-८
कदल	१७१-१०	कमन्दक	३३-१५	करीरी	४४-११
कदाचन	३-२६	कमन्तक	३४-१६	करीष	५८-२०
कदामत्त	३४-१७	कमली	४८-४	करीरवान्	९२-१९
कद्रु	१४४-१७	कमला	॥—॥	करुण	२४६-१७
कनल	१७५-२२	कमल	१८२-८	करुश	१३६-५
कनिष्ठा	१४६-२०	कमल	२३७-१२	करुष	॥—॥
कन्दर	१७०-२४	कमलकीरक	१९३-२४	कर्कटी	४१-२०
कन्दर	२४७-१०	कमलभिद्	॥—२५	कर्करी	॥—॥
कन्दर	६१-२०	कम्पन	२१५-२७	कर्कट	१५९-८
कन्दली	४५-४	कम्पिल	१७१-२६	कर्कन्धु	२०५-६
कन्यका	५२-२२	कम्पील	॥—॥	कर्कन्धु	१०३-१
कन्दल	२४७-१०	कम्बलहार	३२-६	कर्कन्धु	२०५-९
कन्दल	२१८-९	कम्बलाश्वतरौ	९१-१८	कर्कन्धु	१८०-१६
कपट	५३-१९	कम्बलिका	१७२-२७	कर्कन्धु	१६६-२३
कपरिका	२४७-१३	कम्बोज	२०४-६	कर्ण	१७३-१३
कपलिका	॥—१४	कम्बोज	१९४-१४	कर्ण	१७४-२
कपाल	५९-१६	कम्बोज	१३५-१७	कर्ण	२०४-२३
कपाटिका	१३१-१५	कम्बोजमुण्ड	८७-९	कर्ण	२०३-२५
कपालिका	॥—१३	करका	५२-१९	कर्ण	२३९-२५
कपि	१५९-२९	करण	१९२-४	कर्ण	१७४-२३
कपिष्ठल	३४-५	करण	२१४-६	कर्ण	१४१-२३
कपिरथ	६०-१७	करट	॥—७	कर्णक	२१७-१९
कपिरथ	१००-८	करभरासभ	६९-७	कर्णक	३२-२१
कपिष्टिका	१३१-१६	करस्कर	१०४-९	कर्णकार	१४०-२६
कपिलिक	१४३-१६	करभ	१२६-१२	कर्णकग्राह	१४७-११
कपीवती	९९-९	करभ	२४७-१०	कर्णवेष्ट	२०६-१७
कपोतकीय	१७०-१४	करवीर	१७१-४	कर्णवेष्टक	॥—॥
कपोतपाद्	९३-१९	करि	२४९-६	कर्णाट	३१-४
कवरा	४९-२८	करिपथ	१२७-१४	कर्णाटक	॥—५
कवरी	॥—॥	करीर	१६७-६	कर्णु	१९४-१४

कर्णेश्वरचुरा	८२-१०	कल	२२१-९	कशकृत्स्न	३४-८
कर्णोदिरिटिरिः	॥-१२	कलापिन्	१४२-१०	कशकृत्स्न	१७५-१०
कर्णेश्वरचुरुः	॥-॥	कलितहरण	७१-२५	कशा	२००-८
कर्तुम्	१५-१४	करवीर	१७२-४	कशा	५१-८
कर्दम	२१८-१६	कला	१७३-१०	कशा	२११-२१
कर्दम	१७७-१२	कलक	५४-९	कशी	५१-८
कर्दम	१७८-१४	कलम	२४७-१५	कश्चन	३-२६
कर्दम	२३९-१६	कलमाषी	४३-८	कश्मीर	१७१-१८
कर्पट	५३-२३	कलमासी	४३-९	कश्मीर	१३६-६
कर्पासी	१६६-२३	कल्पसूत्र	१८५-१६	कश्मीर	१९४-७
कर्पूर	६३-१८	कल्याणी	१४६-६	कश्मीर	२०४-१
कर्पूर	१४४-१७	कल्याणक्रोडा	४०-२७	कश्यप	१३८-१७
कर्पूर	१७८-१४	कल्याणबाला	४१-२	कश्यप	१५५-२६
कर्बट	५३-२२	कल्याणगोत्रा	॥-५	कषक	३२-५
कर्म	२१६-१९	कल्याणखुरा	४१-६	कषाय	१८२-६
कर्म	२४७-१४	कल्याणगुदा	॥-८	कषाय	१९६-२०
कर्मध्यानः	८०-८	कल्याणा	४८-२६	कसकृत्स्न	३४-९
कर्मा	५५-१४	कल्याणी	॥-॥	कस्क	२४-७
कर्मार	१३९-१०	कल्याणीप्रियः	९७-२४	कहय	१४१-१७
कर्ष	२११-१०	कल्याणीस्वः	॥-॥	कहूय	१४१-१७
कर्ष	१४४-३	कल्याणीदुर्भग	९८-१	कहूप	१४३-८
कर्षापण	१३४-१३	कल्याणीसुभग	॥-३	कहोड	१४१-२५
कलानन्दन	३१-३	कल्याणीदुहितृक	॥-॥	कहोडहोड	७०-५
कलल	५८-१९	कल्याणीबालः	॥-४	क्षम	२५०-६
कलभ	२४७-१०	कल्याणीतनय	॥-॥	क्षमा	२२-२४
कलश	५८-१८	कल्याणप्रिया	॥-५	क्षय	६०-२१
कलशीपदी	९४-७	कल्याणमनोज्ञा	॥-॥	क्षत्रियोच्छादक	७८-१७
कलशीकरठ	३२-२३	कल्लोल	२३७-१३	क्षत्रियमता	८४-२१
कलविङ्क	१०३-१६	कल्लोल	२१८-१०	क्षत्रियभीरुः	८६-१९
कलह	२४५-२४	कवच	६०-२१	क्षपा	२४९-३
कलकूट	१९३-२०	कवन्तक	३४-१२	क्षरा	२०६-८
कलङ्क	२१८-१६	कवाट	६०-३	क्रकच	६१-१९
		कवि	१४०-३	क्रम	१८६-३

क्रमेतर	१८४-१०	काथल	१४९-२४	काल	२४७-११
क्रमेतर	२०१-२१	कान्तारपथ	२०७-२५	कालकीट	१९३-२०
काञ्चन	१६७-१२	कान्तार	५९-२६	काल	२२०-१२
कांदिशीक	८९-८	कान्थक्यायली	५१-१९	कालापा	१११-८
कादिशीक	१००-१७	कान्ति	२३०-२१	कालिका	१२५-६
काकणी	४६-४	कापिष्ठलि	३७-६	काला	२३३-२४
काकमयूरी	६८-९	कापुरुष	२२२-२४	काली	४९-१७
काकताल	१३३-४	कापिञ्जहादि	१४०-२	काव्य	१२२-१२
काकशाव	९८-१३	काप्यायनी	५१-१९	काव्य	१५०-१२
काकारह	७-१४	काम	१८-७	काश	२००-२
काकादनी	४७-११	कामग्रस्य	१९०-३	काश	१७८-११
काक्यरह	७-१३	काम्पिल्यसिद्ध	८०-१०	काश	१५३-१७
काक	१४७-१८	काम	२३९-१७	काश्य	१४९-१५
काकगुहा	२५१-१३	कामलकीट	१९३-२०	काशकुशम्	६९-८
काकदन्तक	१३४-२३	काम	२०९-१४	काश्यप	१२७-९
काकीशाव	८-१३	कामार्थी	६८-२६	काश्यप	१५०-१
कावन्दकि	१३४-२२	कामुकी	४९-१४	काशफरी	१८७-२४
काकन्द	१३४-२२	कामुक	१४९-१४	काशस्थली	७-७
काचन	३-२६	कामक	१४९-२२	काश्या	३७-२७
काणद्वीण	७०-५	कायावस	८०-१०	काशि	१९१-१७
काणोयविध	१६९-१६	कार	११९-२	काष्ठकीय	१७०-१५
काणह	५४-१९	कार	२४७-११	कास्तीर	१०४-२४
काणहपुष्पा	४०-४	कारणवती	९९-१९	क्षेत्रविद्या	२८५-११
काणहधार	२०३-२६	कारस्कर	१०५-३	क्षान्त	१५३-१२
काणहवरक	७-७	कारेणुपालि	११६-१४	क्षान्ति	१८१-१५
काणहर	१७०-२४	कार्कट्य	१४७-२१	किम्	१२-११
काणह	१६६-१६	कार्यसाधव्य	८०-८	किम्	२७-४
काठेरिणि	१८९-२४	कार्यशब्द	२१२-१९	किंकर	१४९-७
काठेरिणि	७-२२	कार्यापण	५४-१७	किंकल	७-२३
कातर	१४९-७	कार्याकारी	१४०-२६	किंकिल	७-४
कातन	७-२४	कार्यापण	११९-१७	किंवदन्ती	८३-१७
कातीर	१०४-२५	काय्या	१२०-१९	किंकिरात	७-७
कान्यायनी	५१-१५	काकिंक	१३१-२३	किंनर	७-७

किञ्चन	३-२६	किरण	१७६-३	कुटिल	१५८-१९
किंजरक	१५२-७	कित	१३-४	कुटीगु	१५९-७
किशव	२०६-१५	क्षिप	२४९-३	कुठार	१४२-१२
कित	१५४-७	क्षिपका	१७२-१९	कुण्ड	२४०-१
कितव	१५३-१४	क्षिपा	२४८-२४	कुठारिका	१४५-२
कितव	१४८-४	क्षिप्र	२२०-७	कुटीमय	१६८-१२
कितव	१०२-३	क्षीरहृद्	१४३-१५	कुडीकुड	९३-५
कितव	१८१-१३	क्षीरहीता	७९-५	कुण्डी	४९-१०
कितव	२२६-१५	कीर्ध	१५५-२४	कुण्डल	५९-६
किर्ध	१५५-२४	कुङ्कुमा	८५-३	कुण्डप	६१-१९
किदास	७-१८	कुङ्कुटागिरि	९९-५	कुण्डमाण्डितः	६९-२५
किंदास	१५२-७	कुङ्कुटाक्ष	१४७-९	कुण्डल	१७४-२०
किंनर	२०४-३	कु	२०-१४	कुण्डना	१८८-५
किंपुरुष	८३-१७	कुञ्ज	५३-७	कुण्ड्या	७-१४
किंशुक	७-१६	कुञ्ज	२३९-२	कुण्ड्या	७-१४
किशुकागिरि	९८-२५	कुञ्ज	१५६-१८	कुडि	३०-१७
किशुलकागिरि	९९-३	कुङ्कुटाख	९८-१२	कुण्डल	२३१-२२
किंस्वित्	६-१	कुङ्कुट्यख	७-७	कुङ्कुल	२१८-२०
किंतराम्	१५-८	कुङ्कुट	६०-३	कुण्डोपरथ	१४३-१३
किमुत	४-१६	कुच	२४७-३	कुण्डनी	१५८-७
किल	७-१	कुचवार	१५६-१०	कुण्डलरम्	१७०-२५
किलात्	१५५-२५	कुचवार	२०४-१६	कुण्ड	१७२-२५
किशरु	१८०-९	कुक्षि	१९५-२०	कुणप	१६३-१२
किशर	२१७-४	कुञ्जर	१०२-२४	कुणप	५६-१
किशोरिका	१४४-२५	कुट	१५४-६	कुणपदी	९४-१५
किष्कु	१०४-११	कुट	२११-३	कुणपा	१८८-१७
किष्कन्ध	१०४-२६	कुट	१४०-४	कुचकलशौ	८६-३
किष्कन्धा	१०५-१२	कुट	५३-२०	कुतः	१५-१
किष्कन्धा	२०४-८	कुटभार	२१०-२७	कुतप	५६-१
किष्कुरु	१०५-८	कुटजभार	७-७	कुतुक	२२६-१५
किसलय	४१-१०	कुटीकुट	९३-४	कुतुप	२३१-२१
किमलय	२१८-१०	कुट्टिम	५६-१५	कुतूहल	२२७-१
किरीट	५३-२०			कुतूहल	२१८-११

कुरसा	३०-१६	कुमारीशिवसुरक	१२५-१३	कुलपुत्र	२२९-१४
कुत्स	१७२-२७	कुम्भकार	२०२-२५	कुल्लत	१९४-४
कुन्नि	१४७-१	कुम्भ	१७१-२२	कुल	१९४-१०
कुन्ती	१७३-१८	कुम्भ	१७२-२५	कुलव	"-"
कुनान	१९२-२	कुम्भी	"-"	कुलिश	१७३-१९
कुन्दुम	८४-२७	कुम्भीपक्व	८०-११	कुलमाप	१९८-२०
कुन्दुमा	८५-१	कुम्भपट्टी	९४-५	कुलाल	२०२-२०
कुन्दुम	१६६-६	कुम्भ	१२६-१५	कुल	१५४-६
कुपिञ्जल	१४२-१८	कुम्भिका	"-१६	कुलार	१७०-२४
कुपुत्र	२२९-१४	कुमुद	१७४-२०	कुवली	२०५-१०
कुबेरकेशवी	६६-१	कुमुद	१७८-५	कुवली	४३-२५
कुब्जवामन	९२-५	कुम्भी	१८८-६	कुवल	२०५-९
कुब्जकिरात	"-१९	कुमार	२३६-६	कुवाित्	११-१६
कुब्जकौरातक	"-"	कुमुद	२३७-७	कुबलय	२१८-२
कुब्जक	१२६-९	कुमुद	२५१-१३	कुबेरिका	१४४-२३
कुमारश्रमणा	८३-४	कुमार	१४९-१४	कुशलाख्यात	८४-२६
कुमारप्रव्रजिता	"-"	कुरङ्ग	१२०-१९	कुशकाश	६९-८
कुमारकुलटा	"-५	कुरण्डस्थलपूलासई७-१०		कुशा	४९-२४
कुमारपट्ट	"-"	कुरुश्रेष्ठ	६५-१६	कुशी	४९-२४
कुमारमृदु	"-"	कुव	१२६-१०	कुशावती	९९-९
कुमरतापसी	"-८	कुवक	१२६-१०	कुशल	२२२-१२
कुमारनिपुणा	"-"	कुर्पासक	६३-१८	कुशल	२२७-१
कुमारदासी	"-"	कुव	१९४-८	कुश	२३३-१२
कुमारगर्भिणी	८३-८	कुरु	१३९-१५	कुशाम्ब	१४५-१७
कुमारार्ध्यापक	"-"	कुरु	१४२-१९	कुशीतक	१४६-१
कुमारकुशल	"-९	कुरु	१४८-३	कुशिक	१५६-५
कुमारपरिडित	"-"	कुरुकत	१५८-१२	कुशीरक	१७१-१०
कुमारचपल	८३-९	कुरु	१६२-१५	कुशीतक	३२-२०
कुमारगभिरूपक	"-"	कुरुकत	१६३-१२	कुषुभ	२४४-३
कुमारपट्टी	"-१२	कुल	६०-१८	कुष्ठवित्	१९८-२२
कुमारमृद्वी	"-"	कुल	१७२-१८	कुसुभ	२१७-१७
कुमारनन्दी	१०९-२४	कुलनाम	१९२-३	कुसुम	५८-१६
कुमारीपुत्रक	१२५-१३	कुलटा	१०१-८	कुसुमी	४६-१६

कुसूलपाद	९३-१९	ककण	२०२-१४	कृष्ण	१३७-१०
कुस्तम्बुरु	१०५-८	ककला	१३७-२०	कृष्ण	२३३-२
कुस्त्री	२२६-१६	कति	२४८-१४	कृष्णाजिनकृष्णसुन्दर	३५-७
कुम्भ	३९-२१	ककलास	१०३-१६	कृष्णाजिन	३५-२४
कुम्भ	२२०-१२	ककलाश	”-”	कृष्णपिङ्गल	३३-११
कुम्भ	१८१-१४	ककिलास	”-”	कृष्णसुन्दर	३३-१८
कुम्भा	२१८-३	कच्छ	२३६-२७	कृष्णपदी	९४-११
कुम्भा	३९-२१	कच्छु	२४६-१७	कृषि	२३७-२२
कुम्भ	२४८-९	कडु	२५०-१६	कृष्णोऽस्य	२४१-६
कुम्भकमाला	१६४-२६	कतवीर	१६०-४	कृष्णोऽस्य	२४१-७
कुम्भ	३९-२२	कत	६-९	कृष्णोऽस्याखरेषुक२४१-७	
कुम्भा	३९-२१	कतान्त	१८४-११	केकर	१५०-१३
कुम्भा	२३०-२०	कत	२३०-१३	केकय	१३६-९
कुम्भा	१४१-२१	कति	२४९-१८	केका	२३५-१७
कुम्भकीय	१७०-१६	कत्वस्	१४-२४	केचन	३-२६
कुम्भ	२४९-९	कन्दिहविचक्षणा	८९-१	केशिनी	१४०-२७
कुम्भवार	१५६-१०	कन्दिहविक्षिणा	”-१	केशश्मश्रु	६७-२
कुम्भ	२३५-१४	कपणा	४९-”	केशर	६२-१०
कुम्भ	१९६-१९	कपणी	४८-२६	केशहस्त	८६-२
कुम्भ	१७१-२१	कपणाख्यात	८४-२३	केशपास	”-”
कुम्भ	१७४-२१	कपण	२३६-२७	केतकी	४४-११
कुम्भ	५३-२०	कृपा	२४६-६	केवासी	७६-१६
कूपमगडुक	८१-२०	कृपा	”-१८	केवाली	”-१५
कूपकच्छपावट-		कृपा	”-१९	केदार	५७-७
कच्छप	८२-१४	कृमि	२३०-२०	केदार	१६५-४
कूपक	१७६-१८	कश	३२-३	केरल	१३५-१७
कूप	२०५-२६	कश	२२१-१२	केला	२४२-१४
कूपत्	७-२६	कशाश्रव	१७६-१०	क्षेत्र	१६४-१५
कूप	१७७-२१	कशानु	२४१-१५	क्षेमधृत्विन्	१३७-२६
कूर्व	५३-१४	कपि	२१६-१५	क्ष्वेडित	५५-११
कूर्प	२०६-७	कृषी	४२-२२	कैरव	२३७-७
कूवाचर	१५६-१०	कृष्ण	१५८-११	कैमैदुर	२०४-१
ककलास	१४५-६	कृष्ण	१५०-१३	कैशीरि	१३९-२६

क्षैमवृत्ति	१९०-१५	कौशास्त्री	१८७-२०	खद	२०५-२५
क्षैमवृत्ति	२०५-१८	कौत्तार	१६९-११	खदिर	२०५-१०
कोकिला	३८-१२	कौथुन	१११-१०	खदिर	१८०-२४
कोकिला	१४१-२२	क्रौञ्चा	११८-२३	खदिर	१७७-१३
कोलाहल	६४-१०	क्रौञ्चायणा	१७६-४	खदिर	१७५-२०
कोटर	६३-७	क्रौष्टिक	१३५-११	खदिर	१७४-१५
कोटरावण	९८-२२			खदिरवती	९९-१७
कोटरवन	९९-२१	ख	२३९-३	खदूर	१४५-१
कोटर	१७७-२६	खञ्जवाटस्य	७०-१	खदूरक	१४२-१२
कोटा	२४५-१५	खञ्ज	२४०-१	खपुरवती	९९-१८
कोहित	१४२-३	खञ्जार	१४१-१३	खरप	१४९-११
कोरक	२१८-१०	खञ्जाल	१४२-४	खर	२०५-२४
कोश	५८-५	खञ्जेन	७-१८	खरप	३०-१७
कोशातकी	४५-२४	खञ्जेर	१४१-१४	खरकुटी	१२७-६
कोष	५८-१६	खड	१८०-२०	खरनादि	१३६-२६
कोष	१८१-२०	खड	१५४-६	खर्जूरकर्ण	१४३-३
क्रोष्टु	१५०-१४	खडोन्मत्त	१४५-१८	खर्जूर	१५३-१४
क्रोष्टुपाद	३१-२६	खट्टा	२११-३	खर्जुल	७-७
क्रोष्टुनाथ	३१-२१	खट्टाभार	२१०-२७	खरीजड्ड	३२-२७
क्रोष्टुमान	३२-१	खरड	५४-३	खरीख	३४-१८
क्रोष्टुकर्ण	२०४-७	खरड	५३-२५	खरोन्मत्त	१४५-१९
क्रोष्टुकशब्द	७-७	खरिडक	१६४-९	खलु	८-९
क्रोष्टुकर्णक	७-७	खरडर	१७०-२५	खलिना	६०-२०
कौरकार्य	१११-२४	खरिडत	१७४-२	खलतिखारपायसाई९-२३	
कौरव्य	१३६-१४	खरिडक	१७४-१	खल	७३-६
कौरव्य	१४८-९	खरिडक	२२४-२२	खल	१६५-२४
कौरवोपरथ	१३५-९	खरडल	५९-६	खला	५०-१९
कौरवोपरथ	१३५-८	खरडु	१७५-२०	खलाजिन	१८१-५
कौद्रायणा	१७६-७	खरड	१७७-१३	खली	५०-१९
कौहि	३६-२२	खरड।जिन	१८१-५	खलीन	६०-२०
कौतुस्कृत	२४-१०	खरड	७-२३	खलेबुस	७२-१७
कौतुक	१२०-१	खरडु	२२०-५	खलेबुथ	७३-७
कौलिशिक	१३२-१	खदिर	१५३-३३	खलेयव	७-७

खलवाटविल्वीय	१३३-६	गडुक	३३-१	गव्दिका	२०४-६
खलवाट	२४०-२	गडुनगालव	७०-२	गभस्ति	१००-१५
खलवा	१४८-११	गडेर	३५-२३	गर	२४७-८
खलवका	"	गडुकगठ	७१-१	गर	२१८-४
खस	१३५-१७	गडुशिरसू	"-३	गरी	४६-७
खाटूर	१९६-१८	गण	१८३-१०	गरुत्	२३०-२४
खाडायन	१८२-१३	गण	१५६-२२	गर्ग	१५७-१०
खाडायन	१८९-१	गण	१९८-१०	गर्गर	१३९-२६
खाझागिरि	९८-२६	गण	१९८-२३	गर्जा	२१९-१
खाशहवीरणा	१७५-३	गण	२१०-२७	गर्भिणी	१६४-२३
खाडायनमता	१७०-६	गणपति	२२३-२	गर्त	१७८-६
खादतमोदता	९०-२	गणित	२३०-६	गर्त	१७९-१७
खादिरी	१८७-२३	गणकार	१४०-१७	गर्त	१९५-८
खारी	४१-१९	गणपति	१६२-२	गर्त	१८१-१२
खारपारायणखलति	६९-२४	गणहु	१५८-२१	गर्भेशूर	८१-११
खालिक	१३२-३	गणहपाद	९३-१९	गर्भसुहित	"
खिल	१७३-५	गणडोलपाद	"-१८	गर्भतप्त	"-१३
खिव	१५४-७	गणडोलकपाद	"-२१	गर्भद्रुप्त	८१-१४
खेदा	२४९-७	गणिकापाद	९३-१७	गर्भधीर	"-१६
खेलशासिडल्य	७०-६	गणित	१८३-१२	गर्व	२४६-५
खेला	२४२-२४	गणघटा	४९-२६	गर्घ	२१८-३
खेल	"	गणाश्रव	६८-६	गर्व	"-१
खोः	१३-१९	गतार्थ	७०-१७	गल	१६५-२५
खोटकहोड	७०-५	गतागत	२१४-१३	गल	२४७-९
(ग)		गद	१५३-२२	गलहा	१३८-२२
गङ्गा	१४८-४	गद	१३७-२६	गवयी	४३-३
गङ्गा	१४१-६१	गदा	२३५-१८	गवादनी	४७-६
गङ्गा	१४४-११	गद्गद	२४२-१२	गवाश्रव	९२-४
गडिक	१७४-६	गन्ध	१२४-१३	गवाविक	"-७
गडु	२३२-१८	गन्धार	१९४-५	गविष्टल	१५२-१९
गडुल	२२२-१४	गन्धार	२०३-२५	गविष्टिर	१५२-५
गडुली	४३-७	गन्धपिङ्गला	१४३-२३	गवेधुक	१६६-२२
				गह	१८८-१३

गहू	१७०-२४	गिरि	२३४-११	गुपि	२५०-७
ग्रन्थि	२३२-१५	गिरिगादी	१०९-४	गुल्म	५७-१५
ग्रह	२३२-६	गिरिगख	"	गुल्फ	२०४-२७
ग्रह	१७८-१८	गिरिगहू	"-५	गुल्म	२०४-२८
ग्रहि	२५०-१७	गिरिशितम्ब	"	गुरू	२२०-८
गाजवाज	६७-११	गिरिनदी	"-४	गुरुपरिचारक	७८-२२
गाःरही	२३६-७	गिरिनख	"	गुरुमध्य	७१-२
गासिद्ध	"-१५	गिरिनहू	"	गुर्वन्त	७१-२
गाधेर	१४७-१९	गिरिनितम्ब	"	गुलुगुधाकृत्य	७४-२६
गन्धर्व	११८-२१	गिरिक	१२९-२५	गुलुगुघा	७५-१
गायत्र	११९-१७	गी	४०-५	गुहलु	१६०-३
गायत्री	४६-८	गीर्पति	२६-५	गुह	२३२-५
गासवगडुल	७०-२	गीर्पुत्र	"	गुहा	२४८-२४
गारि	१८७-२२	गीष्यति	"	गुहर	१००-२६
गारेट	१४७-२०	गी.पुत्र	"	गुलुगुला	७६-१
गाहि	२५०-१२	ग्रीवा	१५३-७	गुहा	१७८-१४
गाही	४३-५	ग्रीष्म	१६२-१८	गुथ	५६-१
ग्रामिक	२२४-१०	ग्रीष्म	१५३-८	गुर्दी	४३-७
ग्रामपुत्र	२२९-१४	ग्रीष्म	१८४-७	गृह	६०-१
ग्रामकुमार	"-१५	ग्रीष्मवसन्ती	६९-३	गृहीतपाणि	७१-१२
ग्रामकुलाल	"	गुग्गुलु	२१७-६	गृहदीपक	७९-१०
ग्रामकुल	"	गृहप्रियः	७०-१९	गृहकलविद्ध	८१-२६
ग्रामनगह	"-१६	गुहूनी	४३-२६	गृहसर्प	८२-१६
ग्रामनागह	"-१७	गुदरम्	१७०-२४	गृहप्रवेशन	२०९-२५
ग्रामपगह	"	गुहरम्	"	गृहीत	२२९-२५
ग्राम	१८८-१०	गुणवृही	६९-७	गृष्टि	१४६-२२
ग्रामटी	४१-२०	गुणपदी	९४-१६	गृहपति	१६२-१
ग्रामघृष्ट	८६-२०	गुण	१८३-१४	गृ	२५०-१२
ग्रामफुल्लपा	१८८-१५	गुड	१८८-९	गृह	६४-१४
ग्राम्य	१४८-८	गुण	"-११	गृहप्रगल्भ	८१-४
गिरर	४०-५	गुणमुर	२०३-३७	गृहदेवीही	८१-६
गिरि	१८७-२१	गुधि	१६९-५	गृहिनर्दी	"
गिरि	१८७-२१				

गेहे विजिती	॥-८	गोधूम	१६६-१६	गौपालिधानपूलास	
गेहे पटु	॥-९	गोफिल	१७१-६		६६-१२
गेहे पण्डित	॥-१०	गोप्रकाश	८६-१	गौरी	४१-१८
गेहे व्याहः	८१-१०	गोमचर्चिका	॥-३	गौरगोतस	६९-२३
गेहेशूर	॥-११	गोसूत्र	१२६-१९	गौरिषक्थ	१०८-२०
गेहे नन्दी	॥-२५	गोलोमन्	१३१-१०	गौरषक्थ	॥-११
गेहे नर्ती	॥-२६	गोमन क्लिका	८५-२४	गौर	११८-३
गेहे मेही	८२-५	गोविन्दारक	८५-१८	गौरत्र	२१७-१८
गेहे दाही	॥-१५	गोणी	४८-१९	गौवासन	१९१-२१
गेहे मेली	॥-२६	गोतमगौर	६९-२३	गौरग्रीव	२०५-१६
गेहे विचिती	२०५-२३	गोतम	३१-२०	गौहलव्यायनी	५१-२४
गो	१६५-१९	गोपवन	३६-१३	गौगिक	१३२-३
गोकक्ष	१५८-७	गोपालिका	३९-१५	गौपुच्छ	१३१-१०
गोमठ	१७४-२५	गोसय	६३-११	घ	
गोमत	१७५-१५	गोसयपात्रक	७९-१०	घ	१२-२
गोलक्षण	१८५-१५	गोभिला	१७१-५	घटक	१२८-२१
गोवासन	१९१-२०	गोश्रव	९३-१२	घटा	४९-२६
गोमती	१९३-१२	गोलन्द	१५८-१०	घटा	२३९-२१
गोदान	२१०-१३	गोछा	५०-१६	घटी	४९-२६
गोनर्त	२११-११	गोछी	॥-१५	घाट	२३९-२०
गोकल्प	१४८-१३	गोछी	१९३-१३	घाटा	२३३-२४
गोमिन्	१५३-१३	गोछेप्रगल्भ	८१-५	घास	२१३-२
गोलाङ्क	१५३-१६	गोठेद्वेडी	॥-६	घासकुन्द	१७४-२२
गोधापदी	९४-७	गठेनदी	८१-६	घुणाक्षर	१३३-१५
गोधा	२४४-५	गोठेविजिती	॥-९	घृणा	२३५-१४
गोपत्	२४१-२	गोठेपटु	॥-१०	घृत	५५-१२
गोसयपायस	१३३-१९	गोष्यद	१०५-१३	घृतपीत	७०-१८
गोपिका	१४२-४	गोठेपण्डित	८१-९	घृतपरिवेषक	७८-२४
गोपालिका	१४३-१०	गोठेव्याह	॥-१०	घोपस्थल	१९६-९
गोफिल	१४३-१३	गोठेशूर	॥-११	घोष	१९५-८
गोघा	१४४-६	गौकक्षी	३८-१	घोषदा	२४१-१७
गोदन्त	१४५-१७	गौतमी	४६-२७	घ	
		गौपालिधान	६६-११	घ	२-१८

च	१०-२४	चन्द्राकौ	६१-२०	चर्मि	१४७-२३
चक्र	१५३-१४	चन्द्राहू	५-३	चर्मो	१६४-२३
चक्रशाक	१७१-२१	चन्द्रादित्यौ	६९-२	चर्मशवती	१८८-८
चक्र	१७१-१४	चन्द्रमस्	१४८-१२	चर्मिक	२२४-११
चक्र	५८-८	चतुर	१३९-१६	चपक	५९-१२
चक्रशाकवती	९९-१८	चतुर	२२३-६	चवाल	५९-६
चक्रीवान्	२३१-७	चपन	१५३-७	चाक्षुष	११८-८
चञ्चत्	१२३-२४	चपल	२२२-९	चाक्र	१११-११
चञ्च	१२४-१२	चपल	२२६-१०	चातुराग्रन्य	१२१-२४
चञ्चा	१२७-६	चपटक	१३९-२७	चातुर्वर्ग्य	१२२-१५
चटक	१४९-११	चनसी	४७-१६	चातुर्युग्य	५-५
चथाक	१५८-१९	चमन	५९-२२	चान्द्रायणभक्त	१७०-५
चणक	२०४-१८	चमस	१५७-१२	चान्द्रभागा	४८-८
चटु	२३२-१५	चमर	१६७-५	चातुर्वैद्य	११२-२०
चटका	३८-१३	चमसि	१४९-१६	चातुर्वैद्य	१२१-२२
चटका	५२-२१	चम	१९७-२४	चाप	६३-३
चण्डा	४२-२२	चम	१६७-४	चाफट्टिकि	११७-३
चण्डी	५-५	चर	१४९-२	चार	११९-९
चण्डाल	११७-२७	चर	४१-१२	चारित्र	११७-१९
चण्ड	२२०-४	चर	२५०-१२	चारुनद	११०-९
चण्डाल	२०२-२४	चरक	५५-१०	चारु	२२०-९
चण्डाल	१३९-८	चरका	५२-१८	चारु	२३०-२४
चण्ड	१४१-११	चरण	५४-२७	चिकित	१५८-१९
चतस्रः	४०-१३	चरय	१३०-१६	चित्रास्वाती	६६-४
चतुष्प्राश्य	१२०-१६	चरण	१७८-१८	चित्ररथवाल्मीकी	६८-१३
चतुर्दंभी	१९७-१३	चरम	१८३-१६	चित्ररथबलिहक	५-१५
चन	२१-५	चरमगुण	१२३-१७	चित्रक	१२४-१३
चन्द्रक	२१७-२६	चरण	२४३-२	चित्र	१७२-२४
चन्द्रक	१२५-१२	चर्चा	१८३-८	चित्र	१४९-१५
चन्द्रन	५६-२०	चर्चा	२०१-१७	चित्रङ्	२४४-६
चन्द्रभागा	४८-९	चर्म	१८१-२२	चित्	१२-८
चन्द्रभागी	५-१०	चर्म	६१-२	चिन्ताकृत्य	७७-१
चन्द्राकौ	६९-१	चर्म	१६४-२४	चिन्ताकृत्य	७७-२

चित्ताकृत्वा	७७-२	चैटयत	१४८-२०	छान्दसबठर	७०-२
चित्तीन्माकद	७९-४	चैटयतविध	१६९-१७	छायाशुष्क	८०-११
चिरम्	२१-१३	चैकयत	३७-४	छित्ति	२४८-१४
चिरस्य	७-११	चैतयत	१६९-६	छिदा	७-२२
चिररात्राय	१३-५	चैकीर्षित	११८-२५	छिन्नशीर्ष	७१-२२
चिरन्त	१७१-२६	चोरी	४४-१२	छेद	२११-९
चिरात्	८-१३	चोर	२२२-९	(ज)	
चिराय	७-२१	चोर	२२८-२५	जघन	२००-५
चिखल्ल	१०३-२१	चोर	२५०-११	जग्धसारङ्ग	७१-१२
चिकीर्षित	११८-२४	चोल	१३५-१७	जङ्गलपथ	२०७-२५
चिरेण	८-२४	चौक्ष	२२४-२१	जङ्गारथ	३०-१९
चीर	१७१-१२	चौपयत	३७-१०	जङ्गा	२३३-२३
चुक्षा	२१६-२०	चौर	११७-१९	जङ्गा	१३६-२८
चुप	१५४-७	चौपयतविध	१६९-१७	जङ्गाप्रहत	२१४-१२
चुपदासक	१५४-४	(छ)		जङ्गाप्रहृत	७-७
चुरा	२१६-११	छगल	१७१-५	जटिलक	३४-९
चुरण	२४३-१८	छगल	२०४-१	जतुक	२३-१
चुरा	२४८-२४	छगला	१३८-२१	जतुरक	३४-७
चुल्या	१७२-१६	छत्र	५६-७	जटा	२३३-२४
चुलुक	१५८-१८	छत्र	२१६-६	जटा	२३९-१९
चूर्ण	६४-५	छत्रवंशक	८७-४	जटिलक	१४१-११
चूर्णक	१२४-१६	छत्रिक	२२५-१	जठर	५९-२५
चूडारक	३३-१७	छन्दोभाष	२०१-२३	जह	१५४-११
चूडार	१७१-१९	छन्दोनाम	७-२४	जह	२२१-९
चूडा	२०९-१०	छन्दोविजित	७-२३	जतु	१७८-१९
चूडा	२३३-२२	छन्दोविचित	७-७	जन	१५०-१२
चूडा	२३५-१०	छन्दोव्याख्यान	७-२४	जन	१५३-२२
चूडा	२४९-८	छन्दोमान	७-२३	जनन्धर	१४९-१७
चूडा	१३७-८	छम्बट्	१०-१३	जनराज	२२४-३
चूटो	४२-७	छागमित्र	१९२-१५	जन	१९१-४
चूत्	९-११	छात्र	२२९-२	जनार्दन	२४९-२०
चूदि	१९२-४	छात्रव्यंसक	८७-७	जनवाद	१९८-१०
चूल	२५०-१२	छान्दस	२२८-८	जनेवाद	७-१७

जनोवाद्	१९८-२०	जानश्मश्रु	१७-२१	कटिति	२०-४
जन्ययात्रा	२१२-१२	जातु	६-८	कगिति	२-५
जन्या	१८१-६	जानकि	१३५-१०	(ट)	
जन्तुक	३३-२७	जानु	६४-१०	टङ्क	५३-१९
जन्तु	६४-८	जास्त्रवान	१७५-१२	टिक	१४५-२०
जम्बूक	१७५-१९	जारस्त्री	१४६-२०	टिरिटिरा	८२-६
जम्भ	१४१-२६	जायापती	६६-८	(ड)	
जम्पती	६६-८	जाल	२१३-१	डतर	२७-२५
जय	१९७-२१	जालपदी	९४-१२	डतन	२७-२५
जया	४२-२६	काल	२१३ १३	डाहाल	११९-१६
जरति	१४५-१	कालकीट	१९३-२०	(त)	
जरती	१४६-२०	कालमानि	१३५-१०	तक्षन्	१४१-२४
जगरकास्त	१४२-१०	कालन्धर	१४९-१७	तक्षकीय	१७०-१६
जर	२३५-१४	जित्याविपूयविनीयाः	६९-१६	तक्षशिला	२०३-२४
जल्पन	२४९-१९	जिनवचनाधीन	८०-५	तगर	२१७-४
जलाघाह	१०८-२२	जिह्वाशिन्	१४५-१७	तट	२३७-७
ज्वर	२१८-४	जिह्वा	२४६-८	तटी	४६-२४
जलाहृद्	१४१-१४	जीमूत	१०२-२६	तडाग	५४-२२
जर्त	१३५-१७	जीव	१४५-१०	तरह	१५८-५
जलहा	१३७-१३	जुह्वत्	११८-१२	तरहक	६०-२२
जलन्धर	१४९-१७	जूर्ति	२४९-१५	तरिखन्	१५८-५
काहिजीड	९०-६	जृम्भ	५८-५	तरडुला	२०६-१६
जवन	१३५-१७	जिवृ	११८-४	तरडुलकियव	६६-२०
जवन	२४९-१९	ज्येष्ठा	१४६-७	तत्	२७-३
जाजला	१११-९	ज्येष्ठ	२२३-५	तत्	११-१३
जाजल	१४८-२०	ज्येष्ठा	३९-२	तनस्	१५-१
जात	१५४-१३	जैननिकडार	६९-२२	नतस्	१२१-२६
ज तदन्त	७०-२४	जैगीषव्यायणी	५१-२८	तत्पर	२२२-९
जातपुत्र	२-२५	जोष	१९-१९	तत्र	१५-८
जातभामा	७१-१३	ज्योतिष	१२३-१९	तथा	५-५
जातसंवत्सरा	२-२	ज्योक्	२२-११	तत्स्य	२२३-६
जातशुखा	२-२	ज्योत्स्ना	२३१-२०	तदानीम्	१४-९
जातदुःखा	२-१४				

सद्वैय	२४१-६	सरङ्ग	२३७-८	ताम्र	२२१-२१
सन	७-१४	सरङ्गवती	१८५-१९	तारङ्गि	१९२-२६
तनु	२२०-७	तरङ्ग	२१७-२०	तारका	२१७-१७
तनु	१५७-१९	तरुण	२२१-१०	तारक	—
तनु	१२९-२५	तरुणह	६४-४	तारसिक	१३१-२८
तनुक	१२९-२५	तरसा	२०-६	तारा	२४९-६
तेजुतृणविन्दु	६९-२४	नरतम	२२२-१४	ताद्व्यायणभक्त	१७०-८
तनूनपात्	१०६-१८	तरी	४६-११	तासुधयायणी	५१-२१
तन्तु	१५९-१५	तरुणी	४७-१६	ताल	१६६-१३
तन्तुस्	२४२-१६	तरुण	१५८-१०	तालीकृत्य	७५-२२
तन्त्र	१८४-१२	तरुण	१६२-२४	ताली	५०-१४
तन्त्र	२१८-२१	तरुण	२४७-१९	तासुधयायणी	५१-१९
तन्त्रय	१९०-१७	सर्कारी	४२-२७	तावत्	८-१५
तन्द्रा	२१७-२०	सर्पितदाक्षि	७१-१७	त्यास्मक	१४९-२३
तन्द्रा	२१८-२१	सर्पर	२४७-८	त्रयाहाव	१९५-२१
तपन	२४९-१९	सर्हि	१५-८	त्वाव	८-६
तपस्	२१६-२४	सरकर	१०१-२	त्वावत्	—
तमस्काण्ड	८६-५	त्रयीदशी	१९७-१०	तिक	१५०-९
तमस्काण्ड	२५-१२	त्रयलायणभक्त	१७०-४	तिक	१४७-२५
तमा	४५-११	त्व	२७-१५	तितिक्षा	२१६-२१
तमाल	१७१-१०	त्वत्	—-११	तिनि	२३०-२२
तमाला	२३७-६	त्वचिसार	८०-९	तिरिस्	२४३-१४
तमिस्रा	२३१-२१	त्वस्तु	१९७-२२	तिर्पिरिका	२४७-१८
तनी	४५-६	तागडव	५४-१९	तिर्परीक	—-१९
त्यत्	२७-८	तागड्य	१८२-७	तिरिपलिका	—
तल	६२-२६	तागड्यायनी	५१-१९	तिन्दुकज्योति-	
तलुन	२४७-१९	तान्तव्यायनी	५१-२१	षीय १३४-२	
तलुक्ष	१५९-१२	तानध्यायनी	५१-२१	तिक	१८०-२५
तलुनी	४७-१७	तापनी	४६-२५	तितिरुभ	१५९-२६
तलुन	१६२-२४	तालपाद्	८६-२	तितिरि	१५८-२४
तरुपल	२४७-८	तात	११९-१	तितिक्षा	१५८-१२
तर	२५०-१२	तादर्थ्य	१२२-१४	तिमिर	५९-२१
सरण	२४३-२३	तापसापसद्	८६-१९	तिलक	१२५-१०

सिलकामक	२-९	तुरगा	२४२-१०	वट्	२१८-१०
तिर	२२-१२	तुगिङ्गु	२३३-११	वष्णा	२२१-२२
तिककितव	३५-४	तुगिङ्गुभ	२३३-११	वप्र	२२०-११
तिस्र	४०-१३	तुलभ	१३४-२१	वप्र	२३६-२६
तिष्ठद्गु	७२-१०	तुला	२४८-२६	वप्र	२४६-१८
तिपिर	१८०-८	तुवै	८-७	वपत्	२४४-२६
सिलव्रत	२१०-८	तुव	१७२-२४	वट्	२४८-९
तिलक	२१७-२५	तूगा	४८-३	वर्दन	२४९-१९
त्रिगर्त	१३६-१३	तूगी	२-२	वक्षाक	१४१-१२
त्रिलक्षण	१८५-२२	तूर्ण	२०-६	वृणकर्ण	१४२-१०
त्रिभाव	२२२-२६	तूर्तिः	२४८-१६	ते	७-१३
त्रिवेशी	१४३-१३	तूः	२-२	तेजनी	४७-७
त्विट्	२४८-९	तूर्यमाण	१०९-७	तेलु	१६८-४
त्रिकीय	१७०-१५	तूर्यमान	१०९-७	तैतल	१४८-५
त्रिपदी	९४-१३	तूलकृत	८५-८	तैतली	१११-९
त्रिभाव	१२२-१	तूष्णीम्	१९-१७	तैल	५९-१५
त्रिष्टुम्	१६२-२०	वृण	१४९-१४	तैलवलि	११५-२३
त्रिफला	४०-२	वृण	१७८-२२	तैलवल	१६९-८
तीर्थ	५५-२१	वृण	१६५-१७	त्रैगर्त	१७५-१६
तीर्थ	१९५-९	वृण	१७८-१२	त्रगर्त	१६९-५
तीर्थ	२०२-१४	वृण	१८०-२४	त्रैष्टुभ	११९-१७
तीर्थ	२०८-२५	वृण	२०२-१४	त्रैशब्द	१२२-२
तीर्थयात्री	२०९-१२	वृणविन्दु	१३८-४	त्रैकाल्य	२-८
तीव्र	१६९-१	वृक्ष	१५८-२०	त्रैलोक्य	२-७
त्रिविद्य	१८५-१०	वृण	५५-१५	त्रैविद्य	२-५
तु	४-२३	वृणकर्ण	३१-१८	त्रैश्वर्यम्	२-२
तुगह	२३९-१८	वृणमय	१६८-१	त्रैवण	१८१-२१
तुद	१४४-१८	वृणविन्दुननु	६९-२	त्वै	१०-११
तुगहदेवभक्त	१७०-९	वृणकाष्ठम्	९३-४	तोणक्	२१-४
तुन्द	२३२-५	वृणोलप	९२-११	तोमर	५७-१८
तुन्द	२३९-१५	वृणोत्पन्ना	७१-४	तोरणम्	५४-१८
तुम्	२०-१४	वृणोति	१०९-१९	तौलवलि	११५-२३
तुम्बुक	१८२-७	वृण्या	१८८-१६		

(ध)					
घलायल	३३-१०	दन्त	२३८-६	दहन	२४९-१९
था	१५-१२	दन्त	२०४-२८	दंश	१६३-१२
		दन्तजात	७०-२४	दंष्ट्रा	३९-१२
		दन्ताग्र	१८९-२४	दंष्ट्रा	२३५-१५
दक्ष	१४८-१३	दञ्ज	१४०-१७	दर्भमय	१६८-१२
दक्षिणा	१६४-९	दमन	२४९-१९	द्रवस्	२४३-१२
दक्षिणापथ	१९६-१	दम्पती	६६-८	द्रव्य	१३०-२०
दक्षिणा	२९-९	दाय	२४८-२३	दाक्षायणभक्त	१७०-७
दक्षिणा	१५-१३	दर	५९-२५	दाक्षायण	१६८-२५
दण्ड	२११-१७	दर	२०५-२४	दाक्षि	१६९-४
दण्ड	११३-७	दरद	२०३-२४	दाक्षिमी	४७-१६
दण्ड	१७७-१५	दर्भ	१७०-२२	दाक्षिम	५८-१३
दण्ड	१८२-१३	दर्भशर	९२-७	दाक्षिकूट	७०-६
दण्ड	२१५-२६	दर्भपूतीक	९३-८	दाक्षिमिक्षुक	६९-२४
दण्ड	२२०-५	दर्भपूलिक	"-९	दाण्ड	१११-११
दण्ड	१४२-३	दर्भपूलिक	"-१०	दाण्डकि	१३५-१०
दण्डग्राह	१४७-११	दर्शनीयाकान्तः	९७-२४	दान	१२९-१२
दण्डप	१५०-१	दर्शनीयासम	९८-२	दानक	"-११
दण्डम	"-११	दश	१७१-२१	दामकण्ठ	३४-२२
दण्ड	१२७-१९	दशाह	१३४-१४	दामनि	१३४-१९
दण्ड	१२६-१४	दशाह	२४०-२२	दामोष्ठीवि	१४०-३
दण्ड	५४-२०	दशार्ण	"-१५	दायाद	२२२-१९
दण्डका	५२-५	दल	१७२-१७	दायाद	२५१-१३
दण्डक	६१-१९	दल	२३६-२७	दारगव	६७-१
दण्डपाणि	७१-२६	दलतृ	१७६-३	दारजार	"-२७
दण्डमाथ	२१२-९	दलीप	११६-२६	दारार्थ	६८-१०
दत्त	१७१-६	दत्तभ	१५८-२०	दारहायन	१९६-१०
दण्डिन्	१४९-१६	दशाह	१२०-१७	दारु	६२-१३
दहु	२३४-२४	दशेरकगडैरक	३६-१	दार्वी	१८७-२३
द्व	"-२५	दशाह	१२९-३	दालीपि	११६-२५
दधिपयसी	९१-७	दशग्राम	१७४-२३	दाशी	४३-२२
दधिपीत	७१-२२	दशग्राम	१७८-५	दाशग्राम	१९२-११
दधित्यः	१०३-१	दशग्राम	१९२-१०	दासमित्रायण-	
				भक्त	१७०-५

दासभिन्निभक्त	१६९-२४	दिवोद्यान	॥-९	द्वीप	५५-२६
दास	१४९-३	दिवोहा	॥-११	द्वीपिन	६३-२४
दास	॥-४	दिवीकस	१०३-७	दुन्दुभितेजन	१०८-३
दासक	१५४-४	दिश	१४४-१५	दुन्दुभिपेवग	॥-४
दासमित्र	१८२-१५	दिशा	३९-२१	दुर्ग	१३७-१९
दासीदास	८२-१४	दिष्ट्या	७-८	दुर्मित्रा	१४२-१८३
दासीभाणवक	॥-१५	द्विपदी	९४-१७	दुर्मनस्	१५४-८
दासीपदी	९४-१०	द्विपयः	९६-८	दुर्विन	२४५-१९
दासी	१२७-७	द्विदग्धिप्रहरति	९६-२६	दुर्मनस्	२४५-२
दासी	४३-२०	द्विसुसलिप्रहसति	॥-२७	दुर्भ्रातृ	२२८-८
द्राक्	२०-१०	द्विदण्डा	९७-१५	दुर्धीधन	१२७-४
द्राक्षा	२३०-२३	द्विसुसल-	॥-॥	दुर्हन्	२२७-२
द्रादशाह	२०९-१२	द्विपद	१८४-१७	दुर्भगा	१४६-१७
द्रापर	१००-१७	द्विभाव	२२२-२१	दुल	१७२-१७
द्रारका	५२-१०	द्विभाव	१२१-१५	दुपन्धि	१०७-२६
द्रारपालिका	३९-१७	द्विदन्	१२०-२	दुःषमस्	७३-२६
द्रार	१०३-२२	द्विप्रिय	७०-२०	दुःषाम	१०७-२२
द्रारपाली	१४७-१२	द्विता	११८-६	दुःषेध	१०७-२७
द्रप्रसायणभक्त	१७०-४	द्विः	१४-२३	दुःकुल	२२२-१४
द्राहाव	१९५-२२	द्वि	२७-७	दुःपुरुष	२२३-१७
दिक्	३९-२१	द्वियूथ	५५-२७	दुःसु	२२६-१३
दिक्	१८९-१९	द्वीक्षा	२१९-१	दुःसु	२२-६
दिन	५६-२२	द्वीक्षातपसी	६८-१२	दुःहिता	४०-१३
दिवस्वपतिः	२५-१८	द्वीक्षातपसी	९१-१४	दुःस्त्री	२२६-१३
दिवस	५९-२२	द्वीप	२०६-१८	दुःल्लिख	४०-१५
दिवा	१८-४	द्वीर्घांही	४८-५	दुःख	२४२-१३
दिवाधीश्वर	१०३-६	द्वीर्घाहा	॥-॥	दुःख	२३६-२७
दिवाङ्गना	॥-॥	द्वीर्घलघू	६९-९	दुःख	२१७-२०
दिविषद	१०८-१८	द्वीर्घ	२२१-१९	दुःखजाता	७१-१४
दिवूहा	१०३-११	द्वीन	२२२-१२	दुःख	२४६-५
दिवेश्वर	१०३-८	द्वीस	॥-८	दुःख	॥-१६
दिवोढा	१०३-८	द्वीप	१९५-१०	दुः	१४-१४
दिवोतिः	॥-॥	द्वीप	१९४-१०	दुःघरा	१७५-२१

देहि	३०-३३	देव	२४०-६	दैवति	११६-६
देह	४४-२१	देव	१९१-४	दैवोति	"-"
देह	२०-६	देव	२५०-११	दैवयज्ञि	"-२०
देहपद	१७३-१६	देवदत्त	१८१-२३	दैलीपि	"-२६
देह	२३०-२४	देवदर्श	१८२-१३	दैवमति	११७-७
देह	१४१-२३	देवराज	१९२-१९	दैवत	११८-८
देहभ	१००-२२	देवराज	२०२-२३	दैवशर्मि	१८९-१८
देहभ	"-"	देवहू	१५९-१५	दैधम्	१५-१२
देहभाश	१०१-२	देवघातव	१६८-२५	दोटी	४५-५
देहभाश	१००-१०	देवराजन्	२०२-२३	दोलक	१२९-८
देहव्य	"-११	देवयात्रा	२२९-१२	दोषा	१८-९
देहत	२२३-८	देवव्रत	२१०-७	दोह	२११-१०
देहता	५०-२०	देवस्यत्वक	२४१-४	द्रोह	२१८-२
देहती	"-"	देवशर्मन्	१३८-९	द्रोह	२११-१०
देहपण	२४९-१४	देवर	१४८-२	द्रोणी	४१-२४
देहत	६०-१९	देवत्रा	१४-२४	द्रोण	५४-१४
देहतिः	१०३-११	देवरघ	"-"	द्रोणभीष्मौ	६९-२
देहा	"-"	देवापिशन्तनू	६९-१७	द्रोणीपदी	९४-१०
देहक्	३९-२१	देवाभ्रात	८४-२२	दौवारिक	११३-२२
देह	५६-२०	देवासुर	२०३-७	दौवारपालि	११४-३
देहर्म	२५०-१३	देवासुर	२४०-९	दौवारपालिक	"-४
देहशा	३९-२१	देवीधिष्य	२४१-८	(ध)	
देहर्ष	२५०-७	देशीरायप	२४१-६	धन	२८९-१५
देहि	२४८-१५	देशी	४३-९	धन	२१०-२०
देहक्	२४८-१५	देशविरतिव्रत	२१०-८	धन	६२-२२
देहपदुपल	६७-८	देह	५८-१३	धनञ्जय	१५७-१२
देह	२५०-१२	देह	२५०-११	धनपति	१६१-२७
देवका	५२-१३	देहो	४७-६	धनुः	६१-१३
देविट्	३९-२२	देहली	४६-२४	धनुष्कपाल	२५-१९
देवाविशा	"-"	देघा	१५-१०	धनुष्पाणि	७२-२
देवदासी	४७-२४	दैवदत्ति	३७-३	धनुर्दण्ड	२१३-१६
देवपथ	१२७-१२	दैवत	६२-४	धनुष	"-१७
देव	२०२-२३	दैवःस्यानि	११४-२६	धन्वपति	१६२-२

धन्व	२३५-१५	धिग्	२१-१६	नकुल	१०६-२
धन्य	१५३-२१	ध्रुवक	२३२-७	नक्र	५-४
धमनी	२३३-८	ध्रुवका	५२-१७	नक्षत्र	५-८
धर्मविद्या	१८५-१०	ध्रुवका	१७९-१५	नकिर	९-१५
धर्मपति	१६२-२	ध्रुवका	१३८-४	नक्तंचर	१८-१३
धर्मकारक	७८-१६	ध्रुवक	२३२-७	नखमुच	२५१-१२
धर्म	६०-२३	ध्रुवक	१२४-२८	नखर	२३९-१
धर्मा	६१-१	ध्रुवका	५२-२४	नख	१००-८
धर्माद्यौ	६८-२५	ध्रुवका	१७९-१४	नख	२०४-२७
धर्माणि	६०-२४	ध्रुवका	१३७-२७	नख	१०६-७
धनी	१६४-१४	धूम	१६५-१७	नख	५४-११
धर्मिणी	१४५-२१	धूमावती	९९-११	नख	६३-२२
धर्म्य	१५३-९	धूर्त	१५७-१२	नखर	२३१-२२
ध्वजवत्	१४८-१७	धूर्जटिः	१०१-११	नग	२३८-६
ध्वज	५३-७	धूर्त	२२२-१	नगर	१७०-२६
ध्वजा	४९-१	धूर्त	२२८-२६	नगरी	१८८-६
ध्वजी	५-५	धूर्पतिः	२६-२५	नगन	१०६-१३
ध्वजे	१२७-५	धूर्पुत्रः	५-२६	नगनमुषित	६७-४
ध्वसकला	७५-१७	धुःपतिः	५-२५	नगरश्वा	८२-६
ध्वन	१५४-१३	धुःपुत्रः	५-२६	नगरकाक	५-१६
धातकी	१८७-१३	ध्रुलीकृत्य	७५-१७	नगरवायस	५-१७
धात्रीगोपक	८-२०	ध्रुमीकृत्य	५-१	नगरमर्दिन्	१३८-२०
धान्यक	१२५-९	धूम	१७६-११	नक्षेत्र	१३-१४
धान्यपति	१६२-१	धुंकर	१७७-१	नज्	५-१९
धामा	६०-४	धुन	१९५-४	नटी	४६-१
धाव्या	१९९-२३	धुम	२४६-७	नट	१२७-५
धारका	५२-१०	धुम	१५३-८	नह	१६५-२५
धारणि	११५-२५	धुम्	१६२-११	नहभक्त	१६९-२५
धार्तराज्ञी	१९५-१७	धुनु	१५५-२५	नह	२७०-१४
धार्तराष्ट्री	५-१८	धैवर	१४८-१८	नह	१७८-१९
धारा	२३३-१२	धूमत	१७६-४	नह	१७९-४
धारा	२४९-५			नह	१४९-२
ध्राष्टा	२३०-२३	न	६-५	मतानत	२७२-७

(न)

मर्त्त	२५०-७	नरवाहन	११०-५	नाम	११-२३
मर्त्त	२११-१०	नराची	१३१-१४	नाम	२०२-६
नदर	२९०-२२	नल	१७२-२	नाम	१५३-२४
नद	२५०-११	नल	१-१७	नामा	५५-१४
नदी	१८७-११	नल	५७-२६	नामाख्यात	२०२-५
नदी	४२-९	नलद	२१७-६	नारङ्ग	१०६-१०
नर्दन	२४९-१३	नलागिरि	९८-२७	नाराच	१०६-४
ननुव	५-१५	नलिन	५५-२१	नाल	५७-२६
नन्द	२४४-२	नवर्त्तते	१७-१	नाला	५७-२७
ननान्द्रु	१५२-१८	नवा	३-२०	नालीक	२३७-११
ननान्द्रु	४०-१२	नवेदा	१०६-१५	नाशिका	१७१-२५
ननान्द्रु	१०६-१७	नवै	६-१९	नासत्यां	१०६-३
नर्नत्ति	११०-१०	नष्टि	२४८-१५	नासा	१७१-१९
नन्दा	११९-१५	नह	३-१९	नासिका	२३९-२६
नगन्दन	२४९-१२	नहवै	७-२२	नास्ति	१७-५
नन्दी	४७-२२	नहि	३-२०	नास्तिक	१०६-१४
नपात्	१०५-२६	नहिकम्	४-९	नास्तिक	२२३-२२
नपुंसक	६३-६	न्यग्रोध	१९८-५	न्याय	२००-८
नपुंसक	१०६-१०	न्यग्रोध	१७९-१८	न्याय	२०१-१६
नभ्राट्	१०५-२६	न्यग्रोध	१७७-१३	न्याय	१८४-११
नभस्	१०६-१४	नाक	१०६-९	न्यास	१८३-५
नभाग	१-१६	नाग	१०५-२६	निकटिन	२३०-६
नभाग	१४२-५	नागी	४९-१४	निकट	२२३-५
नभस्	१८-१३	नाची	४५-१	निकट	२१४-२४
नभस्कृत्य	७६-२७	नाचिकेत	१०६-११	निकट	५४-१०
नभेरु	१०६-१	नाटी	४२-२	निकषा	१८-१०
नय	१९७-२४	नाट्य	१४९-१२	निकथित	२३०-५
नयाति	१६-१९	नाथ	१७२-२	निकाम	१९-२०
नर	१४९-३	नाना	२३-२	निकुञ्ज	५३-९
नरद	२१७-७	नान्तरीयक	१०६-८	निकुच्यकर्ण	८८-१४
नरनारायण	९१-२२	नापित	१०६-१४	निकुच्यकर्ण	९६-२८
नरनारायण	६८-१२	नाभि	२३२-१८	निखदित	२३०-१३
नरध्याघ्न	८५-१९	नाभी	२०६-२	निगड	५९-७

निगम	११८-१७	निरुक्त	१८४-७	निष्पदी	९४-१६
निगम	२०१-१७	निर्व्वयनी	१०२-१६	निष्पात्	२३३-६
निघातिन्	२२४-५	निर्धनीपकृता	८४-२४	निष्पा	०-१०
निघय	१९७-२४	निर्वित्	२४८-४	निष्पाल	०-०
निघयोच्चारिताः	८४-२१	निर्यास	१७८-६	निष्ठेय	६३-२१
निचुल	२३५-७	निर्यास	५८-१८	निष्ठा	१८६-२६
नितान्तवृक्ष	१८१-१०	निवास	२५०-२३	निःषर्ग	२०९-११
नित्य	२०९-१	निघात	१७३-८	निसर्ग	२०८-१८
नित्य	१९-२४	निवाकु	१३७-२७	नीचैः	१९-९
नित्य	१२९-२	निवलि	२५०-२३	नीड	५५-१६
नित्यशब्द	२१२-१९	निवेशिन्	२५०-२२	नीचापक	१८१-१८
निराघ	३३-१६	निवपिन्	०-०	नील	१४८-१०
निदाघ	५४-११	निवृत्	२४८-४	नील	२४५-५
निद्रा	२१७-२५	निश्चप्रघा	८८-५७	नीली	५०-१
निद्रा	२४६-६	निश्चत्वम्	०-२८	नीहार	२४५-१६
निघन	५५-२६	निःषम	७२-२६	नुत्	२४८-१६
निघनकृत	८४-१९	निपस्यश्यासा	९०-२१	नु	५-९
निधान	१७७-१३	निपद्यश्यासा	० ०	नुकम्	१०-२४
निपठित	२२९-२४	निश्राविन्	२५०-२२	नुत्	२४८-१४
निपठिति	२४७-३	निःपन्थि	१०८-७	नुवै	८-८
निपत्यरोहिणी	८८-४	निःपामा	०-६	नूपुर	६४-३
निपुण	२२६-२२	निपाद्	१५२-८	नृनम	१०९-२२
निपुण	२२२-९	निपाद्	१३९-८	नृनमन	०-२१
निपुणक	१९१-९	निपाद्	२०२-२१	नृवर	६५-२
निपुणोदाहृताः	८४-१९	निपादित	२३०-११	नृवराह	८५-१८
निवद्	१७४-१७	निषेध	१०७-२३	नेत्	१०-५
निवन्ध	१७७-०	निःषेध	१०८-१५	नेत्र	१२६-१२
निमग्न	१७४-१४	निष्क	५३-१८	नेत्र	५७-५
निमित्त	२०१-१६	निष्कला	४४-५	नेत्रक	६१-१८
निरजूप	११०-४	निष्कली	४५-१२	नेम	२७-१
निरक्षी	२४०-२२	निष्कल	२२२-१४	नेकनी	१९३-१६
निराकृत	२२९-२६	निष्मण	२१८-२०	नेकी	०-०
निरुक्त	२०१-१८	निष्पात्	२३३-६	नेमिभिः	११७-५

नैमिशि	११६-५	पट्	१०-१५	पलाका	२६५-८
नैमिषि	"-४	पट	६२-२७	पत्र	२०६-१८
नैवकि	"-५	पटाक	३१-१९	पत्तिगणक	७९-३
नैवाकव	१८१-९	पटली	४४-२७	पत्तिगण	२२७-२५
नै	१०-१२	पटपटा	१५-१२	पथिन्	२००-६
नोचेत्	१३-१५	पटक	१२८-२०	पथिकारिन्	१४०-२८
नो	३-२०	पटच्चर	१९३-१७	पदक	३२-४
नोहि	१०-३	पटौ	४६-१	पदव्याख्यान	२०१-१६
नौ	१२६-१६	पटार	१९६-२	पद	२०१-१९
नौका	"-१६	पटु-	२२०-४	पदवी	२१२-९
नौषेचिका	१०८-१	पटौली	४७-२४	पद	१८६-४
नौषिका	१०८-२	पठित	२३०-१२	पद्वृत्ति	४८-२५
नौषेचन	"-१	पराहारी	४९-१९	पदक्रम	१८३-११
		पराहा	२१८-९	पद्म	२३९-२४
		परिहत	२४४-२८	पद्म	२३७-११
		परिहत	२२१-९	पद्म	६०-९
		परिहृतज्ञाता	८४-२०	पद्मनाभ	७१-९
		पर्या	२३३-१७	पद्मावती	९९-१२
		परिण	१३७-१४	पदात्पद	१८५-७
		पञ्चकल्प	१८५-२२	पदेययद	१८४-१८
		पतञ्जल	३३-४	पदोत्तर	१८५-३
		पतञ्जलि	"-५	पयस्	२४३-२३
		पंकभाट	२१४-६	पम्पस्	२४२-२२
		पच	२५०-३	पत्निवान्	२४०-२२
		पचतभृजता	९०-३	पतत्रि	२४०-२१
		पञ्चव्याकरण	१८५-२३	पत्वा	२४१-१६
		पत	२५०-३	पन्नग	१०६-१७
		पतन	६३-१५	परिसीर	२००-१९
		पत्त्र	५८-१४	परियोष्ठ	"-१९
		पत्रमूलक	१२४-८	परिहनु	"-१
		पत्रक	१२४-२२	परिरथ	"-२०
		पत्र	२३२-१८	परिखा	१९३-१४
				परिशाल	२००-२०

(प)

पक्ष	२३२-६
पक्ष	१९९-२२
पक्षमन्	२३३-११
पक्ष	५३-१४
पक्ष	२३२-६
पक्षज	२३७-८
पक्षक	६१-१८
पञ्चकत्वस्	१४-२४
पञ्चपा	१५-९
पञ्चकपाल	१२२-२
पञ्चरेवत	५०-१३
पञ्चरोहिण्य	५०-१३
पञ्च	४०-१४
पञ्च	१३७-२१
पञ्चसूत्र	४२-२०
पञ्चजन	१९९-१
पञ्चाल	१५०-८
पञ्चदशी	१९७-७
पञ्चलवशा	८८-१३

परिषत्	२००-२१	परपहाणा	३९-११	पर्ण	२३३-१७
पर्यत्	"-"	परःशता	६४-२५	पर्ण	२३५-८
परिषत्	२०३-३	परःसहस्रा	६५-२०	पर्णाट	३०-२१
पर्वत	२०४-८	परस्त्री	१११-२०	पर्णाढक	३१-१५
परिषत्	२०८-२५	परमस्थ	२२३-६	पर्शु	१३४-६
परिवृत्त	१७७-१६	परंपर	२२३-२४	पर्षु	१८४-२१
परिवाप	१७८-१	पर	१९१-४	पर्शु	२३३-१२
परिवाप	१७९-१८	परकुल	१९९-६	पर्याप्त	२१२-१८
परिगूढ	१७७-१३	परयुग	१९९-१२	पर्व	"-२४
परिवंश	"-१४	परदारा	२१२-७	पर्षिका	२४२-३
परिषद्	१८४-२१	परत्र	१८६-१८	पर्याप्त	११-१५
परिभाषी	२५०-१८	परलोक	१८७-७	पषिक	२१४-२०
परिल	१४१-१२	पराशर	१७६-१२	पलाशदुभक्षिती	७१-११
परिसिन्धु	१९४-४	परापहाणा	३९-११	पलाल	५९-१०
परिमुख	२००-१८	परारि	१४-११	पलित	५५-१३
पर्यल्लख	"-"	परिशेष	२२३-२२	पलाश	१००-८
परिख्यात	२२४-३	परिमण्डल	२२३-१९	पल्लि	१९५-१६
परिव्राजक	२२८-१	परिवृद्ध	२२०-२३	पल्लव	६३-७
परिरक्षित	२३०-५	परिम्लव	१२०-१७	पल्लविका	१२४-२१
परिकलित	"-६	परिगहन	१०९-२५	पवित्र	५७-१९
परिगणित	"-८	परिनट	"-२७	पवित्र	१५३-९
परिपक	१४३-१३	परिनर्तन	१०९-२१	पविन्द	१५३-२५
परिधि	१४४-२३	परिष्याकीशिकी	९१-२१	पश्चार्ध	१०३-१२
परिणाह	२३५-६	परिचूत	१०९-२३	पश्चानुपूर्वी	"-१५
परिषत्	२३८-१	परुत	१४-११	पश्चाभिमुख	"-१५
पर्यत्	२३८-१	परुपांसक	१८२-१६	पलाश	१८०-२६
परिसारक	२४०-२१	परेद्यवि	१४-११	पलाश	१७८-१२
पर्यङ्कु	२४७-१९	परोक्ष	२५-१६	पलालिन्	२३४-२५
पल्यङ्कु	"-२०	पर्ण	१४१-२३	पल्लव	२१७-१८
परिघ	"-१९	पर्ण	१८१-१३	पलित	२२९-१९
परियोग	"-"	पर्ण	१७९-३	पलियोग	२४७-२०
परस्पर	२७-१२	पर्ण	२१७-५	पलिघः	"-"
परभृता	३८-११	पर्ण	२०२-१५	पलदी	१९३-११

पलिङ्ग	१८२-१२	पाश	१७८-१२	पाष्णी	२३३-८
पशु	८-२३	पात्र	५७-१९	पांसु	२३२-१४
पशुपालिका	३९-१६	पात्री	५०-५	पांसु	२३९-२
पशुकृत्य	७५-२८	पात्रीव	५९-४	पांसुर	२४७-१८
पश्य	२७-१४	पाद्	१५३-१४	पांसुल	"-
पश्यत	२६-२०	पादी	४४-२७	प्याट्	९-२७
पाक	२२०-९	पादाली	७६-१८	पिङ्गर	१४९-२४
पातक्र	६३-७	पादातिक	१३२-१५	पिङ्गल	"-
पाङ्क	१२०-३	पादिका	१२४-२०	पिङ्ग	२३२-१७
पाट्	१४-१४	पानक	१२३-१६	पिङ्गलक	३३-१४
पाठेय	१९५-१५	पाप	८९-२३	पिङ्गल	४७-२१
पानक	१२३-२१	पामन्	२३४-१५	पिङ्गलमाखड्य	६९-२२
पाणिमखडल	११३-१७	पाम्पीकृत्य	७६-१४	पिङ्गलागिरि	९९-४
पाणिपञ्चव	८४-४	पाम्पालीकृत्य	"-१६	पिचखड	२३२-५
पाणिपद्म	"-	पात्रेसमिता	८०-११	पिच्छ	"-३
पाणिनीयरौढीय	६९-११	पात्रेबहुला	८१-२	पिञ्जूर	१५३-२४
पाणिगृहीती	७१-१२	पापसम	७३-१३	पिञ्जूलक	३३-२०
पाणिवज्र	७२-१	पार	५६-१६	पिट	१२९-७
पाणिदखड	७१-२६	पारकर	१०४-८	पिटक	५४-२१
पाशहस्त	७२-२	पारस्कर	"-	पिठरी	४४-१
पाशटी	४२-१	पारस्त्रिणोय	१११-२०	पिखडफला	४०-१
पाठा	१८७-१२	पारलौकिक	११२-९	पिखडीजङ्घ	३१-२
पाशु	२२०-४	पाखडी	४२-१	पिखडी	४२-६
पाथेय	१९५-२२	पाखडुघृतराष्ट्र	६८-११	पिखडीशूर	८१-१७
पाद्	१९७-१९	पाखडु	१४२-२०	पिखाक	६३-२१
पाद्	२०४-२७	पाखडु	२३९-४	पिचखड	१९७-२४
पाद्	२१३-९	पाखडव	१४४-१२	पितृदेवता	२११-२२
पारायण	२०७-१४	पारिमाखडल्य	११३-१०	पितृ	२३७-२६
पाई	१८०-१५	पारी	५०-६	पितृक	१९१-१०
पादस्वेद	२१४-१४	पाश्व	२३३-१०	पिप्पल	२०२-१५
पादस्वेदन	२१४-१४	पाश्व	५९-४	पिशाच	१९७-२१
पामा	१८७-१२	पाश्वतस्	१२२-२५	पिशाच	१३४-१२
पावा	१८७-११	पाश्वतस्	१८९-२	पिप्पल	१८०-२५

पिप्पलीमूल	१८१-७	पीततैल	७०-२५	पुष्प	२४४-५
पिचुक	१८१-८	पीतमद्य	५-२६	पुष्कर	१८८-५
पिटक	२१३-२३	पीतदधि	७१-२२	पुष्करसद	१३६-२६
पिटक	१४०-१२	पीतविष	५-२३	पुङ्ख	५४-४
पिटाक	५-५	पीतक	१२८-२४	पुञ्ज	५५-२६
पिष्ट	१४०-१७	पीत्वास्थिरक	८७-२६	पुगङ्क	१२५-१२
पिटाक	२१३-२५	पीनी	५१-५	पुश्यसम	७२-२२
पितृमत्	१४०-११	पुक	१७९-१७	पुशय	१२९-८
पितृमन्तु	५-५	पुटक	२३७-१२	पुत्र	१५२-१८
पिण्ड	५-५	पुट	१७९-१४	पुत्र	१२९-१९
पितरिशूर	८२-२३	पुट	१५४-६	पुत्रजात	७०-२४
पितमह	१०८-१४	पुटक	१२८-२३	पुत्रपौत्र	९२-१९
पितामही	४२-१०	पुटी	४२-२	पुत्रपती	६६-९
पितापुत्री	९१-१७	पुशयाहवाचन	२१०-१	पुत्रपशू	६७-८
पित्त	२३३-६	पुतचाल	२१३-१३	पुत्राध्यापक	७८-१९
पिनाक	५३-१८	पुत्र	२३७-२६	पुत्र	४३-५
पिपास	२१७-१९	पुनरुक्त	२०१-१५	पुनः	१८-४
पिप्पली	४४-२	पुनरुक्त	१८४-७	पुनःपुनर्	२२३-२३
पिप्पका	५२-८	पुराण	२४४-२	पुनर्भूः	१५२-१९
पिशङ्गी	४३-२३	पुराण	१८३-१०	पुनाग	८५-१९
पिशुन	२२७-१	पुरगा	९८-२३	पुरार	१७६-१४
पिशाच	१००-११	पुरीष	२१८-३	पुर	५७-२४
पिष्टमोदक	७९-११	पुरुष	२४७-१५	पुर	२१-२०
पिष्ट	३२-२०	पुरोडा	२१६-१४	पुरस्	१४-१२
पिष्टका	१२४-२०	पुरोद्	२१६-१४	पुरस्तात्	१४-१७
पिष्टातक	१३०-४	पुल	१७९-४	पुरतः	२०-६
पीडा	१८०-१९	पुल	२३५-१८	पुरगावण	९८-२३
पीडा	२४९-८	पुलिङ्ग	१८२-१२	पुरःस्थ	२२२-३
पीयूष	१७८-१४	पुलुष	२४७-१५	पुरा	९-१७
पीलु	२०५-५	पुष्प	२०५-९	पुराण	९-१९
पीलुमूल	२०९-३	पुष्प	२१७-१८	पुराण	४८-२६
पीला	१४०-१८	पुष्प	२०५-२	पुरुषव्याघ्र	८४-१
पीतधृत	७०-१८	पुष्कर	२३७-६	पुरुमहिष	५-५

पुरुषरुह	८४-१	पूली	४६-२६	प्रतित्यद	९५-१०
पुरुषकुञ्जर	"-२	पूर्यति	१७-११	प्रतिदिश	"-"
पुरुषवराह	"-"	पूर्व	२८-२४	प्रतिपथ	"-११
पुरुषवृषभ	"-"	पूर्व	५९-५	प्रतिष्कथ	१०४-११
पुरुषवर्षभ	८४-४	पूर्व	"-५	प्रतिकथ	"-१४
पुरुषर्षभ	"-"	पूर्त्त	२२९-२४	प्रतिष्णिका	१०८-१९
पुरुषहस्ती	"-५	पूल	५९-१५	प्रतिकूल	२२३-२२
पुरुषवृक	"-८	पूनक	१२८-२३	प्रतिभू	"-२३
पुरुषवृष	"-१०	पूलासकुरण्ड	६७-९	प्रतिहर्त्तृ	२२८-१२
पुरुषसिंह	८५-२०	पेट	५४-२४	प्रत्यक्ष	९५-१६
पुरुषोद्धा	८६-१	पेश	२३३-७	प्रत्यनडुह	"-१४
पुरोहित	१४२-१२	पैठसर्प	१११-१०	प्रचार	२१८-१५
पुरोडाश	१०२-१४	पैठलोदायनि	११५-७	प्रजापति	२१५-९
पुरोहित	२२४-२०	पैल	११४-२२	प्रजावती	"-१०
पुलिन	५५-२२	पैशाच	११७-१८	प्रणय	२३६-२६
पुलिभवती	९९-१९	पोटा	२४५-१५	प्रतिजन	१९८-"
पुष्कला	४४-५	पौरुडरीक	१३१-१५	प्रतिपत्	२४८-३
पुष्कली	४७-१९	पौष्पि:	११५-२६	प्रतिपत्	१९७-११
पुष्पक	१२०-१८	पौर्णमासी	१९७-१३	प्रतिविम्ब	२१८-९२
पुष्पक	१२८-१	प्रकट	२२३-५	प्रतिश्रुत्	२५८-५
पुस्तम्	६३-२२	प्रकाश	"-१२	प्रतीप	२४६-१७
पुग	१९९-२२	प्रज्ञा	२३२-७	प्रद्युम्न	१३७-२७
पूर्णाकाल	१९३-२२	प्रज्ञा	१७६-१९	प्रतीप	२३६-२६
पूतर	१९२-२२	प्रतिबोध	१५२-९	प्रत्यय	२१८-२२
पूप	२०६-२२	प्रतिक्रियत	९५-६	प्रतूर्ण	२४१-८
पूर्वपद	१८५-५	प्रतियद्	"-"	प्रथम	२२२-७
पूर्वपक्ष	१८९-२२	प्रतिदूश	"-"	प्रद्युम्नाभिगमन	२०३-१५
पूनयव	७३-४	प्रतिविद्	"-७	प्रयाम	२३५-९
पूनयव	"-५	प्रतिदिव	"-८	प्रपापूरण	२०९-२६
पूरुप:	१०१-११	प्रतिदिव	"-८	प्ररोहण	२०९-२२
पूयमानयव	७३-५	प्रतिदिव	"-"	प्ररोह	२१६-११
पूयी	४६-२१	प्रतिदिव	"-९	प्रवास	१९८-८
		प्रतिमनस	"-"	मवास	२०८-१३

प्रभूत	२१२-१६	प्रथम्	७२-१६	प्रान्तम्	७२-२५
प्रवेशन	२०९-२	प्रशान्	२२-२२	प्राधान्य	१२२-१२
प्रलेपिका	२१५-८	प्रशास्त्र	२२६-९	प्रायः	१९-१
प्रस्थ	१९१-६	प्रविक	२२४-२३	प्रायश्चित	१०१-९
प्रस्थक	—	प्रष्ठक	१२९-२	प्रायश्चित्तिः	१०२-३
प्रावृष	१४१-४	प्रसह्य	२०-९	प्रायौगिक	११२-१०
प्राशिता	१०८-६	प्रस्कण्व	१०४-१७	सु	१५०-१३
स्रप्ता	१४५-११	प्रहणकलित	७१-२५	प्रिय	२१९-१०
प्रसादारोहण	१०९-१६	प्रहितनरक	३५-१७	प्रियक	१५६-९
प्रयोग	२११-११	प्रहसनेकृत्य	७७-१	प्रियगुह	७०-१४
प्रकामम्	१८-७	प्रहृत	१५३-१३	प्रियविश्व	—
प्रचेतोराजन्	२६-२६	प्राकृत	११८-२२	पियाद्वि	—२०
प्रचेताराजन्	—	प्राकारमर्दी	१३६-२७	प्रियमधुक	९५-२६
प्रतपने	७७-७	प्राच्य	१५४-१२	प्रियदधिक	९६-३
प्रकर्ष	२११-१०	प्राजरुहाकृत्य	७७-२५	प्रियपयस्क	—६
प्रतान	३३-३	प्रान्तपुष्या	४०-४	प्रियपुष्क	—
प्रत्यवरोहिणी	४७-११	प्रादृत	१५४-७	प्रियनौकः	—७
प्रतिलीम	३४-३	प्राक्पुष्या	४०-४	प्रियलक्ष्मीक	—
प्रपन	१८४-९	प्राज्ञ	११७-१४	प्रियरूप	२२२-२६
प्रथमगुण	—	प्राज्ञे	९-१	प्रियानहुत्क	९६-६
प्रदक्षिणम्	७३-१४	प्राप्रानात्	१५-१०	प्रियासचिव	९८-१
प्रमृग	—१६	प्राज्ञम्	७२-२१	प्रियावासन	—
प्रमाणत	१२२-२५	प्राटाहति	११७-६	प्रियाक्षान्त	—
प्रप्रीथ	५८-१६	प्राडाहति	—	प्रियारत्नान्त	—२
प्रकृत्य	१५-१६	प्राण	१४९-५	प्रियाचपल	—
प्रणे	७-१२	प्रातर्	१८-१५	प्रियानिचित	—
प्रयुक्त	६-१	प्रातिभाव्य	११३-८	प्रियावाम	—
प्रबाहुकम्	२२-९	प्रतिभय	—१७	प्रीणितकट	७१-१७
प्रतिमर	५६-७	प्रातिभ	१२०-४	प्रेषण	११३-७
प्रदान	५०-२०	प्रादुम्	१९-१४	प्रेषण	२११-१२
प्रहर	६२-२०	प्रादुम्	७६-७	प्रेषण	—
प्रथर्षावमर्त्री	९१-१३	प्रादुक्त्य	७२-३		
प्रपुन	५५-११	प्रादोहनि	११६-२७		

पेशिका	११५-१५	फलक	१७९-१९	बर्बर	२०४-३
प्रेक्षा	१७९-१०	फलक	५५-१४	बर्बर	१७८-१५
प्रेहिस्वागता	"-१४	फलीकृत्य	"-"	बल	२३५-६
प्रोहित	९-६६६	फलीकृत्य	७५-२०	बल	"-६
प्रेहिवाणिजा	८७-१२	फलुकृत्य	"-२५	बल	१७९-४
प्रोथ	१५५-२१	फाला	५१-८	बल	५८-१४
प्रोष्ठ	१४-११	फाली	"-६	बलय	६१-३
प्रोष्ठिक	"-१३	फेन	२३२-७	बलवत्	१९-१३
प्रोहकपर्दा	८८-१४	फेन	२३३-१५	बलाका	२३५-७
प्रोहकटा	"-२५	फेन	२४५-५	बलाका	"-५
प्रोहकर्दमा	९०-१६	वक	१४९-२	बलाहक	१०१-१५
प्रोह्यपदि	"-२५	बकनखगुदपरिणद्धा३५-१३		बलाका	१३८-११
पृच्छा	२४८-२३	बठरछान्दस	७०-१	बलात्	२३-८
पृथु	२१९-१९	बकुल	२१८-१	बलवज	१७७-२
पृथुक	२०६-१८	बडवा	४०५-५	बलवजभार	२१०-२६
पृष्ठ	२०५-१	बत	१०-१६	बलवज	२११-२
पृथ्वीरुह	२५१-११	बदर	२०५-१९	बगीवर्द	१४६-१०
पृथा	१४२-१८	बदर	१४९-१४	बलीवर्द	१००-२१
पृथक्	२३-४	बध्योग	११३-१	वस्त	१५३-२४
पृथोर्जकककुभ	३६-४	बन्दी	४७-१८	बह्यस्क	१५२-८
पृथिवी	४५-२	बन्धु	२३९-६	बह्लीक	१३४-११
पृथिवीप्रशवण	८०-९	बन्धुमित्र	२१२-१	बर्हवत्	२४०-१५
पृथिवीविदित	"-"	बन्धुका	१७९-१६	बह्वी	४९-३
पृथु	२३२-१५	बध्योग	१५२-१४	बहिः	१८-८
पृदाकु	१५२-९	बधिरक	३५-२२	बहिर्योग	२९-२४
पृषादर	१००-५	बधिर	२४१-१२	बहिर्योग	३१-१७
पृषाद्धान	"-२०	बन्धा	१४८-१४	बहु	६०-४
फट्	१३-३	बन्धका	४५-१८	बहुभाविन्	२२३-२३
फल	२१८-११	बन्धकी	१४४-२२	बहु	२२०-१०
फल	२३५-६	बभ्रु	२३४-११	बहुल	२२०-१३
फल	१७९-४	बरटी	४२-७	बहुल	२२९-११
फल	१८१-६	बर्वरी	४७-१६	बहुसर्पिष्क	९५-२६
फल	५९-१०	बर्बर	१९५-२५	बहुपयस्	९६-८

बहुतन्त्री	९६-१८	विस	१७८-१९	ब्रह्मवर्चस्	२१०-१९
बहुतन्त्रीक	"-	विस	१८०-१२	ब्रह्मगुप्त	१३५-८
बहुतर्द	११८-२१	विसाङ्कुर	५७-२४	ब्रह्मगुप्त	१४२-४
बाहु	१७७-१२	विन्दु	३६-१३	ब्रह्मगुप्त	१३५-८
वान्यब	११८-९	बीज	१४४-१०	ब्रह्मदत्ता	१४९-१३
वान्यकि	११६-७	बीजाश्व	"-११	ब्रह्मकृत	१४५-१९
वाहुकि	"-१८	बीजरुहा	७६-२७	ब्रह्मप्रजापति	९१-२२
वाणम्	५४-१४	बीजर्याकृत्य	७७-५	ब्रह्मचारिन्	२२६-१८
वाश्रवी	५१-१६	बीज	२३२-१७	ब्रह्मन्	२१३-२४
नारवाणम्	५४-२६	बीज	१७७-२२	ब्राह्मण	२२२-२
बाल	१४८-१०	बीज	२०६-७	ब्राह्मण	२०२-५
बालशिख	"-	बुक	१७९-१७	ब्राह्मण	२०२-२४
बाला	"-	बुभुक्षा	२१६-२४	ब्राह्मण	१८५-३
बाल	५७-१०	बुध	५७-२३	ब्राह्मण	१५०-५
बालवृद्ध	९३-९	बुध	१७८-४	ब्राह्मण	१११-७
बाला	३८-१६	बृहत्	१२३-२५	ब्राह्मणयाजक	७८-१४
बाल	२२४-१३	बृहत्	१२५-१२	ब्राह्मणतुर्य	"-२१
वाश्रव्यायणी	५१-१६	बृहती	"-	ब्राह्मणमत	८४-२०
बाल	२२१-४	बृहतीका	१२९-२३	ब्राह्मणचेल	८६-१९
बालिश	१४८-२३	बृहतीकार	१३९-१९	ब्राह्मणजालम	"-
बालिश	२२२-२	बृहस्पति	१००-१५	ब्राह्म	१११-५
वाहीक	१९३-१५	वृषी	४५-२४	ब्रूहि	१६-१८
बाहु	१३६-२५	वृषी	१०३-२	भङ्गा	२१०-२२
बाहुकीट	१८३-२०	वैल्य	१५३-९	भङ्गी	४२-२५
विचर्चिका	२३३-२२	वैल्वयत	३७-१४	भगल	१७५-२१
विन्दु	१५६-४	वैल्वकी	११५-२७	भक्षाली	१९६-४
विम्ब	१४२-१८	वैजवापि	१३५-२	भक्षितपलागुहु	७१-११
विलम्ब	१७५-११	वैजवापि	२०५-१५	भक्षादी	१९६-५
विम	२२०-१६	वैज्य	१८९-९	भक्षा	२१६-१८
विद्याल	१०१-१४	वैन्दवि	१३४-२०	भगन्दर	६२-१३
विन्द्या	४१-२६	वोध	२०४-१८	भग	६४-११
विन्द्या	४१-२६	ब्रध	१५६-१९	भगला	१३८-२२
विण	१७९-४	ब्रध	६१-१६	भगो	५-६

भञ्जन	१८८-१६	भवतु	२७-७	भारत	८४-१९
भञ्जनागिरि	९८-२४	भव्यामनोच्च	९७-२४	भास्कर	२५-७
भण्डित	१५४-३	भर्ग	१३६-५	भास्त्र	१७५-१७
भण्डिल	१५४-३-	भर्त	१३४-८	भाष्यवर्तक	७८-१९
भण्डिल	१५४-३	भर्तृ	१४०-१९	भिक्षा	२१७-१९
भण्डित	१५९-१५	भर्ग	१५४-१४	भिक्षा	१६४-५
भण्डित	१५४-६	भद्र	२४५-७	भिक्षुकी	४६-५
भण्डित	१५९-२६	भङ्गकीय	१६२-१०	भिक्षु	१२९-४
भण्डित	२४७-२	भव्यभाला	४१-३	भिक्षुकदाक्षि	६९-२३
भण्डित	३२-४	भस्त्र	६३-२१	भिक्षुक	१६४-१९
भरट	२१४-५	भस्त्राफला	४०-१	भिक्षुक	२१४-२४
भरण	२१४-४	भस्त्रा	१८१-८	भित्त	२४८-१४
भर	२५०-६	भस्त्रा	२१४-३	भिदा	४-२२
भर	२१८-४	भस्मसात्	१५-११	भिन्दिहलवणा	९०-११
भरण	२४४-१	भस्मसू	१४-२२	भिषज	२४२-१५
भरत	१६२-२०	भष	२५०-११	भिषज	१५-१०
भरत	१३४-८	भषी	४२-२२	भिषा	१५९-१५
भरत	१३४-१७	भारत	२०७-१२	भिषणज्	२४३-१३
भरत	२४४-१४	भाजन	१५५-२६	भिष्याज	१६०-३
भरतर्षभ	८५-२०	भाण्डा	१८८-१६	भी	२४८-११
भद्राकृत्य	७७-९	भागवतीभागवत	९३-३	भीम	१२७-५
भद्राज	१५५-४	भाजन	३६-१५	भीमसेनार्जुन	६९-१४
भद्राज	१५६-९	भाजा	४९-२३	भीमार्जुन	९१-१७
भरम	१४५-१०	भाजी	४९-२३	भीरुष्ठान	१०८-२२
भरुजा	४८-३	भाण	१४-४	भीष्मद्रोण	६९-४
भरुजी	४-४	भानु	२३०-२२	भुक्तासुहित	८८-१७
भवति	१७-२	भारत	१४४-१४	भुरण	२४२-११
भवतु	४-१३	भारम	१४५-१०	भुवन	६३-७
भवन	६३-१३	भारङ्गि	१९२-२५	भुरु	२३४-१२
भलन्दन	३१-३	भारुजिक	१३-२४	भुः	२४८-१०
भलन्दन	१७५-८	भार्यापति	६८-२	भूर्ज	६४-१२
भलन्दन	१४२-९	भार्याढ	७०-१८	भूत	५५-११
भल्ल	१७१-६	भाव	६३-१८	भूतनिराकृत	८४-२६

भूमि	२०२-१४	भौलिकी	४७-९	मठ	५५-१०
भूमि	१४१-१८	भौरिकी	४७-१६	मठिका	१२५-२
भूरि	७-२५	भौलिकि	१४८-१८	मठी	४४-१०
भूभक्त	७८-१८	भौलिकिविध	१६९-१४	महार	१७१-२२
भूयस्	१८-१४	अंशकलाकृत्य	७४-२५	मण्डली	४२-२१
भूयस्क	१३०-३	अमर	१०१-१८	मण्डल	५७-२४
भूयस्	१३८-२६	अमरक	१२९-२५	मण्ड	५४-२०
भूर्भवस्	२०-१	अमर	१२६-११	मण्डर	२४७-११
भूषण	२४९-१४	अमरक	१२६-११	मण्डप	५४-१४
भूषण	५४-१५	अष्टका	३४-१९	मण्डल	२४-११
भू	२०४-२८	अष्टककपिष्ठल	३५-१८	मण्डकी	४२-२१
भृगु	७-८	आवृ	२२६-९	मण्डपिका	१२५-३
भृङ्गी	४५-३	आवृ	२३७-२५	मण्डु	१५७-१९
भृतक	१२९-९	आतुषपुत्रः	२५-७	मण्डि	२३३-१
भृति	२१३-९	मङ्गु	१५८-१९	मण्डि	२३५-२४
भृश	२२१-१५	मङ्गु	१८-२४	मणिक	१२१-१०
भृश	२४४-२६	मकर	१७२-२५	मणिक	१२१-१०
भृष्टलुञ्चित	६५-८	मकष्ट	१४५-१७	मणिपाली	१४७-११
भेद	२११-९	मक्षिका	२३१-२१	मणिपाली	२१५-७
भेषज	१२१-१६	मङ्गुष	७-७	मत	१७७-१५
भोस्	५-६	मङ्गल	५९-११	मति	१४०-५
भोगावती	९९-१३	मङ्गुष	१४१-२	मतुवर्थ	१८९-२५
भोज	३७-१५	मगदी	१७८-३	मत्स्य	१२७-१९
भोजंभोजम्	१५-१४	मगघ	१८९-२३	मत्सी	४२-२७
भौजि	१८९-९	मगघ	२४२-२१	मत्स्यक	१२८-२
भौरिकिविध	१६९-१४	मघष्टु	१४५-२०	मथि	२४७-४
भौरिकि	१४८-१८	मञ्चक	५४-२४	मद्	२४५-७
भौरिकि	३७-२०	मञ्जरी	२१७-१९	मदाघ	३४-११
भौलिकि	७-२१	मञ्जरी	४५-११	मदि	२४९-१४
भौलिकि	४७-४	मञ्जीर	६४-३	मद्यपीत	७०-२६
भौलिङ्गी	११५-१२	मञ्जीरक	१४१-२३	मद्रस्थला	१८-६
भौलिङ्गी	४०-४	मङ्जु	२३२-१८	मद्रकूल	१९६-३
		मठर	१५२-६	मद्रशर्मन्	१३८-९

मध्य	१९१-७	मनस्	२१-५	मरुत्	२४०-१३
मध्य	५७२-२०	मन्वर्थ	१८९-२५	मरुत्	१८०-३
मध्या	३९-१	मनायी	१५७-१७	मरुत्	१३४-१३
मध्यसा	३९-३	मनीषा	२३५-८	मर्मर	६२-३
मध्यस्थ	२२२-३	मनीषी	१०२-१	मर्यादा	९६-८
मध्यम	६१-१२	मनीषित	१०१-२०	मल	५७-१०
मध्यमिका	१९१-७	मनु	१५९-८	मलिन	१७२-७
मध्यमक	१९१-८	मनुष्य	१६५-११	मसमसा	७५-१८
मध्यतस्	१२२-२४	मनुष्यी	४३-१७	मसुरकर्ण	१४१-१४
मध्यसा	१४६-१३	मनुषी	४३-१८	मसूर	१६६-४
मध्या	१४६-७	मनुचूड	७०-५	मसुरकर्ण	३३-२४
मध्येगुरु	७१-२	मनोज्ञ	२२८-२१	मस्कर	१०५-२
मध्येगुरु	८०-९	मन्मथ	१०२-२०	मस्करी	१७४-२६
मधु	१८०-१	मन्तु	१५७-१७	मस्तक	१२४-९
मधु	२०२-२०	मन्तु	१४२-१७	मस्नसा	७५-२०
मधु	१७४-२३	मन्द	२४५-५	महस्	१७९-१४
मधु	२३०-२२	मन्द	१४४-१३	महत्	१६२-२८
मधु	२३९-४	मन्द	२२१-१४	महत्	२२०-६
मधु	१०८-९	मन्द	७८-१८	महत्क	१२५-१२
मधु	५३-११	मन्त्रमित	८४-२०	महाजन	१९८-२७
मधु	१५९-२०	मन्त्रि	२५०-१७	महापुत्र	१७४-१
मधुकं	१२५-१३	मन्त्रगार्ह	८५०-२३	महाधित्त	१७४-२
मधुर	२२१-९	मन्दार	१७८-२०	महाराज	२२३-८
मधुपर्क	२११-२१	मन्द्र	२१६-२१	महाव्रत	२१०-८
मधुकर्ण	१७४-२२	मन्द्रित	१५२-१३	महानान्नि	२१०-११
मधुमत्	२०४-२	मरये	१७-३	महानस	१६२-२०
मधुमान्	१९४-१५	मस	२४५-२४	महानद्	६२-१२
मधुर	१७४-१८	मस	८-१९	महित	१५८-२०
मधुसर्पिस्	६९-९	मयूर्यण्ड	९८-१४	महाप्रयाण	१६२-२५
मधुसर्पिस्	९१-७	मयूरण्ड	९८-१४	महाप्राण	१६२-२५
मधुसूदन	२४९-२१	मयूर	१०२-२७	महिलापाद	९३-१७
मनस्	१६०-३	मयूरव्यंसक	८७-१	महाशूद्री	३९-२६
		मयूरव्यंसकप्रिय	९०-२८	महित्री	२४०-१३

सहित	१६२-१२	माधव	११८-१०	मांस	१९८-७
सहित्य	१०३-२	मानस	११८-१२	मांस	२३२-१७
सही	१८७-१४	मान	६१-१५	मांसशोणित	८३-८
सहिष	१०१-१२	मान	७१-१५	मांस	२०८-१२
सहीड्	२४२-२२	मान	२३५-८	मांसीदन	२०८-१३
सहिमत	१६२-२३	मानकस्थली	१९६-९	मांसीदन	१९८-६
सहिपी	२१५-६	मानव्यायनी	५१-१८	मित्रयव	३१-२३
सही	२२०-१३	मानाध्यायनी	५१-२४	मित्र	१९५-१०
सही	४२-१०	मानस्थली	१९६-९	मित्र	१९९-२३
सहीघ्र	२५१-१०	मानुष	२२३-१४	मित्र	१४९-३
सा	९-९	मान्तव्यायनी	५१-२०	मित्रयु	१५२-७
साड्	९-९	साया	१८७-१२	मित्रयु	१४७-१
साङ्गव्यायणी	५१-२१	सारुत	११७-१९	मित्रयु	३१-२३
साङ्गव्यायनी	५१-२७	साल	२३५-७	मित्रावरुण	९१-१८
साकि	९-२	सालक	६२-३	मिथुन	२२६-१८
साठर	१९५-२३	सालव	१६९-२	मिथुन	२०-१५
साठरा	१५२-६	सालती	४२-११	मिथ्याकृत्य	७७-२६
साणव	२२२-१२	साला	२३७-१	मिथु	५२-२६
साण्डव्यायनी	५१-१९	सालवा	१८७-१५	मिथ्या	२०-११
साण्डलिक	१३२-३	साल्य	१२१-१५	मिषस्	२१-८
साण्डव्यपिङ्गल	६९-२२	सावा	१८७-१२	मिसत	१४९-१३
साण्टिकुरट	६९-२५	साशब्द	२१२-१९	मिस्रकावण	९८-२५
साण्डरिक	१३१-२८	साषादन	१९५-९	नीत	१७०-२१
साची	४४-२६	साषशराविन्	१३८-२०	नीमांसा	१८६-१
साजिरक	१४१-२३	साषस्थली	१९६-८	नीमांसकदुदु	८६-१५
सातरिपुरुष	८२-२१	साप	५८-२०	मुकयी	४३-४
सातरिश्रवन्	२४१-१६	साषेण	१०९-८	मुकुर	२४७-२०
सात्	४०-११	सास	५८-१७	मुकुर	२१८-१
सातासही	४२-१०	सासजाता	७०-१२	मुकुर	२१८-१
सात्क	१९१-१०	सासज्ञपण	२७७-१४	मुकुल	२३५-८
सातापितृ	८१-१८	साहकस्थली	१९६-८	मुकुल	५८-२६
सात्रायाम्	८-१८	सायोन	५-९	मुकुल	१४७-२०
सादित	१७२-१२	सांसी	४६-११	मुक्ता	१३२-१६

सुक्ति	१८६-१६	मुसल	१०२-३	सूबिक	५६-२१
मुख	२३९-९	मुसल	५१-२६	सूबिका	१३७-२१
मुख	२००-२	मुसली	४७-२१	सूषी	४९-२
मुख	५६-८	मुसल	२०६-२२	सूकण्ड	१४४-२४
मुख	१३०-१३	सूठक	२२९-७	सूकण्डु	१४४-२४
मुख	२०५-१	सूहुर्मूहुस्	२२-१६	सूगपद	९८-१४
मुखचन्द्र	८४-३	सूहुः	२२-१६	सूगक्षीर	९८-१३
मुखतस्	२-२४	सूहुर्त्	२०१-१७	सूगचपला	९८-१५
मुखपुण्डरीक	८४-३	सूहुर्त्	१८४-२२	सूगावती	९९-१२
मुखतस्	१९०-५	सूहुर्त्	६२-२१	सूगीपद	९८-१५
मुञ्ज		सूर्क्षा	२४६-६	सूगीचपला	९८-१५
मुञ्ज	१४९-३	सूर्क्षा	२३१-११	सूगीक्षीर	९८-१३
मुण्डसम्भावित	८४-२०	सूर्क्षा	२१८-२०	सूजा	२४८-२३
मुत्	२४८-९	सूठ	१४०-१९	सूयाल	२३७-११
मुद्गल	१५९-१६	सूति	२४८-१६	सूयाली	५७-२३
मुद्रिका	१२४-१९	सूत्रपुरीष	९२-२२	सूयाभुजा	५-७
मुद्रा	२१७-२५	सूत्रशकत्	९३-२	सूयाल	१०२-२६
मुनि	१४१-१३	सूत्र	२१७-२०	सूयाल	५७-२३
मुनि	२३४-१०	सूत्रशकत्	६९-१५	सूत्	२४८-१०
मुनिचित्त	१७४-१	सूल	२४७-१८	सूदु	१४५-१२
मुनिवित	८६-१७	सूर	२४७-१८	सूदु	२३२-१७
मुनिचन्दन	८४-३	सूलविभुज	२५१-९	सूदु	२२०-६
मुनिस्थल	१७४-२१	सून	२२१-९	सूषा	२१-१४
मुनिखेट	८६-१४	सूल	१७४-२३	सू	७-१३
मुनिपुङ्गव	८५-१९	सूलक	६३-१२	सूखला	२३५-८
मुनिप्रदी	९४-१०	सूलाटी	४२-८	सूखला	१०३-३
मुनिधूर्त्	८६-१७	सूल	२-१८	सूघ	२११-२०
मुनीवती	९९-११	सूल	२१-१३	सूघ	२४५-१४
मुरल	१३५-१७	सूलभार	२१०-२६	सूघ	१९९-२३
मुर	१३९-२६	सूल	५९-३	सूघ्य	२०-१३०
मूल	२३५-१९	सूलक	१२४-१८	सूठ	६४-४
मुसल	२११-२०	सूपिका	३८-१४	सूथी	४३-२६
मुसल	१५८-२०	सूषा	४९-२	सूदरिपण्ड	२५-१२

मेघ	२५०-८	यज्ञ	१४८-१२	यवास	२३७-१४
मेधा	२४२-९	यतस्	१२२-३६	याज्ञकोपाध्याय	९३-१०
मेधा	२४९-४	यदुत	४-७	याज्ञदत्ति	३०-२७
मेधा	१९९-२२	यद्	२७-२	यातृ	१०-१४
मेधा	२०५-२४	यद्	११-१३	याति	१६-२१
मेधा	२११-१९	यत्र	१०-५	यातोपयात	२१४-१४
मेधाविन्	२२८-२१	यथा	१५-१३	यात	२१४-१४
मेधी	४३-५	यथाकथाच	९-४	यान	५५-१६
मेधातपस्	६९-९	यथालथ	२२२-२१	याव	१२८-१०
मेधातपस्	९१-१४	यथापुर	२२२-२०	यावत्	६-२१
मेनका	५२-५	यथाकाम	५-२१	युक्तम्	२२-१९
मेघ	२५०-७	यथात्मन्	२२४-५	युग	२०५-२५
मेह	२५०-११	यदा	६-१०	युग	१६४-१५
मैत्र	१७५-१५	यदिव	६-२२	युग	२११-२१
मोदक	५४-४	यदि	४-६	युगन्धर	१५०-५
मोदमान	१९१-१९	यदिनाम	५-१८	युगपत्	२२३-२२
मोदन	१८८-१०	यदृच्छा	८९-१८	युगपत्	१९-२०
मोदन	१९१-१९	यमल	१७३-३	युगवरत्रा	१६४-२३
मौल्लायन	१३४-२३	यमसभ	२०३-१६	युक्ति	२४८-२५
मौनिक	१३२-१	यवक	१२६-१८	युधिष्ठिर	१३८-१२
मौदृत्य	१७६-१२	यवक्रीत	१८५-१७	युत्	२४८-९
मौलीन्दुः	७०-३	यमसु	१४५-१९	युह	२४५-१९
यका	५२-४	यमुन्द	१४७-२६	युवन्	२२८-२
यकल्लोमन्	१९३-२२	यव	२३०-१९	युवराज	२२४-४
यकल्लामनख	१९३-२२	यव	२३२-६	युवराज	१९२-१९
यकमेदस्	९२-२२	यवनमुग्रह	८७-१०	युवन्	२२६-६
यच्च	६-२	यवास	१६६-२	युवति	१६४-९
यजमान	२१५-१३	यथस्	२०९-१५	युसद्	२७-५
यजमान	२२८-७	यवास	१७७-२२	युष्मद्	४०-१३
यजुस्	१८३-१८	यवास	१७९-१३	यूका	२३३-२१
यज्ञ	१८३-७	यस्क	३०-१३	यूष	२००-२
यज्ञदत्त	१७६-३	यस्क	१४१-२३	यूष	५५-२७
यज्ञ	२०१-१६	यष्टि	२१५-२३	यूप	१७१-१९

शूषर	१७०-२२	रथकार	१३९-२४	राजपुरुषायणि	११३-१८
शूषी	४३-२५	रथपा	१०४-१०	राजस्थल	१९६-५
शूष	२०६-१४	रथकार	१३९-२४	राजपुत्र	१६५-१३
शूषी	४२-२६	रथगणक	७९-३	राजन्य	१६५-५
शूष	५६-२०	रथन्तर	१६२-१८	राजद्वितीय	७९-५
शूषी	४२-२६	रथस्य	१०४-९	राजन्य	१६८-१७
थेन	७-१४	रथ	१६५-२०	राजस्नापक	७८-२०
योग	२०८-११	रथगण	२२७-२५	राजपरिवेषक	४८-२३
योध	५५-२२	रथकार	१७४-२४	राजतुरीय	७८-७
योध	११८-१०	रथन्तर	१५२-१५	राजसूय	५९-२१
यौवन	५५-१६	रथीतर	१५२-१५	राजपथ	१२७-१३
	(२)	रसि	२४९-१८	राजशार्दूल	८५-१९
रक्षस्	२४०-१४	रराका	१५८-८	राजी	२३६-६
रक्षोऽसुर	२४०-१५	रवण	१४२-१३	राजपौरुष्य	११३-१९
रङ्कु	१९४-८	रस	५७-१८	राजीव	२३७-१९
रक्षोऽसुर	११८-२३	रस	१८५-१४	रामलक्ष्मण	९१-७
रक्षोहन्	२४१-१०	रहस्	२००-२	राम	१३७-८
रक्षोमुख	३१-९	रहस्	२०४-१८	रामायण	२०७-१३
रक्षस्	१३४-११	रहूगण	१५८-८	रामोद्	१५३-१४
रघुवृषभ	८५-१९	रहोगण	१५८-८	रावण	११९-१८
रणपण्डित	७१-२६	राग	२१८-४	राशिकल्पित	८४-२६
रजःकर्णी	२५-१६	राक्षस	११७-१९	रासभकरभ	६९-७
रजत	१६७-४	राक्षोऽसुर	२०३-७	राष्ट्र	५९-२६
रजत	६१-२	राशि	११४-२६	राहुचन्द्र	६९-३
रज्जु	१९४-१४	राजन्	२०२-२३	रावणि	११६-१
रजस्	२३८-६	राजन्	१९९-३	रावणि	११४-२५
रज्जुभार	१२-८	राजन्	१६५-४	राहक्षिति	११५-१
रज्जुकण्ठ	१८२-५	राजन्वत्	२३१-११	रायस्पोष	१७५-२२
रण	२५०-६	राजहंस	८५-१८	राष्ट्रपति	१६२-२
रण	५४-१६	राजगृह	१९६-५	राहवि	११४-२४
रण	२१३-२	राजदन्त	६४-१६	रिक्त	१२९-२४
रण	२४७-२	राजद्वितीय	७१-५	रिक्षा	२४७-१५
रणपथ	१२७-१४	राजपुरुष	२२३-२२	रिपुदमन	२४९-२१

रिपूत्सादक	७८-१७	रोदसी	१९-२७	लत	१५४-११
रिष्टि	१८०-५	रोघ	१४२-३	लति	२४८-१०
रुचि	२४९-१८	रोम	२४७-१४	लतु	१५७-१८
रुक्	२४८-९	रोम	१८०-३	लघु	८०-६
रुजा	२४८-२३	रोम	२३४-११	लमक	१४९-३
रुद्र	२०२-२३	रोमन्	१७२-४	लमक	३२-१९
रुमत्	१८०-१८	रोमक	१९३-२१	लवणी	४७-२०
रुमरवत्	२३१-८	रोमक	१७६-१८	लवण	२३९-१८
रुक्	२०२-२२	रोमश	१७७-६	लवणा	४७-२१
रुक्	२३४-११	रोमाञ्च	२१८-४	लवण	२२१-१०
रुक्	१३१-२२	रोह	१७१-१०	लवली	४४-२७
रुट्	२४८-९	रोहिणी	१४५-१	लवकृत्य	७७-६
रुक्मिणी	१४५-११	रोहिणी	५०-९	लशुन	६४-१३
रुक्म	१५९-१	रोहित	२४७-२१	लहका	५२-२२
रुक्म	१४८-१३	रोहिणी	२४७-२१	लहका	१३८-१
रुम्य	१४८-९	रोहिण	१५४-३	लह्य	१४१-२३
रेरा	१४१-२४	रोहीतक	१६७-११	लाट्	२४३-१५
रेरा	२४९-३	रीत्यायणी	५१-२८	लाट्	२४२-१४
रेरा	२४७-१४	रीढि	३७-२८	लाडि	३७-९
रेरा	२४३-१०	रीढीयपाणिनीय	६९-११	लातव्यायनी	५१-२७
रेरत्	२४५-१	(ल)		लावेरणि	१८०-१०
रेभ	१५८-२१	लतण	१८४-६	लाङ्गला	१११-९
रेयती	१४७-९	लदय	१८३-१२	लिक्षा	२४७-१५
रेयती	५२-९	लङ्गयान्तमुरा	३५-१५	लिगु	१५०-५
रेणु	६२-२६	लङ्क	१४९-११	लिसि त्ति	२४७-३
रेणु	२४४-२७	लक्ष्मण	१४५-१४	लिगुभीषण	६९-२५
रेणु	५२-९	लक्ष्मण	१४५-१४	लिट्	२४३-१७
रेणु	२०५-१४	लक्ष्मी	१४७-१८	लिप्रवासित	६५-१०
रेणु	१७५-१०	लक्ष्मण	१४८-१२	ल	१३-२५
रेणुनाशन	२४९-२१	लक्ष्मण	१७०-१८	लून	१२८-१८
रेणु	२१८-४	लक्ष्मण	२४७-१२	लूनयव	७३-८
रेणुनाशन	७५-२	लक्ष्मण	१२०-७	लूनमानयव	७३-१८
रेणु	२४९-१४	लक्ष्मण	६१-९	लोन	१६१-२१

लेखाभू	१४४-७	लौहित्यायनी	५१-१५	वतख	१५८-५
लेखाभू	३३-२	(व)		वतखडी	५१-२६
लेखा	२४७-१४	वक्षस्तस्	१२२-२७	वत्	१५-१४
लेखा	२४३-१३	वकसवथ	३१-१९	वत्	६-११
लेट	२४३-१	वक्र	२२०-८	वत्स	१६५-५
लेट	२४३-१८	वक्र	५८-१२	वत्स	२२०-११
लेह्य	३१-६	वक्रगितम्बा	१०९-६	वत्सक	१२८-१८
लोकायत	१८३-१३	वक्रणदी	१०१-६	वत्स	१५७-११
लोचना	७७-४	वङ्ग	१९०-१६	वत्सीदुरण	२०४-३
लोट्	२४३-१	वङ्गरभण्डीरथ	३५-८	वद्	२५०-४
लोटा	२४३-२१	वच्छूल	१७८-१८	वद्री	४१-२७
लोमश	१७६-११	वचाकु	१३७-१२	वदनेन्दु	८४-२
लोम	१५६-२०	वज्रपाणि	७२-१	वदि	६-१
लोमा	९२-२६	वज्र	५८-५	वध	२११-२०
लोमक	१७३-८	वज्र	१७१-२	वघ्निका	१२७-७
लोमक	१७६-१८	वट	१८०-१७	वधू	२०२-२०
लोमक	१४८-८	वज्र्य	१९५-२२	वधू	२२६-२२
लोम	२३४-१०	वट्	६-१२	वन	११९-१६
लोम	२४७-१४	वट	६४-५	वन	१८७-२१
लोमन्	१७२-२६	वड	१७२-१८	वन	१८७-२७
लोमन्	१७२-२	वटाकु	१३८-२१	वन	१८९-३
लोह	१६६-५	वटारक	३२-२७	वन	१७८-१२
लोह	६०-२०	वडवा	१७-१५	वन	१५३-११
लोहा	१४९-१४	वडबा	१०१-१८	वन	१०२-१८
लोहाखडी	४१-२७	वडवा	२२२-१	वन	१६५-१९
लोहित	५६-२३	वडबा	१६४-२१	वनवासी	१८७-१४
लोहित	५६-२४	वडबा	१४१-१७	वनकौशास्त्री	१८७-१४
लोहित	१५७-१८	वडबा	२२२-१	वनरपति	१०२-५
लोहित	२४६-२	वडबा	२३५-९	वन्या	१८८-१६
लोहित	२४७-२१	वडभीकार	१३९-१९	वपा	२४८-२७
लोहितागिरि	९८-२६	वडारक	३३-१७	वप्र	६२-२२
लोमन	१३१-९	वणिय	१९६-१६	वर्मिक	२२४-२१
लौहितिक	१२३-२	वतख	१४१-११	वयस्	१३४-१३

वयस्क	१२८-३	वर्म	२३५-१७	वसन्तग्रीष्म	६९-३
वयस्	२४०-१८	वर्मती	१८८-८	वसान	१६९-६
वरम्	२२-५	वर्मिन्	१४७-२१	वसाति	१६८-१८
वर	२५०-६	वर्वह	१९५-२४	वसा	२४८-२६
वरगु	२४२-१७	वर्व	२१०-७	वसु	२४०-१४
वराही	४७-२६	वर्व	५६-१०	वसु	१४८-१८
वराण	१७८-२४	वर्षा	१८३-१९	वस्त	५५-५
वरायण	१८१-२२	वर्ष्मक	३१-१९	वस्तु	२३४-१०
वराह	१०४-११	वनाह	१७४-१४	वरत्रा	१६४-२४
वरुट	१३९-८	वर्षुक	३१-९	वह	२५०-१३
वरुट	२०३-४	वर्षु	१९४-६	वह	१५४-१३
वरेयं	१४८-४	वलि	२३४-१६	वहद्गु	७२-२३
वर्ग	१९९-२२	वरुकल	५८-१४	वा	३-५
वर्च	१९५-१०	वत्गु	१५७-१७	वाक्	१३९-२४
वर्चस्क	५३-१४	वरुमीक	५३-२४	वाक्	३९-२१
वर्चस्	२४५-६	वरुमीक	१८०-१९	वाक्चपल	७९-२६
वर्षा	१७९-२	वरुमीक	१३८-२	वाकिन्	१४७-१७
वर्षाक	२१७-१९	वल्या	१८८-१५	वाक्	२१४-१९
वर्षाक	३३-२०	वल्का	४४-२७	वाग्वज्	८४-२
वर्षातस्	१२३-१	वलय	५०-८	वाग्देवताभक्ति	९७-२५
वर्षा	२३५-६	वश	२११-२	वाग्मिन्	१५३-१३
वर्षिका	१२४-१७	वशां	१९९-२२	वाङ्मनस	९१-८
वर्षाकपेशिका	२१५-१५	वंशभार	२१०-२५	वाचस्पति	२४१-१५
वर्षाक	२१५-१६	वंशावती	९९-९	वाचा	३९-२१
वर्षा	२०४-३	वशिष्ठ	१७३-१८	वाजपेय	५९-२४
वर्षाते	१६-२३	वशिष्ठ	३०-१६	वाज	६०-१८
वर्षा	५६-५	वशीक	७-१५	वाजसनेय	१८२-५
वर्षान	१७५-१२	वशेरुत्य	७८-३	वाट्	१०-४
वर्षानाक्ष	१४१-२४	वपट्	९-५	वाटाकू	१३८-२१
वर्षानान	१६३-१२	वपांशरद्	१८४-१७	वाजव्य	१५०-१३
वर्षा	२३३-१४	वपट्	७५-४	वाटूर	१८६-१८
वर्षान	२४८-७	वसन्त	५५-१२	वाट्य	१२५-५
वर्म	२१८-१५	वसन्त	१८३-५	वाड्बलि	१०२-२२

वाणिज	११८-१८	वारिपथ	२०७-२५	विकसा	१४४-८
वाणिजक	१६९-१७	वार्कलि	११६-७	विकटी	४८-५
वाणिकाज्य	१६९-१९	वारिपथ	१२७-१४	विकटा	४८-२
वात्	१०-३	वाह्यार्याणी	५१-२०	विकर्ष	२११-९
वात	१६५-२३	वार्चल	१७५-१२	विकर्ण	१४६-१
वात.	२३३-१०	वार्त्त	१२०-९	विकली	४४-३
वातकि	१४०-२६	वार्त्तिकसूत्र	१८५-१५	विकला	४४-५
वातरुहायन	१६६-१५	वार्दावान्	९९-११	विकुट्यास.	१७७-५
वातरुडी	५१-२६	वादांलीकृत्य	४६-१८	विकिर	१०५-१८
वातव	१६९-१	वार्मिक	२३५-२	विगर्ह	२३७-१२
वातावती	९९-१३	वालि	१४६-२	विघातिन्	२२३-१८
वातागर	१८१-२३	वाल	२४७-७	विचार	२१७-१८
वात्स्यखल्ल	७०-१	वालगव्यायनी	२१-१८	विचप्रथा	८९-३
वाद्यक	१२४-२८	वालमीकि	१९०-२	विग्र	१७४-६
वादन	१४५-३	वालगुक	१३२-३	विग्रह	१७४-२
वार्दाली	१८०-६	वावत्	८-४	विघा	१४४-१५
वानरशवा	८४-५	वाव	९-५	विघात	११८-२४
वानमन्तरा	१००-२३	वास	१७८-१३	विघ्न	२१८-२१
वानुजि	१४०-२५	वासर	६४-५	विजापक	१९४-९
वान्तवृक्ष	१४१-१	वासर	६४-५	विजावक	१९४-२
वाभ्रव्यायणी	५१-१६	वासव	११९-१	विटङ्क	५५-१०
वामन्	२३४-१६	वासवदत्त	१७१-४	विजिगीषा	१८०-२६
वामरज्जु	१२७-१७	वासवदत्ता	१८५-१८	विटप	५७-४
वायस	१२०-१४	वासा	२३०-१९	विटी	४४-२१
वायस	१२९-३	वासि	२४९-१३	विडौजा	१००-१२
वायसविद्या	९८५-८	वास्तु	६२-१९	वितपन	७७-८
वायुदत्त	१४५-१२	वास्तुविद्या	२०१-२४	वितान	५६-२२
वायुदत्त	१७१-५	वाह	२१३-८	वित्तविनाशन	२४९-२०
वारप्र	५४-२४	विज्ञा	२१६-१९	वितरुडा	१९८-९
वार	२४७-७	विकङ्कत	१६७-११	वित्त	६४-१२
वाराहकि	१९०-३	विकङ्कत	१७८-२	विक्लीकृत्य	७५-१९
वाराहसी	१८७-२२	विकर	१७२-२२	विङ्क	५४-२५
वाराहिकि	१९०-३	विकथा	१९८-१७		

विद्	१३८-१८	विप्रचित्त	१२३-२३	विलेपिका	२१५-११
विद्	१५५-२३	विप्रकर्ष	२११-१०	विषस्वत्	२३१-११
विदन्त	१२०-११	विप्रयोग	२११-११	विवर्ह	२३७-१३
विदेह	१९५-११	विप्रश्न	२११-११	विविक्त	१७६-१९
विदर्भ	१५५-२४	विफल	२२५-३	विशयिन्	२५१-६
विदग्ध	२२२-१९	विबुधप्रधान	८०-७	विशंप	१५४-७
विदमृत्	१५८-२१	विभग्न	१७४-१५	विश	१४३-२३
विदा	२४८-२२	विभीतक	१६६-११	विशस्ति	२२३-१८
विधारय	१३५-२३	विभाषा	३-६	विशङ्कटी	४९-५
विद्या	२०१-२०	विभीतकी	४७-२२	विशाय	२२३-१७
विदार	५०-१९	विभू	२४९-१४	विशाल	५९-१५
विधर्म	२२४-१२	विभू	२५१-५	विशाल	२२३-१७
विनद	६२-२५	विमति	२२१-१४	विशाली	४९-१
विधवा	१४४-२	विमनसू	२२१-१५	विशाला	४९-१
विनत	१७६-२०	विमति	१४०-४	विशाल	१५३-१३
विनाद	१९६-१६	विमति	१४४-२३	विशिका	२१६-१२
विताली	७६-१	विमान	५६-२२	विशिखा	२१६-१२
विना	३२-२५	विमुक्त	२४०-८	विशाल	१८१-२०
विन्द	२३०-२१	विम्ब	१३९-८	विशाल	१७५-११
विन्दु	१३७-१	विम्ब	५७-४	विशारद	२२०-२४
विपञ्ची	५०-१४	विम्ब	२३६-४	विशिष	८४-२४
विपत्	२४८-२	वियातक	१२९-१७	विशिष्ट	८४-२४
विपथ	१०५-२०	वियात	१२९-१८	विषु	२३५-२५
विपदी	९४-६	वियात	२२१-१६	विश्वानर	१५३-२०
विपद	१८४-१७	विपुल	२२८-२१	विशेष	१८४-३
विपाट्	१४२-५६	विरङ्ग	२११-१३	विश्वतर	०-०
विपाश	१७५-६	विराघय	२२२-२३	विश्वस्त	२२५-२
विपादिका	२३१-२२	विरूपक	१९४-१४	विश्व	१२२-२६
विपादिका	२३३-२२	विरूपाक्ष	११४-१७	विश्वामसु	५७-१८
विपाश	१५६-२२	विरोहित	१५७-११	विश्व	२७-१
विप्रुट्	२४८-४	विलात	२२१-१९	विश्वकथा	१९८-१९
विपूयविनीयजित्या	६९-६१	विलावती	१८५-१९	विश्वजन	१८८-२७
		विलाता	३८-१६	विश्वघा	२१६-१९

विश्वदेव	२२९-८	वीणा	१७७-१४	वृष्णिवृद्धि	१५२-१४
विश्वानर	१५५-२६	वीणा	१३५-११	वृष्णिक	१४३-३
विश्रवण	१४२-१५	वीणा	१३५-२	वेग	२४१-२२
विश्रय	१४४-२५	वुल्या	१८८-१६	वेग	२१७-१८
विश्रि	१४६-२६	वृक्षमूल	२१५-१	वेट्	१०-२२
विश्रि	३१-२	वृक्ष	१५७-१३	वेट	१८०-१७
विष	५९-११	वृक्ष	१८०-२४	वेट	२४३-५
विष	२०५-२६	वृकवन्ध	१४७-१३	वेटलाञ्	२४२-१४
विषपुंठ	३०-२४	वृकवञ्चिन्	१४७-१३	वेटा	२४३-२१
विषपीत	७१-२३	वृकग्राह	१४७-११	वेटालाट	२४३-२२
विषमस्य	२२२-१५	वृकला	१३७-९	वेटावान्	९९-१२
विषम	७२-२४	वृकशायिष्ठत्य	७०-१	वेणु	१६६-२२
विषम	१८९-१८	वृट	२२१-१२	वेणु	१९८-१०
विषयिन्	२५१-६	वृत्त	५५-११	वेणुक	१९१-५
विष्किर	१०५-१८	वृत्रहन्	२४०-१५	वेणु	१७७-१४
विषु	१२-८	वृत्रघ्नी	४९-३	वेणुकीय	१७०-१६
विष्णुपदी	९४-७	वृत्रहा	४९-३	वेत्	१०-२२
विष्वक्	२३४-२२	वृत्रहन्वृ	२४०-१४	वेतन	२१३-७
विष्टपुर	१४४-३	वृत्ति	१९८-७	वेतसकीय	१७०-१५
विष्टपर	१४४-३	वृत्ति	१८४-२	वेतसी	४५-२४
विष्णुवासव	६६-२	वृथा	२०-१२	वेताली	७५-२७
विष्णुवृद्ध	१५२-१४	वृद्ध	२२८-२२	वेत्र	१८१-२०
विष्वक्	२१-१	वृद्ध	१६५-११	वेत्रक	१९१-७
विष्वक्सेन	६६-१४	वृद्ध	२२०-७	वेत्रकीय	१७०-१५
विहायसा	१८-२५	वृद्धमनु	७०-५	वेद	२०६-१
विसर्प	२३१-२२	वृद्धिगुण	६९-८	वेद	१२९-१३
विसर्ग	२०८-१२	वृन्द	१७०-२३	वेद	२४२-१३
विसहन	७७-२६	वृष	२२०-१३	वेददर्श	१८२-१४
विहसनेकृत्य	७८-२	वृषगण	१५०-११	वेन	१४०-२१
विष्वक्सेनार्जुन	६६-१३	वृषदश	१६३-२	वेश	२१३-१०
विहार	५०-१७	वृषल	२२७-१	वेशम	१७७-१५
विहाय	६२-२७	वृषगण	१५८-८	वेशम	१७६-११
वीक्ष्य	१५३-२३	वृष्टि	१७२-९	वेशम	२१३-८

वेप	६४-११	वेगीति	११६-१९	व्रज	५५-४
वेला	२४२-१८	वेशेपिक	१३८-९	व्रज	५५-२०
वेपि	१०७-१	वेश्वधेनयभक्त	१६९-२५	व्रज	२१८-३
वेहत्	२४५-३	वेश्वदेवभक्त	१०८-९	व्रज	२१०-५
वेङ्क	११६-२	वेश्वगानयभक्त	१६९-२३	व्रजजमि	८१-१८
वेकर्ण	१६८-१८	वेश्वानर	११९-४	व्रज	६२-१९
वेकर्णी	११६-१२	वैपट्	९-२०	व्रज	२३५-७
वैकारि	६६-१७	वैव	४-५	व्रोगि	१६६-२२
वैकारिमत्	६६-१८	वैपट्	७५-५	व्रोगि	२३२-३
वैकारिमत्तगाजवाग	६६२०	व्यंमक	८६-२०	शङ्खा	१८१-१८
वैणकि	११५-२४	व्यङ्ग	११४-१४	शङ्खा	२०४-१९
वैयाकृत	११९-६	व्यक्तस	११३-२३	शक	१३५-१७
वैजयन्ती	४४-३	व्यहारपट्ट	८०-१३	शक	१५७-११
वैतुलौक्य	११३-१८	व्याकुलित	२३०-११	शक्	२४८-१६
वैदत्	११८-२२	व्याघ्रपात्	१५९-१५	शकट	१६५-२३
वैदुप	११९-९	व्याकरणसमापन	२०९ २६	शकट	५३-२४
वैद्य	११८-११	व्याकरण	२०१-१८	शकट	१०८-१
वैद्यशलाका	५१-१०	व्याख्यान	२०१-१८	शकट	१४९-१६
वैधेय	१२०-१	व्याघ्र	८३-२८	शकल	१५८-७
वैनयिक	१३६-९	व्याघ्र	१३९-१०	शकना	१४४-१०
वैनीतक	६३-२४	व्याघ्र	१६६-११	शकन्धु	१४०-९
वैमत	१७५-१६	व्याहि	३६-२५	शक	२०४-१०
वैयत्कस	११३-२३	व्याहि	११४-१५	शकन्धु	१०२-२७
वैयाकरणखसूची	८६-११	व्याहि	१८८-२०	शकश	१८०-७
वैयाकरणखसूचि	८६-१३	व्याधि	२१८-३	शक्ति	२१३-७
वैयाल	१२०-७	व्यायाम	२३५-१५	शक्ति	४८-१७
वैयाकृत	११८-८	व्याल	२१३-२	शक्ति	२१५-२०
वैर	२४५-२०	व्यावहारिक	११४-१५	शकुनि	१४३-२४
वैरकि	११५-२४	व्यावहारिक	१३२-११	शकुलाद्	१९२-८
वैरतरु	८४-६	व्यास	२१३-२	शङ्कुपथ	१२७-२४
वैराकण	१८१-१२	व्यास	१३९-७	शकुली	१९६-२७
वैण्टक	१६९-५	व्यूहोरस्क	९५-२६	शकुनि	१९७-२
वैधाकवि	१४०-१८	व्युष्ट	२०८-२४	शङ्कु	१४०-९

